constantin mitru

SADOVEANU

despre *Sadoveanu*

128 x 198 mm

CONSTANTIN MITRU

✦

SADOVEANU DESPRE SADOVEANU

Coperta: *Vlad Mihăilescu*

Toate drepturile rezervate Editurii Minerva

M. Sadoveanu lîngă portretul Profirei Ursachi

CONSTANTIN MITRU

SADOVEANU DESPRE SADOVEANU

EDITURA MINERVA
BUCUREŞTI — 1977

CUVÎNT ÎNAINTE

Cartea aceasta, alcătuită în genul cunoscutei colecţii franceze „Par lui-même", e mai mult un omagiu pios decît o biografie documentară. Autorul, asumîndu-şi metafora metodologică a profesorului Stamatin din Creanga de aur, *a urmărit: să fie un ghid „în ţara necunoscută" şi „să restaureze un ev". Căci cartea aceasta, care nu concurează nici exegezele critice, nici cercetările arhivistice, îşi propune să învie glasul de taină al lui Sadoveanu însuşi, prin paginile sale de auto-biografie şi auto-definire spirituală, de mărturii si profesii de credinţă, ascunse în marea operă, împrăştiate într-o publicistică încă insuficient editată sau rămasă în însemnări şi scrisori prea puţin ştiute deocamdată. Totuşi, gîndul nu ne-a fost să descoperim detalii, ci să refacem un întreg din elementele disparate care îl presupun. Dacă acest „Sadoveanu despre Sadoveanu" va fi izbutit să ne reprezinte gîndul, atunci truda „adunătorului de roce" va arăta că „disciplina ei l-a dus, pe cărări cotite, în altă parte", spre „altfel de sedimente".*

C. M.

I

CELE MAI VECHI AMINTIRI

1

PĂRINȚII

ARBORE GENEALOGIC PATERN

„Tatăl meu și maică-mea au venit unul spre altul din două extremități ale teritoriului românesc, după zigzaguri în aparență bizare ale înaintașilor lor.

Acuma, destul de tîrziu, mi-am dat sama că și unii și alții trebuie să mai fi viețuit în aceeași unitate. Înfățișare a oamenilor, particularități de limbă, port și artă primitivă sînt aceleași în vestul țării ca și în nord-est. Cercetînd pe contimporanii mei la Mureș și la Bihor după 1920, am regăsit — ca pe o amintire aș putea spune — înfățișeri și grai din Moldova-de-Sus. Pe apa Cernei mi s-a părut că aflu și obîrșia numelui de familie a tatei."[1]

Firește, nu se poate stabili o legătură simplă și nemijlocită între toponimie și istoria unei singure familii, dar coincidența aceluiași nume în două extremități ale țării răspunde, simbolic, baștinei comune. O Sadova se află, parcă predestinată venirii ulterioare a neamului moldovenizat, în Bucovina, între Cîmpulung și Fundu Moldovei, pe valea Putnei. Sadovenii din Oltenia vor fi avînd legături, oare, cu așezările Sadova și Piscu Sadovei din Gura Jiului? Sau Sadova Nouă de pe Valea Timișului?

Iată puținele date sigure despre familia oltenească a scriitorului:

„... bunicul meu după tată, Mihail Sadoveanu, a trăit

începutul vieții lui în Oltenia, în Gorj, unde și acuma știu că am neamuri, pe care nu le cunosc. Bunica mea, soția acestui Mihail Sadoveanu, era moșneancă de la Locusteni, județul Dolj, și se chema de acasă Sterica Bîzoianu. Acești doi boiernași au părăsit țara Oltului în vremea zaverii (1821), după cum arată diata bunicii mele, și s-au statornicit la Iași."[2]

„În diata ei vorbește despre părțile moșnenești de la Fîntîna-lui-Asan, la care se știa că are drept și pe care le părăsise în tinerețe."[3]

Pe valea Oltețului se află un *Locusteni* la nord de satul lui Iancu Jianu și foarte aproape de așezarea Bălceștilor. Un alt Locusteni, în schimb, și poate iarăși doar printr-o coincidență simbolică, se află la gura Jiului, la mică distanță de Sadova.

O noblețe a originii scriitorul și-o relevă, dincolo de stratificările sociale mai noi, în starea de moșneni a familiei sale: „Aș fi deci un pămîntean autentic, pînă la multe generații în trecut" — cum conchidea, în acest sens, într-un interviu dat în *Dimineața,* la 5 noiembrie 1930, lui Adrian Maniu.

În interviul citat, Sadoveanu mai accentua: „Bunicul meu cel din Oltenia a fost cărturar" — subliniere pe care o făcuse și în anii debutului, răspunzînd la întrebările lui Maiorescu care se interesa, vădit, de antecedentele intelectuale ale tînărului scriitor.

Accepția termenului, relativizată, înseamnă în orice caz știutor de carte și, probabil, cititor de cărți, în orizonturile culturale de atunci.

Despre destinul ulterior al acestor bunici veniți în Moldova, ni se spune în *Anii de ucenicie:*

„E adevărat că acești venetici pribegi s-au oploșit la curtea Bălceștilor din Iași, după cum arată paharnicul Costake Sion în *Arhondologia* sa. Celelalte informații pe care le găsesc acolo, însă, nu sînt exacte."

Celelalte informații ale lui Sion se află în micul capitolaș care, în întregimea sa, sună astfel: „*Sadoveanu.* Român din Valahia, din clasul de jos, au venit cu logofătul Lupu Balș, slugă în casă; după moartea lui Balș au mai slujit pe la alții, apoi au intrat în canțilerie la vornicia de aprozi, unde s-au făcut și clucer, pe la 1846.

După înființarea Departamentului lucrărilor publice au intrat acolo scriitor și, la trecuta lună mart, pe cluceriul Andrei Sadoveanu, măria sa domnul Grigori Ghica voievod l-au făcut serdar."[4]

Inexactitatea unor asemenea date, deși măcar ultima se bazează pe o amintire extrem de recentă a arhondologului, nu intră, totuși, în contradicție cu datele esențiale: Sadovenii vor fi intrat, tocmai pentru că erau „cărturari", în slujbă domnească și vor fi căpătat mici ranguri boierești, deși veniți „din clasul de jos". Astfel îi socotea Sion, de fapt pe toți moșnenii. În arhiva familiei se păstrează, pînă azi, actul din 1875, prin care capătă rangul de pitar Alexandru Sadoveanu. Este de presupus că nu era cea dintîi boierie în familie, dacă socotim că acest Alexandru nu putea face parte decît din a doua generație de la mutarea în Moldova.

„Părechea aceasta de olteni — ni se spune în *Anii de ucenicie* — a avut patru fii și cîteva fiice. Dintre fii doi: Andrei și Alexandru, au avut progenitură, care alcătuiește azi ramura moldovenească a familiei."

Se știe că primul din frați este prototipul personajului Ivanciu Leul din opera de tinerețe a lui Sadoveanu. Povestea o va fi aflat-o de la tatăl său. Îi putem acorda crezare pentru ce va fi fost biografie esențială a acestui unchi semi-legendar și, de asemenea, putem reconstitui, împreună cu Sadoveanu însuși, ceva din situația primilor Sadoveni moldovenizați. Așadar, acel Sadoveanu fugise de tînăr de acasă fără să i se fi putut da de urmă și se angajase în armata rusească; moartea lui va fi fost năpraznică sau, poate, pur și simplu, neștiută și, de aceea, învăluită în mister. S-ar putea ca unele detalii ale povestirii să corespundă și ele unor situații adevărate: marea diferență de vîrstă între fratele cel mare, căruia acasă i se spunea *Ivan*, iar rușii îi zic *Ivanciu*, și fratele Alexandru, care are rolul naratorului. Oricum, faptele par împinse mult îndărăt în istorie. Ivanciu Leul apare pentru o clipă în casa părintească, pe cînd „curgeau oștile rusești prin Iași". Pare să fie vorba de războiul rusoturc din 1828-1829, cînd Sadovenii trebuie să fi avut copii mici iar Alexandru nu se născuse încă. Dar e valabilă sugestia „casei bătrîne" din Iași, în cerdacul căreia

mama, așezată în jilț, le citea copiilor, printre „rețele de zorele", din *Minunile Maicii Domnului*. Casa era la marginea înverzită și liniștită a capitalei: „în căldura verii, veneau de departe vuietele orașului".

Alexandru, „conu Alecu" amintirilor lui Sadoveanu, s-a născut, după cum ni se spune în *Anii de ucenicie* și se află scris pe piatra de mormînt, în 1834, la Iași. Pînă la descoperirea unor acte, această dată rămîne un reper relativ solid* și, în orice caz, un decalaj de cîțiva ani nu are o importanță reală. De ce să fi primit, însă, prea junele conu Alecu, la cel mult 23 de ani, un titlu boieresc?

În amintirile sale, încă înainte de întocmirea *Anilor de ucenicie*, scriitorul va socoti că poate preciza că tatăl său urmase Academia Mihăileană și că titlul boieresc ar fi reprezentat un premiu școlar: „Rămas de tînăr orfan, tatăl meu urmase în școlile de atunci și, la unul din examenele Academiei, căpătase drept premiu o diplomă de boierie (pitar) pe care o păstrez între hîrtiile mele."[5]

„Diploma de boierie" e datată 24 decembrie 1857; asta înseamnă că Alexandru Sadoveanu, la vreo 22 de ani, era încă elev de liceu (Academia era doar un liceu cu 7 clase), ceea ce e greu de presupus. Pe de altă parte, Alexandru Sadoveanu nici nu figurează printre absolvenții Academiei-liceu. Primul Sadoveanu care apare ca absolvent (1875) al Academiei Mihăilene este Petru, care între 1877 și 1885 avea să fie unul dintre secretarii liceului și care, în pragul lui 1900, era procuror general la Curtea de Apel din Iași. Următorul absolvent din familie avea să fie însuși scriitorul, Sadoveanu A. Mihai, în 1900.

În aceleași amintiri: „Tata îmi vorbea ades de profesorii de odinioară, de ardelenii rămași celebri (Barnuțiu și Suciu), de Mihail Kogălniceanu și de alții". Într-adevăr, Simion Bărnuțiu a predat filozofia, economia politică și dreptul natural între 1855 și 1858; Petru Suciu a predat diverse discipline juridice, numai în 1857-1858; Kogălniceanu, cum se știe, își ținuse celebra prele-

* În listele electorale ale colegiului III din Iași, pe anii 1878 și 1880, apare ca dată de naștere: 14 martie 1837 (cf. S. Bratu, *Sadoveanu*, E.S.P.L.A., București, 1963, p. 20).

gere de deschidere a cursului de istoria românilor, în 1843, dar nu predase vreodată la clasă; pe de altă parte, disciplinele juridice nu se adresau gimnaziştilor (cl. I-VII), ci la „facultatea juridică şi filosofică", unde se urmează cursuri facultative (pînă la crearea Universităţii în 1860).

Peste 20 de ani şi mai bine îl vom afla pe Alexandru Sadoveanu „avocat". O căsătorie în Iaşi venea să-i consolideze situaţia socială şi materială, dar, în preajma lui 1880, intervine o criză în viaţa lui conu Alecu. Cu discreţia obişnuită, fiul său notează: „Împrejurările vieţii l-au făcut să desfacă prima căsătorie, după care s-a aşezat ca avocat la Paşcani. Acolo m-am născut eu, în noiembrie 1880."

„...NEAM DE RĂZEŞI DIN VALEA MOLDOVEI"

Părinţii lui Sadoveanu nu vin numai „din două extremităţi ale teritoriului românesc". De îndată ce vorbim de familia dinspre mamă, se impune o dublă opoziţie: moldovenească şi nu oltenească, dar şi ţărănească, nu orăşenizată. Asemenea opoziţie e scoasă repede la iveală cu diferite prilejuri:

„— Aş putea să aflu ce face tatăl dumnitale?

— Desigur. Tatăl meu e avocat.

— Şi bunicul dumnitale după tată?

— A fost tot cărturar, am zîmbit eu. Nu pot spune acelaşi lucru despre părinţii mamei."[6]

Acesta este dialogul purtat în 1906, cu Maiorescu. Tînărul scriitor se afla, dintr-un punct de vedere, cel puţin la a treia generaţie de intelectuali. Ceea ce nu e lipsit de însemnătate. Dimpotrivă. În interviul din 1930, evocîndu-şi vechimea pămînteană, Sadoveanu se grăbea să adauge: „După părerea mea, asta nu justifică literatura pe care am făcut-o. Bunicul meu cel din Oltenia a fost cărturar: aceasta însemnează mai mult." Dar urma: „Totuşi, darul de povestitor l-am moştenit de la mama, care n-avea nici o cultură".

Ca şi despre unitatea veche a neamului, dinaintea risipirii, şi despre starea lui socială scriitorul ar fi putut spune că, în ciuda opoziţiei prezente, „şi unii şi alţii trebuie să mai fi vieţuit în aceeaşi unitate": „Mama a fost săteancă, neam de răzeşi, din Valea Moldovei, ţinutul Sucevei. Dacă interesează, aş putea adăoga că şi bunicii după tată, de care vorbesc, au fost moşneni."

Răzeşi, moşneni, vechi nobili de ţară, adică ţărani liberi şi, cum va spune mai tîrziu, „Oameni ai Măriei-Sale" (pentru Ştefan Vodă ca şi pentru Mihai Viteazul). În schimb „părinţii mamei mele" nu erau decît „urmaşi de răzeşti despoiaţi de ocină"; Profira Ursachi, mama, fiica lui Gheorghe şi Anghelina Ursachi, era din Verşenii „înglobaţi la bunurile lui Mihai Sturza-Voievod", „aşa încît mama mea se născuse din «clăcaşi», păstrînd numai amintirea «neamurilor» din care se trăgea".

Între locurile de baştină ale strămoşilor săi, Sadoveanu nu numai că s-a născut în Moldova, dar va şi *opta* pentru Moldova, la vîrsta definitivelor opţiuni. Între lumile atît de opuse, ale tatălui şi mamei, scriitorul va opta, din adolescenţă şi pînă la sfîrşitul vieţii, pentru aceea a mamei; se va face purtătorul ei de cuvînt, după cum se va considera, totdeauna, ca moştenitor al mamei în privinţa darului povestirii.

Familia Profirei Ursachi nu apare în *Arhondologia* lui Sion, pentru că neamul cel vechi nu urcase spre boierie, ci coborîse spre iobăgie. Totuşi un neam Ursachi e înregistrat şi de către Sion: „moldoveni, boiernaşi de la ţinutul Dorohoiului", cu un Tudorachi Ursachi aflat, pe la 1814, „posesor la Paşcanii moşiei vistiernicului Iordachi Roznovanu". Adică tocmai pe aceleaşi locuri şi pe moşia aceloraşi Roznoveni pe care se vor întîlni şi vor vieţui laolaltă urmaşii Ursachilor din Verşeni şi cei ai Sadovenilor. Acel Ursachi serdar a cunoscut şi el decăderi şi, deşi intrat în mari familii boiereşti (înrudit prin nevastă cu însuşi paharnicul Sion), a lăsat urmaşi săraciţi. „Pe bunicii după tată nu i-am apucat; pe cei după mamă i-am cunoscut." Gheorghe Ursachi, bunicul lui Sadoveanu dinspre mamă, rotar în Verşeni, „a trăit 96 de ani şi ar mai fi trăit dacă nu se îmbolnăvea de pneumonie într-o iarnă". „Bunicuţa era o fiinţă mititică

și blîndă, cum trebuie să fie o bunică." De ea sînt legate *inițierile* pe care maestrul le va invoca, tîrziu. Gheorghe Ursachi avea să fie împroprietărit, la 1864, ca pălmaș: „2 fălci, adică 3 ha" pentru o casă cu 8 suflete, cum va preciza scriitorul în articolul său *Ion Ursu*, din 1937:

„Acest prim împroprietărit a avut șase copii. Deci chiar în timpul vieții lui se punea pentru gospodarul bătrîn problema fărîmițării și grija năcazului copiilor lui. Trei hectare la șase copii înseamnă dintr-o dată, de la a doua generație, mizeria.

Cel dintăi fecior, însurîndu-se, a primit o bucată de loc pentru casă și o bucată de pămînt în țarină pentru hrană. Și-a mai sporit partea lui cu zestrea nevestei. Al doilea și al treilea copil s-au gîndit să se ducă în lume, ca să-și caute un cîștig, cu care pe urmă să se întoarcă în sat. Unul s-a dus la ciobănie, în munte, unde a trăit vreo zece ani, făcîndu-și oarecare stare. Al treilea s-a dus la cîmpie, căutînd să se lipească de niște oameni bogați. Acesta nu s-a mai întors. O fată s-a dus «să slujească» la Iași. Dintre ceilalți doi rămași, unul a murit flăcăiandru. Cel din urmă, Ion Ursu, cum l-am poreclit eu, a căutat serviciu la gara Pașcani."[7]

Moș Vasile, unchiul preferat, e cel plecat la ciobănie: avea să fie cu dragoste adus la iveală prin *Cele mai vechi amintiri*, apoi prin *Anii de ucenicie*, pentru ca, în cele din urmă, să devină un personaj central în *Nada Florilor*, sub numele unchișului Haralambie. Aici moș Vasile, se autocaracterizează prin biografie: „În tinerețele mele am pătimit și eu ca mulți de-ai noștri. În acea vreme eram păgîn și blăstămam. A fost vai de zilele mele cu stăpînitorii boieri de pe acele meleaguri, pînă ce-am ieșit din locurile noastre și mi-am luat lumea în cap." „M-am dus la ciobănie și am slujit la niște baci de ceea parte a muntelui. Și acolo mi-am agonisit starea de care mă bucur acuma. Oricît aș avea, nu poate plăti zilele amărîte pe care le-am trăit mai nainte."[8]

Fata care s-a dus „să slujească" la Iași este Profira Ursachi, mama scriitorului: „țărancă în toată structura ei sufletească". După datele cu stăruință repetate de fiul ei și înscrise pe mormînt, s-a născut în 1861 și a murit

în 1895. Propriul său destin scriitorul şi-l vede neîncetat raportat la acela al mamei:

„Am fost copilul preferat al mamei mele. Îi semăn ei, şi unele însuşiri în legătură cu arta mea le moştenesc de la dînsa.

De puţinele bucurii pe care maică-mea le-a avut în scurta ei viaţă se leagă ridicarea mea la o lume nouă, la cunoştinţa cărţii. Căci trebuie să vă fac, iubiţi prietini, mărturisirea că eu am fost primul individ din seminţia mamei mele care am ajuns la asemenea stare deosebită. Zeci şi sute de generaţii ale clanului din care făceam parte se petrecuseră într-un colţ de lume, la apa Moldovei, în întuneric şi suferinţă, în tristeţă şi revoltă înăbuşită împotriva unei vieţi care devenea din ce în ce mai grea şi mai apăsătoare. S-ar fi putut să trăiesc şi eu ca cei dinainte şi să nu rămînă după mine nici o amintire, ca despre frunzele şi florile anotimpurilor.

Dar s-a întîmpinat să ies la lumină; şi sufletul acestor rînduri de oameni ai tristeţii şi suferinţii, pe care îl aveam în mine ca un venin, sufletul acesta colectiv, care aspiră spre altă lume şi altă viaţă, mama mea mi l-a trecut mie."[9]

„...POZIŢIA EI CIUDATĂ ŞI MEZALIANŢA LUI"

Cînd şi cum s-au întîlnit Alexandru Sadoveanu şi Profira Ursachi nu ni se spune şi nu are rost să facem presupuneri într-o carte care se alcătuieşte în temeiul celor scrise de Sadoveanu însuşi. Cert este că în 1880 se naşte primul lor fiu, la Paşcani, unde conu Alecu se aşezase ca avocat după ce desfăcuse prima căsătorie. Pe actul de naştere, noul născut se numeşte Mihai Ursachi. „Indiferent faţă de religie", Conu Alecu, „fiind prietin cu preotul catolic de la gara Paşcani, a găsit de cuviinţă să mă boteze după rînduiala romană. Naşii mei au fost Vicente şi Carolina Savicki. Dar mama mea rămăsese fiica neamului său, şi avînd visuri mîhnite şi ameninţătoare, m-a furat de acasă împreună cu bunica Anghe-

lina și amîndouă m-au dus la țară, unde m-au botezat ortodox în biserica răzășilor de la Mitești, preot fiind părintele Ciotică (cel din *Șoimii*, din vremea lui Petrea-Vodă Șchiopul) și nînaș Toader (cel din *Rătăcirea lui cuconu Toderaș).*"

Trei ani mai tîrziu avea să se nască al doilea fiu, Dimitrie, care va muri înainte de 6 ani, de scarlatină (îl vom regăsi ca Mitriță, în *Lisaveta).* Apoi apare o fiică, Clemansa. Urmează încă doi fii: Vasile și Andrei (acesta din urmă cu „un sfîrșit tragic" va fi evocat de Profira Sadoveanu în *Planeta părăsită:* se va sinucide de tînăr, în anii cînd scriitorul își va fi avut așezată „grădina liniștei" din Fălticeni).

Despre ce se va fi întîmplat în casa conului Alecu în anii '80 aflăm din paginile fiului său sugestii, nu știri. Amintirile propriu-zise sînt discrete și atent cumpănite; ele se confruntă cu imaginile literaturizate: acele din tinerețe, încă pline de resentimente față de tată; acelea de la bătrînețe, mai binevoitoare pentru același părinte; oricînd și pretutindeni, cu dragoste și durere în evocarea unei drame a mamei.

Iată *Anii de ucenicie:* „Ușor este de înțeles că mama nu putea fi fericită în mediul orășenesc. Tatăl meu, om onest în toată accepțiunea cuvîntului, fără voie făcea totuși să se simtă și poziția ei ciudată și mezalianța lui."[10]

„Mezalianța lui" e și ea „ușor de înțeles"; dar „poziția ei ciudată"?

Probabil că, îndărătul literaturizării, răspunsul cel mai apropiat de situația reală a Profirei Ursachi în primii ani de după nașterea primului ei fiu, Mihai, îl găsim în povestirea *Printre gene* din 1908, cu condiția să înlocuim pe „conu Leon" din povestire cu „conu Alecu" din realitate: „Altă dată tata vorbea în cerdac c-un moșnegel chel, cu bărbuță albă. Stăteau pe scaune și nu se uitau unul la altul.

— Cucoane Leone, zice moșnegelul, ar trebui să te mai gîndești și la viitor... Este un copil la mijloc... Ea e femeie simțitoare... Pe urmă ai îndatoriri către lume... Eu să fiu în locul dumnitale...

— Eu să-ți spun dumnitale, răspunde repede tata; eu am un principiu: să trăiesc izolat, să nu am de-a face cu

lumea... Mă duc la slujbă, mă întorc acasă... Pe urmă, eu la fleacuri popeşti şi la altele nu ţin. Eu sînt om liberal şi democrat... Mie îmi place ce a zis Voltaire despre popi...

— Da' ce are a face, dragul meu, asta şi cu traiul dumnitale? Ai făcut un pas — acum ţi-i ruşine de dînsa? Vrei s-o ţii aşa, să se simtă roabă cît a trăi?...

— Să-ţi spun un lucru... Nu-i vorba despre asta... zice zîmbind tata. Eu cunosc lumea; *ea* se simte fericită. Ce, crezi că nu preferă ea viaţa asta, mizeriei de la dînsa de acasă?

— Bine, dar la început, cînd ai adus-o, ai făgăduit...

— «Într-un moment de fericire!»... rosteşte tata vesel, întinzîndu-şi braţele în laturi."[11]

Acest personaj fictiv, care se autodeclară „liberal şi democrat" şi căruia îi place „ce a zis Voltaire despre popi", nu este străin nici măcar de evocarea filială, cu stimă cumpănită de scriitor, în *Anii de ucenicie:* Părerea conului Alecu, citată aici, era că „toate-s după neam". Ceea ce e caracterizare ironică a „conului Leon" se regăseşte în caracterizarea respectuoasă a „conului Alecu": „Tatăl meu nu primea şi nu făcea vizite. Avea foarte puţini prietini... Ducea o viaţă de o puritate şi de o demnitate deosebită, neamestecat în nici un fel de intrigă politică." (p.394.) Şi: „Tatăl meu era un boiernaş voltairian şi sceptic. Manifesta antipatie faţă de «formele» religiei. Pentru ţărănime avea respingere şi cu ochii şi cu urechile şi cu mirosul. Nu-i plăcea nici înfăţişarea, nici forma de vorbire a ţăranilor..." Apoi, tîrziu, în *Lisaveta,* scriitorul va păstra tatălui, deşi în tonalitatea respectuoasă din *Anii de ucenicie,* trăsăturile care marcau, în conu Alecu, distanţa faţă de lumea Profirei Ursachi: „din pricina îndărătniciei şi rezistenţelor, şi a altor multe păcate, nu-i plăceau ţăranii. Nu-i plăcea nici cum vorbesc, nici cum se poartă, nici cum miros. «Putrezesc în sălbătăcia lor»... isprăvea domnia sa toate discuţiile privitoare la lumea rurală..."

Tot în *Anii de ucenicie,* scriitorul îşi va aminti de şocul resimţit în adolescenţă, după moartea mamei sale, cînd: „Între tartajii unui atlas vechi franţuzesc de la 1775, am găsit în vremea aceea cîteva însemnări ale

tatălui meu pe o foaie de hîrtie îngălbenită. Între însemnări, cîteva stihuri. Probabil că erau un fragment dintr-un cîntec păstrat în amintire și scos în anume clipă amărîtă a vieții.

Desigur că, din unirea nepotrivită a părinților mei, a găsit și tatăl meu destulă obidă. Deși, din punctul de vedere al onoarei, n-avea nimic a-și imputa, totuși, în acele stihuri lepădate între foile unei cărți nobile, se vedeau gînduri izvorîte din apele tulburi ale subconștientului.

Iată acele stihuri:

Fată de ghirău,
Și de mojic rău,
Astăzi te-oi lua,
Mîne te-oi lăsa
Cu pruncul în brață,
Cu lacrimi pe față...

Rușinea și jignirea moartei se aflau în mine. N-aveam temei serios să găsesc în aceste versuri proaste ceea ce socoteam eu drept o umilire; pentru tatăl meu, pe de altă parte, aveam un respect desăvîrșit..."[12]

Dar aceleași versuri sînt puse, în *Printre gene*, în gura tatălui care nici după nașterea băiatului nu-și ținuse făgăduiala de a o lua pe „țărancă" în căsătorie. Acel tată cînta stihurile de mai sus, pe cînd „ședea la fereastră în casă și sorbea dintr-un filigean de cafea".

Sigur, conu Alecu nu le va fi cîntat. Iar la terminarea școlii primare, deși fără modificarea numelui în acte, primul fecior al Profirei Ursachi își putea scrie și el, în orice caz, ca și frații și sora sa, *Sadoveanu*, cum arată și certificatul de absolvire.

„AMINTIRILE MELE CELE MAI VECHI NU POT SPUNE CĂ SÎNT ÎNCONJURATE DE O AUREOLĂ DE LUMINĂ"

Acestea sînt primele cuvinte referitoare la viața sa, din *Anii de ucenicie* (p. 392). Ele se referă, indiscutabil, la amintirile, tulburi dar pregnante, legate de existența

„țărăncii" și a copilului ei în casa „conului Alecu", pînă la vîrsta cînd copilul începe să-și capete o relativă independență. Din nou literatura precizează ceea ce memoriile sugerează discret. Mai ales în aceeași povestire, *Printre gene*, în care naratorul își amintește „de cele mai depărtate zile", cînd o vedea pe mama sa plîngînd și se vedea și pe sine „mic numai de doi ani, scîncind cu pumnii în ochi".

„Bătrînii" de la țară veneau rar în vizită, „cînd nu era tata acasă":

„Mă așezam între bătrîni și-i priveam curios: îmi plăcea mirosul de dumbravnic și de mintă din straiele «bătrînicăi». Mă întrebau:

— Da' pe la noi cînd ai să vii mata?

— La vară... zicea moale mama, privindu-mă cu dragoste și punîndu-mi o mînă în creștet.

— Și cînd ai să te duci mata la școală?

Eu îngînam:

— Cînd oi fi băiet mare...

Mă făceam cu greu băiet mare și vedeam în juru-mi multe lucruri pe care încă nu le pricepeam. Tata, om gînditor, în straie negre, mă privea cu seriozitate și zicea mamei:

— Eu am un principiu... Vreau să-l cresc ca pe un spartan... De-aceea nici nu-l sărut, nici nu-l mîngîi...

Maica mă săruta lin pe frunte și pe ochi, și ofta.

— Iaca, asta nu-mi place... zicea tata; trebuie să te dai tu în obiceiurile tale!... N-ai să mă înțelegi niciodată, frate dragă?...

— Eu îs o biată femeie fără carte, îngîna mama; ce pot să știu eu?..."[13]

Apoi: „Viața mea ș-a mamei, în vremea aceea depărtată, era tristă. Stăteam singuri în casă. După ce treburile se isprăveau și mîncarea era gata la bucătărie, mama se așeza la o fereastră și începea să lucreze la o horbotă, gîndindu-se. Eu mă așezam la picioarele ei, pe dușamele, murmuram singur întrebări și răspunsuri felurite, mă jucam cu ghemuri și mosoare «ca un motănaș», căci tata din principiu era contra jucăriilor. Tata era și-mpotriva luxului, de aceea pe mama mi-o amintesc într-o veșnică rochie mohorîtă. Stătea tăcută, albă, cu ochii duși, și mî-

nile umblau repede în lumină. Niciodată n-am auzit-o cîntînd; oricine trecea pe dinaintea ferestrei o privea fără s-o salute, fără să-i zîmbească. Şi ea într-un tîrziu mă ridica de jos, mă îmbrăţişa şi mă săruta cu patimă. Prindea apoi să lăcrămeze. Întrebam subţire:

— Mamă, te-a bătut tata? De ce plîngi?

— Nu, drăguţă, nu m-a bătut nimeni...

Iar tata venea la amiază şi sara, mînca, se aşeza într-un jîlţ larg şi cetea o gazetă. Mama umbla prin casă după treabă; cînd avea a spune ceva, se apropia, se oprea, n-am auzit-o niciodată spunînd *tu* tatii."[14]

De remarcat este reluarea aceloraşi amintiri, mereu, dar fără semnificaţia lor amară, în memoriile scriitorului care tinde să-şi evoce nostalgic impresii din prima copilărie, legate de tabieturile tatălui său şi de jocurile copilăriei: „După masă tata avea obicei să cetească gazeta. Îl observam curios mai ales cînd se răsturna în jîlţ şi o desfăcea larg, cu mînile întinse în laturi, privind-o puţintel de departe. Începea să murmure, parcă descînta... După un timp, murmurul contenea. Capul cetitorului scăpăta îndărăt. Printr-o iscusită obişnuinţă, foaia larg desfăcută era adusă asupra obrazului, aşa încît muştele se aşezau pe literele care semănau cu ele, nu puteau pătrunde la gene, la nări şi la sforăitul subţire cîntat. Mama îşi arăta o jumătate de obraz de după o uşă scundă şi mă chema c-o bucăţică de zahar. Mă atrăgea după dînsa în umbra altei odăi şi-mi şoptea:

— Fii cuminte, tata doarme..."

„Cînd vedeam pe tata ieşind în cerdac, îmi aduceam aminte de un joc care mă aşteaptă. Mă strecuram cu viclenie în odaia lui. Găseam gazeta căzută lîngă jîlţ. Mă aşezam pe dînsa ca pe un aşternut, îmi aplecam nasul asupra slovelor şi prindeam a mormăi două silabe: mînă-mînă, mînă-mînă... Le repetam îndelung..."[15]

Firește, nu putem trece cu vederea că nimic dintr-o astfel de copilărie nu se reflectă în memoriile scriitorului şi că, după toate probabilităţile, literaturizarea a îngroşat datele realităţilor. Dar le-a păstrat în acelaşi timp, cu semnificaţiile esenţiale, pe care memoriile le ocolesc, nu le neagă. Căci, după „amintirile mele cele mai vechi", neaureolate, „acceptările şi renunţările îm-

plinindu-se", „am început a trăi liber și zburdalnic ca un căluț în ceair". „Copilăria mea a fost liberă și nesupusă nici unui frîu. Tatăl meu observa puțin și de departe..."

Este epoca pe care ne-o aduce din trecut volumul *Cele mai vechi amintiri*, din 1935. În toate, prezența tatălui este aproape nulă, redusă la tabietul lecturii gazetelor (citat mai înainte și pomenit o singură dată, în capitolul *Băiețel)* și la o vagă intervenție, ceva mai tîrziu, cînd copilul e mai mare (șase ani) și află de *„noaptea cînd grăiesc dobitoacele"*. Atunci se vădește, oricum, un raport schimbat între tată și fiu:

„...am intrat la tata. M-am așezat pe-un pat; păream neliniștit; tatăl meu mă observa din cînd în cînd, ridicîndu-și ochii de deasupra gazetei:

— Ce ai, Băiețel? nu ți-i bine?

— N-am nimic, am răspuns eu.

— Să bagi de samă la noapte, să vezi dacă n-are febră... zicea într-un tîrziu tata către mama."[16]

2

BĂIEȚEL

PAȘCANII

Prima lume a lui Băiețel a fost aceea a tîrgului natal, Paşcanii. Îi va evoca fie cu nostalgia celui plecat de acasă, ca pe locurile copilăriei, fie cu ochiul critic al adolescentului care îl privea dușmănos, ca pe o stare de care trebuie să scape cît mai repede.

Cîteva formulări paralele, pentru a indica legătura cu orășelul copilăriei:

„Acolo m-am născut eu, în noemvrie 1880."[17]

„Eu m-am născut în Paşcani şi copilăria mi-i plină de povestiri şi icoane de-ale trecutului acestei aşezări."[18]

„Cu cîţiva ani înainte de naşterea mea (1880), nu se aflau în acel loc, pe deal, deasupra văii Siretului, decît «Trei dughene, trei lulele», cum obişnuia să spuie tatăl meu."[19]

Tîrgul însuşi, în ordinea istoriei, nu era mult mai bătrîn decît Băiețel, căci de puțină vreme se ridicase dintre sate şi cîmpuri. Scriitorul va alcătui *Istoria pe scurt a tîrgului Paşcani* cu această conştiinţă a participării sale la biografia aşezării: „Aş putea zice că am crescut odată cu tîrgul.

Colindam cît era ziulica de mare cele trei uliţi, a Economului, uliţa mare şi uliţa şcolilor. Mă amestecam printre băieţii de ovrei cu puţinii mei tovarăşi creştini;

jucam în bumbi, înălţam smeie; şi sara ne luam la goană prin şanţuri, cu larmă, cu chiote.

Tîrgul era, în copilăria mea, între 1880 şi 1890, o îngrămădire de căsuţe sărăcăcioase în care trăiau mulţi ovrei sărmani.

Două uliţi de căsuţe sărace. Pe uliţa mare se înşirau dughenile şi dugheniţile, crîşmele şi pităriile. Şi duminica, odată, de pretutindeni, din cele unsprezece sate ale comunei toate aşezate pe moşia roznovănească, se îmbulzeau săteni care aveau de vîndut şi care aveau de cumpărat. Umpleau crîşmele pe la amiază; începeau a cînta lăutarii în toate părţile, — ş-apoi spre sară porneau şi oamenii şi dobitoacele spre case, măsurînd drumul din şanţ în şanţ."[20]

De fapt erau trei lumi paralele în acest tîrg, iar cel evocat mai sus era înconjurat, oarecum, de alte două. Pe de o parte, la una din margini, se înjgheba un centru muncitoresc; pe de alta, în prelungirea tîrgului, se păstra, încă, aşezarea rurală de pe vremuri: „Paşcanii — unde mi-am petrecut eu copilăria şi o parte din tinereţă — era şi acum jumătate de secol un important centru muncitoresc. Compania Strussberg, concesionara liniei Lemberg-Cernăuţi-Iaşi, întemeiase aici un atelier mare pentru reparaţia vagoanelor şi locomotivelor. În jurul gării şi atelierului se aşezase în pripă o îngrămădire destul de amestecată de lucrători calificaţi, din vechea Austrie.

Aşezarea aceasta era în şesul Siretului. Pe colina de aproape, la asfinţit, începea în aceeaşi vreme să crească tîrgul. În prelungirea tîrgului se afla vechea Vatră a Paşcanilor, dominată de curtea şi biserica Rosetteştilor, sat bine populat, cu destul de buni gospodari. Pe aceeaşi moşie, împrejur, trăiau încă zece cătune. În fiecare duminică era iarmaroc la tîrg. Produsele întregului ţinut se îndrumau spre staţie. Valea Moldovei trimetea fag, muntele trimetea brad. Iar cele unsprezece sate semănau în valea Siretului grîul boieresc. Paşcanii erau atunci un latifundiu de opt mii de hectare."[21]

Scriitorul s-a născut în tîrgul propriu-zis, pe *Uliţa Economului:* „Cum sui din valea Siretului un drum cotit pe-un deal repede, prăvălatic, dai de o aşezătură unde a

fost cîndva piață, în preajma vechilor curți roznovănești. Pe lîngă acel medean trecea un drum; aș putea spune că el nu s-a schimbat; știu însă că mă înșel. În partea de dincolo a drumului, oamenii de atunci care veneau la tîrg și se uitau din medean cu gura căscată, puteau privi o casă cu două rînduri: lucru minunat; în vremea aceea era singura clădire impozantă și dublă în înălțime din localitate. Era proprietatea provizorie, cu bezmăn, a unui ovrei cu numele Ioina . . . " „În casa aceea țineau cîteva odăi cu chirie părinții mei."[22]

Acest tîrg al copilăriei își va descoperi, pentru ochii și simțirea de mai tîrziu a copilului, mai cu seamă mizeria. Cînd liceanul de 18 ani se va afla acasă, în vacanța de Paști, îi va scrie unui coleg, explicîndu-i cu haz iritat „ce înseamnă vorba asta" — Pașcani: „Dacă citești cuvîntul Pașcani trebuie să-l traduci *glod îngrozitor.*"[23] Cînd nu ploua, glodul era înlocuit de colb — „și ce colb!". Imaginea tîrgului mai ales gloduros avea să se repete în toate evocările literare, integrate în aceea generală a incuriei și sărăciei: „Ulițile se schimbau primăvara și toamna în fluvii de noroi; noaptea n-avea chip să iasă nimeni din casă, căci nu era felinar care să arunce o rază de lumină în umede rătăcăni, în șanțuri mocirloase. Felinarele ardeau doar prin ogrăzile părinților comunei . . ." „Și tîrgul creștea încet în noroiul și ticăloșia lui, — iar primprejur, pe moșie, țăranii din unsprezece sate se încordau din greu, gemînd, pe brazda neagră . . ."[24]

În această lume, Băiețel și-a cucerit, treptat, propria sa lume, de dimensiuni și mistere incalculabile: „În afară de medean, drum și domnișoara Berta a lui Ioina, care mă săruta ades, lumea mea exterioară mai era alcătuită de un mic loc viran de alături." Aici își avea atelierul de cizmărie un anume Alexandru Șchiopu: „În fața căsuței Șchiopului se înălța o șandrama de scînduri, în întunericul căreia se aprindea un foc năprasnic. Acel foc clipea și vîjîia. În jurul lui se mișcau oameni negri. O larmă de ciocane suna fără întrerupere. Îndrăznisem o singură dată să-mi vîr nasul în deschizătura ușii. Cătră mine, din foc, a rînjit un demon și n-am mai îndrăznit. Acolo, înlăuntru, era o primejdie."[25]

De acest loc cu primejdie se leagă *cea mai veche a-*

mintire pe care scriitorul, la peste 50 de ani, şi-o va învia, parcă scoasă din întuneric de razele soarelui de aprilie: „imaginea aceasta stătea ascunsă pentru mine, pînă ce deodată, nu ştiu bine cînd, într-o strălucire de april, acordul între taine s-a făcut şi întîmplarea din trecut mi-a apărut brusc".

Şi iată întîmplarea: „Întreprinzînd o lungă şi obositoare călătorie de patruzeci de metri, ieşisem de sub privegherea atentă a mamei, trecusem pe subt ochii languroşi ai domnişoarei Berta şi intrasem într-un soare alb şi orbitor. Şi privegherea mamei şi ochii domnişoarei Berta sînt presupuneri de circumstanţă şi, dacă vreţi, literatură; soarele însă era o realitate care s-a păstrat în mine, căci altfel n-ar fi reapărut.

După ce am umblat cîtva timp fără rost şi fără scop, ca şi gîzele pe care le observam, m-am oprit lîngă şandramaua fierarilor. Eram desculţ, cu capul gol şi numai într-o rochiţă uşoară. Părul îmi era alburiu ca un fuioraş de cînepă; picioarele grăsuţe şi nesigure; ochii albaştri şi gravi, însă fără gînduri.

O întreprindere aşa de îndrăzneaţă şi o aşa de lungă călătorie trebuiau să se isprăvească printr-un fel de somnie şi odihnă. Soarele lucra în carnea mea crudă ca o flacără de viaţă. M-am sprijinit cu spatele în şandramaua de scînduri a ciclopilor şi stam aşa clipocind, fără bucurie, fără supărare, fără nimic, — complect fericit, ca şi cei mai îndepărtaţi semeni ai mei îndărăt, pe scara filogeniei.

Deodată au prins a bate ciocanele, şi o scînteie — prin ce întîmplare? — toate sînt taine nepătrunse — o scînteie a străbătut prin crăpăturile scîndurilor şi mi s-a insinuat pe sub gulerul rochiţei, la ceafă, cu o muşcătură subţire şi aprigă.

Am tresărit. Am ţipat.

Am tresărit, zbătîndu-mi pleoapele. Am ţipat, ca să dau lumii vestea celei dintăi suferinţi conştiente. Strigătul meu a fost un cuvînt: *Otavă!* Îmi dădeam samă că se întîmplă cu mine ceva.

— Otravă!

Suferinţa aceea, împunsătura aceea fierbinte, care venea din întuneric, de la foc, de la rînjet, de la larma ciocanelor, era otravă.

De ce era otravă nu știu. Asta era părerea mea. Cuvîntul, cu rostirea lui necomplectă și cu înțelesul fals deși poetic, a fost rostit în singurătatea unui cotlon ferit și a unei zile de april, cu soare intens. Nu l-a auzit nimeni dintre muritori. L-am auzit numai eu și l-am uitat imediat. Suferința a fost scurtă, ca o picătură ageră. A trecut un fluture; a luat otrava pe aripile lui, s-a dus și n-a mai lăsat în mine nimic. Așa de desăvîrșit am uitat-o, încît mamei n-am fost în stare să-i povestesc nimic. A murit fără să știe ceva despre această experiență a primogenitului ei. M-a certat că m-am prăpădit prin lume, m-a hrănit, m-a sărutat și m-a culcat.

Iată că tîrziu, foarte tîrziu, cuvîntul și imaginile au apărut. Rostirea s-a întors clară, ca atunci. Am pronunțat *otavă,* deci, încă nu puteam vorbi. Cuvîntul era greșit întrebuințat; altă dovadă pentru a statornici, pe cale filologică, vîrsta. Alte dovezi n-am. Dar pe acestea le socot sigure.

Reconstituind împrejurările și faptele, m-am întrebat cum s-ar fi putut exprima brusc, printr-un singur vocabul, ceea ce mi se întîmpla. Am rămas încurcat, am căutat soluții. Individul acela de doi ani, incomplect și nesigur, a avut o intuiție a lucrului și un instinct al expresiei pentru care am oarecare admirație."[26]

Asemenea reconstituiri ale celor mai vechi amintiri sînt, evident, contemporane cu privirile retrospective ale celui ce le reconstituie, sînt amintirile uitate de Băiețel și înviate în acel mare și înțelept Sadoveanu care scrisese *Creanga de aur:* împrejurările concrete ale unor întîmplări sînt asociate cu descoperirea în trecut a unor trăsături și atitudini:

„Cred că marele cusur al celui ce scrie aceste rînduri a fost imaginația. Din pricina ei a avut de suferit multe dezamăgiri. E adevărat că acest cusur i-a procurat, în schimb, și destule plăceri. Cumpănind cele bune și cele rele, poate am găsi, la urma urmei, că nu trebuie să fim nerecunoscători celui care ne-a zidit și care a pus în făptura noastră acel miraj, puternic cît și realitățile. Un lup în carne și oase trăiește în sihla afundă a unui cotlon pustiu de pădure. Se confundă cu negura, îi lucesc ochii ca două puncte de jar în în-

tunecime, se strecoară ca o umbră spre lăcaşurile oamenilor şi spre turme. Imaginaţia creează şi ea animale fantastice; lupii care năşteau în întunericul din preajmă, cînd stăteam, noaptea, cu genunchii la gură şi cu ochii deschişi în necunoscut, ascultînd tînguirile vîntului, erau tot aşa de fioroşi şi tot aşa de vii ca cei de dincolo. Erau mai fioroşi, pentru că pe ceilalţi încă nu-i văzusem. Erau fioroşi pe cît se găseau în stare simţurile mele să-i accepte. În schimb puterile mele se multiplicau, cum nu cred că s-ar fi putut întîmpla cu cei reali. Groaza mea era răsplătită de nişte isprăvi măreţe, care mă înălţau în propriii mei ochi şi mă făceau fericit. Eram în stare, ca legendarul Samson, să-i sfîşii în două apucîndu-i de fălci, şi să arăt lumii uimite mîna dreaptă c-o jumătate sîngerîndă de lup şi mîna stîngă cu cealaltă jumătate. Puteam să-i fulger cu privirea şi să-i stăpînesc ca pe nişte căţeluşi, de la distanţă. Curios era că puteam vorbi cu ei; le puteam da porunci; îi puteam porni împotriva unor duşmani imaginari."[27]

Ştergerea hotarelor dintre real şi ireal iese la iveală într-o întîmplare petrecută cînd încă „n-aveam trei ani". Venise în vizită „moş Vasile", fratele mamei, cel care se făcuse cioban. I-a cioplit cu cuţitul, dintr-o scurtătură de băţ, un mîner de bici, prin care a trecut două şuviţe de cînepă, împletite şi cu şfichi. Cuţitul însuşi rămăsese intangibil, căci îl ţinea legat cu un lănţug moş Vasile, iar biciul era şi jucărie, dar şi unealtă de pedepsire, dacă Băieţel încălca o interdicţie. Aşadar:

„Am cumpănit biciul în mînă; am încercat să-l fac să fulgere şi să deie sunet. Dar eu nu eram crescut pe toloacă şi-n prundul Moldovei ca moş Vasile; n-avusesem de dus mioare şi gîşte cu boboci la păscut; în mînile mele acest sceptru al copilăriei rurale era fără sens. Trebuia să-i dau putere de viaţă. În mînile mele a rămas inert. Într-o clipă l-am privit cu cea mai mare indiferenţă. Apoi l-am lăsat să atîrne, pe cînd moş Vasile ieşea la treburile lui de-afară; şi-n minte nu mi-a venit decît cuţitul legat cu lanţug care face ţic! şi clap! Acela mi-ar fi trebuit mie, ca să fiu fericit. Eram dispus

să-i ascult și sfaturile. Dacă n-aș fi ascultat de tata și de mama, biciul era de față. Era o amenințare, căci se putea să n-ascult și să greșesc. Dintr-o dată am înțeles ce am de făcut. Cuțitul putea să fie al meu prin simpla dorință de a-l avea. Îl simțeam al meu ca o realitate vie și, ca să nu întîmpin riscul nici unei primejdii, am început să mă lupt cu biciul; cu oarecare greutate i-am rupt în genunchi coada; am înfășurat mototol în jurul cozii rupte șarpele de cînepă și am îngrămădit totul subt un dulap, la întuneric. În imaginația mea de atunci aceasta era o execuție și o înmormîntare, o despărțire complectă de planul real în care era posibilă suferința. Impresia și hotărîrea au fost de așa natură, încît în aceeași clipă am uitat cu desăvîrșire și obiectul și fapta, așa cum nu-și mai pot aminti căței de osul și pînea pe care le îngroapă, ca rezervă, într-un colț de grădină. Ca și în altă împrejurare, a scînteii și a otrăvii, mi-am adus aminte tîrziu, după ani și ani, de soarta jucăriei pe care mi-o alcătuise moș Vasile. Printr-un fenomen de magie, obiectul se mistuise și trecuse pe o poartă de umbră în întunericul cel mare al necunoscutului."[28]

Un „autoportret" al lui Băiețel ne înfățișează aceeași reorganizare a lumii după legile copilăriei și ale imaginației, indiferent de existența reală a tîrgușorului, cu ulițele, sărăcia și ființele sale de toate zilele:

„Și alte împrejurări îmi dovedesc că, în anii aceia îndepărtați, la hotarul înțelegerii, ființa mea era plină de sevă și poezie, adică de înțelepciune. Aveam un cap mare, cu puf balan, care circula pe picioare iuți numai la patru palme de la pămînt. Mama spunea zîmbind că mă uit cu ochi de gînsac. Eu eram mulțămit și, aș putea zice, mîndru de această comparație. Între mine și gînsac se statornicise armonie, după oarecare începuturi de ostilitate. Agresiv fusese el; iar eu, cu ajutorul unui băț, îi dădusem a înțelege că-i mai bine să devenim prietini. Îndată după încheierea păcii, arma deveni iar cal; începu să necheze și să mă poarte înspre locuri încîntate. Dealtminteri nu numai cu gînsacul și cu bățul, adică cu calul, ci cu toate lucrurile și ființile care mă împresurau aveam o legătură adîncă

și delicată. Eram rudă mai apropiată atunci cu toată creația."[29]

Acest *Băiețel* era, totuși, și un personaj „real", în contact cu mica societate care îl înconjura. El era acela care încerca să imite tabieturile conului Alecu, mormăind și adormind peste ziarul larg desfăcut. Cel ce avea un cal de lemn, dar descoperise și unul adevărat, în grajd, pentru care Băiețel urma să aducă, la sugestia rîndașului, cîte un pumn de tutun de-al tatei (Cf. *Cele mai vechi amintiri* și *Țara de dincolo de negură*). Și cel ce căpătase oarecari cunoștințe și prietenii, fie însoțind-o pe mama la o „cucoană Aglaia", care lucra la mașina de cusut; fie mergînd la vecina care se chema „madama Sura", boiengița, „unde se afla o țară în care îmi plăcea să trăiesc", pentru că nimeni nu-i cerea socoteală de nimic și se putea juca cu un alt băiat și cu un cîine cît îi era voia.

VERȘENII

Dincolo de lumea descoperită în tîrgușor, pe ulița Economului, avea să i se dezvăluie, curînd, o cu totul altă lume, aceea din care mama lui plecase.

„Din tîrgușorul moldovenesc unde locuiam, mama mă ducea la epoci anumite în satul bătrînilor ei, la malul Moldovei. Făcea popas în această oază și-mi da drumul și mie să zburd în locurile tinereții ei, pe prunduri, în dumbravă, pe marginile fînațelor, pînă ce ajungeam la o apă limpede în care-mi admiram ochii albaștri și părul zbîrlit.

Acolo m-am bucurat de petrecerile de iarnă, cu plugarii și semănătorii simbolici și cu animalele fantastice care afirmă, după mii de generații, sufletul oamenilor dintru început. Acolo, lîngă capul meu fierbinte, în penumbra odăii de țară, au venit babe descîntătoare, șoptind vorbe vii din același trecut, care-și trăiește încă puterea magică. La marginea pădurii știam că ies sub lună ielele. În noaptea Sfîntului Andrei, ascultam chio-

tele strigoilor. De la toţi vecinii am auzit istorisiri de căpiţi care se mişcă şi de ţapi care vorbesc. Din această lume minunată, întorcîndu-mă într-un rînd cu mama, m-am oprit într-un popas, la un izvor. Acolo era un cerşetor bătrîn care cînta din cimpoi. Nu-mi aduc aminte de nici un cuvînt, nu s-a fixat în mine nici o întorsătură a melodiei; cred însă că toată fiinţa lui apăruse numai pentru puţine ceasuri în lumina de toamnă şi-n peisagiul de baladă, ca să evoce sufletele geţilor şi tracilor. L-am privit şi l-am ascultat fără multă mirare şi, întorcîndu-mi ochii spre munţi, am văzut deslușit capetele fantastice ale uriaşilor de la începutul lumii. Acuma ştiu că erau semincerii unei păduri din zare; însă poate mă înşel şi poate ochii mei de atunci au văzut adevărul."[30]

Sub părul cel din ograda bunicilor de la Verşeni, Băieţel adoarme adeseori şi, cînd se trezeşte, descoperă taine în care încă nu-l iniţiase nimeni dar care sînt ale lumii sale străvechi, ale Ursachilor: „Cînd mă deştept aud glasuri de sfat.

Fac sobor la pocladă bunicuţa cu femeile ei din sat. Stau în jurul mamei, aşezate, cu busturile drepte şi braţele subpuse. Au o înfăţişare serioasă, atentă şi tainică. Clipeam din gene uitîndu-mă la ele, fără a îndrăzni să mă mişc de la locul meu şi încercam să înţeleg ce se spune.

Era vorba de nişte lucruri de demult. Erau nişte lucruri aşa de vechi, încît nu le înţelegeam decît foarte puţin. Uneori mi se părea că le şopteşte frunzarul; pe urmă vedeam că le suspină gurile bătrînelor.

— Era odată, la noi, la Păstrăveni... zicea un glas.

Ce-a fost odată la Păstrăveni? Niciodată, cu toate întoarcerile în mine însumi şi ciocănirile în subconştient, n-am putut găsi sensul de fapte şi figuri care se clădea în juru-mi din vorbele vii rostite şi-ndată stînse. A fost ceva de demult; ceva mîhnit; ceva subt un cer neguros, pe apa Moldovei; poate vîrtej, poate balaur; poate om cu ochii fioroşi; poate o femeie care fugea despletită ca şi ploaia. A rămas în mine numai fiorul şoaptei.

Inima mamei bătea lîngă tîmpla mea.

Am tresărit. Îi sunase înlăuntru glasul. Întreba ceva. Atunci a început a da lămuriri cea mai bătrînă din soborul femeilor de sub păr. Erau acolo o serie de femei din neamul nostru. Stăteau cum stătuseră altele, din alte generaţii, şi cum vor mai sta altele. Erau reprezentante ale pămîntenilor celor mai vechi, fraţi cu străbunii părului. Bătrîna interpreta viaţa probabil într-un chip cu totul nelogic, dar în perfectă armonie cu cerul, cu pămîntul şi cu natura înconjurătoare. Şopotul frunzarului o aproba şi se amesteca în debitul ei misterios.

Fără să fi înţeles ceva, am rămas fericit şi înfricoşat, ca sub semnele şi descîntecele unui ritual magic."[31]

Şi, în acelaşi timp, fără să răzbată în conştiinţa încă prea fragedă, începeau să se depună şi din lumea aceasta a tihnei, fericirii şi misterelor, imaginile unei realităţi cotidiene ivite din grija pentru „pînea cea spre fiinţă" a oamenilor: „Mai tîrziu, după ce petrecerile în satul bătrînilor mei după mamă rămăseseră o amintire, mi-am dat sama de legătura tragică dintre ei şi pămînt, şi de suferinţa lor. Cunoaşterea faptelor simple se legase de constatări ulterioare şi de descoperiri istorice."

„Copil zburdalnic, bucurîndu-mă de cîmpii şi lumină, de priveliştea munţilor şi apa Moldovei, aveam în juru-mi chipurile de contrast ale oamenilor pămîntului, umbrite de grijă persistentă şi de o tristeţă iremediabilă. Obrazurile bărbăteşti aveau coloarea ţărînii şi a amurgului. Ceasul cinei, în preajma focului de găteje, subt acoperişul unei şuri vechi, era solemn şi tăcut. Mulţămeam şi eu lui Dumnezeu, ca toţi ceilalţi, pentru atît de puţin! A, ce sobri erau oamenii în acel sat al copilăriei! Erau sobri de zeci şi sute de ani."[32]

La Verşeni, înainte de înţelegerea cuvenită, tot ce era ritual şi datină se înregistra în amintire, opus obiceiurilor şi învăţămintelor din casa lui conu Alecu. Tîrziu, scriitorul va reconstitui ceea ce îi apărea atunci insolit, evocîndu-şi bunicii şi dînd cuvînt direct argumentelor lor:

„Cînd mă duceam, în anii mai vechi, în satul de la apa Moldovei, apoi bătrînii mei şi cei rămaşi cu dînşii

aveau destulă supărare privindu-mă cum mă port și ascultîndu-mă cum vorbesc.

Grăiam o limbă amestecată și pestriță. În ceasurile culcării și ale deșteptării, nu șopteam cuvintele consacrate și nu făceam asupra ființii mele semnul sfînt.

Mă priveau ciudat la masă. Mă pofteau între ei; mă așezam cu oarecare stînjenire pe un scăunaș la măsuța joasă cu trei picioare și nu-mi puteam ascunde o atitudine de contrarietate că nu am blidul meu. O strachină nouă și frumos încondeiată era așezată la mijloc și din ea aburea laptele fiert. Alături mămăliguța, tăiată cu ața în felii. Mi se încredința o lingură pe care o mînuiam destul de neîndemînatic și necuviincios.

Știut este că pruncul bine crescut a învățat să nu-și încarce lingura peste samă, așa ca să-i picure sorbitura pe fața de masă și pe straie; ci ia potrivit și cu luare-aminte. După ce-a sorbit, scutură ușor picătura rămasă și stă o clipă potrivindu-și cu stînga un alt bulzișor de mămăligă. Această educație a gesturilor n-o aveam și bătrînica mea era în taină dezolată. Ce-mi putea face? Eram al altei lumi și nu cuteza să-mi adreseze mustrări și să-mi dea învățămintele bune. La oarecare înțelegere am ajuns eu singur și asta a bucurat-o întrucîtva.

La un praznic de pomenire a unor morți vechi, am văzut-o pe «bătrînica» oferind băutură gospodarilor și gospodinelor care se aflau de față.

Disprețuind cea mai elementară regulă de higienă, bătrîna întrebuința un singur păhărel. Mai mult: după ce umplea cu ochi acest păhărel, gusta dumneaei întăi, apoi îl întindea celui ori celei care avea drept și rînd.

Odată cu acest gest, se rosteau cîteva vorbe solemne, care, întăia oară, m-au uimit. Nu știam că sînt cuvinte ritualice, — eram înclinat să atribui bătrînei mele însușiri oratorice.

Unii din acești parteneri ai ei, femeile, nu se putea să nu știe că, după ce au sorbit o parte din băutură, e cuviincios să întoarcă paharul pe jumătate, oțărîndu-se și acoperindu-și gura cu palma stîngă. Bunica avea alte cuvinte potrivite, ca să le-ndemne să-l deșerte.

Vorbele ce se rostesc cu asemenea prilej nu sînt «oarecare»; sînt vorbe cu răsunet în adîncimea timpului, avînd o noimă şi pentru viitorime, căci altfel lumea se strică şi se cufundă în ticăloşie.

Ce ştiu medicii, care răcnesc la noi cu ochi holbaţi ca să avem fiecare, în sîn, păhărelul nostru?

Apoi eu se cuvine să încredinţez mai întăi pe prietinul meu, pe care îl cinstesc, că băutura ce-i închin nu-i otrăvită; şi mai ales că n-are în ea «fapt». La o asemenea masă după datină, s-ar putea oare să aibă cineva lipsa de cuviinţă să scoată paharul lui ori să ceară pahar anume pentru sine? Asta, oameni buni, e o împărtăşire întru duh; într-acel păhărel e sufletul şi amintirea morţilor noştri.

După cum se vede, lumea nouă nu ştie nimic din ce-i rînduiala dreaptă şi cade din rătăcire în rătăcire. Se vede asta nu numai în împrejurarea de care vorbim, ci şi în multe şi mărunte alte împrejurări, deoarece fiecare zi, şi fiecare ceas, şi fiecare pas cuvine-se a le plini după datină. Aşa au trăit părinţii noştri în miile de ani, — aşa se cade să trăim şi noi. Cine face altfel e «liftă», — afară de aceşti nevinovaţi nepoţi ai noştri de la tîrg care încă nu cunosc adevărul, dar îi vedem stînd cu luare-aminte şi cu ochii stecliţi: parc-ar vrea să ne zugrăvească. Domnul Dumnezeu va binevoi să-i aducă la cunoaştere şi pe dînşii."[33]

VATRA

Cînd Băieţel se apropie de 6 ani, lumea lui s-a schimbat: dintr-un motiv sau altul, conu Alecu şi-a mutat locuinţa, cu nevastă şi copii, în Vatra Paşcanilor. Scriitorul de mai tîrziu avea să arate că tatăl său „îşi întemeiase în Vatră gospodărie" şi deci avea să rămînă aici pînă ce va fi vădit că „experienţele agricole ale tatălui meu nefiind încununate de prea mare succes", întoarcerea pe uliţele Tîrgului propriu-zis se va impune. Raţiunea mutării părinţilor din Tîrg în Vatră ar fi putut

fi însă, desigur, mult mai firească pentru Băiețel, socotind că toate erau făcute pentru mulțumirea și bucuria sa: „Aveam mai puțin de șase ani, mă chema tot Băiețel și mă uitam mirat la lume cu aceiași ochișori de gînsac. Părinții mei își mutaseră gospodăria în sat, la doi kilometri de tîrg, ca să pot eu umbla printr-o grădină și ca să descopăr, prin fundul ei, un drumușor la pîrău și la moară."[34]

Aici, în Vatră, Băiețel a trăit experiența primului mers cu uratul, în seara de Sfîntul Vasile, încălcînd interdicția categorică a conului Alecu: el nu avea ce căuta „pe drumuri, ca toți derbedeii și ca toți țiganii".

„Îndată ce s-a făcut cerul roșu la asfințit și s-a întins umbra amurgului, eu și Franț am apărut în peisagiul violet, ne-am uitat la copiii încotoșmați care tropăiau pe ghiață de la o casă la alta și am pornit și noi spre noaptea necunoscută care se apropia. Am ridicat bățul de corn, ca să bat în poarta amurgului; clopoțelul lui Franț a sunat. Astfel mi-am făcut prima expediție. După un sfert de ceas mi-am adus aminte de sprîncenele nouroase ale tatei. I-am mărturisit tovarășului meu că nu m-am cerut de acasă. Odată cu celelalte cîrduri de copii mărunți, ne-am retras, pe cînd începeau tălăncile, buhaiurile și răcnetele plugarilor celor mari. Tîrgul se umpluse de freamăt.

Suma agonisită din lucrarea noastră se alcătuia din trei pitaci de cîte zece bani și trei de cîte cinci bani: total patruzeci și cinci de centime. Franț i-a înșirat în palmă la lucirea ferestrei; a tras spre el trei pitaci mari și a împins spre mine pe cei mici. Mi-am luat cîștigul și m-am retras cu vitejie, ca să străbat o lungă zonă primejdioasă, plină de întuneric, de zgomote și de mișcări misterioase. Am zărit, în scurte văpăi de lumină, măști venite din altă lume, urși cu blăni de fîn, capre care clămpăneau. Deasupra zvonului, cerul era plin de stele și de tăcere înghețată.

Cu inima bătînd, m-am grăbit spre casă. Ajungeam într-o goliște, unde se isprăvea tîrgul și începea satul. Pornea de-acolo ș-un șirag de copaci goi spre țintirim. Am început a fugi. M-a ajuns cineva cu pași mari din urmă; m-a cuprins de mîna stîngă și m-a călăuzit prin-

tr-o vale de liniște către zarva satului: întâi se auzea înăbușit; pe urmă mă împresurară dănțuind felurite dihănii ale sunetelor. Sfîntul Petrea mă ducea de mînă fără să spuie nici o vorbă. Cu mult mai tîrziu am înțeles că nu putea să fie decît tatăl lui Franț."[35]

Dar, mai ales, așezarea în Vatra Pașcanilor însemna ieșirea într-o nouă lume asemănătoare cu aceea a Verșenilor, ieșirea la „cîmp și la zburdălniciune" și, odată cu ea, „o nouă mulțime de prietini": „Totul pentru mine era prilej de hîrjoană, de dimineață pînă în sară. Veneam pe fugă acasă în vremea prînzului și după aceea fugeam iarăși la bucuriile mele. Fratele meu mai mic, Dimitrie, se ținea după mine scai și amîndoi ne petreceam veacul cu copii din Vatra Pașcanilor — sat de buni gospodari — la pîrău, la moară, la bătut mingea în vremea verii; la ghiață și la săniuș iarna. Tata își întemeiase în Vatră gospodărie. Mă duceam la arat, ori la cosit, ori la pădure cu argații. Mă duceam și stam de vorbă cu moș Vasile Bujor, cu Gheorghe Cucu, lîngă căsuța căruia se afla un brad strîmb în care șușuia vîntul; și la casa altui gospodar, cu numele Ion Gheorghe, unde se afla un cireș bătrîn. Din vremea aceea îmi plac cireșele amare.

Casandra, muierea lui Ion Gheorghe, venea acasă la noi ca să ajute mamei la urzit, la nevedit și la țesut. Eram întrebuințat, ca greutate, la operația ce se numește învălitul sulului și de-atuncea știu ce înseamnă ițe, călcători, vatale, spață și natră.

Mă duceam călare pe păr cu caii la adăpat, la o cișmea destul de depărtată. Mă interesam de boboci și de puii de curcă. Ceream slugilor bătrîne să-mi spuie povești. Îmi aduc aminte de Ursărița Țiganca și de baba Ștefănoaia, care se înfățișau cînd eram deochiat, ori cînd aveam cori. Cred c-am avut toate bolile copiilor, așa cum se cuvine unui «spînzurat» și unui «rău» fără astîmpăr și hodină."[36]

Vîrsta aceasta și petrecerea în Vatra Pașcanilor vor fi cu deosebire evocate în romanul tîrziu *Lisaveta*, unde Băiețel este fecioraşul de nici șapte ani al unui conu Alecu „Smărăndin", avocat în tîrg, și al soției sale, duduca Profira, „țărancă de la apa Moldovei". Aici vor

reapărea personajele realității de demult: Gheorghe Cucu, Ion Gheorghe și muierea lui, Casandra, bradul cel strîmb, Ursărița Țiganca și baba Ștefănoaia... Multe dintre ele se vor fi întrupat, de-a lungul anilor, în diverse alte personaje, condensate și transfigurate în trecerea lor din realitate în literatură, începînd încă de pe vremea cărții *La noi în Viișoara*, în care o parte din Vatra Pașcanilor se amesteca în așezarea Verșenilor. Acolo apare și Vasile Bujor, *moșul* satului, cu casa lui cu acoperișul țuguiat și cu „bradul cel mare, strîmb, alături".

Băiețel, la această vîrstă și în această așezare, se bucură de prețuire cu tîlc din partea părinților săi:

„Băiețelul ista" — ar fi spus Profira Ursache-Sadoveanu, cum spune duduca Profirița în *Lisaveta* — „are să iasă mare șpion."

„Spunea asta c-o privire galeșă, rîzînd către tata.

— Se uită de parcă vrea să zugrăvească toate. Mormăiește la jocurile lui ca și cum ar fi singur și uitat, dar el ascultă și ține minte orice."

„Dumneata nu te mira", l-ar fi înfruntat Profira pe conu Alecu. „N-are cui sămăna."

— Crezi, Profiră? a zîmbit tata.

— Cred.

— Cu toate acestea, a urmat cuconu Alecu, acest șpion, cum îi spui tu, are ochi albaștri și păr ca grîul copt.

— Așa-i. Ochi de gînsac și păr balai — dare-ar, dragu mamei, să fii mai norocos decît măicuța ta...

Tata a rîs.

— Adică maică-sa nu-i șpioană?

— Nu.

— Nici deșteaptă?

— Nu. Dac-ar fi fost deșteaptă, ar fi rămas acasă, între ape și zăvoaie, unde înfloresc și cîntă toate și se zăresc pîclele munților și se aude în amurg buciumul.

— Ai fi rămas la sărăcie și foame, s-a oțărît cuconu Alecu.

— Aș fi rămas, a oftat mama. Dar m-a alungat nevoia. M-am rătăcit la tîrg. Ș-aicea mi-a fost drag un bărbat venit din lume. Ș-am intrat la robia lui.

— Așa grăiești tu cu mine, Profiriță?

— Îndrăznesc și eu a mă mărturisi, a oftat Profiriţa pe cînd cuconu Alecu îi mîngîia părul lins la tîmple. Ian te uită dumneata! a strigat apoi mama pocnindu-și palmele. Uită-te la dînsul! Noi ne socotim singuri aici și șpionul ne pîndește de după fereastra deschisă. Hai-hai, dimone! Lasă-te de asemenea obicei, dragu mamei, căci îți poate aduce năcazuri multe în viață. N-auzi tu ce spun eu? Rîzi și mă înfrunți? Acuși iau varga și-ți scutur cojocelul. S-a dus, a adăogit mama. Nu mai cutează el să steie la pîndă după asemenea amenințare."[37]

Asemenea dialog, în măsura în care ne trimite efectiv la o realitate a unor noi raporturi între părinți, vorbește, în orice caz, despre o schimbare de statut a Profirei și a primogenitului ei. Aici, în Vatră, oamenii îi spuneau *Duducă Profiră*.

„Mama avea o privire umbrită, înlăuntru, cînd i se spunea «duducă Profiră». Sătencele știau că nu-i o străină, ci e de-a lor. Totuși îi spuneau astfel pentru că era soața lui cuconu Alecu Smărăndin. O dezmierdau oarecum cu vorba asta și i se mărturiseau cu ușurință."[38]

TÎRGUȘORUL GĂRII

Experiențele agricole ale conului Alecu, în Vatră, lichidîndu-se, familia Sadoveanu s-a mutat din nou în tîrgușor. „Acolo m-am legat cu toți «jidovii» și cu toți «ștronții», cum le spunea mama, fără să părăsesc — bineînțeles — prietiniile mele vechi cu Vasile Pînzaru, Toader Grecu, Ion Ciopraga și alți vrednici feciori din Vatră."[39]

De aici încolo poate fi identificată o nouă vîrstă — și ultima — a lui Băiețel, aceea ce se va prelungi pînă la plecarea din Pașcani, în anii gimnaziului, și își va afla urmări și permanențe în formația scriitorului.

Mai întîi descoperirea celei de-a treia lumi a Pașcanilor: „Sporindu-mi creșterea și lărgindu-mi aria ex-

plorărilor, am ajuns în tîrgușorul gării, unde m-am legat cu copii ai lucrătorilor și maiștrilor de la ateliere. Drumul de fier Lemberg—Cernăuți—Iași era încă în stăpînirea companiei Oppenheim și, în vremea construcției gării, a liniei și a podului peste Siret, se așezase la vale de tîrg, în cîmpia Siretului, o colonie destul de numeroasă de austrieci: nemți și poloni. Colonia sporise cînd se clădiseră atelierele de reparații. Se zidise și o biserică și locuințe pentru acești străini. Era acolo o viață cu totul deosebită de a tîrgului din deal: biblioteci, societate de tir; felurite petreceri sportive vara, patinaj iarna; din cînd în cînd baluri și teatru. Gara avea orchestră și fanfară."[40]

În 1939, în articolul *Pașcani*, pe care l-am mai citat, Sadoveanu avea să evoce cu precădere amintiri legate de acele descoperiri care au trecut dintr-o vîrstă în alta și au marcat, într-un fel, sfîrșitul primei copilării: „În acest colț de lume s-a petrecut subt ochii mei un fenomen cu totul interesant.

Colonia străină s-a așezat definitiv în țărîna Moldovei, cum dovedesc crucile cu inscripții în diferite idiome din țintirimul Pașcanilor. Copiii, crescuți la soarele nostru și la Siretul nostru, s-au ridicat cu același suflet ca și noi și cu aceeași dragoste pentru pămîntul în care hodinesc bătrînii lor. Țăranii din Vatra Pașcanilor, ca și din alte sate apropiate, au început a-și trimete pe unii din copii — ucenici la atelierele gării. Acum jumătate de veac colonia era în întregime a altei lumi; astăzi e în întregime pămînteană, încuscrită și legată definitiv de această țară. Vatra — așezare străveche, cu căsuțe mici acoperite cu stuf — astăzi e un sat cu case moderne, acoperite cu tablă și cu ferestre mari. Traiului rudimentar și penibil i-a urmat o viață mai largă și mai complectă: lucrătorul din atelier și țăranul s-au asociat în progres; la asta a ajutat mai ales legea de expropriere, cînd pămîntul a intrat în mîna unor oameni iscusiți și mai dornici de o viață nouă.

În anii de demult, biblioteca lucrătorilor atelierelor era străină, căci toți acei oameni își trăgeau bunurile sufletești din literatura altor limbi. Încet-încet proporțiile s-au răsturnat. Obiceiul de a ceti carte și gazetă

a rămas statornic; numaicît astăzi tineretul murmură şi cîntă pe Eminescu.

Mi-au rămas cîţiva prietini buni acolo, cu care mi-am păstrat legăturile. Mai trăiesc la Paşcani Iohan Ţonghibern şi Vlad Nunchievici, lucrători pensionari ai atelierelor C.F.R. Totdeauna i-am revăzut cu plăcere. În familiile lor m-am simţit bine, ca între oameni oneşti şi curaţi, pentru care viaţa nu e jucărie. Fetele au adus în casele părinteşti gineri autohtoni; băieţii au adus nurori pămîntence. Amestecul e de bună calitate."[41]

Aceşti vechi prieteni din copilărie vor fi cei ce vor îngriji şi priveghia, pînă în anii noştri, mormintele Profirei şi al lui Alexandru Sadoveanu, din cimitirul Paşcanilor: „Şi în vremea aceea depărtată a copilăriei, cu dînşii m-am deprins a mă duce la acest cimitir curios, cînd încă n-aveam a plînge pe nimeni. Ei însă aveau neamuri şi prietini îngropaţi în colţul acela de ţară unde părinţii lor făcuseră popas din pribegie. Comuna şi Neculai Rosetti-Roznovanu, proprietarul moşiei, îngăduiseră ca ţintirimul catolicilor să fie la un loc cu al ortodocşilor. Mormintele străinilor se grămădiseră destul de numeroase în coasta vechiului ţintirim sătesc. Multe din aceste lăcaşuri «veşnice» fuseseră clădite din piatră; altele aveau podoabe de marmoră; toate aveau împrejmuiri cu grădiniţe bine ţinute. Rămăsese o bună rînduială în colonia străină: să fie bine ţinute şi îngrijite şi gropniţile familiilor străine stînse în întregime."[42]

La această grădină a morţii era paznic moş Gheorghe Talianu. Sadoveanu avea să închine, grădinii şi lui, pagini de amintire, încă în 1922:

„Ţintirimul acela al Paşcanilor era vrednic de luareaminte: groparul cel bătrîn era aşezat la poarta lui ca ceva simbolic. Cele mai multe morminte erau ale străinilor, veniţi cu companiile drumului de fier. Se adunaseră aici din patru vînturi ale lumii, şi pămîntul îi primise pe toţi. Ba într-un colţ al grădinii se afla şi-un mormînt mare, al prizonierilor turci, căzuţi iarna aici, la '77. Moş Gheorghe venise de la Marea Albastră şi-i păzea pe toţi.

Pe cruci felurit colorate, table însemnau în limbi

străine numele celor intraţi întru hodina Domnului şi cele cîteva cuvinte obişnuite de durere şi veşnice păreri de rău. Erau morţi însemnaţi cu vorbe nemţeşti şi poloneze. Erau armeni, erau unguri, erau cehi din Boemia. Erau şi franţuji, şi italieni. Toate mormintele acestea umbrite de copaci, în pămîntul primitor al păcii, departe de rude, de amici, de cămin — morminte de bătrîni, de flăcăi, de fecioare, stăteau alături într-o melancolică frăţie, triste morminte de pribegi."[43]

Peste multe decenii, Sadoveanu avea să-şi amintească înrîurirea pe care lucrătorii de la Ateliere şi copiii lor începuse să o aibă asupra celor din tîrg şi din Vatra.

Între primii sosiţi, „aduşi cîndva de compania «Oppenheim», la acea epocă 1888, intraseră şi autohtoni care, din ucenici, ajunseseră lucrători calificaţi. Lîngă clubul străin s-a întemeiat club românesc şi bibliotecă. Dintr-acolo a venit cătră elevii şcoalei modeste a lui domnul Trandafir un vînt nou şi un cîntec pe care îl cîntam în cor, ducîndu-ne la şcoală pe uliţa lungă a satului Vatra Paşcani:

Aşa scrie prin gazeturi
Ba şi chiar prin «Monitor»,
Că avem cu toţii drepturi,
Şi sărac, şi muncitor.

Subprefectul ne mai spune
C-avem constituţiune;
Fie într-însa bine, rău
Ştie numai Dumnezeu.

Noi, ţăranii de la ţară,
Ziua, noaptea, greu muncim,
Muncim greu iarnă şi vară,
Numai birul să-l plătim.

De atunci sînt şaizeci şi patru de ani. N-am uitat nici strofele acestea triste ca un bocet, nici melodia lor, nici ameninţarea:

Şi ceva de mai crîcneşti,
Procurorul nemereşti . . ."[44]

3

„UCENICIE ÎNTR-O BREASLĂ VECHE"

DRUMUL LA SIRET

Cea mai veche ucenicie avea să fie legată tot de vîrsta prieteniei cu flăcăuaşii din tîrguşorul gării:

„Cu prietinii aceştia noi de la gară şi din tîrg am învăţat drumul la Siret, unde am făcut o ucenicie aşa de plăcută, fie învăţînd înotul, fie cercetînd luncile.

În asemenea peregrinări, nu căutam numai plăcerea simplă a mişcărilor libere în unda vicleană a acelei ape, nici murele brumate; învăţătura mea urma o altă lege. Toate minunile nouă ale vieţii care se înfăţişau ochilor se înscriau în mine ca nişte hieroglife durabile; de asemenea auzul meu înregistra acordurile delicate ori grave ale naturii, asociindu-le imaginilor. Ceteam deci viaţa din juru-mi ca un primitiv. Modulaţiile austrului evocau închipuirii mele tablourile dezgheţului şi zîmbetele dintăi ale primăverii."[45]

Siretul avea să rămîie cea dintîi dintre apele unei împărăţii pe care copilul, adolescentul, tînărul şi apoi veşnicul Sadoveanu o va străbate neîncetat, înscriind în sine, pînă la sfîrşit, minunile noi ale vieţii ca pe nişte „hieroglife" durabile.

De aceea, îndată ce începe şirul acestei ucenicii, ca şi al altora, pe care le vom urmări, cronologia unei biografii a lui Sadoveanu scrisă de el însuşi devine nepotrivită. Drumul unei iniţieri sadoveniene se înfăţişează, în

propria lui retrospectivă, adesea presărat de evenimente, cu piedici și întoarceri sau opțiuni și frîne, dar rămîne mereu același în esență, dezvăluit în perspectiva înțelepciunii unui Kesarion Breb și a celor din vechime care se aflau „c-o inimă nouă în fața minunilor".

Siretul nu era decît cel dintîi dintr-o suită de ape care se vor oferi „ochilor și urechilor", ființei sadoveniene, mereu altfel deși mereu același. Căci contactul cu natura înseamnă, în primul rînd, o învățătură fundamentală, pe care o vor confirma descoperirile ulterioare.

„Se înșală cine crede că o priveliște e aceeași văzută în aceleași condițiuni; că răsăriturile, amiezile și amurgurile se repetă; că clipele curg monoton. Cine e atent vede și aude pururi altceva; fiecare fracțiune a vieții își schimbă perspectivele necontenit — și în sine și în raport cu noi. Noi înșine sîntem alții într-una, pînă la clipa nesimțită cînd trecem în altă zonă, și urmăm a fi și atunci cînd nu mai avem conștiința celorlalte stări succesive ce ne sînt hărăzite. Enunț aici nu o constatare logică, ci o constatare intuitivă și experimentală. M-a interesat totdeauna orice peisagiu în orice împrejurare și în orice clipă a vieții, fără să mă obosească, fără să mă plictisească; m-a interesat nu cu voința mea, ci numai printr-un fenomen de participare, osmoză și simbioză. Mă încorporez lucrurilor și vieții, am simțirea că totul trăiește în felul său particular; brazdă, stîncă, ferigă, tufiș de smeură, arbore și tot ce pare nemișcător: faptul de a avea asemenea cunoaștere mă face să iau parte la viața tainică a stîncii, arborelui, smeurei și ferigii. Cu atît mai vîrtos alianța aceasta a vieții nenumărate se manifestă între mine și sălbătăciuni — zburătoare, gîze și fiare; între mine și apele care curg, palpită ori întind luciuri neclintite în soare și primesc în afundul lor rumeneala lunii pline. Iepurele care pornește de pe un hat, cu urechile date pe spate, și se salvează în spinării și-n rîpă, aruncîndu-mi o privire piezișă, a luat cu scînteia acelei priviri ceva din ființa mea pentru totdeauna. În înfățișarea unică a dezghețului de primăvară de care mi-am adus astăzi aminte, am rămas fixat și eu însumi pentru totdeauna: constat asta în imaginea indelebilă pe care o păstrez în mine și am încredințarea că toate,

împreună cu mine cel de altădată, s-au păstrat în sine, în fracțiunea de timp și de lumină care continuă să călătorească în infinit. Mă voi stînge curînd; dar icoanele acestea, ca și lucirile unui astru mort, vor continua să fie, fără sfîrșit."[46]

Dezgheţul evocat în rîndurile acestea este un dezgheţ al apelor și al cunoașterii totodată, cînd „printr-o împrejurare cu totul misterioasă, prevestită totuși de gromovnice vechi și călugări bărboși de la sfînta mănăstire Neamțu", s-a strecurat, „între noi și toate cele de dincolo de noi", „un fel de fragment de noapte clară care a trecut îndată ce luna a născut din aburii Siretului, pe zarea răsăritului". „În a șaptea zi, șesul Siretului era un lac întins cît cuprindeau ochii."

„Nimic din ce cunoscusem în viaţa mea de pînă atunci nu se afla acolo. Tîrgul rămăsese departe în urmă, nici nu mă mai interesa. Dincolo de lacul cel mare al dezgheţului se aflau colțuri de dumbravă cu totul înnoite, ieșite din potopul anotimpului. Totul era curat, singuratic și depărtat, ca pe un ostrov proaspăt. Urme de om nu vedeam; numai înstelări de dihănii misterioase. Erau urme de lup, ori de vulpi, ori de vidre. Încă nu le puteam ceti, dar le bănuiam. În tufe de sălcii ori de sînger cîntau cu hărnicie piţigușoi ori cintezi, mirîndu-se de apariţia mea."[47]

„Fără ca să fie nimic asemănător între ce era acum și ce fusese odinioară, aveam și eu o dată priveliștea măreaţă pe care o avusese un strămoș din alt ev, în aceleași locuri, însă în epoca unui Siret curgînd plin în albia lui superioară. Ca și cel de demult mă cutremurasem și eu de izbucnirea vieţii care venea și trecea cu larmă de vijelie și tunet."[48]

ÎMPĂRĂŢIA APELOR

Descoperirea împărăţiei apelor avea să ducă deci la „ucenicia într-o breaslă veche", a pescarilor și vînătorilor. Graniţele între pescuit și vînătoare nu se pot stabili

cu limpezime. Poate să fi fost, mai întîi, pescuitul, pe care şi copiii duşi la Siret îl vor fi practicat de la sine, sau învăţînd de la cei mai mari: „Eram încă un copil; şi neavînd dascăl din cel dintăi ceas, ca la carte, trebuia să încerc multe experienţe pe socoteala şi pe pielea mea. Pînă ce am găsit şi învăţători." Iar primul învăţător i-a fost, în această breaslă, bunicul de la Verşeni, la o vîrstă care nu se poate preciza dar care ţinea încă, în orice caz, de anii în care irealul copleşea realul şi totul se înfăţişa ca un basm.

Într-una din expediţii, ajunşi la un cot nu tocmai adînc, unde bunicul avea ascuns „un val de mlajă", Băieţel purta cofăielul care se umpluse de peşte. Bătrînul i-a dat, atunci, cele dintîi învăţături: „Se găsesc, băieţelule, în cotul acesta, îmi spunea el, felurite feluri de peşti, fiecare cu gustul şi bunătatea lui. Tu învaţă a le cunoaşte înfăţişarea şi le deprinde numele. Iată, se găsesc aicea boişteni, zvîrlugi şi porcuşori, din care se poate face un borş, din carele şi împăratul mînîncă pînă ce nu mai poate şi trebuie să-şi sloboadă cătărămile chimirului. Dincoace sînt cleni şi scobai. Iaca ş-o mreană frumoasă. Pe aceştia are să-i frigă baba noastră în unt proaspăt. Şi se cere la ei mămăliguţă. Şi, pentru unul ca mine, un vinişor din Ţara-de-Jos care sfîrîie în pahar. Tu, băieţelule, încă nu poţi înţelege bine toate acestea, căci eşti la vîrsta cînd peştele ţi se pare că are gust puţin şi oase multe. Ai să pricepi ceva mai tîrziu că alţii sînt peştii din bălţi, întunecaţi la chip şi moi la aripi, şi alţii sînt peştii din apa Moldovei şi a Bistriţei, luminoşi şi iuţi ca argintul viu. Chiar şi ştiucile Moldovei sînt altfel decît cele din bălţi. Acestea fulgeră ca şi apa întru care se nasc. Ai să mai cunoşti, în aceste ape de sub munte, şi alţi peşti care se îngreţoşează şi mor în iazurile şi mocirlele de la cîmp. Aici apa-i curată şi verde ca şi cerul şi solzii peştilor sînt scrişi cu soare. Iar din ceea ce ai tu în cofăiel, după ce va face bătrîna borşu-împăratului şi friptura în unt proaspăt, — are să mai rămîie chitici destui, pe care am să-i aburesc cu sare ş-am să-i usuc în cuptor. Asta îţi place ţie mai ales şi de pe asta am cunoscut eu că ai să fii în viaţa ta pescar."[49]

Așadar, la început a fost Siretul, apoi a venit la rînd apa Moldovei, pe urmă se vor înșirui Nada Florilor și multele iazuri pînă la adînci bătrînețe. „Ucenicia într-o breaslă veche", precum e aceea a pescarilor, nu avea să se isprăvească repede și amintirile sînt ale unui șir lung de învățăminte în același timp practice, etice și filozofice.

Iată o prelegere a învățatului pescar adult despre experiențele fundamentale ale uceniciei:

„Căutam de undeva o vargă de alun ori o trestie groasă din baltă. Desfăceam de pe un mosor de-acasă o bucată lungă de ață de cînepă. Și dintr-un ac mai mărișor, pe care-l înfierbîntam la o lumînare, îmi îndoiam un cîrlig dintre cele mai agere. Cu aceste prea puține și primitive scule, mă lăsam într-un suflet devale, cătră iazurile cele mari ale Șomuzului, și rumeneala zorilor încă nu înflorea cerul răsăritului cînd eu eram la locurile cele bune, așteptînd să pot zări pluta pe luciu. Făceam plute dintr-o bucățică de strujan și rîmele le căutam pe loc, scociorînd c-un cuțit de zece bani pămîntul gras..."[50] Abia ulterior, „cu mari jertfe, am izbutit să-mi înjgheb o undiță pentru știucă". Ucenicia aceasta a ajuns astfel „din experiență și suferință", o „lege" care pune mai presus vechimea și refacerea ei ontogenetică de către copilul dezarmat decît cuceririle tehnicii moderne: „Peștele nu trage la pescarul cu undiță scumpă și bagaje multe". Asemenea lege însă, funcționează mai ales cînd ești copil, ai credință și acumulezi cu răbdare experiențele (cărora scriitorul le va închina un capitol deosebit în *Împărăția apelor*). Din acești ani ai uceniciei face parte episodul crucial al „intrării în ostrov", evocat tot în *Împărăția apelor* și reluat, tîrziu, în *Nada Florilor:*

„Eram în preajma unui mare eveniment: pescuit la Nada Florilor, în locuri tainice, pe care puțini oameni de pe pămînt le cunosc. Trebuia să mă ducă acolo un flăcăuaș fără nume încă și cu puține straie pe el; totuși, din punctul de vedere care mă interesa atunci, îl invidiam cu respect. Mi-am pregătit cu deosebită grijă cîr-

lige nouă, mi-am așezat în cerdac, la îndămînă, vergi mai lungi și mai tari, și n-am uitat tutunul și hîrtia de țigară — vamă pentru trecerea mea în altă zodie a vieții. M-am întins tulburat pe culcușul meu, lîngă vergile de alun. Am încercat pînă într-un tîrziu să dorm, însă simțeam în pleoape acele stelelor. Răsucindu-mă necontenit, ca pe grătar, de la o vreme am intrat în acea stare care nu-i nici somn, nici trezie. E o febră specială, pe care o cunosc unii vînători și pescari. Mă vedeam în locuri necălcate de picior omenesc — poate locurile pe care le-au văzut întăi strămoșii la începutul migrațiilor — și între ape line, stufuri și cer, se îmbulzeau spre undițile mele pești mari, de specii necunoscute. Tovarășul meu, flăcăuașul cu părul zbîrlit, își lepădase pe plavie puținele straie nefolositoare și rîdea c-o gură enormă ori de cîte ori trăgeam din adîncuri un pește monstruos, care mă privea blînd și fix c-un ochi rotund de sticlă colorată. Nu mă miram de goliciunea lui, căci și eu eram ca el, — și parcă nu-mi aduceam aminte să fi purtat vreodată straiele oamenilor din meschine veacuri tîrzii.

Am deschis ochii dintr-o dată ș-am văzut un sfert de lună în cerul negru, peste livezi pustii în care susura vîntul. Am stat puțintel tulburat și nedumerit — pînă ce am străbătut timpurile și m-am regăsit. Atunci am tras un chibrit și, la luminița lui, am privit ceasornicul: lăbuțele de gînganie arătau ora două jumătate. Era timpul pe care-l hotărîsem expediției mele. Am tras grabnic pe mine hainele, abia mi-am stropit ochii cu apă de la fîntînă și mi-am așezat febril sculele pe umăr, cu teama că voi rămîne cel din urmă. Într-un tîrziu, mi-am auzit pașii sunînd pe drumul singuratic și gol."[51]

Ce înseamnă experiența existențială și gnoseologică a pescuitului pentru Sadoveanu? „Cît stau în baltă, lîngă tovarășii mei, sînt fericit ca salcia ori ca papura, și pare că nu mă gîndesc la nimic, dar știu că intră în mine, nesimțit, tot ce sună și tot ce se vede — ca soarele care lucrează în mîzga pămîntului și în ape."[52]

Și cînd se produce vestita „Ploaie, la Nada Florilor", lecția despre legile vieții, ale morții și ale transsubstanțierii se desăvîrșește: „Și stînd cinchit la marginea

ostrovului, văzui deodată şi balta foind formidabil sub luciu. Toate lighioanele ei de la adîncuri suiau în zigzaguri spre acele de fulgere ale ploii. Erau mii de crustacee de toate mărimile, neclasate încă de naturalişti, de colorile şi de desenurile cele mai surprinzătoare. Erau peşti care treceau în şiraguri — grămădiri de linioare abia văzute; — alţii avînd formă şi punctul enorm al ochiului în mica lor transparenţă; alţii mai mărişori, puzderie care evolua cu instinctul primejdiei, fugind de umbra monstruoasă a costrăşilor, ori de gurile de balaur ale ştiucilor. În sfîrşit peşti formaţi deplin — mari cît palma, alţii mai mari, — ochene cu ochii cercuiţi roş, lini aurii, caraşi cu reflexe de argint vechi, crapi bătrîni cu solzii ruginiţi. Scoici deschise, melci de apă, lipitori şi şerpi, — întreaga faună, fără nume, fiica mîlului primordial, se frămînta într-o monstruoasă bucurie, într-o neagră şi inconştientă bucurie, sub tremurul ploii călduţe. Era bucuria vieţii şi a morţii şi a transformării necontenite. Căci toate nu ieşeau pentru că ar fi fost flămînde. Viaţa are totdeauna nevoie de hrană. Dar ieşeau într-un spasm misterios — chemate fiecare de bogăţia imensă a materiei, găsind hrană pentru organele lor nesăţioase şi oferindu-se ca hrană altor guri şi altor stomahuri. Era absurditatea aparentă — născută din infinitul neclintit; — era un moment pasager al transformărilor, care punea, înaintea ochilor mei uimiţi, pe urmaşii pitici ai unor gigantice dihănii din mîlurile terţiare, fantazii imense şi căzute ale pămîntului primitiv."[53]

CINEGETICA

Aceleaşi lecţii succesive şi complexe, dar începute ceva mai tîrziu şi doar apoi împletite cu celelalte, avea să le primească şi ucenicul-vînător.

Data debutului în această breaslă nu este tocmai clar stabilită. În capitolul I din *Anii de ucenicie*, va arăta că tatăl i-a îngăduit „să iasă cu puşca la vînat

după ce a împlinit doisprezece ani". Întîmplarea dezgheţului revărsat peste Siret, *Anii de ucenicie* o vor situa pe la „treisprezece ori paisprezece ani vîrstă". Ucenicul îşi poartă, în această împrejurare, oarecum zadarnic puşca luată de acasă, căci „în mîna unui asemenea începător puşca n-avea nici o valoare şi nici o putere". Apoi, iarăşi în *Anii de ucenicie,* capitolul *La apa Moldovei,* fixînd vîrsta de doisprezece ani pentru început, evoca vacanţa de vară, petrecută la Verşeni, în care „Evenimentul cel mare şi de mult aşteptat era că luam cu mine puşca tatei şi astfel am intrat în ucenicia cea bună a breslei", după elementele însuşite din primăvară, „cînd ieşisem întăia oară cu puşca spre revărsările Siretului". Şi totuşi, cea mai categorică datare este aceea din bucata *Ucenicie într-o breaslă veche,* publicată în 1925, apoi reluată în 1926, în *Ţara de dincolo de negură:*

„Era în ziua de 27 martie 1894, — a treia zi după Buna Vestire. Această dată am izbutit s-o statornicesc după toate metodele istorice, care dealtminteri sînt destul de simple. Ziua despre care vorbesc are o importanţă deosebit de mare pentru mine, deoarece un băieţandru, al cărui nume este ş-al meu, ieşea întăia oară cu puşca în luncile Siretului. Se pare că eram eu însumi; fără îndoială însă că era cu totul altcineva. Copilul de odinioară nu mai este de mult. Îi păstrez numai în mine înregistrate imaginile, ca-n mormîntul unui album. Din cele multe ale fiinţii aceluia mi-a rămas transmis intact mai ales instinctul acela, care-l scotea aproape inconştient, din îngrămădirea unui tîrguşor, spre lumina de primăvară a cîmpiei şi spre luncile Siretului. Şi amintirea acestor clipe de taină şi de ucenicie este tot aşa de importantă şi tot aşa de rară, ca şi oricare dintre faptele fiilor omului. Va pieri şi ea ca toate. Ar fi deci un fapt istoric numai prin prezumţia trufaşă de a-l impune atenţiei. Nu-i decît o privire curioasă spre lumea umbrelor de odinioară, de-acu cîteva zeci de ani ori de veacuri, căci data pe care-am statornicit-o n-are de fapt nici o importanţă."[54]

Lecţiile vînatului, cu specificul lor în ce priveşte practica, nu diferă pe plan existenţial şi gnoseologic

de cele ale pescuitului. De fapt, cinegetica le va cuprinde nedespărțite, pe amîndouă. Și amîndouă vor fi văzute de Sadoveanu, împreună, ca un preludiu necesar în ucenicia literară: „Căutînd a stabili în trecut raportul dintre pasiunea mea cinegetică și primele manifestări literare, găsesc că întâi a fost vînatul și că pe urmă a venit literatura. E foarte probabil că prima pasiune mi-a luminat înțelegerea și a chemat pe cealaltă."

De aici încolo, reașezînd cronologia după sincronismul memorialisticei sadoveniene, ucenicia în breasla cea veche ne conduce direct în cealaltă ucenicie, care începe cu scris-cititul pentru a ajunge la *primele îndemnuri ale scriitorului.*

II
PRIMELE ÎNDEMNURI

1

ÎNCEPUTURI

„...AM GĂSIT CHEIA..."

La Paşcani se aflau, pe la 1888, două şcoli.

Lîngă ateliere funcţiona o şcoală a căilor ferate, cu patru institutori şi cu program urban. Acolo urmau „cei de devale", de la gară, copiii lucrătorilor.

„Cei de pe deal", adică din tîrgul propriu-zis, învăţau la şcoala din Vatră, înfiinţată încă din 1865 (cf. *Geografia elementară a jud. Suceava,* februarie 1870, p. 68). Aceasta era organizată după vechiul sistem monitorial, stabilit pe vremea Regulamentului Organic. Învăţătorul conducea „într-o singură cameră a umilei noastre şcoli, şase clase, el singur şi simultan. Cînd se ocupa de clasele celor mari de pildă, punea pe cei mici să scrie. Întrebuinţa pentru clasele începătorilor, ca ajutoare, pe cei din ultimele clase."[1]

„Acolo am învăţat, împreună cu copiii gospodarilor din sat şi ai evreilor din tîrg, la domnu Busuioc, învăţător neuitat."[2] Acolo, „în bănci lungi, crestate cu cuţitaşele" se aflau cu toţii, „de la bucherii cei mai neînsemnaţi pînă la flăcăuaşii din clasa a cincea".

„Eram un ţînc bălănel, cu capul mare şi privirea sfioasă."[3] Şi „Cum, acasă, nu se ocupa nimeni de mine, am rămas o vreme destul de îndelungată în sama monitorilor."[4]

În aceste împrejurări, deprinderea cititului, cel puţin

în retrospectiva sadoveniană, s-a produs după aceeași „altă lege" invocată în legătură cu întreaga ucenicie a lui Băieţel în vechile bresle: ca o minune nouă ce avea să se înscrie cu nişte hieroglife şi să asocieze sunete şi imagini.

Căutînd a stabili în trecut raportul dintre asemenea „cetire a vieţii" în cazul „primitivului" şi învăţarea citirii din carte, Sadoveanu va găsi că întîi a fost, firește, primul mod de lectură şi că acela de-al doilea a venit pe urmele celui dintîi. Era vorba despre un fel de izbucnire a tainei cuprinse în şirul literelor din abecedar, dintr-o dată conectate imaginilor ca şi sunetelor care însemnau vorbe şi poveşti; cu alte cuvinte: „am deprins mecanismul cetitului nu după metodele progresive de pedagogie, ci printr-o revelaţie magică". Acestei revelaţii îi vor fi închinate cîteva pagini memorabile:

„Cartea pe care mă năcăjeam, urmărind cu degetul şi cu priviri mirate buchi mari, întortochiate şi cîrligate ca nişte gîngănii, era abecedarul lui Creangă. Era o carte fără imagini, încîlcită şi misterioasă, pe care n-o mai puteam dezbate. Învăţasem pe de rost aproape toate cuvintele normale, şi-n faţa mea era tot pîclă de nepătruns."[5]

Aceste rînduri, scrise în 1920, aveau să se confrunte cu altele, scrise cu două decenii mai tîrziu, fără să fie infirmate, nici reluate ca atare.

În *Anii de ucenicie,* abecedarul lui Băieţel, acelaşi abecedar alcătuit de Ion Creangă cu alţi învăţători, se înfăţişează amintirii la fel de misterios, dar nu altfel „încîlcit" decît însăşi cartea naturii. Buchiile mari, „întortochiate şi cîrligate ca nişte gîngănii" pot fi altfel evocate, fără să-şi schimbe sensul de hieroglife învăţate pe dinafară şi, o vreme, *nepătrunse:*

„Fiecare pagină a abecedarului lui Ion Creangă era pentru mine un aspect nou, ca o turturică sau ca un colţ de peisaj, şi mi se fixa cu înlesnire în memorie. Lîngă imagini se asociau sunetele corespunzătoare. Aşa că debitam pe de rost lecţiile, legîndu-le de chipuri şi sunete, fără a înţelege rostul acestui exerciţiu. Era şi asta o ispravă ca oricare alta. Era însă o ispravă sub care se ascundea un lucru pe care îl bănuiam fără să-l răzbesc,

pentru că în anume cărți — altele — știam că se cuprind istorisiri și povești. Eram așa de mare amator și de unele și de altele, încît socoteam ca un mare noroc al vieții să ajung și eu în stăpînirea acestui mister.

N-aș putea spune cum și cînd anume s-a produs lovitura magică a înțelegerii. Dar ea s-a produs brusc, într-o clipită. Relația cuvînt-sunete și litere mi-a apărut fără intervenția nimănui; și în ceasul care a urmat am cetit restul abecedarului..."[6]

Este ceea ce, în amintirile din 1920, sunase numai aparent lămurit, pentru că amintirea scotea neîncetat la iveală nu însăși taina care a dus la înțelegerea codului, ci momentul cînd acest cod s-a lăsat, brusc, descifrat, descoperindu-și relațiile ce-l instituiseră cîndva: „deodată, într-o zi, ca-ntr-o scăpărare de lumină i-am găsit cheia".

Învățătorul le citise școlarilor o poveste nouă, scrisă de același om care alcătuise abecedarul. Băiețel nu putea decît, rămas singur, să-și deschidă iar cărticica aceea cu „gîngănii încîrligate", la fel de nepătrunse dar mereu mai atrăgătoare pentru că trebuie să fi fost și acolo povești asemenea aceleia citite de învățător.

„Mă întorsei către lecțiile mele chinuite, la paginile înnegrite și scrijelate cu unghia. Nu știu ce lumină a trecut din soarele primăverii în ochii mei. Nu știu ce înțelegere bruscă, izvorîtă din adîncurile măruntei mele ființi, a legat deodată, ca un fulger, sunetele, semnele și cuvintele. Cu o clipă mai nainte eram ca în fața unor hieroglife. Acum, cu bătăi de inimă, înțelegeam că am găsit cheia care deschide taina cetirii."

Explicație? Nu: mărturisire: „N-am îndrăznit multă vreme să spun nimănui nimic nici despre epoca de întuneric, pe care o socoteam ca o infirmitate a inteligenții mele, nici despre cheia de aur pe care o găsisem într-o zi cu soare. Cum am ajuns acasă, m-am gheboșat asupra cărțuliei mele ș-am izbutit îndată să scot din ceață *Ursul pîcîlit de vulpe* și *Acul și barosul*, povestirile pentru copii ale lui Creangă, de la sfîrșitul vechiului și uitatului său abecedar."[7]

Magia rămîne secretă dar, dincolo de ea, ni se dezleagă o relație fundamentală pentru viziunea sadove-

niană: între citirea nemijlocită a naturii, deprinderea cititului în cărți și descoperirea lui Ion Creangă:

„Acest ceas al luminii și al înțelegerii celei mari a rămas legat în amintirea mea cu *Capra cu trei iezi*..." — va spune scriitorul în 1920, referindu-se la povestirea citită de învățător în ziua cînd micului școlar i s-a arătat „Cheia". Cert este că acel ceas a rămas legat de o poveste a lui Creangă, fie ea *Harap alb*, *Capra cu trei iezi* sau *Punguța cu doi bani*. Nu detaliile sînt semnificative; esențialul, Sadoveanu l-a reamintit în repetate rînduri, începînd cu *Domnu Trandafir* (1905) și terminînd cu broșura din 1920, *În amintirea lui Creangă*. Astfel, o întîmplare, sub care apărea, poate, destinul arbitrar, a făcut ca primul scriitor ce i s-a dezvăluit lui Sadoveanu să fi fost și cel ce îi va străjui multă vreme scrisul propriu, cel căruia i se va adresa, ca unui părinte fără de moarte, cu o formulă milenară: *Învățătorule*.

Dar, firește, va fi necesar un ciclu al lecturii pentru ca primul scriitor citit să devină și maestrul scriitorului de mai tîrziu. O vreme, cărțile nu puteau să se succeadă decît după nevoile copilului, după oarecari recomandări și după hazarduri. Memoriile vor indica, mai tîrziu, *Tunsu, căpitan de haiduci* și alte cărticele de același gen, apoi *Calendarele* lui N. D. Popescu. N. D. Popescu, autor din generația lui Creangă, se specializase în scrieri pe care Sadoveanu, cu statornicie afectivă, le va considera totdeauna „în prelungirea baladelor populare", distingîndu-le de maculatura unor imitatori care „mergeau pe un ascuțiș senzațional, amestec adesea de crime oribile și pornografice". Ce e drept, N. D. Popescu scrisese multe „episoade istorice", nu numai cu haiduci și domnitori, dar și „nuvele originale" destinate *Calendarului amuzant și picant* pe care-l scotea în alternanță cu *Calendarul pentru toți românii* și cu altele. Astfel încît, succesiunea scrierilor sale, din 1864 și pînă la moarte (1921) cuprinde aproape 100 de titluri în care apar *Iancu Jianu, Tunsu haiducul, Miul căpitan de haiduci, Bujor haiducul*, mai ales în primele decenii, dar și *Plăcerile și neplăcerile căsătoriei* și *Zoița sau fructele depravațiunii*. Lectura calendarelor lui N. D. Popescu însemna, însă, pentru copiii de la 1890, lectura unor povești care aveau,

atunci, rolul „cărţilor de aventuri", cu sarcină prea puţin estetică. Ea păstra, la altă vîrstă, coexistenţa lumii reale cu o lume ireală care o vreme va rămîne dominantă.

„Era în anul 1889. Un tovarăş de bancă, un ţînc zbîrlit şi cu gura mare, care-şi săpase în bradul de sub nas numele, *Purcel Vasile*, îmi adusese un calendar de cetit. Îl furase de la tatăl său şi mi-l împrumutase mie pentru suma de 15 bumbi."

„Calendarul acesta al domnului Popescu a fost cea dintăi cetire a mea. Îndată după ce l-am cetit, a fost firesc să caut un cuţit, să mă dau într-un dos şi să tai cu luare-aminte toţi bumbii de la haine, după care faptă strecurîndu-mă lîngă tovarăşul meu, începui să-l ademenesc, arătîndu-i preţul, în palmă, şi cerîndu-i pentru a doua zi pe *Tunsu*."

„Dar boala calendarelor nu s-a sfîrşit. A urmat, după Tunsu, vestitul Codreanu, pe urmă Jianu, pe urmă Bujor. Şi fiindcă în jurul meu se orînduise o adevărată poteră, îmi ascundeam pe tovarăşii aceştia undeva într-o poiată de găini, şi îndată ce găseam prilej mă duceam şi-i luam, şi mă cufundam cu ei, după împrejurări, ori în fundul vreunui pod, ori în pivniţă c-o lumînare chioară, ori fugeam tocmai pe malul Siretului, şi visam acolo isprăvi cumplite, mîncînd mure acre, cînd se punea soarele drept inimă. Dar cîrcserdarul Stoica, în fiinţa unuia dintre ai casei, mă descoperea deseori, şi atuncea începeam a cloci în mintea mea împleticite şi întunecoase planuri de răzbunare.

Aşa am trăit cîţiva ani, bucurat şi chinuit, din dărnicia domnului N. D. Popescu, şi de multe ori am cumpărat *Calendarul pentru toţi românii*, strivind cu hotărîre eroică pofta de prăjituri."[8]

„... EROII ALTOR VREMURI ÎN CUNUNILE LOR DE NEGURI"

În clasele următoare, „cînd gustul şi înţelegerea mi s-au mai subţiat", lecturile vor trece la Grigore Alexandrescu şi Vasile Alecsandri ca şi la alte cărţi din

biblioteca părintească. Şi, totuşi, mai mult decît acestea, naivele poveşti haiduceşti răspundeau indiscutabil şi unor nevoi spirituale mai adînci pentru că se coroborau, pe de o parte, cu poveştile de la ţară, ale neamului mamei şi, pe de altă parte, cu lecţiile de istorie aflate la şcoală. Ucenicul-scriitor, mai mult sau mai puţin conştient, va urma această relaţie epică în căutarea propriei sale substanţe.

Pînă la tîrziile sfaturi cu *Învăţătorul,* şcolarul opune în cugetul şi în simţirea lui, ca şi în graiul lui, sinteze marcate de acţiunea modestului şi imediatului său *învăţător* de la şcoala rurală, M. Busuioc.

Poate cu excepţia mamei, nici un alt personaj al scriitorului din copilărie nu avea să fie mai des evocat decît acest umil şi minunat *domnu Busuioc,* care în unele scrieri apare sub numele de *domnu Trandafir:* mai întîi în paginile din *La noi, în Viişoara* (1907); apoi într-o suită din *Neamul românesc,* în 1931; în *Anii de ucenicie;* şi, în afara acestor pagini, sub alte denumiri şi în alte legături, şcoala anilor '80 ai secolului trecut nu va învia, sub pana sa, decît împreună cu „iubirea şi jertfa acestui învăţător modest".

„Cel dintăi învăţător al meu, care a început a-mi deschide inteligenţa şi a-mi înflori sufletul, a fost «domnu» Mihai Busuioc, în Paşcani, pe la 1888. A fost un om cuminte şi modest. De mult doarme în ţintirimul locului, aproape de părinţii mei.

Nu înţeleg (aş putea zice mai degrabă că înţeleg) de ce fiinţa lui îmi apare de cîtva timp în aureolă. Mi-l evoc necontenit. E mai mult o întruchipare morală de muncă şi de jertfă. Noi copiii — atunci — niciodată nu ni l-am închipuit primind bani pentru oficiul lui. Nimic în atitudinea lui nu accentua asupra contingenţelor materiale. În toate ale lui era grijă de instrucţia şcolară, mai ales de sufletul nostru; în glasul lui vibra trecutul şi se schiţa, cu accente profetice, viitorul; el mi-a interpretat întăi pe Creangă, deci el m-a învăţat să ascult glasul acestui pămînt. Mulţi nu l-au înţeles; eu am avut urechi de auzit şi nici azi nu-l pot uita."[9]

Aceste rînduri sînt scrise în 1931. Sadoveanu pleda,

prin icoana luminată a învățătorului, pentru valoarea de apostolat a intelectualilor, în sînul poporului. Domnul Busuioc ilustra o pedagogie pe care orientările de astăzi, întemeiate pe activizarea elevilor, ar recunoaște-o printre precursoarele firești, spontane și populare, dar, în același timp, pedagogia aceasta, neîncetat modernă, se raportează la un ideal de luptă, socială și națională.

„Domnu Busuioc" știa să aplice tot felul de metode atractive și stimulatoare, astfel încît orele de clasă, cel puțin în memoria lui Sadoveanu, apar preferabile vacanțelor, ca un alt fel de timp „liber":

„Probleme bizare, jocuri de numere ni le însușisem de la el în taină, ca să punem în uimire pe alți copii, de la alte școli.

Vă mărturisesc, pe cinste, că toate aceste lucruri s-au făcut în bănci, în contact direct cu «domnu» Busuioc, și că nu-mi aduc aminte să fi lucrat teme și probleme acasă.

Ah! vremea liberă cît de frumos și bine am petrecut-o! În ce expediții la Siret, în ce partide de oină pe medeanuri! Ce copilărie liberă și bogată. Și ce plăcere ca să mă întorc toamna — la 1 septemvrie — la școală! (Noi cei rurali eram mai favorizați, căci școlile urbane se deschideau la 15 august.) Ce părere de rău cînd am isprăvit și urma să ne despărțim de învățătorul nostru! Ne-a urmărit și ne-a asistat cu grijă la concursuri. S-a bucurat de succesul nostru. S-a bucurat din nou cînd veneam să-l vedem în vacanțe, din ce în ce mai melancolic, mai bătrîn și mai împovărat de grijile vieții.

Tîrziu i-am priceput suferințile și i-am înțeles apostolatul. Dar fără suferință, fără jertfă și fără ideal nu se poate face nimic. Ca să primești iubire, trebuie să dai iubire."[10]

De la „domnu Busuioc" feciorul Profirei Ursachi a învățat, *carte* și, mai ales, dragoste de carte; acest învățător, pe lîngă altele, „a izbîndit să mă intereseze într-un domeniu în aparență arid: gramatica... Am ajuns în anul din urmă al școlii să clarific cele mai încîlcite și mai ciudate fraze, desfăcîndu-le în elemente

simple..." Se poate spune că ucenicul-scriitor îi va fi recunoscător și pentru aceasta.

De asemenea, domnu Busuioc continua, prin școală, și le adîncea, lecțiile dintîi ale citirii naturei. Iată, într-o zi la școală „...cînd s-a ridicat soarele în zodia gemenilor, pe calea lui cea mai înaltă de lumină, domnu Busuioc ne-a dus pe ogoarele din deal, la aria unui gospodar bătrîn și, după ce ne-a arătat acolo unele din minunile verii, ne-am întors spre școală cu mănunchiuri de paie de secară, din care ne-am făcut pălăriile de pai pentru vacanță.

Dar învățătorul nostru ne-a dus să vedem la fața locului și alte manifestări ale vieții rurale. Adevărat este că se aflau atîrnate pe pereții clasei noastre felurite tablouri de intuiție, la care noi ne uitam cu oarecare interes. În plimbările noastre cu domnu, am văzut însă că realitățile erau cu mult mai minunate și mai frumoase decît ticăloasele reprezentări ale materialului didactic. Am fost să privim cum se ară și cum se samănă. Am fost la seceriș. Am fost să vedem oameni mari și voinici prinzînd cu mreje pește la adîncuri, în Siret. Am văzut cositul și adunatul."[11]

Toate acestea se împreunau cu tot ce se depozita, pe nesimțite, în cel ce începea să nu mai fie *Băiețel.* În primul rînd, cu dragostea pentru *istorie:*

„Istoria a fost primul meu obiect de predilecție" — astfel debutează ultimul paragraf, închinat domnului Busuioc, din capitolul *Începuturi* al *Anilor de ucenicie.*

Iar în cea dintîi evocare a învățătorului, *Domnu Trandafir,* din 1907, amintirea lecțiilor de istorie devine centrală, căci ne duce cu gîndul la epoca în care tînărul scriitor se așeza la masa de lucru pentru a așterne, parcă sub dictarea unor viziuni, *Frații Potcoavă:*

„Cînd explica, ascultam toți; și istoriile minunate cu Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul le-am știut chiar din clasa întăia.

Mai cu samă *explicațiile* la istorie erau minunate. Pe sub tavanul scund al clasei treceau eroii altor vremuri în cununile lor de neguri. Îi urmăream înfiorat, auzeam parcă freamătul luptelor și, acasă, îi visam o noapte întreagă.

Uite, și acum mi se pare că Domnu nostru a fost un om deosebit. Îi scînteiau privirile și era și el mișcat cînd ne spunea despre mărirea strămoșilor. Cînd făcea un semn cu mîna, așa, într-o parte, parcă ridica o perdea de pe trecut, și eu vedeam tot ce spunea glasul lui..."[12]

2

GIMNAZIUL „ALECU DONICI"

„VENISEM ÎN PUSTIUL UNUI ORAŞ..."

S-ar putea spune că, în memoria lui Sadoveanu, cronologia începe abia cu plecarea la Fălticeni. Pînă atunci, descoperirile succesive se înglobau unele într-altele, fără nici o ruptură a continuităţii iar amintirile lui Băieţel, din tîrg şi din Vatră şi din cartierul gării, se împletesc cu cele din Verşeni şi cu uceniciile cele vechi, în ale naturii, ale poeziei fireşti şi ale şcolarului domnului Busuioc.

Plecarea la Fălticeni însemna o ruptură. În aşa măsură încît ea se va confunda, în memorie, cu trecerea de la şcoala din Paşcani la gimnaziu, deşi între amîndouă se intercala un an de şcoală primară fălticineană. Amintirea nu a păstrat o asemenea *continuare* a şcolii începute, tocmai pentru că totul părea, în august 1891, să se despartă de trecut. Anul intermediar nu încheia, afectiv, un ciclu, ci deschidea un altul.

Astfel se explică faptul că niciodată nu vom găsi pomenit, la Sadoveanu, acel an şcolar 1891—92 despre care nu ne pot vorbi decît documentele. Pentru *Sadoveanu despre Sadoveanu* acest an *nu există.*

E un gol care ne obligă să facem o paranteză în interiorul paginilor scrise de Sadoveanu însuşi despre sine.

Şcoala „din deal" era, cum am văzut, rurală. Absol-

virea ei nu dădea drept continuării studiilor decît printr-o echivalare parţială cu clase ale şcolii urbane.

În august 1891, elevul Sadoveanu Al. Mihai, cum arată procesul-verbal, „absolvent a patru clase rurale din com. Paşcani", a fost supus unui examen pentru echivalarea învăţăturii cu clasa a III-a de la oraş. Învăţătorul din Fălticeni, Gh. Şoldănescu, care fusese, la un moment dat, şi profesor de matematici la gimnaziu, a decis că acest elev, „răspunzînd satisfăcător din obiectele clasei a III-a, se consideră primit în clasa a IV-a".

A urmat, aşadar, frecventarea clasei a IV-a la şcoala nr. 2 din Fălticeni, în 1891—1892.

Pentru şcolarul venit de la Paşcani, acest an rămînea drept primul an la Fălticeni: venea cu „obişnuita lui sfială" şi avea *conştiinţa schimbării:*

„Venisem în pustiul unui oraş (căci pentru mine tîrguşorul Folticeni era un oraş) populat de dihănii (căci oamenii străini nu erau altceva pentru mine); tatăl meu mă aşezase la o gazdă, care-mi impunea o disciplină severă. Vagabondările mele erau întrerupte."[13]

Lipsindu-ne orice amintiri despre anul pre-gimnazial, numai documentele şcolare ne vorbesc despre acest şcolar sfios, strămutat printre străini. Ne putem da seama, de pildă, că învăţătura domnului Busuioc, mai ales în ce priveşte „disciplina de predilecţie" îşi vădea roadele. Domnul institutor Şoldănescu i-a preţuit elevului, la examenul de echivalare, toată ştiinţa la notele 7 şi 8, afară de istorie, unde i-a dat 9. Iar la finele clasei a IV-a toate notele au fost cel puţin la nivelul acesteia, cu excepţia aritmeticiii (8,66); în rest: 9,33 la istorie şi la poezie, 9,16 la geografie şi religie, 9 la lectură şi ştiinţele naturale.

Peste un an, cu mai puţină spaimă, poate, intră la gimnaziu în care, în orice caz, se produce şocul obişnuit al trecerii de la un singur învăţător la aproape o duzină de profesori, cîte unul pentru fiecare disciplină.

„Mă aflam într-o şcoală nouă, despre care fusesem încredinţat că e plină de greutăţi şi năcazuri" — va scrie Sadoveanu în *Anii de ucenicie.*

Dar amintiri mai concrete, scoase într-o anumită împrejurare din întunericul uitării, sînt de dată mult mai veche. În noiembrie 1920 se împlineau cincizeci de ani de la înființarea gimnaziului din Fălticeni. Aniversarea a fost sărbătorită abia în iunie 1921, după o pregătire de cîteva luni, inițiată printr-un *Apel către foștii profesori și foștii elevi ai Gimnaziului* (lansat din martie). Dintre foștii elevi, semnau apelul: Artur Gorovei, absolvent din 1880, Ioan C. Ștefan, absolvent din 1884, profesor la București, și M. Sadoveanu, absolvent din 1897. Dar, în 26 iunie, la serbare, Sadoveanu nu a participat; a trimis o telegramă:

„Neputînd veni, urez sănătate adunării și prosperitate vechii noastre școli".

Cu ocazia acestei serbări, s-a editat *Anuarul festiv al Gimnaziului,* la Fălticeni, în toamna aceluiași an. Sadoveanu își va aduce omagiul scriind, pentru nr. 6 al *Vieții românești* din 1922, însemnările *Pe marginea unui anuar:*

„Număr pe degete, — nu-mi vine a crede. Înșir cîteva cifre pe hîrtie, rămîn înfricoșat. Da: sînt treizeci de ani de cînd am intrat cu sfiiciune, ca într-o biserică, în cuprinsul gimnaziului «Alecu Donici» . . ."

Și iată amintirea de sine, dominantă, de vreme ce aceasta se impune înainte de toate în evocarea anilor de gimnaziu:

„Eram mititel, cu capul cam mare, tuns «cazon». Domnu Cracalescu, la care stăteam în gazdă, fost vagmistru, acum subcomisar, nici nu-și putea închipui un «ghimnazist» fără disciplină militară. Tuns, sfios și plin de un respect nemărginit, am intrat în gălăgia clasei întăia. Pe-atunci gimnaziul, gata să se mute în localul nou, își începea anul într-o clădire meschină unde-i instalată astăzi poliția orașului. Totuși ș-acolo școala îmi apărea impunătoare."[14]

Într-adevăr, gimnaziul funcționa, la începutul anului școlar 1892—1893, într-o locuință cumpărată de la o doamnă Catina Botez, în strada Sucevei. Gimnaziul dispunea atunci de patru săli de clasă, o cancelarie și un apartament (din două camere și vestibul) pentru director. „Impunătoare" îi părea școlarului venit de la „dom-

nu" Busuioc care dispunea de o singură cameră pentru toate clasele.

Noul local, construit special pentru gimnaziu, era spațios și chiar impunător propriu-zis: avea mai multe corpuri de clădire cu etaj și cuprindea, pe lîngă sălile de clasă, și un amfiteatru, săli de muzică, desen, laboratoare, în afară de cancelarie, cabinetul directorului, bibliotecă și altele. Apartamentul directorului, cu cinci camere și două vestibuluri, ocupa o aripă deosebită.

Imaginea domnului Leon Cracalescu, gazda din strada Română nr. 1185, va rămîne doar ca reprezentare a unui substitut insuportabil de tată cu principii cazone: numele lui apare însoțit de eticheta „disciplinei": omul care „nu-mi dădea libertatea de care aveam nevoie".

În ce privește imaginea profesorilor, cei mai mulți parcă s-au șters din memorie. Nu le găsim numele pomenit niciodată, deși unii s-ar putea să figureze sub masca unor personagii din *Însemnările lui Neculai Manea,* din *Nada Florilor* și din alte scrieri al căror loc de acțiune este Fălticeniul. De pildă, din clasa I pînă în clasa a III-a, profesor de română i-a fost I. Gherman; Sadoveanu și-l va aminti numai pe N. Apostol care va prelua catedra aceasta abia din 1895. (Numele lui Gherman va apare, în treacăt, în *Nada Florilor.*)

Frecvent amintiți sînt cei ce i-au fost profesori în toate clasele gimnaziale: Vasile Lovinescu, directorul, la istorie; Gh. Stino, la franceză; Gh. Ciolac, la matematică. Doi dintre profesori vor juca un rol memorabil în aventurile gimnazistului. Unul era cel evocat ca profesor eminent: Neculai Apostol: „lăsase la o parte gramatica uscată a programului și ne atrăsese spre frumusețile naturii". De acesta se leagă unul din momentele debutului sadovenian, de peste cîțiva ani.

Celălalt era „Ciolac", nume rostit cu spaimă de codașii clasei. De el se leagă episodul „tezei din mai", povestit în *Nada Florilor,* și un moment de tristă amintire în cariera gimnazistului. Altfel: „Domnul Ciolac, profesorul meu, era un om blînd, aș putea spune chiar sfios, însă cu totul strict în slujba sa de propagator al celui mai important și dificil obiect al învățămîntului

gimnazial. Cu totul strict în această datorie definitivă a sa față de viață, de tron și țară."[15]

Domnului Stino, scriitorul îi datorește învățarea rapidă și temeinică a limbii franceze, inițierea în literatura franceză. Lui îi va consacra Sadoveanu mai multe pagini, din care măcar una se cere selectată:

„DASCĂLUL MEU DE FRANCEZĂ"

„Din primul ceas cînd ne-a primit, a început să ne vorbească franțuzește. La început, în paralelă, era nevoie de cîteva tălmăciri; pe urmă ni le-a suprimat. Vocabularul și exprimarea, fără îndoială, erau dintre cele mai simple. Interesant pentru metodă, este că ne-a pretins și nouă, îndată după primele inițieri, să ne exprimăm în aceeași limbă. Cartea ne era aproape indiferentă; făceam după ea acasă versiuni și traduceri; însă aveam un caiet pe care îl umpleam cu note.

În clasa a doua, dl. Stino a introdus, în ora de marți, dicteurile. Stăteam în bănci, pregătiți pentru scris. Profesorul ne propunea în românește, frază cu frază, propoziție cu propoziție, expresie cu expresie, un text necunoscut, după o carte pe care o avea numai el. În unire cu el, colaborînd fiecare după puterile lui în chip spontan, alcătuiam textul francez și-l treceam în caiet... În acest al doilea an am isprăvit cu bine năcazul verbelor neregulate. În toate raporturile noastre cu profesorul ne era interzis să ne exprimăm altfel decît franțuzește.

În anul al treilea, dl. Stino a comandat pentru toți cîte un *Brachet & Dussouchet,* cu care am intrat deplin în tainele limbii. Pe lîngă dicteul de marți, s-a ivit, în altă oră, capitolul galicismelor și al proverbelor.

Gramatica voluminoasă — etimologie și sintaxă — manual curent al liceelor franceze, am isprăvit-o în clasa a patra."

„Metoda și jertfa lui din fiecare oră îmi îngăduiseră să cetesc, în vacanța clasei a doua, primul volum de

povestiri franceze, *Contes tendres* de André Theuriet. În clasele superioare notele cele mai mari le-am obținut la acest obiect. În acești ani am traversat, în lecturi febrile, toată literatura modernă franceză."[16]

De mirare este absența directorului, Vasile Lovinescu, în amintirile despre gimnaziu din *Anii de ucenicie*. În paginile *Anilor de ucenicie* omul va fi evocat, dar nu ca fost profesor, ci ca vrednic cetățean și, mai ales, în opoziție cu fiul său Eugen, acel răzleț de baștină: „Tatăl lui Eugen, domnul Teodor V. Lovinescu, fusese director al gimnaziului în timpul cînd învățasem eu acolo. Era coborîtor din gospodarii de la Rădășeni: barbat nalt, sprinten și frumos. Întreprinzător și chibzuit, întemeiase în Folticeni un fel de casă de economii, pentru sprijinul funcționărimii. Către sfîrșitul carierei și-a orînduit la malul Șomuzului, lîngă iazul Botoșanilor, o fermă ș-o livadă de toată lauda. Întreaga rîvnă și hărnicia răzășilor din neamul său, care tînjiseră după moșii pierdute și luptaseră pentru pămînturi cotropite, renășteau în bătrînul meu profesor de istorie. Într-un rînd mi-a arătat unul din documentele micilor proprietăți pe care le cumpărase, ca să întregească moșioara ce-i era ultima bucurie. Linia de hotar — scria în ispisocul său — merge pînă la «jimbătura» apei Șomuzului. M-a bucurat și pe mine expresia aceea: jimbătura apei, cît îl bucurase pe domnia sa. Îmi era deosebit de simpatic fostul meu dascăl. Soția sa era o cuminte odraslă de neam de presviter: cucoana Profira."[17]

CLASA

Evocarea clasei gimnaziale, Sadoveanu o va face, totdeauna, într-un mod semnificativ.

Cînd însuși subiectul evocării îl constituie clasa, amintirea se îndreaptă direct către partea alcătuită din „cei care se arătau mai viteji și făceau mai multă larmă"; către ei îl „purta firea sa impulsivă".

„Luîndu-mă sub protecția lor, îmi făgăduiau cele

mai alese desfătări în livezile celebre ale ţinutului — spre Buciumeni, Oprişeni şi Rădăşeni; mă arvoneau la nişte jocuri de-a haiducii prin huceagurile lui Cocîrţă. În acelaşi timp mă înfricoşau (şi totodată mă sfătuiau să nu mă tem, cum nu se temeau ei) cu profesorii de franceză şi matematică — domnii Stino şi Ciolac."[18]

Şcolarul venit de la Paşcani îşi recîştiga, astfel, cu condiţia intrării în tagma gălăgioasă, libertatea pierdută. Este limpede că adevăratul „şef al clasei" nu era premiantul ei, ci dimpotrivă:

„Cel mai respectat băiat în clas, cît vibra lumina primăverii, nu era cel mai bun la carte, ci cel mai bun la minge. Acela purta totdeauna la dînsul o minge cu grijă alcătuită din şuşăniţă îngustă de cîrpă, bine cumpănită în greutate şi destul de elastică. Acela avea ascunsă în marginea tîrgului, într-un colţ de grădină, sub tufe încîlcite, o *bătea* îndămînoasă de lemn uscat şi tare. Ca oile se luau «derbedeii» după dînsul, cu zvoană mare, la sfîrşitul ceasurilor după-amiezii. Şi într-un sobor însufleţit şi plin de respect, se făcea alegerea partidelor, apoi se hotăra cine-i la *bătaie* şi cine-i la *păscare*. Şi nu ne păsa nici de domnu Ciolac, de matematici, nici de domnu Stino, de franceză. Lumea, viaţa, trecutul, viitorul erau concentrate în operaţia aceea pe care o îndeplineam noi. Aclamam *cucurile*, eram teribil de fericiţi cînd intram la bătaie şi straniu de nefericiţi cînd eram scoşi. Şi isprăveam în amurg, cînd mingea nu se mai vedea — avînd în noi adunate toate bucuriile succesive. Cu ochii aprinşi, cu obrajii rumeni, trudiţi şi eroici, ne retrăgeam spre căsuţele din mahalale.

A doua zi, domnu Ciolac, de matematici, ori domnu Stino, de franceză, ne priveau ironic pe deasupra ochelarilor. Ne chemau la tablă să rezolvăm o problemă de algebră, ori să explicăm chestia condiţionalului după «Brachet & Dussouchet». Geamurile erau deschise, şi un grangur cînta într-o livadă de meri. Deşi erau ironici, ştiu că se gîndeau că măcar o parte din ceasurile primăverii trebuie să fie fără nici o rezervă ale copiilor."[19]

Dealtfel, se poate uşor observa că amintirile gimnazistului cunosc, de preferinţă, un singur anotimp: pri-

măvara. Zilele dedicate jocurilor și vagabondărilor, apoi pescuitului; zilele de toamnă încîntată și de iarnă grea sînt eliminate. Anotimpul ales este cel ce dă cadrul potrivit pentru secțiunea de clasă evocată stăruitor. Dealtfel, alegerea nu e lipsită de diferențiere. Atracția pentru „repetenți" avea să fie contracarată și cutare coleg, bun la jocuri, avea să fie definitiv compromis în clasă, cînd se va arăta ignorant și laș în fața domnului Stino. Cu exactitate, scriitorul va reface, pe marginea *Anuarului*, ierarhia în care se situa numitul Gh. Bojinca, coleg în clasa I și repetent și, pînă la urmă, rămas în afara studiilor gimnaziale (după cum arată cataloagele).

„Șomuzul, zăgăzuit, făcea atunci întinse iazuri, pline de sălbătăciuni și de pește; iazul Călugărului, iazul de la Morișcă, iazul Șoldănești, iazul Ciorsaci. Erau împărății fermecate pentru orice pierde-vară. Iar dumbrăvile Oprișenilor erau sălașurile haiducești! În fiecare duminică băieți de la gimnaziu se strîngeau pe costișele și gropurile cu alunișuri și plopi, — și Bojinca cu ai lui și cu cei mai mari din alte clase se alcătuiau în bandă, avînd drept arme cuțite de lemn ș-un pistol celebru; — iar cei mărunți, în poteră numeroasă, îi urmăreau cu îndîrjire și sufereau toate înfrîngerile pe care le povestea neuitatul N. D. Popescu în al său *Iancu Jianu, căpitan de haiduci*...

Dumbrăvile și iazurile mă chemau în tainicile lor împărății. Pe cînd Bojinca îmi vorbea de ele, uitam de clipa lui de slăbăciune în fața lui domnu Stino. Iar el, simțindu-și prestigiul reîntregit, — mă păstra în preajma lui, cu dragoste și recunoștință. E adevărat că și «Lovinescu» și «Bîrjovanu» și «Ciolac», în urma lui Stino, au urmat să lovească și să surpe piedestatul lui Bojinca Ion. Eu totuși îi mai păstram o fărîmă de credință, din pricină că era haiduc ș-avea pistol.

La sfîrșitul trimestrului întăi, după ce ni se dădură notele, banda se strînse într-un colț de clas, amenințătoare, comentînd cu gălăgie pe 3 și 4 la franceză, la «matematici» și la științi. Bojinca Ion, socotindu-mă și pe mine fidel tovarăș de suferință obștească, deplin căzut în bandă, mă întrebă rîzînd:

— Da' ție la cîte nu-ți dă «media»?

Mie îmi «dădea» la toate. Mai ales domnu Stino nu mă persecuta. Din contra.

Nici acuma nu pot uita privirea de uimire și dezamăgire a lui Bojinca Ion. Îndată află toată banda despre acest eveniment. Ș-o ușoară răceală, ca o negură, se așează între noi.

Dar cum urmam a păstra iazurilor și luncilor nefățarnică și nestricată credință, banda, după o vreme de șovăire, hotărî să mă înainteze haiduc. Și astfel s-a întîmplat că întăia oară în huciul lui Cocîrță a fost haiduc care să aibă media la domnu Stino. Pe urmă au mai fost și alții, — asta a adus însă căderea deplină a lui Bojinca Ion.* Din măreția celui dintăi ceas, n-a mai rămas, vai, nimica."[20]

Într-adevăr, după documente, din cei 71 de elevi ai clasei I vor absolvi numai 16. Sadoveanu M. Ursachi, cum figurează în catalog, încheia clasa al 5-lea. Printre repetenți se află și Constantin Moțet, singurul coleg venit și el de la școala lui domnu Busuioc din Pașcani.

Dar lipsesc din evocări „ceilalți", premianții clasei. Sadoveanu se despărțea de codași dar nu se amesteca printre fruntași pentru că aceștia erau *altfel* decît el. Memoria îi scoate din ambianța clasei și îi mută în ambianța tîrgușorului, a locului din care Sadoveanu încerca să evadeze. Înainte de toate, este vorba de premiantul I, Eugen Lovinescu, fiul directorului:

„Eugen n-avea nimic din ce-ar fi trebuit să aibă un fecior al unui neam dîrz. De pe cînd era «cuconaș» în clasa întăia la gimnaziul «Alecu Donici», ne informa că se hrănește numai cu prăjituri. Își pipăia cu o satisfacție precoce hainele, îndemnîndu-ne să ne încredințăm și noi că stofa e «lînă-n lînă». Cuminte ca o duducă, își vedea numai de bucoavne și nu ieșea niciodată la zburdăciunile noastre, la oină și la haiducie. Nu coborîse niciodată în răsăritul soarelui la iaz; nu se scălda la opust, nu înota pînă la plăvii, ca să se scufunde cu capul în jos și să scoată scoici. Toate aceste fapte mărețe au rămas pentru el un mister pe totdeauna încuiat. Nici vînătoare, nici pescuit, nici drumuri pe jos, la mănăstiri

* Numele lui real este Gheorghe.

şi la munte. Şi-a vîndut demonului cărţilor sufletul şi a fost rob tipăriturilor pînă la sfîrşitul vieţii."[21]

Îl va regăsi, în anii aşezării la Fălticeni, în anii maturităţii şi din acei ani, mai ales, îi va reînvia imaginea: „Îl întîlneam pe uliţile orăşelului provincial, făcînd cîteva sute de paşi de la librăria Hulubei pînă la biserica Adormirii, într-o plimbare sacră, pe care n-ar fi evitat-o cu nici un preţ, în tovărăşia unor tineri palizi, cărturari exegeţi dintr-o rasă mai veche. Îmi erau şi mie dragi şi-i preţuiam, dar cînd era vorba de huceagurile de la Oprişeni şi de iazurile Şomuzului, îi lepădam fără a sta în cumpănă. Vorbeam amîndoi puţin; nu-mi plăcea să dezbat lucruri prea importante. Şi părerea despre ale lumii năcazuri a unui autor lăudat nu mă emoţiona peste măsură. Uneori, aveam veleităţi să opun şi eu o explicaţie a mea. Asemenea impietăţi îl indispuneau pe amicul meu şi dezbaterea noastră lua curînd sfîrşit. Îl îndemnam uneori către lumină şi aer; toate erau minune nouă către Moldova şi pîclele munţilor. Acolo era vatra semiinţiei noastre, a mea şi a lui. Nu-l puteam dobîndi niciodată pentru mine şi ai săi; într-o zi era al unui autor antic, în alta al unui franţuz ori englez. N-a dorit niciodată răgaz să fie nepotul uncheşilor lui."[22]

Dealtfel memoriile lui Sadoveanu şi memoriile lui Lovinescu se încrucişează.

„Înclinări sufleteşti diferite — avea să scrie Lovinescu *(Memorii,* vol. I, 1930) — ne-au despărţit chiar din această fază a unei vieţi în genere nediferenţiate: năzuinţele lui de aer liber, cu realizări filmate de scene haiduceşti în pădurile învecinate, aspiraţiile şi încercările lui literare, romantice sau romanţioase, viaţa lui de baltă şi de vînat, spiritul de aventură nu se armonizau nici cu rezerva mea timorată, nici cu viaţa mea claustrată şi supraveghiată, nici cu scepticismul meu firesc faţă de orice iniţiativă de evadare" ... „pe sub teii din faţa şcolii din orăşelul natal, primele mele «campanii» literare s-au îndreptat împotriva camaradului meu M. Sadoveanu care, încă de prin clasa a II-a de gimnaziu, compunea romane de haiduci şi se exercita în nuvele sentimentale".

Sadoveanu va scrie, parcă în replică: „Acest prietin

al meu de copilărie și-a făcut drum luminat în literatură. Opera lui diversă și cochet îngrijită mi-a prilejuit desfătări și am prețuit-o într-o măsură mai mare decît a putut el s-o prețuiască pe-a mea."[23]

„EVENIMENTELE ȘI RĂSFRÎNGERILE LOR..."

De fapt, ceea ce reprezintă evenimentul fundamental al anilor de gimnaziu nu este o întîmplare sau alta, ci înscrierea pe o volută nouă a vechilor ucenicii. De aceea, anii gimnaziului se vor răsfrînge în literatură pînă tîrziu căci „toate ale acelui loc și ale acelei tovarășii s-au împrăștiat ca miresmele și ca fumul și de atuncea nu s-au mai adunat. Însă au rămas în amintirea mea cît voi dura, ca niște muscuțe într-un bulz de chilimbar."[24]

Mai întîi a fost pătrunderea în „împărăția apelor". Aici „am avut meșteri învățători întru ale pescuitului cu undița pe niște oameni vrednici și minunați, care însă, în viața obișnuită a orășelului, se aflau a fi din cea din urmă categorie socială. Erau niște simpli golani. Eu însă le-am păstrat intactă recunoștința și stima mea, căci ei mi-au deschis ochii spre o lume încîntată."[25]

Se va vedea acest lucru în atîtea pagini sadoveniene, pînă la *Nada Florilor*, întoarcere, în anii bătrîneții, la locurile și întîmplările gimnazistului.

Pe de altă parte, trecerea hotarului spre împărăția neuitată a avut, în timp, urmări traumatizante în alt plan: „Pînă a nu ajunge la această poartă misterioasă, viața mea școlară se dezvoltase normal. Învățam destul de bine și aveam și unele succese."[26]

Într-adevăr, și clasa a II-a a fost promovată fără corijențe iar la *istorie* nota crescuse, de la 8,75, cît fusese în clasa I, la 9,13. Dar „poarta misterului se deschisese către Nada Florilor, la iazul cel mare. Orientîndu-mă de la franceză, greacă și matematici spre acest continent al necunoscutului, m-am cufundat spre noutatea lui cu deliciu, așa fel încît fermecătoarele zile de iunie, cu zori

dumnezeiești la luciul plăviilor, au covîrșit și au anulat interesul meu pentru examenele de fine de an în 1895."[27] Adică la încheierea clasei a III-a.

Între timp, cum arată amintirile, gimnazistul, fără învoirea conului Alecu, plecase de la prima gazdă și se așezase la un chitarist, lăutar cu renume, care — spre bucuria sa — „nu aprecia însă învățămîntul secundar". Și această mutare „în preajma iazului" a contribuit la rezultatul din vara lui 1895: „Am rămas repetent în clasa a III-a a gimnaziului, după cum mărturisesc, vai, veaculuí meu, cataloagele școlii".[28]

Într-adevăr, aceste cataloage consideră că elevul Sadoveanu U.M., în anul școlar 1894—1895, a avut *„atenţiunea-distrată* și *știința slabă"*; nota la istorie era și acum onorabilă: 8,38; la română și la franceză, nota era mai mare decît în clasa a II-a; scăzuse la geografie și la științele naturale; dar la latină, elină și matematică era sub limita promovării.

De ultima disciplină și de profesorul care o preda, domnul Ciolac, se leagă amintirea acelei „teze din mai" care a precedat căderea la examenele anului: episod transfigurat în *Nada Florilor,* dar păstrînd, evident, premisele autentice:

„... domnul Ciolac a scris pe tablă, cu creta, foarte citeț, titlul tezei. Mi s-au înegurat ochii: era ceva cu totul străin, dintr-o materie inertă a Aritmeticii raționale. Nu mai țin minte ce, deși fusese scris atît de citeț. Soarta mea era pecetluită."

„Iată ce putea însemna pentru mine febra pernicioasă a primăverii. Eram jignit de propria mea decădere; însă nu mă simțeam cu totul nefericit și păstram încă în ființa mea dulceața unor zile neuitate și a unei prietinii care mă ridicase deodată — socoteam eu — la înțelegerea superioară a vieții..."[29]

Chipurile tovarășilor de pescuit de la Nada Florilor îi apărură în fața ochilor și: „Subt o impulsie inconștientă și nebiruită, am început a-i schița cu creionul pe foaia albă ce aveam dinainte, menită tezei de matematici. Am desenat grăbit ostrovul și figurile lor, și o undiță, emblemă a pasiunii mele de pescar."[30]

După asemenea tragedie școlărească: „În anul urmă-

tor, fiul pierdut s-a întors la rînduiala oamenilor aşezaţi. Revenind, toamna, în aceleaşi locuri, m-am despărţit de chitarist şi de preceptele lui. Reluînd c-o pasiune potolită pescuitul cu undiţa, am adaos pescuitului şi preocupările mai puţin romantice ale cărţii şi, cum arată aceleaşi terfeloage, am isprăvit ultimii ani de gimnaziu în fruntea promoţiei."[31]

Şi, iarăşi, cataloagele şcolii mărturisesc adevărul acestor cuvinte. În 1895—1896, clasa a III-a a fost absolvită pe locul I între 13, cu note mari la toate obiectele (9 la română), inclusiv cu 7,33 la matematică. La fel şi în următorul an, în clasa a IV-a, care avea să încheie stagiul fălticinean al învăţăturii.

Din evenimentele legate de colegii fălticineni, în aceşti ani, două sînt memorate de scriitor, în afara experienţelor cinegetice.

Primul se referă la descoperirea lui Eminescu şi avea să fie povestit amplu:

„Într-o zi s-a produs un eveniment impresionant în clasa noastră: ne-a sosit un coleg nou, de la liceul din Botoşani, un băiat care purta plete şi care-şi răsuci o ţigară în prima recreaţie. După cele dintăi schimburi de vorbe, o chestie gravă se puse: dacă acest nou venit cu plete şi obiceiuri îndrăzneţe va fi cel dintăi între noi, — dacă prin urmare cel mai voinic al clasei noastre va trebui să-i cedeze locul. Pumnul şi trînta dreaptă trebuiau să hotărască această problemă socială; şi-n puţine cuvinte noul venit fu pus în curent cu nedumerirea şi dorinţa obştească. Deci, după ce toţi băieţii făcură cerc, noul venit îşi repezi pletele îndărăt şi aşteptă cu o linişte impresionantă, cu mînile în şolduri, pe cel care putea să fie în cîteva clipe o mărire căzută a acestei lumi. Nenorocitul acesta, cu inima bătînd, eram eu; eu aveam totul de pierdut; veneticul acela, cu plete şi cu ţigară, avea totul de cîştigat. Însă, deşi avea plete, rivalul meu nu era un Samson. Înşfăcat cu disperare, răsucit şi frînt în loc, înstelă pulberea duşamelei cu frumoasele lui plete bălăi. Pufnind şi răsuflînd zgomotos, mă ridicai deasupra lui la neştirbita mea înălţime apoi îi întinsei mînile, după obiceiul cavaleresc al romanelor mele. El îmi primi palma întinsă, se

ridică zîmbind și ne găsirăm deodată cei mai buni prietini din lume." Curînd, „îmi mărturisi apoi cu mare taină că e amorezat și c-un glas foarte dulce rosti prima strofă pe care am auzit-o eu din Eminescu:

Iar te-ai cufundat în stele
Și în nori și-n ceruri nalte?
De nu m-ai uita încalte,
Sufletul vieții mele!

În chestie de poezie nu cunoșteam decît nevinovatele pasteluri ale lui Alecsandri. Muzica aceasta nouă mă impresionă deodată. Mă așezai pe un divan acoperit cu scorțuri moldovenești, alături de amicul B., și-i cerui să-mi mai spuie. Prietinul meu fuma, avea o iubire, spunea versuri din Eminescu: biruința mea putea să mai aibă preț în ochii camarazilor mei; dar eu mă simții deodată mai mic și biruit; n-aveam însă nici cea mai ușoară senzație de nefericire. Dimpotrivă. Descoperisem ceva nou. Un zeu cînta și-mi umplea sufletul și-n ora aceea simții că pășesc la altă înțelegere și altă viață."

„... Prietinul meu B. era botoșănean din apropierea locului de naștere a poetului. Iată-ne în prima vacanță porniți amîndoi după știri. Iată Ipotești, iată locurile unde a copilărit, iată Botoșanii, și iată drumurile pe care le-a călcat rătăcitorul lui picior."

„... Am găsit și cîțiva oameni care avuseseră fericirea să-l cunoască. Le-am cerut cu lăcomie cîte-o informație. Cît de sarbezi, cît de vagi ca informatori au fost însă toți cei care s-au oprit o clipă în lumina ochilor lui mari și adînci! Pentru ei Eminescu a fost un om cu dureri, scăderi și patimi.

Trecuse așa de puțină vreme de la moartea lui și cu toate acestea noi nu puteam ști decît așa de puțin! Căutînd ceva nedeslușit și nădăjduind totuși, îndrăznirăm într-o zi să trecem hotarul, pe jos, în Bucovina."

„... Ca și noi umblînd rătăcitor, poetul nostru, tînăr și frumos ca un zeu, se va fi oprit într-un amurg de vară la chinovia liniștită la care ne-am oprit noi. O căsuță curată, între brazi și tei, o prisacă cu zumzet de albine și un preot bătrîn, ca un Daniil Sihastru al

altor vremuri. A adormit subt adîncul cer şi s-a deşteptat în miresmele florilor. Şi-n ceaslovul cel vechi pe care l-am cercetat şi noi a scris cîteva versuri care-i sunau de-un timp în minte în rătăcirea lui prin ţara înstrăinată:

I-auzi, departe strigă slabii
Şi asupriţii către noi!...

Cum? prin ce fericită întîmplare ne-a fost hărăzit nouă să dăm peste aceste versuri din tinereţa lui, scrise cu o caligrafie îngrijită chiar de el, în ceaslovul cel vechi? Cine ar putea să lămurească asta? Şi cine ar putea să înţeleagă fericirea fără nume pe care am simţit-o noi, cei doi băieţi sărmani, rătăcitori pe drumuri bucovinene?"[32]

Acel prieten B. se numea Titus Bălănescu. Din păcate, nici cataloagele, nici cariera lui ulterioară nu mărturisesc rolul efectiv pe care trebuie să-l fi jucat în evenimentul relatat de Sadoveanu şi care se va fi petrecut în vacanţa de vară 1896, căci abia în acest an şcolar venise la Fălticeni botoşeneanul.

Tot în această vacanţă s-a întîmplat şi celălalt eveniment legat de prietenii din clasă. Este vorba despre moartea colegului Gh. Bîlu, tovarăş de jocuri şi pescuit şi vînătoare. Rămăsese şi el repetent în vara lui 1895. În anul următor, absolvise şi el clasa; în lunile verii lui 1896, se va fi întîmplat nenorocirea: „s-a îmbolnăvit de o boală de nervi şi, într-o vacanţă, s-a înecat în iazul Călugărului, pe cînd se dusese înot să scoată o raţă sălbatică pe care o împuşcase de pe mal. Era bun înotător, dar s-a încîlcit în lianele lacului şi n-a mai putut ieşi."[33] Acest Gh. Bîlu era singurul băiat al unei văduve „de pe uliţa Rădăşeni", care mai avea o fată. „Mama şi fiica au rămas de izbelişte pe lume, c-o pensie infimă." Cînd colegul Bîlu trăia, „în clasa a treia îmi luasem de bună voie faţă de el un angajament romantic". Şi-l va ţine şi, peste cinci ani, avea să se căsătorească cu Ecaterina Bîlu.

Dar, mai devreme cu un an, acel 1895 marcat de atîtea evenimente a mai însemnat şi altceva: moartea mamei.

3

„DUPĂ MOARTEA MAMEI"

„...O LOVITURĂ AȘA DE BRUTALĂ..."

O cercetare documentară, încă neîntreprinsă, ar putea stabili data exactă a morții Profirei Ursachi. Deocamdată, data înscrisă în piatra de mormînt, din cimitirul Pașcanilor, adică anul 1895, se confruntă cu amintirea stăruitoare a scriitorului:

„Cînd a murit, eram de paisprezece ani..."[34]

La paisprezece ani este și titlul „povestirii de sară", din 1910, în care tema este clar autobiografică.

Lucrurile, desigur, nu sînt complicate decît la prima vedere. Mihail Sadoveanu împlinise 14 ani la 5 noiembrie 1894. Pînă în toamna lui 1895, vîrsta rămînea aceeași, după obicei, mai ales că era firesc raportată la o anumită clasă de gimnaziu: mama a murit pe cînd el era în clasa a III-a, în anul școlar 1894—95.

Ciudat este altceva: capitolul consacrat gimnaziului nu pomenește nimic de această „lovitură așa de brutală încît am simțit-o îndelung după aceea". S-ar putea presupune, de pildă, că moartea mamei ar fi contribuit la eșecul școlar al elevului, tocmai în acel an. Dar în acest caz amintirea ar fi scos la iveală o anume circumstanță atenuantă. Dimpotrivă, explicația este pusă exclusiv în legătură cu ispitele „împărăției apelor", — sau, în *Nada Florilor,* și cu descoperirea unei solidarități superioare aceleia oferite de școală. Nicăieri

situaţia şcolară nu apare corelată cu şocul suferit de orfan.

Cum Sadoveanu însuşi nu ne oferă nici o explicaţie directă, putem face două presupuneri pe temeiul celor scrise, lăsînd să vorbească tăcerile şi adunînd pagini de amintire cu pagini literare.

În cîteva rînduri, biografia unor personaje sadoveniene include momentul rămînerii fără mamă în împrejurări ce se pot oarecum preciza.

În *Floare ofilită,* conu Alecu, om cu mult mai în vîrstă decît nevasta sa de a doua, „se îmbolnăvi greu şi zăcu mult în pat", în timpul unei ierni:

„Femeia se zbuciumă, îl îngriji. Ea alerga după doctor, ea alerga după doctorii, ea făcea mîncare, ea veghea la căpătăiul lui. Şi numai aşa a putut bărbatul să scape." Dar chiar în iarna aceea femeia „nu s-a simţit bine. A tot gogit un an de zile, a slăbit ca un schelet, şi pe urmă a murit foarte simplu..."[35]

În povestirea *Printre gene,* tot într-o iarnă „dintr-o dată tatăl meu s-a îmbolnăvit greu. Sta în pat, aiura, o tuse cumplită îl îneca din vreme în vreme..." Apoi: „Viaţa mamei, în timpul cît a fost tata bolnav, a fost o zbatere înfrigurată. Pe ger, pe zloată, pe zăpadă, prin noroi, ea ieşea, de mai multe ori pe zi; se ducea la cumpărături în piaţă, se ducea la farmacie; cîteodată, la vreme tîrzie de noapte, dădea fuga şi la doctor... Şi niciodată n-am auzit un clinchet de zurgălăi, niciodată n-a dus-o, niciodată n-a adus-o o sanie, prin frig şi prin vifor. Pe urmă, în casă muncea ca o roabă, în odăi şi în bucătărie."

„Pe urmă lucrurile s-au liniştit... Acuma se topeau zăpezile şi soarele cald umplea odăile. Tata sta ridicat pe perne şi cetea gazeta. Era scofîlcit tare şi mustaţa căruntă părea şi mai mare.

Pe atunci, într-o dimineaţă, mama a prins a geme pe picioare. Îi ardeau ochii, o durea capul. S-a legat c-o grimea albă la frunte. Cu toată suferinţa, se tîra după treabă prin bucătărie, prin odăi."

În cele din urmă, „mama însă îngenunchiase, doborîtă de boală, ca boul care cade pe brazdă. A zăcut aşa

zile după zile; slăbea, se topea, şi nimeni nu sta la căpătăiul ei."[36]

O asemenea repetată imagine a întîmplărilor poate presupune o referinţă reală. Dar se poate bănui şi *absenţa* băiatului în ceasul din urmă al mamei sale, pusă, în povestirea *Printre gene* pe seama vîrstei:

„De moartea mamei nu-mi aduc aminte cum s-a întîmplat; ştiu că în primăvara aceea au îngropat-o..."[37]

În „primăvara aceea" într-adevăr dacă referinţa este reală, primăvara lui 1895, gimnazistul se afla la Fălticeni, destul de uitat de tată, dacă se putea muta, de capul lui, de la o gazdă la alta, fără teamă să fie controlat şi... fără putinţa să fie găsit, căci doar nu scrisese acasă noua adresă. Îşi redobîndise libertatea şi-şi petrecea zilele mai mult cu undiţa şi cu puşca. Era un „copil al nimănuia", chiar mai înainte de a fi fost orfan. Poate de aici acea frază la persoana I, uluitoare pentru băiatul de 14 ani, nu pentru cel mic, din poveste: „De moartea mamei nu-mi aduc aminte cum s-a întîmplat..."

Nu cumva nici *nu ştiuse*, atunci? Atîtea pagini vorbesc despre săvîrşirea din viaţă a mamei, dar nicăieri nu apare vreo amintire despre prezenţa copilului în clipa cea din urmă sau, măcar, despre participarea la înmormîntare.

Lovitura brutală va fi fost întîrziată, şi cu atît mai grea. Amintirea ceţoasă ascunde şi dezvăluie, parcă, mai puternic, tragismul situaţiei trăite *abia mai tîrziu.* Şi poate acest „mai tîrziu" nu va fi resimţit, din plin, decît după trecerea unui anumit timp. Căci, despărţit de părinţi de la plecarea din Paşcani, cu scurte reîntîlniri în vacanţe — şi poate nu în toate — gimnazistul nu se simţea, atunci, nici al mamei, nici al tatei, cu destulă ataşare:

„Tîrziu, după anii de şcoală, cînd am simţit aprig în mine lipsa dragostei de mamă, mi-am adus aminte de toate, le-am legat, le-am înţeles, s-a născut în sufletu-mi pentru tatăl meu ceva aspru — ca un vînt de ghiaţă de la mine spre el".[38]

„ÎNDATĂ CE MAMA N-A MAI FOST ÎN ACEASTĂ LUME..."

Paginile excepționale din capitolul *Inițiere* al *Anilor de ucenicie* vorbesc despre o întoarcere, „îndată" după moartea mamei: „N-aș putea deslușì apriat pe ce căi tainice s-a făcut întoarcerea către sufletul bătrînilor și spre trecut. Îndată ce mama n-a mai fost în această lume și în această viață, în durerea deznădăjduită ce m-a cuprins, m-am întors la ai săi; dintr-o dată «bătrînii» ei mi-au fost mai scumpi decît orice. Întoarcerea mea a avut deci la temelie un acces de dragoste. Mai mult în aparență, — deoarece sînt încredințat că aveam în mine transmis, prin cea care mă părăsise, harul. Tot ceea ce nu fusese ea, tot ce nădăjduise, tot ce regretase trebuia să realizez eu în altă formă. Viața ei distrusă și pustiită trebuia s-o răscumpăr eu. În ceea ce spun aici e mai puțin sentimentalism decît s-ar crede. Nu-mi dăduse ea oare privirea, auzul și zîmbetul păstorilor din veac?"[39]

Indiferent dacă această *întoarcere* s-a produs „îndată" sau „mai tîrziu", ea implică o anterioară *rupere* de mamă și de lumea ei. Este ceea ce scriitorul va spune răspicat:

„Pînă la vîrsta de tranziție fusesem al tatălui meu".

„Și la paisprezece ani mă găseam de acord cu dînsul în ce privește cîștigurile științei și majestatea civilizației moderne. Dumnezeu, babele, descîntecele și buruienile intrau prin surprindere și în lipsa dumnisale în casa noastră. Aceste încercări ale mamei de a trăi după legea ei intimă nu mă cîștigaseră deloc. Dimpotrivă. Eram adversarul ei și nu pricepeam că-i sîngerez inima."

Dar după moartea mamei, sporul meu de cunoștințì și de reflecție m-a dus dincolo de zona primejdioasă prin sterilitatea ei, unde se opresc definitiv semidocții păturii noastre suprapuse. Mișcarea mea sufletească a găsit aliment în cunoscuți și prietini ai mei din Vatra Pașcanilor. Dintr-o dată mi s-au deschis ochii și mi s-au ascuțit urechile. Am devenit aliatul celor de-o «lege»

cu maica mea. Tatăl meu s-a uitat într-o bună zi la mine cu uimire. Opuneam scepticismului său realităţile sufleteşti ale unui neam străvechi, închis cu severitate în disciplina datinilor lui."[40]

Alianţa cu cei „de-o lege", cu mama dispărută, se va fi manifestat efectiv şi pe plan social cînd „înţelegeam că devin tot mai mult fiul ţărancei" şi îi putea spune tatălui său: „Eu sînt partizanul lui Ion Săcăreanu şi al tuturor celorlalţi umiliţi şi vămuiţi ai vieţii".[41]

4

„TOATE S-AU OFILIT ȘI S-AU PRĂPĂDIT"

„FLUTURI DE HÎRTIE"

Orfanul din povestirea *La 14 ani* scrisese o poezie după moartea mamei. În pitoreasca rememorare a primelor încercări despre care vorbește Sadoveanu nu se înregistrează o asemenea poezie. Impresia dominantă este că paginile dintîi ale scriitorului nu au fost expresii ale unei dureri adînci, de care, parcă, adolescentul fugea. Dimpotrivă, „nu fuseseră decît răsfrîngeri ale altora", multă vreme.

La fel, inventarul primelor manifestări literare nu include nici expresii ale celorlalte experiențe profunde: ale pescarului și vînătorului, ale naturii. Ceea ce se depozita era oarecum ferit de scurgeri pripite pe hîrtie. Ceea ce se așternea pe hîrtie era fără însemnătate, joc imitativ cu cuvintele, asemenea jocurilor imitative de-a haiducii și în acord cu ele. Lovinescu avea dreptate cînd se referea la ucenicia literară a colegului său, la începutul claselor gimnaziale; nu și cu privire la ceea ce se maturiza, altfel, în laboratorul creației acestuia. Căci, pe atunci, „poezia de care eram înconjurat, pe care o respiram în orice clipă, încă nu se vădea, ci se stratifica încet-încet în ființa mea cu semințele ei, așteptîndu-și timpul".[42]

Pînă atunci „producțiile literare" ale gimnazistului aveau să apară și să dispară. În sărbătorile iernii

1893—94, deci în vacanța de Crăciun a clasei a II-a, cînd gimnazistul avea 13 ani, s-au ivit primele prilejuri de verificare: un text cu cîntece despre Iancu Jianu pentru prietenii vechi din Vatra Paşcanilor. Contribuţia originală era introducerea, pe lîngă personajele tradiţionale, a unui „vînător care rosteşte strofe despre frumuseţa îndeletnicirilor tagmei". Apoi stihuitorul, deja experimentat, a produs şi un adaos comic despre dascălul Ghiţă Ascudintele (Ascute-dintele). Ceea ce se vădea în asemenea versificări era, fără îndoială, în ciuda versului cult, spiritul popular. Din toate roadele acelei ucenicii timpurii, doar aceasta avea să rămînă, dar introdusă anonim în circuitul folclorului, prefăcută şi amestecată cu „interpolări ale altor poeţi populari" astfel cum avea s-o afle scriitorul, peste aproape jumătate de veac, în gura feciorilor din Rediu-lui-Tatar, de lîngă Iaşi.

Tot în clasa a doua de gimnaziu — şi probabil această producţie o ştia şi colegul Lovinescu — începuse „a scrie şi a ilustra pentru mine şi pentru doi-trei prietini, un roman haiducesc în mai multe tomuri": *Florea Corbeanu-haiducul.* Aici spiritul era, vădit, al *Almanahului* lui N. D. Popescu. Iar cartea, confiscată de domnul Stino, care „m-a privit cu milă", s-a „cufundat în raftul uitării".

Apoi au fost umplute „caiete întregi cu sute de poezii". Şi aici Lovinescu avea dreptate, dar numai pentru scurtă vreme: „Erau — va spune autorul însuşi — divagaţii sentimentale şi imitaţii fără valoare." Şi le abandona „imediat, fără regret".

„ÎN CĂUTAREA SUBSTANŢEI PROPRII"

Indirect, probabil că opţiunea dintre lumi decisă de moartea mamei a constituit şi punctul de plecare spre încercarea altor experienţe literare.

Partizanul lui Ion Săcăreanu intra în tainele cunoaşterilor vechi. Poate mai mult prin poezia şi pitorescul

pe care-l cuprindeau; fără îndoială și prin instinct: „de asemeni și printr-o curiozitate necontenită, legată de deșteptarea temperamentului meu artistic".

Apoi: „Intrînd astfel încet-încet în inima ascunsă a autohtonilor acestui pămînt, am început a-mi da mie însumi și-o explicație a tragediei lui. Căci țăranii furnizează clasei suprapuse atîtea elemente de valoare ce nu se mai întorc la baștină și rămîn pierdute, uneori pînă la ostilitate pentru părinții și frații lor."

O primă încercare a altei faze în exercițiul scrisului datează, astfel, în memoriile autorului, de la vîrsta de 14 ani:

„În anul ultim al gimnaziului, într-o zi de noemvrie, mi-a venit un îndemn să fac altceva decît fluturi de hîrtie. Am fost cuprins într-o febră aprigă de nevoia să scriu o istorisire care ar ieși oarecum din propria mea substanță. Rimele mele nu fuseseră decît răsfrîngeri ale altora. Ideea povestirii înmugurise dintr-un sentiment care, încă de la vremea aceea, mă împungea ca o neliniște. Un pribeag istorisește, la o stînă, într-un peisagiu de singurătate, o dramă de dragoste din trecut. Vîntul de toamnă sună ca un acord mîhnit peste dureri înmormîntate.

Era într-o duminică. M-am așezat la masă și-am scris zece ori douăsprezece ore, fără altă întrerupere decît vremea prînzului și a cinei. Am recitit bucata a doua zi, am copiat-o în cursul săptămînii, am prezentat-o domnului Apostol, profesorul de română.

Avea un titlu cam romanțios. Nu mi-l mai aduc aminte. Domnul Apostol mi l-a schimbat. I-a zis *Cu arcanul*. M-a poftit la o convorbire particulară, mi-a spus cîteva cuvinte bune și mi-a dat sfaturi în ce privește compoziția și redactarea. M-a îndemnat să scriu cît poftesc dacă simt nevoia să fac asta, dar să nu public decît mult mai tîrziu.

Sfatul din urmă al profesorului meu îmi era ușor să-l urmez, întrucît însuflețirea pentru tot ce făceam dura prea puțin."[43]

Totuși, în același an școlar, la începutul primăverii 1897, debutantul s-a grăbit să-și publice o mică schiță

și o poezioară într-o obscură revistă umoristică din București, *Dracu,* sub semnătura *Mihai din Pașcani.*

Iar exercițiul scrisului a continuat: lîngă nuvele („unele cu proporții de roman") „se înșirau versuri, lîngă versuri, drame, fără contenire și cu ușurința și plăcerea pe care le puneam în excursiile mele pescărești și cinegetice. Toate s-au ofilit și s-au prăpădit."[44]

Singurul document al momentului a rămas teza de română din 24 mai 1897, pe care profesorul Nicolae Apostol a notat-o cu 10: „O scrisoare familiară". Relativ „substanța proprie" în tonul sfătos al elevului care începuse să învețe fără să depășească deocamdată pastișa, la școala lui Ion Creangă:

„Dragă Costică, nu ți-am scris cam de mult, din cauză că Dumnezeu nu m-a făcut atît de silitor; dar acum, cred că te voi răsplăti binișor cu lenea mea. Desigur, că te vei fi întrebat adesea ce mai fac, cum o mai duc cu școala, cum e vremea pe la noi... Nu fi neliniștit, căci îndată vei fi satisfăcut în curiozitatea ta, așa de plăcută pentru mine. În privința sănătății cred că nu mai am nevoie să-ți spun. Sînt același ca totdeauna: voinic cît un taur, slavă Domnului. Să nu cumva să-ți treacă prin gînd că am mai dat înapoi de astăvară; tot așa sînt. Și ca să te încredințezi, îți voi arăta puterea mea în vacanție: am să-ți trag o trîntă cînd ne-om duce prin lunca Siretului, să-ți meargă peticele... Dar să nu te înspăimînți de pe acuma, că nu-s eu așa de sălbatic să-ți rup coastele, și afară de aceasta poate și tu te-ai mai întărit... De-aceea, asigură-mă îndată că mă înșel, și trimite-mi și tu o scrisoare prin care să-mi arăți buna stare a sănătății tale. Dragă prietine, cam greu la deal! Acu-i urgisită lună de mai, și ne frige cu lecțiile și cu tezele, căci moșu Examen bate amenințător la poarta gimnaziului. Dar eu, unul, tot nu mă tem, fiindcă mă prepar totdeauna și nici nu-mi pasă de Nastasă! Numai să te faci tu prin clasă pe la noi, ș-apoi să vezi ce turnul Babilonului... Nu se mai aude nici în cer, nici în pămînt. Toți își bodogănesc lecțiile de frica tezelor, căci acu-i acu. Acuma se alege untul, cum ne zice cîte un domn profesor. Dar cînd sună clopoțelul de intrare, toți tac ca prin farmec; parcă le

leagă cineva limba! Şi cînd intră profesorul, pînă şi inimile se aud cum bat în căsuţele lor! Apoi cînd s-a dat materia tezei, pe unii îi auzi răsuflînd uşuraţi, pe alţii din greu şi cu ciudă, mă rog, după cum le-a căzut teza la inimă.

Ei, da' parcă la tine nu-i tot aşa? Dar, dă, ştiu eu? Poate să fie altfel, căci eu nu-s prooroc, nici arhanghel, măcar că mă chiamă Mihai, ca să ştiu toate.

În sfîrşit, tot ar fi cum ar fi, căci, după cum ţi-am spus, eu nu mă tem; dar o îndrăcită de ploaie a staţionat deasupra Fălticenilor şi-i trage, şi-i trage, de parc-ar fi pe vremea lui Moşu-Noe cel cu potopul! Nici n-ai chip să ieşi din casă! Las' că pe de o parte e bine pentru că în schimb mă ocup mai mult de lecţii. Dar, dă, tot ar trebui să mai aibă milă Dumnezeu şi de noi şi să ne mai lese să răsuflăm pe cele dealuri!

Dar văd că ţi-am înşirat multe de mine, şi de tine, pace! nu ştiu nimic... Nu fi leneş şi te-apucă şi trînteşte o scrisorică, ca să mai am cîte-o veste şi de pe la tine. Te îmbrăţişez cu căldură. Al tău sincer prietin, Mihai."[45]

III

ACUMULĂRI PENTRU „ANUL SADOVEANU"

1

LA IAȘI

„... INTRAM DINTR-O DATĂ ÎNTR-O FIERBERE..."

La 3 septembrie 1897, Mihail Sadoveanu, absolvent al gimnaziului, se înscrie la Liceul Național din Iași, în clasa a V-a.

„Veneam de la un mic gimnaziu, dintr-un orășel provincial, de la iazuri și huceaguri, de la îndeletniciri tradiționale și dintre camarazi cu nota doi la franceză și nota patru la română, destinați să rămîie agenți sanitari și notari; și intram dintr-o dată într-o fierbere pe care nu preget nici o clipă s-o numesc intelectuală."[1]

Trecerea aceasta bruscă este, în orice caz, subiectiv reală, deși o parte dintre colegii de la Fălticeni fuseseră fruntași la învățătură și aveau să intre în intelectualitatea generației. Dar, la gimnaziu, Sadoveanu nu făcuse parte din grupul elevilor distinși, nici măcar cînd ajunsese premiantul I. La Fălticeni, separarea fusese netă: între cei ce activau mai ales în breasla veche a vînătorilor și pescarilor, și cei ce nu știau decît de breasla cărturărească. La Iași, expedițiile cinegetice și pescărești nu puteau fi decît lăsate pentru vremea vacanțelor și ieșirile în natură nu puteau fi decît plimbările la Copou sau împrejurimile orașului. Iar aceste plimbări aveau, prin tradiție, rolul unor romantice trăiri de cenacluri peripatetice.

Ambianța Iașului, pentru liceanul din 1897—1900, o

va evoca Sadoveanu în repetate rînduri, înainte și după scrierea *Anilor de ucenicie*. Iată o sinteză în *Amintiri și impresii* date *Revistei Fundațiilor* în iulie 1939: „Am intrat în Iași, întâia oară, acum patruzeci și doi de ani, în 1897. În scurtă vreme am fost pătruns de romantismul lui mîhnit. Ca și azi, se manifestau aceleași regrete pentru cele de altădată, pe jumătate ruinate, și pentru cei care, rînd pe rînd, părăseau orașul sărac provincial, ca să-și facă o situație mai bună în capitala regatului. «Iașul se împuținează, Iașul rămîne pustiu», era refrenul tuturor. Scriitorii cei mari au murit, *Convorbirile* și junimiștii au emigrat. *Contemporanul*, deasemeni. *Evenimentul literar*, așijderea. Toți tinerii intelectuali de la acea epocă, plîngînd pe ruini, nu încetau să propage o renaștere, plănuind alte reviste și punînd la cale în taină alte succese pentru orașul părăsit. De la 1859, aceasta este drama Iașilor, și ea continuă. Muzeul amintirilor și al ruinilor păstrează un rezervoriu sufletesc remarcabil, și însufleţirea intelectuală e departe de a se stinge.

La 1897, tineretul școlar al orașului păstra proaspătă durerea căderii lui Mihail Eminescu. Unii din profesorii noștri de la Liceul Național, cum era Vasile Burlă, pomeneau ades de soarta tragică a poetului și de opera lui măreață. Alții, cum era Xenofon Gheorghiu, făceau aluzii discrete la destinul intelectualului exilat într-o societate încă neevoluată. Sublinierile pe care acest profesor rar, timid și neînțeles, le făcea în textele autorilor latini mi-au revenit mai tîrziu, cu un spor de înțelegere a datoriei de noblețe pe care trebuie să și-o impuie un cărturar.

Între colegii mei de curs superior, foarte numeroși, am găsit îndată pe cei care aveau înclinare spre muze și spre huhurezi. Prin ei am cunoscut și tagma noastră de la universitate.

Era o vreme de aprigă poezie lirică, de plimbări de ceasuri pe străzi pustii, pînă ce auzeam chemarea paserilor singuratice de la Golia și Bărboi. Poezia aprigă și lirică era impregnată de dezamăgiri amoroase imaginare și de un suveran dispreț de viață. Eminescu era totdeauna prezent și prezida misterele creației poetice.

În grupul din care făcea parte aici subscrisul se mai aflau Nicuşor Beldiceanu, Neculai Dunăreanu, Enric Furtună, Grigoriţă Nădejde şi alţii. Aceşti alţii erau mult mai avîntaţi şi mai siguri de celebritate decît cei dintăi."[2]

Era, aşadar, o anumită ambianţă literară, marcată de un eminescianism fixat pe amintirile, decepţiile şi visurile Iaşului însuşi ca reşedinţă culturală.

În această ambianţă, coordonatele liceanului vor fi, în primul rînd, profesorii cu rol formativ pentru el şi colegii pe care şi i-a ales sau care l-au ales.

„PROFESORI LA IAŞI, ACUM CINCIZECI DE ANI"

Funcţie formativă, stabilită evident prin retrospecţia memorialistului, va fi avut-o, într-un anumit sens, întregul corp didactic cu conştiinţa sa de moştenitor al vechii Academii Mihăilene. Dar amintirea va selecta, firește, între cei ce „se bucurau de o popularitate de zîmbete şi hazuri" şi cei ce „răspîndeau în juru-le un fel de temere sumbră", pe cei ce dobîndiseră, din partea elevilor lor, „un respect susţinut".

În primul rînd, deşi cu lucidităţi critice ale liceanului, pe Vasile Burlă, profesorul de elină şi, din 1898, directorul liceului. Era vechiul junimist bucovinean (n. 1840, la Storojineţ), recomandat „Junimii" de către Xenopol care intervenise, la 1870, pentru ajutorarea studentului sărac de la Viena, rămas fără bursă. Din 1871, Burlă fusese, alături de Lambrior, filologul Junimii, vestitul polemist angajat în luptă cu Cipariu şi cu Hasdeu, într-un şir de articole ale *Convorbirilor literare*. Cînd Sadoveanu intra în liceu, Burlă era un om în preajma pensionării. Acest profesor prestigios şi autoritar devenise, pentru elevii săi, un „educator naţional", gata să aplice versuri şi dictoane la realităţile politice româneşti pe care le privea cu ironie şi supărare. Domnul Burlă îşi introducea elevii în viaţa poli-

tică a țării, nu pentru a-i angaja de partea vreunuia dintre partidele în luptă, ci, dimpotrivă, pentru a-i învăța să se ferească de toate. Pentru adolescentul ce optase în favoarea lumii mamei sale, domnul Burlă însemna și altceva:

„Domnul Burlă mi-a trezit în suflet și alt ecou. Nu în legătură cu chestia națională și asupririle românilor ardeleni. Aceste erau atunci chestii la ordinea zilei și fierbeau cu putere mai ales în tineretul universitar. Populația liceelor răspundea prompt la adunările universității și la manifestările de simpatie pentru intelectualii de dincolo de munți. Ci domnul Burlă vorbea cald despre nevoia de a ridica la lumina vieții moderne țărănimea noastră de pretutindeni și mai ales țărănimea din vechiul regat. Nu eram nepregătit în această latură a preocupărilor timpului. Din tot ce agita tineretul socialist de atunci numai chestiunea țărănimii mă interesa. Către alte paragrafe ale ideologiei lor mă simțeam mai puțin atras; simpatia pentru țărănime era prezentă în mine ca o suferință. Găseam în reflecțiile domnului Burlă un ecou, cu o rezonanță în acord cu melodia mea interioară."[3]

Sadoveanu a devenit favoritul lui Burlă încă din toamna lui 1897 cînd participase, printre ceilalți elevi și studenți ai Iașului, la o manifestație împotriva prigonirii românilor din Transilvania. Atunci se produsese „o ciocnire între tineret și trupe"; cum liceanul Sadoveanu se afla în primul rînd, fusese „împuns destul de serios de o baionetă a unui jandarm în partea stîngă a pieptului": „S-a produs o mare învălmășeală, datorită inorogului ce se deșteptase în mine". La prima lecție de elină, domnul Burlă s-a interesat de „rănitul în luptele de ieri" și l-a privit cu simpatie. În anul școlar următor, profesorul, numit director, l-a încurajat pe elev în întemeierea unei societăți de lectură intitulată „Frăția": „În anul următor, domnul Burlă, luînd direcția liceului, m-a întărit în hotărîrea pe care o luasem de a întemeia o societate de lectură cu numele «Frăția», acceptînd să-i fie președinte de onoare. În această societate, după cum o arată numele, mă sileam să împărtășesc tovarășilor mei un sentiment de

blîndeță în raporturile omenești, respingînd faptele și vorbele violente. Domnul Burlă a asistat la cuvîntarea inaugurală, în care îmi explicam atitudinea mea între curentele contrarii ce agitau tinerimea școlilor. Cuvîntarea aceasta era un fel de apolog naiv și creștin, în care mă vedeam cu fratele meu năcăjit — în specie muncitorul de pămînt —, umblînd pe țărmul prăvălatic al unui rîu. Dușmanul iese pe neașteptate și împinge în prăpastie pe tovarășul meu. Eram de părere că datoria mea cea dintăi nu era să urmăresc pe agresor, cu mai mult ori mai puțin sorț de izbîndă, — ci să sar în ajutorul fratelui meu ca să-l salvez de la înec. Fapta bună, nu violența verbală, să ne fie călăuză în împrejurările cu totul speciale ale țării, conchideam eu. De pe atunci eram aprins de convingerea că, în ridicarea țărănimii noastre la viața nouă a Europei, se cuprind și problema și soluția rezistenței noastre ca neam."[4]

Dar se poate lesne remarca, în toate amintirile despre liceu, că profesorul fundamental nu fusese, pentru Sadoveanu, celebrul Burlă, ci celălalt pomenit întotdeauna:

„Cel mai interesant dascăl dintre toți cei pe care i-am avut la Liceul Național pentru mine a fost fără îndoială Xenofon Gheorghiu", profesorul de latină (care funcționa aici din 1897; va muri pensionar în 1928). Era un profesor îngăduitor la note, dintr-o conștiință a zădărniciei. Cei atenți nu învățau în primul rînd latina, ci o etică străveche și permanentă: cel poreclit „Codiță" din rațiuni pe care numai liceenii le pricep, „fusese un propovăduitor neînduplecat al unei înțelepciuni defuncte care are puterea să învie în fiecare dintre noi". „Mă aflam printre puținii care nu-și astupau urechile la învățămintele bătrînului dascăl și care s-au îndulcit de o picătură inefabilă, care nici se vinde, nici se poate cumpăra cu banii așa-zisei civilizații moderne."[5]

În *Anii de ucenicie*, al treilea profesor amintit este Ion Paul, profesorul de germană al liceului, între 1890 și 1899. „Moț de neamul său", acest profesor va părăsi, în toamna anului 1899 Iașul și liceul, pentru a ocupa catedra de estetică la Universitatea din Cluj; va face

și oarecare literatură, la *Luceafărul*; Sadoveanu avea să-și amintească de *Florică Ceteraşul (Din revoluția de la 1848)*, scriere publicată prin 1916; moartea sa, în 1926, avea să prilejuiască elogiile calde ale intelectualității ardelene, în frunte cu Sextil Pușcariu. Pentru Sadoveanu, Ion Paul, cu care „devenise prietin", rămîne în amintire, de asemenea, pentru rolul său formator în plan etic: căci își judeca elevii „nu atît după capacitatea la studii cît după caracter și demnitate".

Alături de acest profesor, de care se leagă și un îndemn de a da versiune românească unor poezii germane, Sadoveanu avea să-l pomenească pe H. Tiktin, profesor trecător la Liceul Național, în anul școlar 1898—1899; nu ca pe un savant, ci ca pe „un om de o bunătate și de o blîndețe" care „erau un rezultat nu atît al naturii lui intime, cît al unui complex de inferioritate": „Îngăduința lui exagerată a fost fără îndoială dăunătoare pedagogiei și cîștigurile dobîndite în vremea lui Ion Paul s-au prăpădit."

Ciudat poate părea că profesorii de română nu se află, în amintirile fostului elev, situați în fruntea listei care, după cum se vede, începe cu dascălii de elină, latină și germană. Prima explicație ar da-o faptul că tocmai acești dascăli au fost și primii dascăli de *literatură*, inclusiv de literatură națională. Pe cîtă vreme cei de la română au ocupat, pe plan formativ, un loc secundar.

Despre profesorul de română din clasa a V-a (anul școlar 1897—1898) nu știm nimic. Figura, ca titular, marele Al. Philippide care, însă, funcționa, din 1893, la Universitate și era suplinit de altcineva, șters total din amintirea lui Sadoveanu, ceea ce nu poate fi nesemnificativ.

„Profesor de română în clasa a șasea mi-a fost Petru Fîntînaru"; amintirea a rămas a unui om cu asprime nefolositoare, căci „toată munca elevilor trebuia să se mărginească la memorizarea numelor lungi ale opurilor religioase din secolele trecute". Acel Fîntînaru era, în felul lui, o celebritate, dar nu dintre cele prețuite în spiritul recomandat de Burlă sau Xenofon Gheorghiu:

era un fruntaș al partidului liberal și își cîștigase faima de epigramist sub pseudonimul de *Vladimir*.

În ultima clasă de liceu, 1899—1900, profesorul de română a fost Constantin Botez, elevul și colaboratorul lui Philippide și autorul de mai tîrziu al unei ediții Eminescu: „prietinul meu bun de mai tîrziu și tovarăș credincios de vînătoare". Deși trecător, acestui ultim profesor de română la liceu elevul îi va păstra o amintire dragă: „mi-a fost mentor în alegerea lecturilor mele în acea epocă"; tînărul dascăl obișnuia să adauge, la lecțiile de literatură română modernă, „excursii extrem de interesante în literatura europeană".

Urmează, în *Anii de ucenicie*, evocarea profesorului de matematică, Gh. Lucescu, care murea, bolnav de piept, cînd se încheia anul școlar 1897—1898. Ceilalți profesori de matematică și un număr de alți profesori sînt acoperiți de uitare.

Un grup al cancelariei este, însă, evocat în mod special, în legătură cu episodul „Tragediilor Galatei", din ultima clasă a liceului: episod celebrat într-un lung poem eroi-comic și care cuprinde o tipică escapadă liceană și, în consecință, „furtuna într-un pahar cu apă" a cancelariei. Profesorii apar aici, raportați la atitudinea avută cu prilejul marii dezbateri pentru sancționarea faptelor (cf. cap. IX din *Anii de ucenicie*). Se poate afirma, de la început, că majoritatea profesorilor evocați cu acest prilej se înscriu, în ciuda așteptărilor, printre avocații liceenilor acuzați.

Al. A. Bădărău, ulterior ministru într-un guvern conservator, i-a fost profesor de franceză, încă din clasa a V-a: amintire caldă a unui profesor căruia i-a cîștigat prețuire deplină, atît prin pregătirea capitală de la domnul Stino, cît și prin pasiunea și talentul cu care traducea, în expresie poetică românească, versurile franceze.

Tot din clasa a V-a, patru elevi, din cei 60 ai anului, se înscriseseră la cursul facultativ de italiană; dintre aceștia patru, trei au devenit prieteni nedespărțiți: Sadoveanu, Grigoriță Nădejde, Enric Furtună. Profesorul, elvețianul Weitzecker, „ne era foarte drag"; nu atîta pentru lecțiile de italiană, socotite prea ușoare,

cît pentru digresiunile sale, mai ales în domeniul literaturii franceze; orele sale deveneau astfel un fel de „*causeries* în cinci, amicale și delicate" — „poate cel mai agreabil suvenir al meu din liceu".

Celelalte „*dramatis personae* ale tragicomediei" erau trei profesori cu care elevul Sadoveanu fusese într-un conflict oarecare. Încheiat, în cazul primilor doi, cu o împăcare care însemna recunoașterea calităților vădite de elev. Primul amintit este profesorul de economie politică C. M. D. Miclescu, poreclit „Alfabet" Miclescu; obscur și bănuitor, va fi totuși cel ce, în procesul de cancelarie, va lua apărarea elevilor acuzați și se va retrage în semn de protest. Al doilea era profesorul de istorie Teodor Vasiliu, prim-redactor al *Evenimentului* local și vestit gazetar; fusese, ca student, socialist; intrase apoi în partidul radical al lui Panu; ulterior, activ politician liberal și autor al unei lungi serii de articole, *O pagină din istoria contemporană,* de demascare a lui Panu. Fără să aibă un rol activ în judecarea elevilor, cu al căror premiant încheiase loial pacea, avea să fie invocat ca martor al acuzării de către cel de-al treilea personaj, profesorul de științe naturale, dirigintele clasei și principalul acuzator. Sadoveanu, șeful grupului incriminat și premiantul clasei, îl va evoca într-un portret satiric necruțător, cu dreapta judecată a elevului victimă; din delicatețe, îi va schimba numele: „domnu Gavrilescu" din *Anii de ucenicie* este Mihai Tomida. La instigările acestuia, consiliul profesoral a decis eliminarea lui Sadoveanu pe 45 de zile, a celorlalți pe cîte 15, 10 sau 6 zile.

„PRIETINIILE MELE DIN CLASELE LICEALE AU FOST BUNE ȘI DURABILE..."

Colegii de la Liceul Național ocupă, evident, un alt loc în geografia spirituală și afectivă a lui Sadoveanu, decît colegii de la Fălticeni, fie și pentru că țin de altă vîrstă a afirmării personalității și a integrării so-

ciale. Simpatiile și antipatiile de la 17 la 20 de ani se păstrează și se consolidează adeseori în relațiile vîrstelor ulterioare.

Memoria fixează drept „cei dintăi reprezentanți ai vechiului liceu", cu care a venit în contact, la Iași, pe „niște flăcăi cu voce groasă și plete, din tagma celor de la Folticeni". Aceștia „jucau cărți și făceau cafea în fundul clasei, își detaliau aventurile amoroase și profesau, în materie de politică, sentimentele ireductibile ale primitivului" — „nefericiți întîrziați din an în an, care ieșeau la lecția de franceză cu traducerea scrisă printre rînduri", „habar n-au avut niciodată cine au fost Eminescu, Creangă și Alecsandri" etc... S-ar înțelege, de asemeni, că mulți dintre aceștia aveau veleități literare și deci că pletele lor erau un „semn al îndeletnicirilor poetice".

De ce se va fi simțit Sadoveanu atras, totuși, inițial, de această minoritate care practica „o literatură de repetenți"? Probabil tocmai pentru că era „din tagma celor de la Folticeni", a acelora cu care gimnazistul rămăsese prieten și premiant fiind, pe cîtă vreme un Eugen Lovinescu căuta „tovărășia unor tineri palizi, cărturari exegeți dintr-o rasă mai veche": „Îmi erau și mie dragi și-i prețuiam, dar cînd era vorba de huceagurile de la Oprișeni și de iazurile Șomuzului, îi lepădam fără a sta în cumpănă."

Statutul nou al lui Sadoveanu, la Iași, poate fi specificat, după amintirile sale, tocmai prin repedea părăsire a tagmei incriminate și optarea pentru tagma opusă, mai curînd de tipul aceleia „lovinesciene": „îndată ce am făcut distincțiile, m-am așezat în tabăra colegilor mei care știau pe de rost, ca și mine, versurile lui Eminescu. Erau niște firavi tîrgoveți; eu am devenit partizanul și campionul lor."

Ce nume de colegi constituiau cele două tagme? *Anii de ucenicie* amintesc din prima tagmă pe Constantin Gh. Damaschin, cel care „între mustăcioși avea prestigiu", pentru că „își publica stihurile în gazetele locale", dar era un penibil argument. Desigur, omul avea să moară obscur, însă versurile îi vor apărea, oarecum în genul poeziei de la vechiul *Contemporanul*,

în diverse reviste mai mult sau mai puțin literare, de după 1900, iar *Îndrumarea* „takistă" care va apărea la Iași, în 1908, sub direcția lui Sebastian Moruzi și Panait Zosîn, îl va menționa în frontispiciu, printre colaboratori, alături de celebrități moldovene ca M. Codreanu, Rodion, Herovanu, Gorovei și Ion Petrovici!

Corespondența liceanului Sadoveanu cu Enric Furtună mărturisește dispreţul continuu pentru „Damaschin & Co" și adaugă numelui principal al tagmei altele ce se pot găsi sporadic prin publicațiile ieșene ale epocii, ba chiar și la *Noua revistă română* din 1900: un anume Thiron, un anume Const. G. Idriceanu etc.

În opoziție se află prieteniile bune și durabile, în tagma colegilor distinși.

Mai întîi, N. N. Beldiceanu (Nicușor), fiul lui Neculai Beldiceanu, poetul de la *Convorbiri literare* și *Contemporanul,* care murise în 1896, în vîrstă de 50 de ani. Nicușor Beldiceanu era, așadar, prin familie, legat de literatură ca și de Fălticeni, căci părinții săi veneau de prin împrejurimile acestuia; pentru Sadoveanu avea să fie unul dintre cei mai statornici tovarăși de tinerețe.

„De la o vreme" s-a alăturat acestui cuplu și adolescentul Neculai Ionescu, care, și el, sub îndemnul lui Sadoveanu, va face literatură, sub numele de Nicolae Dunăreanu. Era cu un an mai mic decît Sadoveanu și nu coleg de clasă.

Al treilea prieten era Grigoriță Nădejde, fiul lui Gh. Nădejde, vechi profesor ieșean, scriitor din epoca lui Ion Nădejde și, alături de acesta, pe vremuri, militant socialist. Acel Grigoriță „era un efeb delicat și sfios, care s-a prăpădit prea devreme — în 1913 — într-un accident tragic". În ciuda așteptărilor și îndemnurilor amicale, avea să părăsească foarte curînd visurile literare; gloria scriitoricească a familiei o va continua, pe o treaptă superioară, sora sa, Camelia Nădejde (Lucia Mantu).

Al patrulea tovarăș din anii liceului: Enric Furtună, „care a rămas pînă azi credincios idealurilor literare de atunci și prietiniei noastre din tinerețe". Păstrarea corespondenței pe care i-a adresat-o, în acei ani, Sado-

veanu, asigură biografiei acestuia un document cu valoare de „jurnal intim".

În fine, se cere adăugat amendamentul scriitorului însuși: „Aveam și alte legături și prietinii decît cele literare..." Printre acestea s-ar număra, probabil, diversele amiciții de care aflăm în corespondența sa și, uneori, în amintiri diverse; aproape totdeauna literatura era, totuși, amestecată.

O asemenea veche legătură rămîne, în anii liceului și după aceea, prietenia cu Costică Moțet, singurul coleg de la domnul Busuioc cu care avea să treacă împreună, prin gimnaziul de la Fălticeni, pînă la absolvirea Liceului Național. Costică Moțet apare „amestecat în aventura de la Galata". Tot el este cel ce a „caligrafiat" epopeea comemorativă. (Alături de Motet apar, numiți sau nu, ceilalți eroi ai Galatei: Emil Ropală, feciorul gazdei, Olivenbaum zis „piciul" etc. ...)

Mulțimea prietenilor din anii liceului avea să fie explicată retroactiv: „una din marile plăceri și mîngîieri ale vieții mele a rămas pînă azi prietinia". În schimb: „Aventurilor galante și sexului slab le acordam în acea epocă o atenție cu totul mediocră".

„...UN MEDIU DE EXTRAORDINARĂ FERMENTAȚIE CULTURALĂ"

Memorialistul *Anilor de ucenicie* accentuează mereu asupra valorii de „fermentație culturală" a Iașului din pragul lui 1900: „Toate ideile generoase ale timpului, toate literaturile europene, în traduceri franțuzești, aveau circulație intensă între colegii mei. M-am cufundat ca într-o baie de lumină..." „În scurtă vreme, prin colegii mei, am fost în stăpînirea capodoperilor literaturii moderne europene... Marii romancieri francezi, englezi și ruși consumau toate orele obiectelor aride... Mă preocupa și literatura românească îndeosebi și nu era revistă pe care să n-o cetesc «din doască în doască», vorba ardelenilor. Orice nuvelă, orice poezie nouă din

revistele săptămînale intra în laboratorul critic al acelui tineret."[6]

Inventarul lecturilor, Sadoveanu îl face în repetate rînduri: „Alternam Zola cu Dickens, Turgheniev şi Gogol cu Alphonse Daudet, Victor Hugo şi Balzac sau Flaubert. Eminescu îmi era la îndămînă pururi; de asemeni Creangă. Aveam în cinste pe Delavrancea, Vlahuţă şi Caragiale."[7] Acestui inventar i se pot adăuga mărturiile corespondenţei din anii 1899—1900: Dumasfiul, André Theuriet, o *Messalina* de Giovagnoli sînt lecturi de vacanţă, dinaintea ultimei clase de liceu, în vara lui 1899. O referire, din 1898, se face la Edgar Poe.

Mediul ieşean e pus astfel în legătură cu atmosfera culturală cît şi cu cea mai evidentă manifestare a pasiunii literare: „Popasul acesta al meu la Iaşi, în trei ani ai cursului superior de liceu, a fost hotărîtor pentru cariera mea literară"[8]

S-ar putea spune, confruntînd amintirile scriitorului cu textele pe care i le cunoaştem din acei ani, că acum se duce lupta între uşurinţa scrisului, inclusiv a versificaţiei, şi „necesitatea formei artistice". Liceanul trimitea şi scrisori, pagini numeroase, fie versificate în gen de cronici rimate, fie aşternute sfătos şi argotic, oarecum în genul tezei din 1897 la domnul Apostol, dar cu mai multă libertate a expresiei. Pe de altă parte, şi evident spre corectare şi autoeducare, a început a alcătui în memorie, „vers cu vers, cu rime rare, poezii pe care le destinam eternităţilor de o săptămînă", ca şi „frază cu frază", tot „în gînd", mici povestiri, „nuvelete"; apoi întregul text „îl murmuram ca să-l aud cum sună, apoi îl treceam pe hîrtie".

Diversele versuri *copiate* în corespondenţa liceanului nu par să fie lucrate astfel. În schimb, cele două strofe scrise la 29 decembrie 1897 pe prima pagină a unui vechi dicţionar francez sînt mai evident „lucrate". Sadoveanu le va descoperi şi va creiona, pe marginea lor, noi *Amintiri* (în *Contemporanul* din 30 aprilie 1948): le-a citit „ca pe ceva străin" dar le-a simţit totuşi, „substanţă proprie, în adîncimea trecutului şi a tinereţii", chiar dacă observa înrîurirea lui Eminescu pînă şi în rima *vis—surîs*.

Cele dintîi „nuvelete" — *Duşman* şi *Bine crescută,* lucrate după exigenţele evocate mai sus, pot fi citite în paginile revistei *Vieaţa nouă,* din primăvara lui 1898, alături de altele, mai ales poezii. De reţinut este faptul că aceste prime bucăţi, publicate la 17 ani, vor fi reluate pentru unul din volumele anului 1904, în vreme ce sute de alte pagini scrise ulterior vor fi fost părăsite.

Revista *Vieaţa nouă,* care apare de la 1 februarie 1898, era una dintre micile publicaţii afiliate cenaclului lui Macedonski şi o conducea Aristide Cantilli („redactor literar responsabil"), I. Costin (pseudonimul lui Al. Cantilli) şi D. Casseli. Era şi una dintre revistele pe care liceenii le citeau „din doască în doască" şi o revistă scrisă de tineri. Eminescianismul era concurat de ceea ce în epocă începea să se numească *simbolism,* în mare măsură sub influenţa *Literatorului.* Indiscutabil, tînărul Sadoveanu nu avea, *atunci,* nimic împotriva acestuia: primele ironii la adresa noii şcoli le vom afla în *Tragediile Galatei.* Pînă atunci, nici colaborările sale, nici scrisorile către prietenul Furtună nu-l arată nimerit „din greşeală" în paginile revistei la care şi-a trimis scrierile. Mai mult chiar, la 8 iulie 1898, într-o scrisoare, găsim o netă opţiune pentru modernizarea formei poetice:

„Cadenţele îmi par monotone... Mie versurile albe îmi plac tare mult."

Autorul îşi aminteşte a fi trimis *Vieţii noi* scrierile sale „fără nici o scrisoare de introducţie". Abia apărută, revista publică tînărului licean din Iaşi, în chiar nr. 2, din 15 februarie, *Duşman,* apoi o poezie — *Oriental* — în nr. 4 din 15 martie, în nr. 5, alta, *Cîntăreţii.* Încă o poezie, *Amurg* şi încă o schiţă, *Bine crescută* apar în nr. 6 din 19 aprilie. În nr. 7 din 10 mai, cînd apare o nouă schiţă a liceanului de la Iaşi — *O frază meritată* — redacţia îi scrie la Poşta redacţiei: „D-lui M. Sad. — Iaşi — Mergeţi înainte, talentul nu vă lipseşte", iar în cuprinsul revistei o notă, intitulată *Cîteva cuvinte,* evidenţiază „cinci luceferi necunoscuţi pînă ieri", tineri de talent şi „plini de un viitor briliant", ale căror opere erau menite să învioreze „cu razele lor

obscuritatea îngrozitoare de care se află bîntuite literile române". Cei cinci erau: Mihail Sadoveanu, Grigore Pişculescu (Gala Galaction), Iuliu Dragomir, Nelly (N. D. Cocea) şi Gabriel Dona; toţi colaboratori ai revistei, dar, cu excepţia lui Sadoveanu, toţi formaţi în cenaclurile macedonskiene.

„Pe urmă am stat" — va spune scriitorul. „Am aşteptat un timp, ca să se stingă în mine compromisul de care mă făcusem vinovat faţă de umbrele sfinţilor mei literari."

Nu a stat şi nu a aşteptat pentru că, probabil, nu avea, *atunci*, conştiinţa unui compromis.

Viaţa nouă îşi începuse apariţia cu acel nr. 7, dar era reluată, peste nici două luni, la 6 iulie, prin *Carmen*, prezentată, în nr. 1, ca o continuare a „revistei noastre" şi prefaţată de un editorial semnat de unul dintre „luceferi", Gabriel Dona. M. S. era înştiinţat la Poşta redacţiei că urmează să apară în nr. 2.

Dealtfel, era în contact direct cu revista, căci la 3 iulie, aflat în vacanţă la Paşcani, îşi ruga prietenul din Iaşi să i-o trimită îndată ce apare şi putea vorbi despre „hîrîiala" din redacţie datorită căreia s-ar putea să nu-i vină numărul 1 acasă.

Ce e drept, cînd vede nr. 1, Sadoveanu îl găseşte sărac şi se decide „să-i dea dracului" deşi e „curios" să vadă „ce scofală pe ei", dar nu se întrevede nici un fel de dezacord în principiile de orientare literară.

Pe de altă parte, apariţiile în noua revistă nu-l arată înclinat spre simbolism. Vacanţa dinaintea ultimei clase este fertilă în scrieri mai curînd în tradiţia *Contemporanului* şi a poporanismului: e vorba de un roman intitulat *Suflete pierdute* care, la rîndul lui, era dezvoltarea unei nuvele anterioare, *În prăpastie*. Separat, avea pe masa de lucru şi un ciclu de *Povestiri vînătoreşti*, mai apropiate de nuvela *Cu arcanul* decît de proza simbolistă.

În aceeaşi scrisoare în care îşi exprima atracţia spre versul alb, îşi arăta simpatia pentru „banditul Florea" — „pentru omul acela necăjit şi pribeag, gonit de o întreagă societate mult mai cufundată în răutăţi şi crime decît el". E adevărat că tinerii macedonskieni

din jurul lui 1900 proveneau adesea din cercurile socialiste și erau frecvent protestatari. Dar versurile pe care Sadoveanu voise să i le consacre acelui Florea, sub titlul *La poale de codru,* erau accentuat eminesciene, după cum arată fragmentele date în corespondență.

Totuși, relațiile cu *Carmen* continuă, paralel, cu speranța că „numerile viitoare vor fi și mai bune". Poezia din nr. 2 — 20 iulie, este, firește, mai veche: se cheamă *Din răsărit* și vorbește despre „un biet turc", însă și acesta un învins al „luptelor de ieri", care „e departe de ai lui".

În sfîrșit, spre încheierea vacanței, raporta că are în minte începutul altui roman, cu titlul *Floare iubită* și „în cap" *Povestea unei iubiri.* Dacă relațiile cu *Carmen* încetează, explicația, dată în scrisori, nu pare să fie decît o supărare pentru întîrzierea în apariție și publicare: trimisese o nuvelă pentru nr. 4 care ieșea de sub tipar cu o lună întîrziere, în septembrie, și atunci i se răspunde lui M.S. Pașcani: „În numărul viitor"; abia în acesta, nr. 5 din octombrie, apare *Dinu* de M. Sadoveanu. Colaboratorul-licean era, însă, încă din august, mîniat pe cei de la revistă: „nu mă uit eu la ei..." Dealtfel, *Carmen* mai apare, fără regularitate, cîteva numere și își încetează existența.

„...ÎN LINIA TRADIȚIEI CELEI BUNE"

Totuși, amintirea tîrzie a maestrului este exactă în esență: „simțeam că publiciștii între care mă băgasem erau din altă lume". Orientarea, în căutarea „substanței proprii", era mai puțin limpede decît o reconstituia memoria, dar începe să se precizeze, cu extremism juvenil, la polul opus direcției simboliste, cel puțin în privința limbajului ales, al surselor de inspirație: „eram prigonitor pînă la exces al neologismelor și găseam în literatura populară și în popor o perspectivă de noutate, la care se adăoga dragostea mea adîncă pentru umiliți, ofensați și nedreptățiți"[9].

În așteptarea unei reviste noi, „în linia tradiției celei bune", liceanul evită o pripită adeziune și se ferește să-și formeze, încă naiv și cu puține mijloace, un grup propriu.

Adeziunea de care se ferea Sadoveanu era, mai ales, aceea stăruitor cerută de tinerii debutanți ieșeni, marcați de epigonism. Era, în primul rînd, cenaclul lui Spiru Prasin, Eugen Herovanu, C. Săteanu și al altor publiciști printre care își puteau găsi locul și „Damaschin & co.".

Anii de ucenicie amintesc de o revistă a elevilor „centigrafiată", sub titlul *Aurora:* „Eu îi eram director și redactor principal. Primeam și ceva contribuții lăturalnice, însă nuvele, poezie, poșta redacției, anecdote erau sub deosebita mea îngrijire."

Totuși, aici își găsea, evident, un debușeu mai mult decît o cale de verificare și afirmare a aptitudinilor literare. Judecînd mereu după corespondență, s-ar părea că metoda compunerii în gînd, cu grijă pentru eufonie, era mereu concurată de febra scrierii unor „mari romane", curînd lăsate la o parte. În toamna lui 1898, avea astfel încheiate două romane de cîte 250 de pagini fiecare. „Substanță proprie? Fluturi de hîrtie?"

Oarecum în același context poate fi privită și colaborarea la noua revistă bucureșteană *Pagini literare*, care apare la 21 ianuarie 1899 sub direcția lui Artur Stavri și Ion Gorun: „Publicația a fost categorisită *bună* de către ieșenii mei". Ieșenii aceștia sînt, firește, colegii și prietenii N. N. Beldiceanu, Grigoriță Năndejde, Neculai Ionescu, Enric Furtună și alți cîțiva pe care liceanul Sadoveanu îi stimula să scrie, le făcea critica producțiilor, corectîndu-le chiar. Grupul urmărea apariția unor publicații care, într-un fel sau altul, *le ziceau ceva. Pagini literare*, ca și *Adevărul de joi* erau, virtual, tribune de încercare și afirmare, atrăgătoare prin cîteva semnături respectate în epocă (și, mai ales, evident cunoscute în mediul Beldicenilor). De aceea colegul Dimitrie Carp, care nu va deveni niciodată scriitor, se vede publicat la *Adevărul de joi* și în corespondență cu Const. Mille, după ce Sadoveanu i-a revăzut și refăcut o oarecare „poemă în proză". Deoarece și Sado-

veanu însuși, contactînd una sau alta din aceste publicații, devine colaborator la *Pagini literare.*

„Aici, la *Pagini literare,* am colaborat eu, respectuos și sub pseudonim, ca să mă verific oarecum și să mă spăl de greșala de a fi apărut cu întreg numele, în 1898, în *Viața nouă.*"[10]

Trimisese revistei o „nuveletă", „după rînduiala ce-și impusese", adică fără scrisoare de introducere și recomandare, și sub semnătura M. S. Cobuz. Tema, frecventă în epocă și obsedantă în anii debutului sadovenian: „un pribeag care se întorcea la casa părintească ruinată". Astfel începu colaborarea, din nr. 3 al revistei, cu povestirea *De prin străini,* pe care scriitorul n-o va mai relua, cum nu va relua o mare parte din cele publicate aici: povestiri ce anunță, îndeosebi, *Durerile înăbușite,* istorisiri de vînătoare și versuri mai curînd eminesciene. În orice caz, este prima colaborare prelungită a debutantului, pe timpul a aproape doi ani.

Fără îndoială că, treptat, această colaborare devenea o opțiune, căci noua revistă reînnoda tradiția de care debutantul începea să se atașeze. Memoria înregistrează exact: este perioada cînd liceanul găsise și cele două colecții de reviste vechi: *Viața* și *Povestea vorbei.* Judecata de mai tîrziu va fi desigur lucidă: „Focurile aprinse la *Viața* și la *Povestea vorbei* fuseseră destul de sărace și luminau slab o zare de secetă"; dar, la 19 ani, găsindu-le, „mă legam cu acest trecut apropiat, căutînd, coloană cu coloană, aliment curiozității mele".

Totuși, fără să se codească, deși colegii considerau că nu este de demnitatea lui, în aceeași vară colabora, sub semnătura „Mihai din Pașcani", la cotidianul ieșean *Opinia,* unde era redactor colegul Eugen Petit, care absolvise liceul tocmai atunci.

„În 1899, Eugen Petit, redactor al gazetei zilnice *Opinia,* mi-a propus să-i dau cronici. Am primit cu plăcere și am și scris cîteva coloane de impresii de la Pașcani și Siret și un fel de povestiri de la țară, pe care pe urmă le-am dezvoltat în *Crîșma lui moș Precu.*"[11]

Colegilor le răspundea că îi convine să colaboreze

la *Opinia* pentru că în felul acesta primește ziarul, gratuit, acasă și că, în orice caz, „nu foaia ridică sau coboară pe om"; „dacă pui sub picioare o gazetă, nu te înalți, dar nici nu te cobori".

În sfîrșit, odată cu începutul noului an școlar, paralel cu colaborarea la *Pagini literare,* încerca să scoată și el o revistă:

„În 1900, Matei Rusu, publicist mai vechi decît mine (nu cu mult mai în vîrstă), mi-a propus să scoatem o revistă literară. Asupra titlului ne-am înțeles ușor: *Lumea.* Eram amîndoi contra numelor poetice și înzorzonate. Asupra proprietății și drepturilor la venituri, n-am discutat. Nu mă interesa, și aveam încredințarea că tot ce fac în acea epocă nu e destinat eternității. Mă supuneam soartei mele cu plăcere, fără a-mi face iluzii. Mă simțeam bine așa cum eram, plin de avînt și de nădejdi, sceptic însă în același timp în privința valorii lucrurilor pe care le cream atunci. Cum eram încă elev și regulamentul liceului îmi interzicea să apar în publicitate cu numele meu, pe frontispiciul revistei s-a tipărit numai numele lui Matei Rusu."[12]

Lumea a apărut, cu nr. 1, la 1 octombrie 1899, în Iași și Sadoveanu își publica aici o schiță pe care o va relua, mai tîrziu, pentru *Dureri înăbușite.* Dealtfel, revista dispăru imediat, nu spre regretul foarte tînărului ei co-director, care de fapt nu se consacrase acestei întreprinderi, cum, dealtfel, nu lăsa niciodată ca o unică preocupare să-l pasioneze și să-l domine: „Deslegat de interese și de codirectorat, m-am putut retrage la îndeletnicirile mele de vară, la Siret și la Moldova. Sculatul odată cu «zările zilei»; petrecerea la zăvoaie, scruntare și lunci; prînz singuratic de sihastru: un codru de pîne și puțină brînză la un izvor rece; întoarcerea după ce-și închidea amurgul pleoapa trandafirie. Pasiunile și preocupările mele au fost totdeauna totale. În răstimpurile de vreme rea, leneveam într-o căsoaie unde-și avea atelierul de rotar bunicul și ceteam fără contenire de la răsăritul pînă la asfințitul soarelui."[13]

2

INTERMEZZO BUCUREȘTEAN

În vara lui 1900, absolvent al Liceului, tînărul Sadoveanu avea să-și aleagă drumul în continuare. Cum corespondența se datează firesc, numai din timpul vacanțelor, căci este adresată unor colegi de clasă, nu avem nici o mărturie a proiectelor pe care și le va fi făcut, încă în Iași fiind. Nici din vara de după absolvire nu avem nici o scrisoare. Primul semn îl aflăm abia la 1 decembrie 1900, cînd, din București, le scrie prietenilor Furtună și Nădejde, la Iași. Dar e limpede din contextul scrisorii că aceștia nu aflau decît abia atunci de plecarea sa.

În *Anii de ucenicie*, această plecare este arătată ca o decizie a conului Alecu:

„Tatăl meu, cuconu Alecu, mi-a hotărît să fac facultatea juridică la București. Capitala, zicea domnia sa, e un centru mai important decît Iașii. În capitală mi-aș putea găsi mai cu ușurință o îndeletnicire din care să pot trăi; căci timpurile se arătau grele și domnia sa ar fi dorit să-și ușureze cheltuielile dinspre partea mea. «O îndeletnicire» însemna o slujbă la vreun minister. Nu bănuiam cum s-ar putea face asta; în București n-aveam absolut pe nimeni; pe îndrăzneala mea personală nu mă puteam bizui."[14]

Acest *intermezzo* bucureștean nu a lăsat decît amintiri triste. Totuși, a marcat, pe cît se pare, o cotitură în stabilirea destinului literar.

A închiriat o cameră împreună cu Neculai Ionescu (Dunăreanu), pe strada Justinian „la o văduvă italiancă“. Se mai afla în București și Nicușor Beldiceanu, căci mama acestuia, recăsătorită, se instalase acolo. Mai apăruse și un fost coleg de la gimnaziul din Fălticeni, Ivaciuc, cel ce va deveni, peste cîțiva ani, Ion Dragoslav.

„Beldiceanu era încredințat că bucureștenii mă vor primi cu flori. Deocamdată mă deprindeam cu răbdarea, nenădăjduind nimic. Poate voi fi avut între străbunii mei un schivnic care a izbîndit să realizeze ajunări tot mai lungi. Așa făceam eu, găsind în mine pentru asta puteri latente. Întăi am cheltuit, pentru mișelnica îndestulare fizică, douăzeci de centime zilnic. Pe urmă cincisprezece. După aceea am răbdat, pînă ce cuconu Alecu mi-a mai trimes o importantă sumă de paisprezece lei, îndemnîndu-mă, într-o scrisoare vioaie, să pășesc la stabilirea mea într-o situație care să mă facă în fine independent.

Găseam sprijin deosebit de mare în cei doi prietini ai mei, nu ca să mă statornicesc în dobîndirea bunurilor vieții, cum pretindea cuconu Alecu, ci făcîndu-i auditori ai producțiilor mele. Libertatea mea deplină o întrebuințam ca să scriu și să copiez. Amîndoi pretindeau că operele mele sînt destinate celebrității. Lauda lor îmi ținea întrucîtva de foame și de sete. După ce mă trezeam din visul meu artistic, simțeam în măruntaie mușcătura unor lupi flămînzi. Dunăreanu cîteodată avea ideea bună de a cere, cu grabă și la timp potrivit, gazdei noastre, trei pahare cu ceai. Altă dată Nicușor Beldiceanu m-a dus pînă la el acasă, prezentîndu-mă mamei lui. Cucoana Aglaia tocmai scotea din cuptor niște plăcinte «poale-n brîu» ca la noi în Moldova. Mi-a dat una și prima îmbucătură am înghițit-o amestecată cu lacrimi.“[15]

Încă o dată se poate observa că memoriile lui Sadoveanu, fără a ascunde ceva, acoperă cu înțelepciune și haz tot ce a fost, în viața sa, mizerie și suferință. Acestea se revarsă cu tot năduful în literatură și, astfel, în *Neculai Manea,* necăjitul profesor provincial, a implicat ceva din viața autorului însuși:

„... cînd am venit aici, în București, au început zbuciumările.

Stăteam într-o odăiță îngustă, rece, umedă, întunecoasă, în strada Justinian. În fiecare dimineață vedeam pe stăpîna casei, o cucoană mititică, uscată, bătrînă, cu puțină mustață, cu țigara în gură. O vedeam, o auzeam tușind, uscat, și parcă-mi era groază de dînsa. De cîte ori trecea pe lîngă ușa odăiții mele, de atîtea ori îmi opream răsuflarea și așteptam să bată de trei ori, apoi să intre și să-mi ceară chiria."

Și mai departe:

„... cu puținii bani, abia plăteam chiria, și abia aveam o parte din lună ce mînca... În celelalte zile, — în celelalte zile stăteam întins cu fața în sus în odaia rece, pe patul cu cearșafuri umede parcă, și răbdam de foame. Pe alții, suferința aceasta, lipsa aceasta a pînii, îi biciuiește, îi mînă în izbiri de vifor, îi face oameni aprigi. Pe mine, nu înțeleg de ce, nu mă făcea să mă clintesc din nemișcare."

O pagină despre *foame* din *Însemnările lui Neculai Manea* nu poate fi, de aceea, prea departe de un eventual jurnal al „studentului" Sadoveanu:

„Și cît de lungi erau serile acelea de foame! Nu puteam închide ochii, și visam cele mai uriașe planuri. Îmi adunam cu mintea bogății fără de număr și după aceea făceam socoteala cum să le împart. Îmi scuturam apoi capul și zîmbeam: Prea mult! Micșoram norocul acesta al visurilor și iar călătoream spre planuri fericite, pînă ce ajungeam de unde plecasem. Îmi era foame; de două zile nu mîncasem; stomahul se deștepta după visul scurt și după zborul fantasmelor, se deștepta și mă chinuia cumplit. Dureroasă nu era atît suferința foamei, cît gîndul nemerniciei în care mă aflam, cît gîndul că așa se vor topi ceasurile mele și în ziua ce va veni și în sara ce va urma. Chinuitor

era gîndul golului în care mă mişc. Chinuitoare era şi lămurirea pe care mi-o făceam: că aşa trebuie să fie, că eram ridicat de jos, din umilinţă..."[16]

Şi, totuşi, starea de spirit a dezrădăcinatului Sadoveanu era mai puţin aceea identificată cu starea lui Manea ci, mult mai mult, aşa cum şi-o va aminti maestrul în *Anii de ucenicie*. Pentru că un fel de cronică-epistolă rimată către prietenii ieşeni vădeşte adevărul mizeriei ca şi tăria rezistenţei morale:

. . . . . .

Ştiţi voi, iubiţi prieteni, că-s singur, amărît
Şi numai pana, biata, îmi ţine de urît.
O, numai biata pană şi trei prieteni buni...
Ştiţi cît eram de veseli, odată, şi nebuni
Cînd ne treceam cu versuri frumoasa tinereţe...
Cum s-a putut atîta viaţă să îngheţe
În umbrele trecute! Acum sîntem departe:
Cîmpia întîmplării cumplite ne desparte...

Iubiţii mei prieteni, prea multe am de spus —
Dar las durerea-ntreagă pustiului apus,
Nu vreau să chem acuma nici zilele flămînde,
Nici nopţile amare. Nici ceasurile blînde
De albă sărbătoare cînd mă ştiam sătul...
Nu voi să spun nimica; destul e, prea destul...
Să ştiţi că viaţa însă nici bună nu-i, nici rea...
Chiar de-ar fi fost mai aspră, subscrisul nu pierea —
Căci tot se mai găseşte o inimă de frate,
Şi-o vorbă bună-n lumea ticsită de păcate...
Vezi, n-am murit... Şi lira în cui n-a ruginit
Şi glasul lirei nu e pustiu şi răguşit —
Tot soarele vieţii e mare-ntr-adevăr —
Învinşii să suspine, ei tragă-se de păr —
Dar eu pricep viaţa frumoasă şi senină
Şi mă rîdic din rele, spre veşnică lumină...
Nu mi-aţi ştiut de capăt cam mult, dar ce să fac?
Acuma vine vremea şi pot să vă împac:
În Bucureşti mi-i traiul de biet poet sărman,
În strada ce se chiamă acum Iustinian
În nişte scunde case, da, nişte scunde case
Cu numărul de... unu... da, unu, opt şi şase.

Și stau cu Ionescu, un trist poet din Iași —
(Departe toți poeții macabri, ucigași!)
La mine vine încă și Beldiceanu, știi —
Și Ivanciuc, prieten și facem poezii . . .
(Pe Ivanciuc, amicul, îl știu din Fălticeni —
Deci sîntem trei prieteni, prieteni moldoveni)
Și-n mica odăiță se-ncheagă visuri mii
Sub armonia caldă a dulcii poezii . . ."[17]

„DE CE SĂ NU SCRIU DURERILE LOR?"

Evenimentele primului stagiu bucureștean, repede încheiat, sînt puține și de inegală semnificație, — povestite în *Anii de ucenicie* sau consemnate în *Corespondență.*

Mijloacele de întreținere constituiau, probabil, problema imediată. Problemă ignorată, totuși, poetic, dar nu pentru forțarea porților Universității — despre care nu aflăm nici o urmă —, ci pentru realizarea carierei literare. Cu nădejde și, mai ales deznădejde.

Prima speranță fusese legată de o vizită la „maeștrii breslei", în primul rînd la Vlahuță; zadarnic: necunoscuții nu aveau acces.

A urmat ceea ce reprezenta, în 1900, mai mult decît în 1898, un compromis: frecventarea, cu tot grupul ieșenilor emigrați, a așa-numitei „Academii libere de muzică și artă dramatică", pe care o conducea poetul Th. M. Stoenescu, principalul propagandist al lui Macedonski și director al *Revistei literare.* Datorită acestuia se produce singura colaborare a tînărului Sadoveanu din acel moment greu: *Revista literară* îi publică șase *Cîntece de primăvară,* ciclu de poezii reluat, de fapt, aproape total, din *Pagini literare.* Dar antieminescianismul, întîlnit la Academia lui Stoenescu, grăbește ruptura. Rămîne și așteaptă, în continuare, „o minune care, desigur, nu venea". Rămîneau, de asemenea, planurile și manuscrisele.

Principalul plan era, la sfîrșitul lui noiembrie 1900,

cel mai îndrăzneț pentru niște tineri debutanți: să se abțină vreme de cinci ani de la orice colaborare, să acumuleze între timp manuscrise și... la 1 ianuarie 1906 să scoată o revistă proprie. „În vreme de cinci ani, ne făurim arme bune de luptă."

În ce privește manuscrisele, Sadoveanu hotărîse, pentru prima dată, o cotitură, nu numai față de tematica eclectică și curentă a epocii, nu numai față de ambianța macedonskiană, ci și față de etapa *Paginilor literare.*

Este momentul, adesea amintit, al întreruperii unei tragedii în versuri pe tema Hecubei antice și începerea povestirii lui Ion Ursu, — prima abordare a problematicii ivite efectiv din „substanța proprie" a familiei din Verșeni.

Iată-l, în variantele celebre.

În corespondența din 1901: „A! mi-am adus aminte împrejurările în care am început pe *Ion Ursu.* Să vezi: începusem o tragedie antică, după subiectul lui Sofocle (ori a lui Aischil) *Hecabe* și o făcusem pe jumătate, în versuri bineînțeles. Cînd o citeam, Ionescu plîngea. Într-o noapte, ce-mi vine mie? «Măi, zic, ce-mi pasă mie de Hecabe și de durerile ei, cînd sînt oameni care trăiesc și care sînt mai chinuiți și mai năcăjiți? De ce să nu scriu durerile lor?» Vorbele astea mi le-am zis după clipa în care mi-a fulgerat prin minte nenorocitul Ion Ursu cu întregul lui convoi de nenorociri. Și m-am sculat, dragă prietene, din pat, așa dezbrăcat, și am rupt în două jumătatea de tragedie transcrisă și am dat-o pe foc. Lui Ionescu îi venea să nebunească; a băgat mîna în foc s-o scoată și s-a fript, iar eu m-am trîntit în pat, năcăjit și amărît și de a doua zi am început pe *Ion Ursu.*"[18]

Și în *Anii de ucenicie:* „În acea epocă din strada Iustinian, am lustruit unele din bucățile care au apărut mai tîrziu în volumul *Dureri înăbușite* și am alcătuit, după o juxtă elină, o *Hecubă* jalnică, în versuri albe. Dunăreanu s-a arătat încîntat și gata, la nevoie, să joace rolul principal, dacă nu s-ar găsi interpretă de mîna întăi pentru veșnic mîhnita soție a lui Hector. Dar abia am isprăvit tragedia, și n-am mai simțit între

Hecuba și mine nici o corespondență armonică. Era ceva sălciu și străin; planurile mele literare se situau în altă regiune. Am rupt în patru textul și l-am aruncat pe foc. Dunăreanu era cît pe ce să-și frigă degetele încercînd să-l salveze. După ce-a venit Beldiceanu și-a aflat catastrofa, amîndoi au început a se lamenta."[19]

Mai ales retrospectiva de peste aproape jumătate de veac este lămuritoare:

„Simpatia pentru cei necăjiți și obijduiți am avut-o prezentă în mine necontenit. Deși încă neprecis, încă din acest timp depărtat îmi puneam problema cea gravă, ca în *Ion Ursu,* nuvelă scrisă înainte de 1900. Înțelegeam nevoia intrării acestui neam în curentul de europenizare, și în același timp mă biruia părerea de rău că i s-ar prăpădi, în asemenea prefacere, toată originalitatea. Dilema aceasta m-a situat definitiv într-un fel de democrație conservatoare; soluția, relativă, a necunoscutei încă n-o văd.

În chip mai simplu și mai tulbure, m-am întrebat încă de atunci cum ar fi cu putință ca norodul nostru, fixat în formele lui antice de viață, să fie cîștigat pentru lumea nouă."[20]

Este, evident, întrebarea din tinerețe, dar pe care numai înțelepciunea vîrstei înaintate o va situa în toată gravitatea ei „sadoveniană". Dar, esențial, ea începuse să fie întrebarea cheie pentru o bună parte a scrierilor din tinerețe:

„Atitudinea asta curioasă, singuratică și poate mai mult sentimentală, pe care am avut-o încă de atunci față de eroul meu, s-a adîncit în măsura în care îmi căutam argumentele. N-am fost așa de simplu încît să cred că am toată dreptatea; aveam însă dreptatea mea. Și mai ales aveam dreptate să-mi ocrotesc materialul meu artistic."[21]

În sfîrșit, se adaugă, la toate, evenimentul care încheie stagiul bucureștean: „căsuța noastră din strada Justinian — cum va scrie Sadoveanu amicilor săi, spre finele lui ianuarie 1901 — a rămas pustie". Mai întîi a plecat Dunăreanu, care primise diplomă de maistru și un post la un gimnaziu din Huși. Rămas singur, Sadoveanu a decis și el fuga din Bucureștiul străin; pen-

tru conu Alecu, argumentul era că, oricum, „se apropie și sorocul stagiului militar".

Întoarcerea era deci hotărîtă: *acasă,* dar nu la Pașcani; prietenii erau înștiințați să-i scrie pe adresa: *domnișoarei Bîlu,* „fără p. Mihai". În toamna aceluiași an avea să se căsătorească și să se stabilească la Fălticeni.

3

ÎNTOARCEREA

Din preajma Crăciunului 1900, tînărul Sadoveanu se afla, aşadar, din nou la Fălticeni. Este capitolul biografic intitulat, în *Anii de ucenicie, Fălticeni 1901—1903* şi început astfel:

„Ce-aş putea spune c-am făcut doi ani şi jumătate, adică pînă în toamna anului 1903, în Folticeni?

Nimic. N-aveam nici o putinţă să mă ridic din starea umilă în care vegetam."[22]

Era vorba de amintirea unei perioade în care „libertatea îmi era stînjenită de ameninţarea stagiului militar".

Şi, în bună măsură, cum îşi va aminti scriitorul, noul stagiu fălticinean avea să însemne, într-adevăr, un an de armată.

Dar nu numai atît. A însemnat şi o nouă etapă a scrisului său. Şi, în acelaşi timp, intrarea într-o altă situaţie socială, căci, la 21 octombrie 1901, avea loc căsătoria cu Ecaterina Bîlu: Sadoveanu devenea cap de familie, avea obligaţii materiale şi mijloace puţine, scrisul nu-i aducea nici un venit şi nevoile aveau să-i fie acoperite şi prin prepararea unor elevi.

În rest, amintirile vor menţiona prieteniile fălticinene ale acelui moment şi evenimente ale carierei literare. Îndeosebi, alcătuirea primei variante a *Şoimilor.*

Apoi, colaborarea la *Revista modernă*, *Revista idealistă* și, în sfîrșit, primul contact cu *Sămănătorul*. După care urmează plecarea, la chemarea lui St. O. Iosif, din nou în București.

Întinsa și frecventa corespondență din acești ani ne îngăduie să completăm amintirea lui Sadoveanu despre Sadoveanu cu însemnările sale imediate.

„... SĂ NE URMĂN DESTINUL, SCRIIND FĂRĂ ÎNCETARE..."

În așteptarea încorporării, Sadoveanu scria. După amintirea sa, lucra la *Petrea Străinul*. Corespondența ni-l arată, la finele lui ianuarie, avînd în curs mai multe proiecte și numeroase manuscrise. Reluase un mai vechi roman, *În liniștea pădurii*, și, dîndu-i un titlu simbolic, *Un foc în negură*, povestea despre „o dragoste în negura provinciei, a moravurilor triste ale unui tîrgușor"; mai avea de scris la el ca „un sfert", dar îl lăsase pentru „cînd i-o veni vremea". Scrisese, de asemenea, „o poezie ori două" și „o nuvelă pe sfîrșite" — poate *Petrea Străinul* sau, mai degrabă, o variantă inițială a sa. Principala preocupare: „adunarea de note și de date asupra unei bucăți de umor și satiră pe care o voi scrie cu Beldiceanu"; urma să se cheme *Popa Tărăboi* și era primul proiect al *Crîșmei lui moș Precu*.

Marele eveniment pentru scriitorul de atunci avea să se producă în martie 1901. Într-o duminică, deci în 4 martie, îi zice „cam în glumă" lui Beldiceanu: „Măi, eu am să scriu un vis". Era vorba despre *Frații Potcoavă*. Cincisprezece zile a scris neîntrerupt, „patruzeci de file scrise mărunt-mărunt, lucruri care s-au întîmplat la 1570". „Vreo două nopți am visat întîmplările pe care le-am scris. Mă chinuiau icoane fugare dintr-un trecut întunecos și erau așa de lămurite în ceața lor încît și ziua le vedeam. Nu puteam citi, nu puteam *mînca*." „Pe urmă m-am hotărît. Zece zile, ba douăsprezece n-am ieșit din casă. Tremuram și scriam.

Vezi tu, cum e scrisă foaia asta? Cu frigurile acestea am scris foile romanului." „Am sfîrşit, cum ţi-am spus, chiar mai înainte." Era vineri, 23 martie. „După ce am sfîrşit, am rămas aşa, uluit, ca după o cădere, ori ca după o groază cumplită, îmi bătea inima, mă durea sufletul, nu pot să-ţi spun... Lucrul acesta nu mi s-a întîmplat niciodată."[23]

În lunile următoare, pe masa de scris se află, din nou, diverse lucrări şi îşi vedea tipărite scrieri mai vechi. Reluase *Duşman* într-o nouă formă şi o trimisese la o obscură revistă ieşeană care îi cerea stăruitor colaborarea: apăruse sub titlul *Duşmanul,* la 1 aprilie. Apoi îşi editase la tipografia locală a lui Saidman volumaşul de *Povestiri vînătoreşti,* traduceri prelucrate după Turgheniev, iscălite Ilie Puşcaşu. Din septembrie, după o colaborare întîmplătoare, începea să fie prezent mereu în paginile *Revistei moderne,* cu al cărei director, Hristea Coşoi, începea să întreţină o corespondenţă intensă. Îi trimitea, la cerere, ultima nuvelă, *Ruini,* pe care o scrisese la sfîrşitul lui august şi care avea să fie publicată în numerele 30 şi 31 ale revistei, din 16 şi 23 septembrie. În primul dintre aceste numere apărea şi o *Înştiinţare* prin care cititorii aflau că „dl. M. S. Cobuz şi dl. N. N. Beldiceanu, amîndoi nuvelişti distinşi, ne-au promis colaborarea d-lor regulată". Tot aci, peste cîtăva vreme, în numerele 33, 35, 36 şi 37 avea să apară şi *Ion Ursu,* sub semnătura M. Sadoveanu-Cobuz.

La 5 octombrie urma să se prezinte la cazarmă, la Iaşi. „Chiar în ziua plecării, cînd mă prezint biroului de recrutare local, aflu că sînt lăsat la vatră pînă la alte ordine... Timpul meu liber devenea mai lung. Să ne aşezăm la colţul măsuţei, în zile ceţoase de noemvrie, în zile reci cu ninsori şi viscole în dechemvrie, să ne urmăm destinul, scriind fără încetare..."[24]

Era, mai ales, o perioadă a autodefinirii pe baza unui program literar. Ideea unei abţineri îndelungate de la publicare, fie şi nerespectată în litera ei, presupunea un angajament pe care tînărul îl respecta în spiritul lui: „cinci ani de muncă dreaptă şi cinstită şi pe urmă, hai! la luptă pregătit. În vremea asta studiază poporul, vorbeşte şi vorbeşte adevărat despre cei umi-

liți și năcăjiți, și pe urmă ieși la lumină și fă literatură sănătoasă, nu anemică; nu suspina pe la balcoane; mai bine răcnește cum răcnește poporul și rîzi ca să se audă la 1 km cel puțin, adevăr și viață..."[25]

La începutul toamnei lui 1901 avea conștiința că „rupsese cu trecutul" (3 septembrie). Va preciza (la 7 septembrie) că înțelege prin aceasta: „Trecutul meu, iubite, se sfîrșește cu nuveletele, cu *Suflete pierdute*, cu *Un foc în negură*, era nouă începe cu *Ion Ursu*, cu *Frații Potcoavă*, cu *Popa Tărăboi* și cu o nuvelă, *Ruini*..."[26] În concordanță cu această „eră nouă" începea să colaboreze la revista lui Coșoi pentru că își închipuie că o va putea ajuta să se transforme în tribuna propriei sale direcții literare: „Așa, dacă ne vom sili, poate vom răzbate și vom face ceva bun". „În răstimpul acest de opt-nouă luni, cît am stat departe de zbucium, mi s-au lămurit așa de bine gîndurile și atît de limpede privesc în viitor! Știu ce trebuie să fac, văd direcția pe care trebuie s-o iau în literatură..."[27]

Această direcție și-o elucida pentru sine și pentru prieteni, în scris și, curînd, în recenziile și „revista revistelor" pe care avea să le dea revistei lui Coșoi, semnînd M. Tufan sau S. Prisăcaru:

„Chestia cea mai de samă în literatura noastră e, fără doar și poate, limba" — îi scria lui E. Furtună, la 9 septembrie 1901. Pînă la 1900, i se părea că, în orice caz în proză, literatura română nu dăduse mai nimic cum se cade pentru că „s-au zbătut oamenii, au vrut să facă literatură națională" dar „copilul născut totdeauna era înfășat în scutece străine". „După ce-l înfășau autorii noștri în scutece străine, începeau să-l învețe a vorbi" și „cele dintăi vorbe puse în gura copilului erau vorbe străine cu sentimente străine". N. Gane i se pare că „scrie o serie de nuvele ai căror eroi nu-s nicidecum români, a căror limbă e limba păturii de sus și a gazetelor, ale căror caractere nu oglindesc de fel românismul". Vlahuță „scrie un roman a cărui limbă nu-i nicidecum românească". Și așa mai departe, inclusiv în ce-i privește pe Delavrancea, Caragiale sau Slavici: „Eroii lor, în ceea ce simțeau, în port și în grai, nu erau români". Iar scriitorii mai tineri „au

scris în colori negre grozăvii și minciuni într-o limbă păsărească, au vorbit de țărani fără să-i cunoască"; dealtfel „au avut și au un cusur mare: nu au fost și nu sînt artiști". În rezumat: „pînă acum limba a fost limba străină a gazetăriei și caracterul lucrării n-a fost național". Imperativul: „Limba, fără doar și poate, *trebuie* să fie limba poporului și caracterul lucrării, fără îndoială, *trebuie* să fie caracterul poporului". De aici, propria sa direcție: „Aș vrea să scriu (vreau și cerc să scriu) românește... și aș vrea ca oamenii care s-or mișca în lucrările mele să fie români, să simtă românește, să se învîrte românește, să suduie și să vorbească românește, să omoare, să rîdă, să se îmbete, să se iubească, să se bată, să se răzbune, să omoare, să se omoare și să moară românește... Pentru aceasta trebuie să intri în popor și să înveți în mijlocul lui lucrurile acestea... Și iată de aceea am rupt cu trecutul."

La 12 septembrie, într-o nouă scrisoare, dădea alte lămuriri. În alte țări „este o deosebire între literatura poporană și literatura națională". „La noi literatura națională=literatura poporană", adică literatura despre poporul de jos, în limba acestuia: majoritatea absolută o formează țăranul, milioanele de români care „trăiesc, mor, sînt năcăjiți și obijduiți și nimeni nu-i vede, nimeni nu-i aude, nimeni nu-i cunoaște." „*Noi* nu trebuie să căutăm a ne ține de literatura apuseană după cum ne-am ținut de mode și de fleacuri, că dacă om face și literatură de modă, apoi n-am făcut nimic. Și literatura își are ținta ei — și la noi o literatură națională ar face mai mult decît toți bărbații politici și decît toate guvernele." Desigur, în literatură apar și eroi intelectuali: „Eu nu zic să vorbească ca țăranii — ce dracu! — dar un om cult nu poate vorbi românește? Adică limba românească nu poate cuprinde cu vorbele ei idealuri, simțiri mai înalte?... Natural, oamenii culți au o sumă de vorbe mai mare decît poporul și au și cuvinte străine exprimînd noțiuni pe care poporul nu le are și deci nu le exprimă... neologismele trebuincioase (cînd n-avem cuvinte cu care să le înlocuim) le păstrăm; cele netrebuincioase, afară!"

Lui Coşoi îi scria, la sfîrşitul lui 1901: „Vine momentul unei noi deşteptări". Şi îi arată că principalul rost al revistei constă tocmai în pregătirea tinerilor care vor reprezenta acel moment. „Dacă vom şti să-i alegem şi să-i preţuim în intervalul ce ne rămîne pînă atunci — ferice de noi", „trebuie să-i îndrumăm pe calea dreaptă a literaturii româneşti". Orice talent descoperit urma să fie trimis prin Poşta redacţiei, la Cobuz: „şi eu ţi l-oi dăscăli cît voi avea vreme". Este şi ceea ce, în corespondenţa sa, face neîncetat, nu numai corectînd, criticînd, dînd sfaturi şi sugestii pentru fiecare rînd, dar şi transformînd el însuşi, cu ample justificări teoretice, textele primite de la alţi debutanţi: „dacă ne-om pregăti aşa, în tăcere, şi dacă, cu puteri tinere vom *invada* atunci, apoi bine are să fie. Spiritele trebuie strîns ţinute şi cînd lucrează într-o direcţie hotărîtă apoi fac *ceva*."[28]

„PERIOADA ACEASTA A VIEŢII MELE, DE STAGIU MILITAR..."

„M-am trezit din romanul meu literar în primele zile ale lui 1902, cînd mi-a venit ordinul să mă înfăţişez la regimentul Suceava nr. 16." Se prezintă „în timpul permisiilor de sărbători", cînd „cea mai mare parte a trupei era plecată" şi „serviciul era suspendat". Îşi va aminti cu recunoştinţă, după decenii, cum „cei cîţiva soldaţi vechi" pe care i-a găsit în cazarmă l-au primit cu mare bunătate căci: „Îndată ce m-au văzut şi m-au auzit rostind cîteva vorbe, au înţeles că le sînt prietin şi prietin le-am rămas pînă la sfîrşitul stagiului lor". Ei i-au dat, „din bună-voia lor, în lungul orelor de «serviciu suspendat» cele dintăi lecţii de mînuirea armei şi de «teorie». În zece zile instrucţia mea era destul de înaintată, ca să intru în rînd laolaltă cu recruţii clasei mele, îndată ce-au trecut sărbătorile de iarnă şi s-au întors oamenii de pe la vetre."[29]

Totuşi, la 1 februarie 1902, scrisoarea lui suna astfel:

„Eu — vai de capul meu! Tuns chilug, cu ciubote dintr-o piele de buhai — boc-boc! pe trotuar, — cu capelă, cu baionetă-cuțit, cu pușcă, toată ziua fac mușstru. M-au pus iar la învățătură. N-am învățat destul pînă acuma. Acuma trebuie să învăț lucru mai frumos și mai solid: ca să mă fac *caprar* — don caprar!"[30]

Va spune în *Anii de ucenicie:* „Întrînd în curentul unei vieți noua, m-am dat cu totul ei, ca să-i descopăr toate cheile și argumentele, așa cum mi-i firea."[31] Într-adevăr, cum îi scria lui Coșoi, la 5 februarie, „o duc bine cu armata și cat să trag foloase din ea pentru ceva în cele ce voi produce în viitor".

Căci, nu se „dădea cu totul" vieții pe care o începuse, ci, mai curînd, intra în curentul ei pentru a o valorifica pe plan literar, în conformitate cu programul pe care și-l definise. Prin armată pătrundea și mai adînc în sufletul poporului. Preocupările literare nu erau deloc lăsate la o parte. Dimpotrivă. Nu avea timp pentru noi povestiri, deocamdată. Dar asigura *Revistei moderne* recenziile și „revista revistelor" și își continua corespondența cu scopuri direcționare. Curînd, publicația lui Coșoi avea să-și schimbe titlul și să reapară într-o nouă serie, pentru care Sadoveanu visa să plece la București, după încheierea stagiului și să o preia sub directa sa îndrumare. La sfîrșitul lui februarie, după ce accepta noul titlu — *Pagini alese* — discuta amplu, prin corespondență, programul și lista viitorilor colaboratori. În primele numere ale seriei avea să apară *Frații Potcoavă.*

Altfel însă armata rămînea armată: „mă zbucium pe «Tîrgul vitelor» cu ranița în spete. Cît chin și cîtă vreme pierdută! Cînd scap de la instrucție sînt bucuros că mă pot odihni; de multe ori n-am vreme nici de odihnă. Cînd să mai citești, cînd să mai scrii" — se confesa într-o scrisoare din 17 martie (către Enric Furtună) — întreruptă și reluată a doua zi, cînd se întorcea iar de la instrucție; reluată și încheiată în grabă „pentru că trebuie să plec iar acolo — de unde viu zdrobit de osteneală și pic de apă". „Din cercul acesta drăcesc, ieși cu capul plin de vuiet. O clipă nu poți gîndi în toată vremea instrucției."

„Nu-ţi faci tu idee ce simţesc eu cînd îmi trece pe la ureche, cînd mă mîngîie vînturile tinere şi eu stau ca lumînarea în front. Îmi vin doruri, ca totdeauna, de hoinărit; şi acuma înţeleg mai bine decît totdeauna cît de grozav şi de deprimant e mediul acesta. Dar, ştii tu, orice rău îşi are partea lui bună. Şi din oaste ieşi cu un capital de impresii care îşi vor lua haina de vorbe odată. Nu văd scenele brutale pe care le-au scris atîţia în nenumărate nuvele; nici bătăi păgîne, nici schingiuiri, nimic. Căci nu bătaia e răul armatei, ci încătuşarea morală. Îţi închipui tu cît chin sufletesc simţeşti, cînd totul e viaţă în jurul tău, iar tu eşti o maşinărie care se mişcă după comandă. Nu vorbesc de mine; soarta mea e foarte dulce în raport cu a altora; mie îmi pare amară, pentru că sufletul meu e deosebit. Ceilalţi, mai încătuşaţi, cu suflete ca toată lumea, simţesc şi ei, cu toate astea, aceleaşi doruri de cîmpuri nemărginite pe care suflă vînturile învierii. Acuma patimile fierb, cu atît mai mult cu cît o primăvară dublă stăpîneşte inimile, — primăvara vieţii şi primăvara firii. Să ţii închise, în cazărmi, inimi tinere... Doamne! pricepe, înţelege... eu simţesc şi mă doare..."

De la sfîrşitul lui martie pînă pe la 8—9 iunie, caporalul Sadoveanu a cunoscut concentrările cu „cîte 10 ceasuri încheiate de instrucţie". După concentrări, un concediu de 18 zile, pînă la 27 iunie. La începutul lui iulie pleacă la Tg. Ocna, cu „detaşamentul de pază al castelului ocnaşilor şi al salinelor". „Închipuieşte-ţi bolţi, galerii, galerii şi bolţi săpate într-un munte de sare... Se văd umbrele nenorociţilor jos, se aud bătăile de ciocane, triste, cu ecouri prelungi şi jalnice... Şi am intrat în mijlocul nenorociţilor..."[32]

„Perioada aceasta a vieţii mele, de stagiu militar, am fixat-o în parte în *Amintirile căprarului Gheorghiţă*..."[33]

La sfîrşitul lui octombrie, întors la vatră, îşi relua „romanul literar" şi proiectul dirijării *Paginilor alese*. La 19 octombrie era şi „tată fericit": i se născuse prima fiică, Despina Iulia (Lia). Urma să plece la Bucureşti în ianuarie 1903, după sărbători. „Cred că la Bucureşti voi reorganiza revista şi va fi bine." Dar *Pagini alese* îşi vor întrerupe apariţia la 22 decembrie, reapăreau la

26 ianuarie și curînd dispăreau cu totul. Tînărul scriitor trebuie să-și amîne proiectul unei mutări în capitală și al intrării, cu rol decisiv, într-o redacție, într-o redacție literară.

Deocamdată strîngea materia cărților viitoare: „mă gîndesc să strîng zece volume și pe urmă să izbucnesc".

Starea de spirit a acestui moment o găsim consemnată într-o rară confesie, prin scrisoarea din 6 februarie 1903, adresată lui E. Furtună.

„...SUFLETEȘTE SÎNT FERICIT..."

„Crezi că am lăsat anume un înțeles special vorbelor mele, cînd am spus *sufletește?*"

„Ți-am mai spus: sufletește sînt fericit; și cred că o să fiu totdeauna; am mare încredere în *tovarășa* pe care o întîmplare ori un noroc (același lucru, la urma urmei) mi-a pus-o alături.

Crezi că am lăsat anume un înțeles special vorbelor mele, cînd am spus *sufletește?* Un adevărat și sincer prietin ca tine nu se poate înșela niciodată. Înțeleg și eu ce presupuneri faci și nu te înșeli poate. Dar de ce să pretinzi numaidecît să destăinuiesc lucruri de multe ori dureroase, prin faptul că sînt așa de meschine și prin faptul că de multe ori pun piedici unor avînturi așa de mari? Lasă destăinuirile de felul acela, înțelege-le și nu-mi mai aminti de ele. Așa ne-a fost dat pesemne în țara aceasta, nouă, dacă sîntem artiști, ori să fim bogați, ori să nu mai putem exista. E posibil, eu, cu sufletul meu, să trăiesc vreodată din bielșug, ca să pot lucra în tihnă? Nădăjduiesc numai, ca totdeauna, într-o întîmplare fericită. Vezi și aici nu sînt decît un visător.

De aici trecem la fericirea sufletească pe nesimțite. Cînd sînt fericit sufletește înțeleg *sufletește,* ca om. Dar ca *artist,* încătușat de grelele lanțuri ale nevoii, cu un suflet în care bubuie ca un uragan dorul de a

face ceva şi a fi folositor ţării, necontenit pornit înainte şi ţinut pe loc de sărăcie, cum voieşti să fiu fericit?

Ah! nimeni, nimeni nu ştie! nimănui nu m-am destăinuit şi nimănui nu mă voi destăinui, nimănui nu voi spune cîte doruri înăbuşite gem în fundul sufletului meu, — numai ţie îţi spun pentru prima oară şi tu vei înmormînta în fundul colţului uitării această oră de slăbiciune. Tu ai în sufletul meu o situaţie specială, de aceea citeşti acum aceste rînduri. Niciodată însă să nu mi le aminteşti!

Cîte nopţi am stat cu ochii deschişi! Mă crezi că mă obseda — şi mă obsedează — un colţ liniştit, o casă tăcută într-o livadă imensă, o viaţă liniştită în ceea ce priveşte lupta pentru trai şi o intensă viaţă artistică, cu cîţiva prietini. Cîte planuri n-am! Cît şi cum n-aş lucra! Îmi închipui că aş zgudui odată pentru totdeauna acel zid al indiferenţei publice; îmi închipui că puterea muncii pline de dragoste ar arde ca o flacără nestînsă sufletele acum aşa de nesimţitoare!

Am greşit poate, dragă prietine, cînd am făcut deosebire mare între fericirea omului şi fericirea artistului. Aceste două fericiri stau — recunosc — de multe ori în foarte strînsă legătură, mai cu seamă că fericirea aceasta cînd e vorba de lupta pentru trai, se numeşte *mulţămire*. De aceea trebuie să restrîng expresiunea mea la următoarea: *sînt fericit în dragostea mea,* — în această dragoste care m-a făcut să privesc cu atîta îngăduinţă lumea aceasta de rele.

Înţelegi deci că are mare influenţă asupra muncii mele, ca artist, liniştea şi pacea în lupta vieţii. În ceasul acesta, pot lucra în răgaz. Voi — aş — putea să-mi îndeplinesc încă unul din dragele mele visuri, acel vis pe care l-a explicat întrucîtva Beldiceanu în bucata *Visuri* dedicată mie, bucată pe care cred că ai citit-o. Aş vrea să cutreier ţara, să intru mai bine în inima acestui popor, care, plin de atîtea calităţi şi defecte, stă ca o enigmă în faţa tuturor. Dar mi se vor îndeplini visurile? Cine ştie!

Voi lucra însă în orice condiţiuni. Nevoile nu mă descurajează; însă, negreşit, voi lucra relativ mai puţin,

din pricină că o parte din vreme și din putere vor fi cheltuite în zădărnicia vieții de toate zilele."[34]

Povestirea *Visuri* a lui N. N. Beldiceanu apăruse în nr. 10, din 3 noiembrie al *Paginilor alese,* închinată „amicului Sadoveanu". Acesta căpăta numele de *Dorneanu* și era înfățișat stînd răsturnat în jeț și visînd cu ochii deschiși la drumeții nesfîrșite: „cutreieră țara în lung și în lat, îl farmecă adîncul pădurilor străvechi, cleștarul apelor, culmile munților uriași; îl vrăjesc adîncurile și culorile sufletului românesc".

Luase contact cu *Sămănătorul;* „E vorba să-mi plătească să colaborez, dar tratativele nu s-au sfîrșit încă". Mai așteaptă, în același timp „să vedem ce va fi *Revista idealistă*" care urma să apară la începutul lui martie. Mai ales, lucra mereu: povestiri noi și prelucrări. „Nemulțumit de *Frații Potcoavă,* vreau să-i prefac... Setea după *mai bun* mă chinuie."

În aprilie isprăvise noua formă, „acum cu titlul nou de *Șoimii*". Îi apăruse o povestire în *Sămănătorul:* „Mi se plătește și sînt bucuros să colaborez la o revistă care nu-mi displace". La începutul lui mai: „În curînd voi pleca la București". Dar la 20 iunie scria tot din Fălticeni, unde muncea de zor, nu numai scriind ci și dînd lecții, ca să-și întrețină familia. La *Sămănătorul* îi mai apăruse o povestire, dar întrerupsese colaborarea: „nu mi-au plătit decît pe cea dintăi". Începuse, în schimb, să publice la *Revista idealistă:* în iunie o veche schiță, reluată; dar în nr. 7, din septembrie, avea să-i apară *Petrea Străinul.*

În iulie plănuia să mai „prelucreze" o dată romanul *Fraților Potcoavă,* pînă la proiectata și mereu amînata plecare la București: o planificase pentru septembrie; apoi pentru octombrie. Condiția realizării proiectului era, firește, un angajament sigur în capitală. *Sămănătorul* nu pare să-i fi promis așa ceva nici cînd, în septembrie, îi scrie St. O. Iosif și relațiile cu revista erau reluate. La 20 septembrie, tînărul scriitor îi răspundea evident bucuros, dar fără să pomenească de vreo chemare în redacție:

„Natural că scrisoarea dumnitale m-a bucurat. Întăi, că limpezea o chestiune care-mi adusese oarecare mîh-

nire; al doilea, pentru că risipea o îndoială asupra atitudinei dumneavoastră față de mine.

Mai bine așa. Mi s-a luat parcă o greutate de pe suflet.

Nu puteam înțelege de ce s-au rupt între noi relațiuni de-abea începute, mai ales cînd urmărim, mi se pare, aceeași țintă în literatură..."[35]

Dealtfel, scrisoarea era ulterioară trimiterii la *Sămănătorul* a celei de-a treia povestiri...

În sfîrșit, la 1 noiembrie 1903 pleca din Fălticeni; se oprea, în ziua de 2 la Focșani; iar pe 3 se afla în București. Avea, după toate probabilitățile, un angajament ferm din partea *Sămănătorului*. În prima sîmbătă de după sosire, în seara de 8 noiembrie, participa la săptămînala „ședință literară la Iorga": „nu mă așteptam să fiu primit așa de bine și să fiu *lăudat* de un Iorga așa cum am fost... S-a hotărît scoaterea romanului în volum. Deci, voi ieși..."[36]

Împlinise la 5 noiembrie 23 de ani. Ședința anunțată avea loc de ziua sa onomastică.

De luni, 1 decembrie, i se publică *Șoimii* în foiletonul *Voinței naționale*. Sărbătorile de iarnă și le petrece acasă, la Fălticeni. Cele de primăvară, de asemenea. Între timp, era în pragul consacrării. În martie și aprilie apărea în *Sămănătorul* articolul lui Iorga, *Povestitori de ieri și de azi*, cu o excepțională situare a tînărului scriitor Mihail Sadoveanu „care, din cei 20 de ani abia trecuți ai săi, poate vedea o strălucită carieră înaintea sa".

Se aflau sub tipar *Șoimii* și un volum de nuvele. „Acestor două, la toamnă, vor urma alte două."

„Să-ți spun că niciodată — scrie la 2 aprilie 1904 — în visurile mele asupra viitorului nu mi-am închipuit că voi avea la București un succes așa de grabnic? Și, mai ales, nu mi-am închipuit că în 6 luni literatura îmi va aduce un venit de 1500 de lei. La noi, cel puțin, aceasta e ceva neauzit."[37]

Povestiri, primul său volum, apare la începutul lui mai.

În ultimele zile ale lui iulie iese de sub tipar *Șoimii*. Pînă la sfîrșitul anului vor mai fi editate și *Dureri înă-*

bușite și *Crîșma lui moș Precu.* În cea mai mare parte, materia tuturor acestor volume, cu care Sadoveanu a „izbucnit" dintr-o dată, era rodul acumulărilor din anii trecuți. Acumulări pentru anul 1904 care, cum scria Iorga „s-ar putea numi *anul lui Sadoveanu*" ...

IV

LINIȘTEA UNEI PRISĂCI

1

BUCUREȘTI 1904—1906

Din 1902 proiectase plecarea la București, iar în toamna lui 1903 avusese, aici, un triumf literar ce depășea visurile făurite în vremuri grele. Colabora, invitat, la toate revistele de prestigiu ale momentului. Figura, de la 5 iunie 1905, în frontispiciul *Sămănătorului*, ca redactor, alături de St. O. Iosif și I. Scurtu, sub direcția lui Iorga.

După cele patru volume ale debutului, în următorii doi ani îi mai apar, cu materie mai veche și mai recentă, alte patru: *Povestiri din război, Amintirile căprarului Gheorghiță, Floare ofilită, Mormîntul unui copil.* Cu o singură excepție, critica literară i-a fost, toată și sub semnături fruntașe, favorabilă. *Povestiri* și *Șoimii* erau premiate de Academie. Titu Maiorescu însuși inițiase sau sprijinise aceste premieri și prezentase la premiere alte două dintre volumele următoare.

Și, totuși, noul stagiu bucureștean, stagiu al consacrării strălucitoare pe cît fusese stagiul din 1900 al disperării, nu avea, nici el, să dureze. De ce?

„CINE INTRĂ ÎN IADUL DE AICI..."

Bucureștiul, marele oraș, fusese la 1900 „iadul" pentru tînărul student sărac M. Sadoveanu și, în concepția

scriitorului M. Sadoveanu, pentru toţi flăcăii dezrădăcinaţi din vetrele lor.

Pe la mijlocul lui 1902, izolat la Fălticeni şi cultivînd totuşi stăruitor gîndul plecării în capitală, încă mai cîntărea în sine decizia raţională şi abstracţia afectivă: „La Iaşi n-aş găsi mijloacele de existenţă, cum socot să găsesc la Bucureşti... la Iaşi am prietini şi cunoscuţi; intru într-un element mai prielnic. Unde mai pui că Iaşii e *Moldova?* Pentru mine e mult asta, înseamnă că sînt acasă la mine. Dar... ce să-i faci?"

Dar după doi ani, în aprilie 1904, instalat parcă definitiv în Bucureştiul biruinţelor, balanţa trăgea altfel: Iaşul nu mai era decît *trecutul!*

„De Iaşi îmi pare rău numai cînd îmi aduc aminte de prietini. În adevăr, acolo am avut mulţi şi buni prietini, de care îmi aduc aminte cu drag şi de multe ori. Şi-mi mai pare rău după Iaşi ca după un loc în care am visat mult şi în care mi-am dus cîţiva ani din tinereţe, ani plini de speranţe şi de dragoste. Acuma, speranţele şi visurile încep să se realizeze, dar într-un oraş pe care mai demult nu-l iubeam, dar pe care acum îl socot cu mult mai presus decît vechea capitală a Moldovei în ceea ce priveşte manifestările intelectuale."[1]

Este uşor de observat că opoziţia înfăţişată aici are o construcţie paradoxală: *„un oraş pe care mai demult nu-l iubeam, dar pe care acum..."* Ar fi urmat, logic: îl iubesc. Sadoveanu opera, brusc, o deplasare a sensului adversativ, astfel încît, în opoziţie cu sentimentele de altădată, nu se afirmă nimic. Cel ce *nu fusese iubit* este, acum... *preţuit.* Ca într-un menaj contractat raţional, cu renunţare la dragoste.

Mai devreme sau mai tîrziu avea să se producă ruptura despre care va vorbi memorialistul *Anilor de ucenicie:* „Mă scurma într-una gîndul plecării din Bucureşti".

Avea nevoie şi acum de aceeaşi „căsuţă a tăcerii" visată încă la Fălticeni. Avea nevoie de peisajul Moldovei în care „se vedea liber".

Se poate înţelege, în primul rînd, că în Bucureşti nu se simţea liber!

„Constrîngerea birocratică îmi lua şapte ceasuri zilnic; alte obligaţii, care se înmulţeau cu cît intram mai mult în curentul de viaţă al capitalei, îmi anulau întăi două seri, apoi patru şi cinci."[2]

Constrîngerea birocratică se cunoaşte: tînărul scriitor avusese cinstea să fie numit copist la Casa şcoalelor, apoi subşef de birou la Direcţia artelor, apoi iar la Casa şcoalelor, însărcinat să înregistreze „înştiinţări şi cereri în legătură cu comorile".

Celelalte obligaţii erau legate de intrarea în „curentul de viaţă al capitalei". Uşor de înţeles că este vorba mai ales de frecventele vizite şi întîlniri în societatea literară care îl primise cu braţele deschise.

În toate sîmbetele era adunarea *Sămănătorului,* acasă la Iorga. Întîlniri redacţionale, după obiceiul bucureştenilor, aveau loc de asemenea, aproape zilnic, la cafenele şi cîrciumi bine stabilite. Era, apoi, invitat la marii oameni ai zilei, poftit la mese care îl onorau dar care, pe nesimţite, îi răpeau timpul şi disponibilităţile sufleteşti.

În ce priveşte mult visata „căsuţă a tihnei", este sigur că, măcar la un moment dat, Sadoveanu o vedea posibilă şi la Bucureşti, pînă să înceapă a-l scurma gîndul evadării.

La 15 mai 1904 îi scria lui Enric Furtună: „eu sînt acum cu totul aşezat la Bucureşti". Se mutase în locuinţa din str. Toamnei 87 şi îşi adusese şi familia. Locuinţa aceea bucureşteană trebuia, bineînţeles, să realizeze ceva din vechiul vis, să transporte în capitală ceva din liniştea provinciei: de aceea fusese aleasă „în tihna mahalelor de lîngă Obor"; avea, ca un substitut al livezii din visuri, „o grădină mică de pomi şi un chioşc încununat cu viţă de vie". Oaspeţii găseau acolo o atmosferă mai degrabă patriarhală şi moldovenească. St. O. Iosif îi povestea tinerei sale soţii, în vara lui 1904: „Aseară am fost cu Sc(urtu) la Sadoveanu. E instalat într-o căsuţă modestă, cu o minune de grădină în fund... D-na Sadoveanu ne-a tratat cu dulceaţă şi cafele turceşti şi caise din grădină. Au un chioşc îmbrăcat numai în viţă de vie. Şi par aşa de fericiţi oamenii aceştia şi împăcaţi cu soarta lor!..."[3]

St. O. Iosif îi devenise prieten intim. Venea, firește, adeseori. Dar zilnic veneau și alții, iar „în zilele de duminică, camerele modeste în care locuiam cu familia mea se umpleau de tinerii colegi de breaslă, adunați în șezători lungi".

Aceste șezători nu erau, se pare, totdeauna tihnite și, adeseori, stîrneau nostalgia așezărilor părăsite. Venea, frecvent, dintre prietenii de altădată, Ion Dragoslav, acum și el lansat la *Sămănătorul*. Mai venea, din Moldova, foarte tînărul Corneliu Vasiliu care își luase pseudonimul semnificativ *Moldovanu*. Dar, îndeosebi provocau neliniști unii colegi de breaslă care ilustrau, prin destinul lor, tragedia dezrădăcinării.

Sadoveanu își va aminti, mai ales, de doi.

În primul rînd de Ion Bîrseanul, „un scriitor de la noi din Moldova, trudit și nămolit în viața Bucureștilor". „Trăise o vreme în robie, ca elev farmacist, încercînd necontenit să se elibereze. Se scufunda în desnădejde și apărea iar la suprafață. În 1905 era intrat la altă sclavie — corector la institutul «Minerva». Simțeam că este în atitudinea lui față de mine ceva otrăvit..." De acest scriitor pierdut și uitat, Sadoveanu își va aminti totdeauna ca despre un „pribeag" doborît în străinătatea lumii bucureștene.

La fel de Ion D. Manolache-Holda, și acesta poposit din Moldova pentru a trăi, sărac și ftizic, în București. Avea să se stingă trist și repede. Sadoveanu va scrie, la moartea lui, un articol în *Sămănătorul:* „Venit de la nouăsprezece ani în București și intrat în vîltoarea aceasta de patimi și de crîncenă luptă pentru viață, realitatea deodată l-a izbit și i-a zdrobit idealurile. A fost gazetar și și-a părăduit, prin coloanele sterpe ale gazetelor, aproape toată puterea sufletească. Apoi, năpădit de necazuri multe, slăbit de decepții necontenite, atins de ftizie, boală care nu iartă, doborît de mizerie, — a căzut, s-a dus și el.

În vremea din urmă, cînd l-am văzut, era slab, pierdut și dezgustat de viață. Totuși mai nădăjduia să trăiască pînă ce și-a tipări un volum de schițe «Fețe», care a rămas neisprăvit la tipar.

M-am dus la el. Am intrat într-o odăiță strîmtă și

săracă în care deabia se învîrtea o soție necăjită, tovarășă de nenorociri, și trei copilași care trebuiau să rămîie de izbeliște în orașul acesta al pierzării. El sta, țintuit de boală, într-un pat în care deabia avea cu ce să se învelească, și era cu ochii cufundați în orbite sub fruntea lucie ca fildeșul, cu barba rară și cu obrajii înfloriți de ftizie. Deabia scotea, din cînd în cînd, vorbe întrerupte de izbucniri de tusă; și în vorbele grele, în ochii lui plini de lacrimi care priveau cu disperare copiii, era atîta jale și atîta duioșie, încît niciodată nu voi uita clipele acelea dureroase. Mi-a întins o mînă rece și umedă și mi-a zis zîmbind trist: «Cine știe de ne vom mai vedea!»

Nenorocita lui soție plîngea. Am plecat, — și pe urmă am auzit că s-a stîns și el!"[4]

Aceeași vizită, memorialistul o va povesti în *Anii de ucenicie*, ca precedînd și oarecum grăbind decizia evadării din București. Sadoveanu i-ar fi vorbit colegului bolnav despre „raiul către care vreau eu să mă întorc", iar acela a avut o criză de tuse și un strigăt al deznădejdii definitive: „Nu cred nimic; cine intră în iadul de aici înapoi nu se mai întoarce și în altă parte nu mai poate evada".[5]

Dar Manolache-Holda a murit în toamna lui 1904. Dacă memoria este exactă, hotărîrea întoarcerii la Fălticeni era atunci luată (deși nu trecuseră decît cîteva luni de la instalarea în căsuța din str. Toamnei): „prefer să mor acolo, decît să mă văd în ipostaza lui Manolache și a lui Bîrseanul. Amîndoi se stîng în București ca-ntr-un pustiu... Vreau libertate, vreau să fiu al meu..."[6]; „părăsesc biroul și subșefia fără nici un regret!"

Apoi, „o întîmplare mică m-a determinat definitiv". Era vorba de o nouă întîlnire cu Ion Bîrseanul, la o petrecere amicală, într-o crîșmă din apropierea Bucureștilor, oferită de George Filip, directorul „Minervei", tinerilor colaboratori ai *Sămănătorului* (erau acolo Iosif și Anghel, Scurtu, Sandu Aldea și alții). Bîrseanul avu atunci o criză îngrozitoare: „Am asistat în tăcere la toată această înfricoșată spovedanie a umilinței și neputinței și am simțit pe mine cămașa de ghiață și inima

mi s-a ghemuit între ghimpi... Hotărîrea de a evada din București s-a accentuat ca o spaimă. Am lepădat tot. În primăvara anului 1906, mi-am încărcat calabalîcul și m-am întors la Folticeni, cu puține mijloace, cu nădejdi multe..."[7]

„ÎN PRIMĂVARA ANULUI 1906"

Dar în acea primăvară a lui 1906 se petrecură evenimente care, retroactiv, ni-l arată pe Sadoveanu, pînă la „întoarcere", pe de o parte încă „prins" în vălmășagul vieții bucureștene, pe de alta cu îndoieli și rezerve care nu privesc doar destinul simbolizat de Bîrseanul și Manolache.

Este vorba despre *13 martie 1906,* iar confruntarea amintirilor lui Sadoveanu cu cronica întocmită de Iorga însuși, omul evenimentelor din acea zi, relevă situarea tînărului scriitor în pragul „întoarcerii acasă".

În *Sămănătorul* nr. 8 din 19 februarie și nr. 10 din 8 martie 1906, Iorga semna pasionantul articol *Despre Teatrul „Național" al capitalei românești.* „Național" adică teatrul „pe care o firmă veche îl proclamă Național". Spectatorii sînt fie „persoanele care vreau să scoată în vileag ființa sau îmbrăcămintea lor", fie „elevi de liceu fără permisie de la direcția școlilor lor, buboși, cu șapca pe-o ureche, cu țigara în gură" — „chemați de farmecul neînvins al cutării din artiste..." Ca spectacole: „Teatrul «Național» e deschis oricărui străin care vrea să-i facă onoarea de a juca pe scena lui. Mai ales dacă e francez, i se face o primire deosebit de prietenoasă..." De asemeni și „românii cari joacă franțuzește..."

În nr. 11 din 12 martie, o mică notiță, spre încheierea *Cronicii* săptămînale a lui Iorga:

„Iarăși reprezentații franceze date de români la Teatrul «Național», care va trebui împodobit atunci cu colorile naționale franceze, din acest «Bucarest» pe care vulgul îl numește București...

Actul de patriotism pleacă de la o societate de binefacere. D. director al Teatrelor n-are, firește, nici o obiecție să cedeze sala. Frumoasa faptă se va săvîrși în serile de 13 și 15 mart."

În același timp, apărea în *Epoca*, tot sub semnătura lui Iorga, O *rugăminte*, în legătură cu reprezentațiile pe care urma să le dea societatea de binefacere „Obolul" la „un Teatru Național" subvenționat de statul român: „... rugăm pe oricine simte că are o țară, pe oricine aude glasul poruncitor al sîngelui său, pe oricine se poate gîndi la moșii, la strămoșii săi, trăiți cinstit, în țara românească, cu grai românesc, cu suflet românesc, rugăm pe oricine nu vrea să-și arunce copiii în vălmășagul neamurilor, fără să știe în ce limbă îl vor pomeni aceia cari vor veni după dînșii, îi rugăm, cu o căldură ce nu se poate coborî în cuvinte, *să nu vie la Teatrul Național în seara de 13 mart și în seara de 15 mart 1906*".[8]

O amplă și mișcătoare conferință a profesorului Iorga urma la 12 martie, la Universitate: *Despre drepturile limbii naționale în statul modern*. Apoi, pentru seara de 13 martie, cum avea să evoce memorialistul în O *viață de om — așa cum a fost*, anunța „o adunare cetățenească în sala de întruniri din fața chiar a Teatrului Național, și aici m-am găsit în mijlocul unei adevărate mulțimi revoluționare..."[9] În fața acestei adunări, discursul istoric și teoretic se încheia cu îndemnul organizării unei demonstrații pașnice a studențimii.

Îndemnul marelui profesor a fost urmat; retroactiv, Iorga va preciza faptele: „Mă retrăsesem acasă, cînd doi dintre studenții mei îmi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că în Piața Teatrului se varsă sînge. Chemată de tinerii Cantacuzini, poliția atacase pe manifestanții cari începuseră a lovi în trăsurile luxoase ale invitaților, speriindu-i fără ca ei să poată înțelege rostul acestui act de dușmănie. Poliția nu fusese însă în stare să reziste. Se adusese armata, cu atît mai mult, cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinților, cari au trebuit să renunțe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuții,

prietenii, intimii lor. Se dăduse şi ordinul de a trage, dar ofiţerul de vînători a refuzat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în ţăndări, şi foaierul teatrului se umplea de jandarmi cu capetele sparte şi de victimele lor: se va vorbi a doua zi şi de doi morţi, cari n-au existat niciodată.

Am plecat imediat în piaţă, dar acuma nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă."[10]

La 15 martie, Vlahuţă semnase o *Chemare* apărută în deschiderea aceluiaşi număr din *Sămănătorul:* vorbea de „acea odioasă manifestaţie de stradă, în care brutalitatea baionetelor s-a încercat să înece în sînge cea mai curată şi cea mai nobilă şi mai sfîntă cauză de care s-au însufleţit vreodată studenţii noştri, bieţii noştri studenţi". Chemarea viza: „Unirea în acelaşi fond şi grai românesc a toată suflarea neamului acestuia". Pînă la „o mare întrunire, care va vota o hotărîre definitivă", chemarea aceasta era semnată de un număr mare de scriitori şi artişti dintre care: Coşbuc, St. O. Iosif şi Natalia Iosif, Sadoveanu, E. Lovinescu, Laurenţia Gribincea, Bogdan-Duică, Gîrleanu, Cerna, Scurtu, A. Călugăru, Anghel, I. C. Bacalbaşa, Nicuşor Beldiceanu, Vîlsan, Dauş, Moldovanu, Dragoslav, Dunăreanu, I. A. Bassarabescu. Marea întrunire anunţată s-a ţinut la 20 martie. „S-au cetit telegrame de «aderenţă»", iar Iorga a rostit o cuvîntare de răsunet epocal, stabilind un program al literaturii române şi al scriitorilor români, de fapt deasupra evenimentelor care au declanşat mişcarea.

Pornită de la conducerea *Sămănătorului,* mişcarea avea să se continue şi să ducă la lărgirea acţiunii dincolo de revista literară, la noua revistă scrisă de Iorga, *Neamul românesc:*

„Dar, purtaţi ca de un val căruia nu i se poate rezista, «sămănătoriştii» s-au hotărît să ducă pretutindeni în ţară ceea ce era pentru ei ca o «evanghelie» românească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blîndul Iosif, cu gingaşul Gîrleanu, am luat ţara în lung şi lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adeziuni pentru o mişcare aşa de nouă prin vizibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferinţă în le-

gătură cu viața și trecutul localității, urmau apoi lecturi, senin-hotărîte la d. Sadoveanu, nervos-timide la Gîrleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, și la otel se luau măsurile pentru călătoria următoare.

La Iași, festivalul s-a prefăcut într-o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiștilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în marele oraș, așa de înstrăinat, a întregii conștiințe românești. În fruntea manifestanților era venerabilul povestitor și om politic Nicu Gane. O casă de cetire ale cărei cărți s-au împrăștiat apoi, am organizat-o din ce am putut culege acasă pentru fundul mahalalelor, așa de părăsite și părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.

În dorința de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iași, într-un avînt de tinerețe întîrziată, închegarea unei «frății a bunilor români», schițînd și un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinitorii fără drept și fără glas ai societății românești, așa de ambițioase, la oamenii satelor. De aici a răsărit și ideea unei noi reviste, care să servească, pe lîngă ideea națională, și pe aceea a unei fundamentale reforme în domeniul social."[11]

Să vedem, acum, retrospectiva sadoveniană asupra acelorași evenimente. O găsim în capitolul *Catastiful păcatelor* din *Anii de ucenicie*.

„În martie 1906, Nicolae Iorga ni s-a revelat ca un mare agitator.

O asociație de doamne din aristocrația capitalei anunțase la Teatrul Național, cu sprijinul lui Alexandru Davila, o reprezentație de binefacere în limba franceză. N-am înțeles dedesubturile intrigii politice care s-a iscat. Dintr-o dată s-a ivit, în societatea mijlocie bucureșteană și în studențime, un interes nemaipomenit pentru limba noastră strămoșească. Reprezentația de la Teatrul Național era înfățișată ca o umilire rușinoasă. S-au produs proteste vorbite: mișcarea tindea spre violență. În ziua cu pricina, la ora 6, înainte de reprezentație, Nicolae Iorga a vorbit poporului în sala «Eintracht». Era o îmbulzeală «moarte de om», cum spun actorii. La acel ceas al amurgului, barba mare a lui

Iorga părea un steag de doliu. Prorocul a tunat şi a fulgerat împotriva înstrăinaţilor acestui neam nefericit. Cerea să nu se îngăduie profanarea primei noastre scene. Mulţimea din sală ajunsese la o aţiţare extraordinară. După întrunire s-au adunat manifestanţii în procesiuni impunătoare.

Cu drept cuvînt, guvernul a crezut de a sa datorie să apere libertatea doamnelor din înalta societate de a vorbi franţuzeşte.

Da; însă nu pe scena Teatrului Naţional! observase prorocul.

Nu se ştie de ce o limbă nobilă şi soră — mă gîndesc eu acum — trebuie lipsită de acest drept.

Gardienii publici şi armata au primit ordin să iasă în stradă. Iorga s-a închis în citadela sa din piaţa Buzeşti.

Mă aflam în sara aceea la intersecţia străzilor Regală şi Academiei. Mă purtase acolo un val al manifestanţilor. Cum era firesc, îmi pierdusem personalitatea şi vociferam şi eu cu stihia compactă care mă ţinea rob. Cînd s-a vestit că vine armata, s-a produs un scurt tumult, apoi închisoarea de tramvaie din răspîntia celor două străzi a fost desfăcută. Manifestanţii purtau vagoanele ca pe nişte cutii de chibrituri, zăvorînd străzile spre biserica Enei, Teatrul Naţional şi Bulevardul nou. În scurt răstimp, băieţii de prăvălie, improvizaţi în pionieri, au dat afară pavajul de granit, ridicînd baricadă spre palatul regal. Era un moment eroic şi penibil. O echipă de studenţi plecase în Buzeşti, acasă la Iorga, ca să formeze garda personală a profesorului.

Această fierbere, înroşită şi de puţin sînge, a ţinut pînă către miezul nopţii, apoi tineretul s-a retras şi s-a făcut linişte.

Participam în acelaşi timp, cînd s-au produs aceste evenimente, la adunările de marţi sara ale unei societăţi literare a doamnelor elitei, cu numele «Cercul nostru». Cele mai deseori şedinţele aveau loc la domnul Vasile Bosie, înalt magistrat, ieşan de baştină. Participau doamne din apropierea Carmen Sylvei: doamna Boierescu, doamna Procopiu, doamna Maria Brăiloiu,

care traducea unele din nuvelele mele pentru revista berlineză *Deutsche Rundschau*; doamna Marghiloman, care pe urmă a devenit soția lui Ionel Brătianu. Fuseseră poftiți la adunările acestui cerc unii dintre scriitorii tineri: mă duceam eu, cu Iosif și Anghel; venea Octavian Goga, proaspăt sosit în capitală cu puhoiul *Oltului*. Se născuse în buna societate o emulație nobilă pentru literatura țării; cuvîntul de ordine era să nu se vorbească decît românește. Atunci am cunoscut ce dulci sonorități are limba părinților noștri.

Iată ce vinovați erau trași la răspundere, în fața neamului, pentru crima de a vorbi franțuzește pe scena Teatrului Național. A fost, în ședința ce a urmat tulburărilor de stradă, o mică discuție cu surîsuri sceptice, și doamna Negruzzi, soția academicianului și convorbiristului, a povestit cu emoțiune cum tulburătorii au coborît-o cu forța din cupeu. O apostrofaseră deosebit de aprig mai cu samă cîteva studente cu ochii holbați și părul zbîrlit. Iacob Negruzzi era scandalizat. «Asta-i răsplata a patruzeci de ani jertfiți pentru literatura și cultura nației!» zicea domnia sa.

Ascultam și priveam gînditor: începeam să mă liniștesc și să caut și dreptatea «celorlalți»; cînd, din cercul domnișoarelor și domnișorilor, într-o cameră unde pătrunsesem, s-au ridicat proteste mai energice. Cîțiva tineri își luau angajamentul — ca represalii — să nu mai rostească zece ani nici o vorbă românească. Erau în dreptul lor să ia orice fel de angajamente; eu însă am fost cuprins de o sacră mînie și am rostit cuvinte cu totul nepotrivite locului de pace, tihnă și huzur unde ne aflam."[12]

Totuși, participarea lui Sadoveanu în acele zile de martie era profund sinceră. Îi scria, atunci, lui Ibrăileanu, prieten nou și deloc favorabil mișcării lui Iorga:

„Vei fi aflat din gazete evenimentele din seara de 13 mart, care au pătat cu sînge o mișcare dreaptă, pentru satisfacerea capriciului cîtorva *nobile* dame.

Nici una din mișcările studențești de pînă acuma n-au avut un mobil prea simpatic. Agitația împotriva franțuzomaniei însă a fost prea simpatică pentru a lăsa rece pe cineva. Și iată că dintr-o pașnică manifestație,

din pricina poliției, care a aruncat armata garnizoanei asupra mulțimii, s-a produs cea mai grozavă și sîngeroasă mișcare din cîte au fost în capitala regatului nostru. S-au desfundat pavajele de granit pentru a fi transformate în proiectile și s-au organizat adevărate baricade, care au respins de 3 sau de 4 ori atacurile cu baioneta ale trupelor. Au fost lucruri pe care nu le voi uita niciodată. Din amănuntele ce vor aduce gazetele îți vei face oarecum o idee. Închipuiește-ți că s-a cerut voie de cătră cei ce voiau să dea reprezentația ca să se tragă asupra mulțimii cu gloanțe. Numai atîta ar fi lipsit ca să se declare o revoluție în toată puterea cuvîntului, căci, între miile de oameni adunați în jurul teatrului, foarte mulți erau cetățeni cari manifestau la un loc cu studențimea.

Lucrul a fost destul de grav și poliția s-a purtat nebunește și mișelește. Mîne seară va fi o întrunire a profesorilor și literaților, cari vor iscăli un manifest scris de Vlahuță, în care se va consemna ziua de ieri, în care s-a vărsat sînge pentru că se cerea în Țara Românească să se vorbească pe scena Teatrului Național românește. Pentru a se împiedica lucrurile acestea, s-au oferit literații să ție conferințî și să citească, s-au oferit cu o zi înainte, și au fost refuzați. Și iată ce lucruri triste și dureroase au urmat. Vai de țara asta, iubite domnule Ibrăileanu."[13]

Sigur este că tînărul Sadoveanu a luat, apoi, cum arată Iorga, parte activă la manifestările organizate prin turnee în întreaga țară.

Dar, foarte curînd, în redacția *Sămănătorului* au ieșit la iveală disensiuni între tinerii redactori și directorul revistei. Faptele nu pot fi lesne clarificate și nu este rostul nostru, aici, să le clarificăm. Ce ne interesează sînt raporturile lui Sadoveanu, în 1906, cu N. Iorga personal și, poate, cu întreaga redacție, nu întîmplător legate de momentul „evadării din București".

Mai întîi, cuvîntul lui Iorga:

„Dar, și din cauza lui Treisprezece Mart și a apariției unui organ de luptă politică și socială, dușmănii cumplite se ridicau, și ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu *Sămănătorul*".[14]

Din vechea redacție a *Sămănătorului,* arată Iorga, singurul care trecuse alături de el la *Neamul românesc* era Emil Gîrleanu, „așa încît ruptura era chiar de atunci, de la începerea campaniei". Împotriva acesteia se produseră „uneltiri" în însăși redacția *Sămănătorului:* „Unii dintre adversari îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noștri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile, avusesem raporturile personale cele mai bune"[15].

Prima defecțiune fusese, mai demult, a lui Ilarie Chendi, cel ce îl poftise pe Iorga la conducerea *Sămănătorului.* Ruptura era definitivă, dar din pricini niciodată dezvăluite limpede și, o vreme, fusese oarecum ascunsă cititorilor. Dealtfel, Iorga însuși fusese înștiințat de Chendi printr-o foarte scurtă și aparent politicoasă misivă: „Împrejurări independente de voința mea mă silesc a mă despărți de *Sămănătorul,* la care am muncit și eu cu drag și cît mi-a stat în putință..."

Iorga va relata lucrurile astfel: „Fără nici o explicație, supărat că pierde din mîni o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase demult, făcînd să apară o *Viață literară și artistică,* în care peste cîteva numere «polemica» a mers pînă la procesul de «grecism» făcut mamei mele"[16].

Indiscutabil este că tinerii redactori au rămas, atunci, sub direcția lui Iorga, fără să intre ei înșiși în conflict direct cu Chendi care își îndreaptă atacurile exclusiv împotriva mentorului. La chemarea legată de 13 martie, Chendi nu aderă, iar curînd după aceea începe o nouă campanie împotriva întregii mișcări. În articolul *Faza glumeață — martie 1906* ia în rîs turneele prin țară în care Iorga ar umbla „să-și culeagă laurii", „însoțit de către prieteni, de-ai noștri de ieri și de-ai d-sale de astăzi, și împreună declamă, cîntă și citesc pilde de limbă și literatură națională". Era, aici, firește, o cuprindere a întregii redacții sămănătoriste printre cei invitați „să repete coborîrea în bîlci a bietei noastre muze, dedarea ei la spectacole în tîrgurile de provincie".

Cert este că, foarte curînd după triumful turneelor

din martie 1906, s-au produs alte defecțiuni la *Sămănătorul*. Iorga avea să amintească, printre cauze, de apariția *Vieții românești* ca revistă dușmană și acaparatoare. „La ghișeul *Vieții românești* — va scrie el — au trecut mulți, d. Sadoveanu unul din cei dintîi." Dar apoi „pasiunile dezlănțuite ... erau să dezagrege, pînă și la ultimele elemente, căsuța simpatică a *Sămănătorului* din 1906"[17]. Acțiunea naționalistă a lui A. C. Popovici începuse să cîștige aderenți printre colaboratorii cei mai apropiați, în primul rînd pe Scurtu. „Și solidaritatea *Sămănătorului* era acum așa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las tinerilor conducerea care le place mai mult... Cu toată blîndețea de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns așa cum se primește demisia unui funcționar zelos. În scris demisionasem, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura — și a lui, și, firește, a d-lui Sadoveanu și a lui Scurtu, înfățișat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al meu, să apuc declarația că am făcut bine de m-am dus... Și va veni vremea cînd d. Sadoveanu și alții vor scoate reviste pentru a învedera ce rău am făcut literaturii în general și lor în special prin trecerea mea pe la *Sămănătorul*..."[18]

Adevărul este că, la scrisoarea de demisie a directorului, Iosif răspunsese, la 18 octombrie: „Hotărîrea dvs. de a vă retrage de la direcția *Sămănătorului* m-a întristat mai mult decît m-a surprins, mai cu seamă că de data asta am înțeles că este irevocabilă.

N-am firește nici un drept să-i discut motivele în împrejurările de față, dar nici n-aș dori să plecați dintre noi cu păreri greșite.

Cînd lucrurile se vor potoli, veți vedea atunci că nu v-a lipsit nici dragostea noastră, nici încrederea — atît de des bănuite — și nici chiar recunoștința pe care eu și tovarășii mei n-am ascuns-o niciodată și față de nimeni..."

„Aș vrea să pot uita însă măcar jignirea nedreaptă ce mi-ați adus-o la Ateneu, în public, și peste care am trecut cu inima încleștată de durere, atunci cînd pe altul l-ar fi înstrăinat pe totdeauna."[19]

În aceeași zi, pe de altă parte, îi scriau directorului demisionar ceilalți doi redactori, Sadoveanu și Scurtu: „Scrisoarea d-voastră de ieri, adresată bunului nostru prieten Iosif și nouă, ne-a uimit și ne-a mîhnit foarte mult. Nu ne așteptam la o hotărîre de despărțire după întîlnirea noastră de alaltăieri, încheiată în deplină înțelegere asupra treburilor *Sămănătorului.*

Am venit astăzi la d-voastră și vă rugăm cu toată sinceritatea a reveni..."

„N-am avut prilejul să vă putem vorbi, și astfel vă împărtășim aici dorința noastră și a tuturor să rămîneți cu noi, chiar dacă ocupațiile d-voastră au devenit prea mari, căci noi am putea lua asupra noastră unele din serviciile d-voastră, mai neplăcute și mai puțin importante, ale revistei..."

„Vă încredințăm, totodată, că autoritatea d-voastră, departe de-a ne «împovăra», ne hotărîse chiar a vă ruga să conduceți revista, prin urmare o recunoscusem de atuncea, precum o recunoaștem și acum..."[20]

Cum decizia lui Iorga era irevocabilă, nr. 43 din 22 octombrie al *Sămănătorului,* purtînd în frontispiciu numai numele celor trei redactori, anunța la *Cronică:*

„Domnul N. Iorga ne adresează o scrisoare prin care ne vestește că multele d-sale sarcini îl împiedică de a mai fi directorul revistei, dar că ne urează noroc și izbîndă...

Sîntem cei dintîi care regretăm din toată inima hotărîrea d-lui Iorga... și ținem să-i exprimăm conducătorului nostru recunoștința și iubirea..." „Încredințăm pe d. Iorga de statornicia noastră..."

Așadar, tinerii redactori nu-și manifestau, prin revistă, decît regretul și o solidaritate în continuare. Ce e drept, Iorga nu mai colaborează la *Sămănătorul* și nici vreunul dintre cei trei redactori la *Neamul românesc,* dar nicăieri *Sămănătorul* nu atacă nici pe fostul său director, nici publicația sa. Dimpotrivă, aproape număr de număr, aceasta este recenzată elogios. Abia în nr. 50 din 10 decembrie avea să se observe, în legătură cu prospectul unei noi reviste a lui Iorga, *Floarea darurilor,* și aceasta „salutată din toată inima": „regretăm numai unele aluzii prea subiective, neînțelese pen-

tru public şi nedrepte pentru cei vizaţi; totuşi noi nu le vom discuta în această revistă, care a evitat totdeauna şi va evita şi în viitor să devie un organ personal..." Revista la care avea să facă aluzie Iorga poate fi *Cumpăna,* care va apărea din noiembrie 1909 sub redacţia lui Sadoveanu, Iosif şi Chendi, refăcînd, astfel, un grup vechi şi despărţit cîţiva ani buni. Iar declaraţia de care va vorbi Iorga nu apăruse decît la 27 ianuarie 1908, în numărul 5 din acel an al *Sămănătorului,* sub titlul care indică, şi atunci, caracterul *provocat* al lămuririlor date: *Răspuns la o „somaţie":*

„D. N. Iorga ne «somează» a publica *noi* pricinile adevărate ale retragerii d-sale de la *Sămănătorul,* fie!

D. N. Iorga a trebuit să ne părăsească, spre marea noastră părere de rău, pentru următoarele pricini:

1) D-sa, de la o vreme, nu mai vroia să ţină seamă că *Sămănătorul* a fost întemeiat ca o revistă *impersonală,* ci voia să-i dea un caracter personal tot mai pronunţat, în paguba intereselor literare de obşte.

2) D-sa cerea să ne solidarizăm cu orice atitudine publică a d-sale, chiar străină de literatură.

3) D-sa însuşi, în loc să cimenteze armonia între colaboratorii *Sămănătorului,* era pornit să o turbure prin firea d-sale bănuitoare şi nestatornică, pe cînd astăzi, după un an şi jumătate de la plecarea d-sale, armonia noastră e desăvîrşită, deşi numărul membrilor redacţiei s-a îndoit.

4) Temperamentul despotic al d-sale, prea bine cunoscut acelora care au fost în legături mai de aproape cu d-sa, este, din nenorocire, sfătuitorul statornic al d-lui N. Iorga în literatură şi aiurea.

Cu mîhnire ne-am văzut nevoiţi să facem aceste mărturisiri, ca foşti membri ai redacţiei *Sămănătorului* de sub direcţia d-lui N. Iorga.

St. O. Iosif, M. Sadoveanu, I. Scurtu."

Dar la data aceea Sadoveanu, deşi figura încă, alături de alţii, noi şi vechi, printre redactorii *Sămănătorului,* nu mai era, demult, prezent în redacţia bucureşteană.

În martie 1906, poate, decizia întoarcerii la Fălticeni

încă nu fusese luată definitiv. Curînd după aceea era, însă, pusă în practică. Avea să-şi asigure un concediu cu jumătate de salariu pe şase luni şi un contract pentru alte patru volume la „Minerva". La *Sămănătorul* avea să rămînă „extern". Conflictele din redacţie şi ruptura cu Iorga trebuie să fi grăbit plecarea. Dar, în acelaşi timp, se conturează şi perspectiva altei ataşări redacţionale, ce va rămîne inalterată cîteva decenii la rînd: de *Viaţa românească* şi de Ibrăileanu. Prietenia cu Iosif şi Anghel, făurită la *Sămănătorul,* se va menţine neştirbită. Noi prietenii ieşene vor fi însă, dominante.

Între Bucureşti şi Fălticeni, începutul lui 1906 se înscria sub semnul acesta nou.

VIAŢA ROMÂNEASCĂ

La sfîrşitul lui 1905, intervenise episodul criticii antisadoveniene a lui H. Sanielevici, în *Curentul nou.* Revista aceasta, scrisă la Galaţi, mobiliza în jurul lui Sanielevici un grup al foştilor „generoşi" care părăsiseră, în 1900, mişcarea socialistă. Programul ei literar era direct îndreptat împotriva sămănătorismului, văzut ca „romantism decadent" şi „ţărănesc". Ibrăileanu se afla printre colaboratorii primului număr. Dar în acelaşi număr, Sanielevici, încă în articolul-program, şi-l alesese pe Sadoveanu drept primă ţintă a campaniei sale şi îi consacra faimosul articol intitulat *Morala d-lui Sadoveanu,* cu „tabloul sinoptic" care reducea opera acestuia la hoţie, adulter, omor, prostituţie şi bestialitate sexuală. Ibrăileanu făcuse opinie separată în privinţa programului, nu despărţindu-se de opiniile generale despre *Sămănătorul,* ci deosebindu-l din întreaga mişcare „pe d. Sadoveanu". În nr. 2 al *Curentului nou,* Ibrăileanu arată că Sadoveanu nu este „ceea ce crede d. Iorga despre literatura domnului Sadoveanu" şi totodată, respinge total „tabloul sinoptic", elogiind opera tînărului scriitor.

Autorul *Durerilor înăbușite* se simțea profund lezat de articolul lui Sanielevici și apărarea neașteptată din partea lui Ibrăileanu venea ca o compensație fericită. De aici, probabil, începutul corespondenței:

„Nu era nevoie de d. Sanielevici ca să zguduie încrederea ce aș fi avut în mine. Mă îndoiam și atunci de fragilitatea mijloacelor mele; mă îndoiesc și acum. Aș fi gata — dacă s-ar mai putea — să înlătur multe din cîte am publicat. Nu de un asemenea reconfort mulțămeam lui Ibrăileanu, ci de înțelegerea imediată și surprinzătoare a literaturii mele. Cu tot tumultul ei tînăr, în care se rostogolea mult pietriș și spumă, în această literatură se răsfrîngea o parte din poezia acestui pămînt și a acestui popor. Literatura aceea era valabilă, pentru că pornea din iubire și din sinceritate."[21]

La atacurile lui Sanielevici, Sadoveanu replicase violent, în presă. „Era răspunsul unui om mînios, pe care l-am regretat numaidecît." Se va explica în scrisoarea din 23 decembrie 1905, lui Ibrăileanu: „Gîndiți-vă ce am simțit eu atunci. Mi s-a revoltat sufletul, fiecare părticică a sufletului. Mi s-a părut pur și simplu că sînt victima unui asasinat."

La 4 ianuarie 1906 o amplă scrisoare către Ibrăileanu marca totodată, momentul unei conștiente distanțări de *Sămănătorul* și al unei confesii autobiografice care îl apropia de cel ce va fi, curînd, *spiritus rector* al *Vieții românești:* „Ai dreptate. Cînd se va spulbera cu totul fumul visurilor din acești ani tineri, cînd voi fi și eu un blazat față de publicistica noastră, voi rămînea și eu rece și filozof. Poate. Căci lumea o cunosc: am suferit și eu destul răutățile ei, pornind de la o vîrstă cînd alții sînt mîngîiați pe cap cu mîna mamelor. Eu de mult, de mult această mîngîiere n-am avut-o; și odată, în acest București, cînd nici n-aveam 20 de ani, am gemut de durere și am răbdat și eu de foame."[22]

Retrăia, în gloria din 1906, neliniștile stagiului din 1900, atît de asemănătoare cu acelea prezente, ale unui Ion Bîrseanul. Între timp, cunoscuse elogiile care, pe cît îl consacraseră pe atît îl confundaseră, de fapt, cu însăși mișcarea unei reviste la care în nici un caz nu se do-

rea redus: „Parcă pe mine m-au mulțămit vreodată acele aprecieri generale?" „Au fost mai mult niște îmbrățișări afectuoase, după care a urmat, firește, denumirea mea de copil alintat al lui Iorga și al *Sămănătorului.*"[23]

Prezența în această redacție Sadoveanu și-o motiva acum, prin analogie cu aceea a lui Ibrăileanu la *Curentul nou,* dar cu precizarea prieteniei și stimei pe care continua să o aibă pentru camarazii săi, în ciuda unor rezerve cu privire la opiniile uneori extremiste ale directorului: „Și cum justificai alipirea d-tale la *Curentul nou,* așa aș putea justifica alipirea mea la *Sămănătorul.* Este totuși o deosebire: legătura mea, acum, poate e mai strînsă. Stau aici, alături de oameni foarte cinstiți, pe care-i prețuiesc; și dacă ceea ce trebuie să se facă merge prea departe, pînă la bisericuță, *pînă la naționalism,* — ce pot să fac? Ideile d-lui Iorga sînt ale d-sale mai mult. Eu le pot primi cu restricții, și în ceea ce privește literatura profesez ideile cele adevărate pe care și d-ta le ai și orice om luminat, idei pe care le-a formulat în treacăt Izabela Sadoveanu în cel dintăi articol din *Voința națională.*" Și adaugă, despre Iorga: „acest om cu suflet bun și entuziast are rătăciri și greșeli pe care de multe ori trebuie să le treci cu vederea"; iar despre *Sămănătorul:* „orice s-ar zice, a adus oarecare foloase această revistă, cu toate, cu toate, cu toate ale ei!".[24]

Atunci, la începutul lui 1906, Sadoveanu afla, în prietenul cunoscut deocamdată numai prin scrisori, întruchiparea unui vechi și permanent ideal de luptă printr-o revistă literară, alta decît *Sămănătorul:* „de cîte ori nu m-am gîndit eu, chiar de la început, la o înmănunchiare de oameni, care să lucreze după cuvîntul adevărului! Am voit și voim *aici,* dar nu se poate."

Și: „Sînt însă omul care nădăjduiesc că voi apuca vremuri bune. Poate n-o să mor înăbușit de nemulțămirile și de multe ori de injuriile — de multe ori colportate aici, în capitală — ale confraților și ale multora alții, care s-au înspăimîntat de *înfiorătoarea* mea producție literară. Poate o să trăiesc să pot *cu adevărat* lupta și învinge, alături cu oameni care vor veni cu lumina cea adevărată."[25]

În scrisoarea din 25 ianuarie, Sadoveanu își arată bucuria la vestea pe care i-o dăduse Ibrăileanu că este „ocupat cu scoaterea unei reviste", mai ales că e „vorba de răspîndirea unor idei care și mie îmi sînt scumpe". Ca redactor al *Sămănătorului* cerea, totuși, unele precizări; dorea să afle mai ales „la partea literară pe ce sprijine vă întemeiați — căci, vai, slabele puteri care sînt, așa de împărțite-s în bisericuțe care gem de vrajbe și patimi mici!" Sadoveanu era convins, cum va arăta în scrisoarea din 3 februarie, că revista pe care voia s-o scoată Ibrăileanu ar fi aceea care „a mai fost plănuită, aici, în București, de dr. Cantacuzino, Gherea, I. Teodorescu, Voinov, P. Bujor și alții", cînd debutantul, abia sosit la București, fusese invitat la o întrunire (cf. *Corespondența debutului*, scrisoarea din 2 aprilie 1904). La o asemenea revistă își dădea el, la 3 februarie 1906, adeziunea și propunea „o chestie de tactică": revista proiectată „să meargă în înțelegere cu *Sămănătorul*, atacînd dușmanii comuni, dat fiind că *Sămănătorul* are o mare influență și peste munți, unde e foarte răspîndită și fiindcă ar atrage după sine și prietenia *Luceafărului*". Frontul comun Sadoveanu îl vedea probabil și de dorit, chiar dacă „politicește neîntîlnindu-se aceste două reviste, ar putea să meargă alături în ceea ce privește naționalismul în literatură", mai ales că „în activitatea *Sămănătorului*, nicăieri, după cît știu, Iorga nu s-a afirmat ca reacționar"... „Cine știe! poate s-ar putea, dacă am ști cum să luăm pe acest om, poate l-am putea cuceri pentru idei care și d-tale și mie ne sînt așa de scumpe."

Se solidariza cu visul lui Ibrăileanu în care își regăsea propriul vis.

„Mă gîndesc, dacă s-ar putea odată ș-odată să dea mîna toți oamenii de bine, să sfarme cetatea ticăloșiei în țara asta despre care d-ta vorbești cu atîta mîhnire la sfîrșitul ultimei scrisori: «Vai de țara asta, domnule Sadoveanu!» Dacă s-ar putea să trezim, să chemăm la adevăr și la bine generația ce vine — ca să nu fie după aceea prea tîrziu! E atîta putere, atîta inteligență, comori neprețuite în poporul acesta, pe care prea puțini l-au înțeles și pe care atîția l-au exploatat! De s-ar

putea! jumătate din viață aș da bucuros ca să pot să-mi văd cu ochii acest vis în jumătatea aceastălaltă ce mi-ar rămînea."

În ce privește directa sa participare la noua revistă, își oferea colaborarea „cu cea mai mare plăcere, numai să mi-o îngăduie situația mea de colaborator la *Sămănătorul*, ca redactor — numele meu alături de al lui Iorga scris pe copertă — ceea ce mă obligă la unele îndatoriri"[26].

Viața românească, revista despre care era vorba, avea să apară la începutul lui martie 1906. Pînă atunci, primul număr fusese pregătit nu numai prin solicitarea colaboratorilor, ci și prin adunarea unui grup inițial de colaboratori proeminenți. Dacă amintirea lui Mihai Carp este exactă, Sadoveanu „a venit personal la Iași ca să citească... nuvela ce avea să apară în nr. 1 al *Vieții românești*"[27]. Această primă întîlnire cu grupul revistei trebuie să fi avut loc prin februarie. Atunci îl va fi cunoscut și pe Ibrăileanu. Îl va fi regăsit și pe fostul său profesor de la Național, Constantin Botez.

Numărul 1 al revistei apare în preajma evenimentelor din 13 martie. Chiar în această zi, Sadoveanu îi scrie lui Ibrăileanu: „Chipul cum e făcută și cuprinsul o fac să fie cea dintăi revistă europeană la noi"[28].

Relațiile *Vieții românești* cu *Sămănătorul*, în acest număr 1, nu se anunțau în nici un caz ostile, iar atitudinea față de Iorga era plină de stimă chiar în exprimarea unor rezerve. În *Cronica* sa săptămînală, Iorga o recepta cu căldură, în numărul din 12 martie al *Sămănătorului*. Dar, după 13 martie, totul se schimbă.

Viața românească trimisese o „telegramă de adeziune întrucît privește scopurile *pur culturale* ale mișcării", declarîndu-și „simpatiile sale acțiunii întreprinse de d. Iorga". Însă, totodată, se delimita net de organizația politică pe care Iorga o anunța în întrunirea care avusese loc la Iași, în 26 martie. Nr. 2 al revistei se pronunța categoric împotriva „Frăției bunilor români" care își afirma țeluri măreție fără un program limpede: „Care este *puterea* pe care vrea să se reazime d. Iorga în lupta pentru regenerarea neamului? Democrația de pretutindeni are un răspuns la această întrebare: inte-

lectualii, pe care îi dor durerile neamului, trebuie să se pună *în slujba* mulțimii oropsite... E vădit că, fără un program precis, activitatea noului partid va degenera într-o elocvență pompoasă..."

Sadoveanu regreta combaterea lui Iorga: „*Notițele* cu privire la «Frăția bunilor români» și altele au avut darul să jignească pe Iorga". „E nevoie, cîtă vreme omul are pentru *Viața românească* sentimente bune, să-l răscoliți?" „Pe urmă el nu e omul care să poată în adevăr distinge atac cavaleresc de mușcătura sau lătrătura de cîne, în împrejurările acestea de mare fierbințeală..." „Pe urmă, o supărare pentru mine. Vechea chestie: pot eu colabora, în așa împrejurări, la *Viața românească?*"[29]

Numerele următoare ale ambelor reviste vădeau, însă, caracterul ireconciliabil al divergențelor, iar Sadoveanu, în scrisoarea sa din 5 mai, îi dădea totală dreptate lui Ibrăileanu: „Cum ai crede d-ta că în chestiuni de acestea, de principiu, aș putea fi de altă părere? Apoi nu cred că te-ai gîndit că eu aș socoti vreodată drept afacere ceea ce faci d-ta cu revista, că m-aș îndoi de sacrificiul pentru idee." „Cum s-ar putea să subordonez eu cinstea și adevărul interesului de clică? Niciodată!"[30]

E limpede că, la această dată, Sadoveanu se despărțea în anume măsură de vechiul grup al *Sămănătorului,* oricum pe cale de destrămare, și se alătura grupului de la Iași.

Apoi, cum va scrie mai tîrziu: „Întorcîndu-mă în Moldova, am cunoscut personal pe Ibrăileanu și am legat cu dînsul o prietinie ale cărei avantaje le-am avut eu mai cu samă. Totdeauna aveam o simțire ciudată și delicioasă în același timp cînd, în convorbirile noastre îndelungi, mă simțeam pătruns și explicat pînă în adînc, cu o simpatie în care omul și artistul își căuta partea. În epoca aceasta Ibrăileanu exercita — îmi dau sama — o presiune delicată și fină asupra mea, orientîndu-mă. Astfel mi-a fost învățător, pînă ce legătura mea cu viața și cu lucrurile, la vîrsta de care vorbește Dante, s-a desăvîrșit."[31]

2

„ÎNTOARCEREA ÎN ȚARA MEA ADEVĂRATĂ"

Întors la Fălticeni, Sadoveanu se reașeza, cu tînăra sa familie, în aceeași casă de pe strada Rădășeni, a soției sale.

Fusese, cîndva, „casa lui Vasile Fieraru, unde Creangă s-a mutat cu tovarășii lui după isprava cu poștele și dărîmarea sobei".

„Cum m-am statornicit în căsuța unde scrisesem *Șoimii*, am și început a face adaosuri clădirii, ca pentru o familie mai numeroasă și o ședere mai îndelungată."[32] „La căsuța pe care o am aici, în strada Rădășenilor — îi scrie lui Ibrăileanu — adaog încă două odăi, așa că o săptămînă întreagă trecută am alergat de mi-am adunat materialul și am pornit lucrul."[33]

În 1905 se născuse al doilea copil, Dimitrie-Miti; chiar la începutul reinstalării în Fălticeni, se năștea, la 21 mai 1906, Profira Sadoveanu. Îi scrie, la 28 mai, lui Ion Scurtu: „Aici sînt foarte învăluit de trebi, cu adaosul pe care-l fac casei (proprietății mele). Am avut și o bucurie în aceste frămîntări: mi-a venit o fetiță: Profira... Altceva nimic. Nu citesc jurnale. Ba nici *Sămănătorul* nu mi-a venit săptămîna trecută... Încolo bine. Lucrez cîte-oleacă."[34]

Se înțelesese cu Nicușor Beldiceanu să cumpere, pentru el, „livada cea veche a lui Vorel, din capătul

uliţii Rădăşenilor". Acesta fusese planul la Bucureşti: amîndoi prietenii să se întoarcă acasă. Livada farmacistului Vorel, menită să fie a prietenului, era de vînzare şi făcea parte, de mult, din amintirile adolescenţei: „cînd eram în gimnaziu pătrundeam în ea pe furiş şi mîncam mere..." Beldiceanu o putea cumpăra, avea „ceva pus deoparte". Acum, prietenul se răzgîndea: „se sfătuise cu soţia, cu socrii şi cu cîţiva prietini mai în vîrstă şi mai înţelepţi decît noi. Fuga mea din Bucureşti era socotită de toţi ca ceva de neiertat. Plecam din locul unde se fierbe piatra cea scumpă, unde se clădesc şi se desfac reputaţiile, unde se distribuie puţinele fărîmături de buget care cad în tagma scriitorilor. Plecam în sălbătăcie, plecam în nesiguranţă ca o pasere bezmetică. Să nu cumva să facă şi alţii greşala asta, neghiobia asta!"[35]

Răzgîndirea prietenului a avut urmări neaşteptate. Sadoveanu arvunise pentru Beldiceanu livada, de la doamna Engel, fiica răposatului farmacist. Urma, acum, să-şi ia asupra şi proprietatea, cu plata în rate. „Am vărsat o parte din bani, pînă la complectarea sumei am semnat cîteva poliţi." „Astfel am devenit proprietar al unei minunate paragini de două hectare, fără împrejmuire şi fără casă de locuit. Se afla în capătul de la deal al tîrgului Folticeni, aproape de *Dumbrava minunată* şi de huceagurile Folticenilor Vechi şi Oprişenilor. Se vedeau, dincolo de Moldova, munţii în ceaţă; dealuri şi văi romantice, spre apa Şomuzului.

Lucrînd ca să-mi îndeplinesc angajamentele faţă de editorul meu, aveam din cînd în cînd nelinişti şi mă opream din scris.

Vedeam în închipuire viitoarea aşezare a pusniciei mele şi schiţam într-un carnet, care trebuie să mai fie, rătăcit pe undeva, planurile unei case.

Ca adevărat urmaş al «bătrînilor» mei, întăi am închis cărările de trecere ale străinilor; apoi am durat un zaplaz şindrilit, ca să despart de lume chinovia cea nouă."[36]

Angajamentele faţă de editor se concretizau în noile cărţi. În 1906 apăreau *Amintirile căprarului Gheorghiţă*, *Floare ofilită* şi *Mormîntul unui copil*. Pregătea şi îi

vor apărea în 1907 *Însemnările lui Neculai Manea*, *La noi, în Viișoara*, *Vremuri de bejenie* și traducerea unor *Povestiri alese* de Maupassant.

„CĂLĂTORIA CEA MARE LA LOCURILE SFINTE"

Impresia că întoarcerea la Fălticeni ar fi fost, de la bun început, o „întoarcere în rai" este greșită. Nu numai din cauză că acest rai implica nenumărate amenajări gospodărești, cu destul de grele investiții pentru capul familiei, ci și pentru că ruptura cu obligațiile Bucureștiului nu era încă deplină. Concediul luat pe 6 luni trebuie să fie prelungit pe încă șase, pînă la 15 aprilie 1907. Mai avea, așadar, pentru destulă vreme, posibilitatea unei eventuale reîntoarceri „în ocna în care îmi era așezat biroul". Plecarea definitivă din măruntul post de „subșef" nu era ușor de luat: „demisia pe care va trebui s-o dau înseamnă o scădere simțitoare a bugetului meu; și stau la îndoială, nu știu ce să fac". Dilema se va rezolva de la sine și mai repede decît se gîndea: postul va fi, curînd, „suprimat prin buget".

Pentru o vreme, oricum, naveta Fălticeni—București se continua. La cîteva săptămîni după venirea în Moldova se afla iar în capitală, pentru corectarea volumelor aflate sub tipar. Era din nou acasă la 19 mai, dar numai „pentru cîtăva vreme", cum îi scrie lui Ibrăileanu, căci, la 1 iulie se afla încă o dată la București și, pare-se, pentru toată luna.

Dar, între timp, întreprinsese „călătoria cea mare la locurile sfinte, de curățire și ispășire. Drumul la munți l-am făcut cu trăsura cu clopote; mănăstirile nemțene le-am cercetat în răstimp îndelung, umblînd domol, pe jos. În plaiurile înalte ale țării, am văzut livezi, rîmnice și prisăci și m-am închinat cătră toate izvoarele."[37]

La 9 iunie, „Cînd am ieșit din Folticeni, pîcla amurgului se întinsese pe valea Moldovei. Trandafirie întăi, își pierdu strălucirea încet-încet, și parcă suia, acope-

rea codrii adînc-albaştri şi punea perdea nesimţită în dreptul munţilor.

De la hanul cel mare al Spătăreştilor se vedea pînă în fund, întunecată, valea Moldovei, pînă cine ştie unde, în Bucovina; apoi, mai lămurită, se întindea aproape Baia, lîngă arinistea ei, Baia, oraş odinioară ce a însemnat ceva, renumit pentru vitejii şi bogăţii; iar azi un sat în care preotul e duşman cu învăţătorul ca în multe alte părţi, însemnat mai ales printr-un număr neobişnuit de mare de pelagroşi."

„Trecurăm la pas podul, pe deasupra lucirilor schimbătoare şi furişate ale undelor. Într-o liniste deplină străbăturăm lunca de sălcii din cealaltă parte a apei, — şi cînd intrarăm în Bogdăneşti, noaptea era desăvîrşit stăpînă.

Tovarăşii mei tăceau cînd, după ce trecurăm şi apa Rîştei, deodată mănăstirea izvorî neagră ca din pămînt, cu turnurile-i neclintite pe cer, între valuri încremenite de verdeaţă, bogate, nedesluşite prin întunecime."[38]

Era mănăstirea Rîşca, vechea ctitorie a lui Petru Rareş.

La 11 iunie, călătorul se afla în Humuleştii lui Creangă, retrăind *Amintirile din copilărie*. Este începutul unui lung popas în împrejurimile Tîrgului Neamţ. La 15 iunie, „prin mahalaua liniştită a Ţuţuienilor", ieşea la Cetatea Neamţului şi, „pe la toacă", ajungea la mănăstirea Secu. A doua zi, din nou de la Tg. Neamţ, pornea spre băile Oglinzi, „peste dealul pietros şi păduros, pe lîngă cetatea Neamţului, prin albie de puhoi de munte". În 17 iunie, dis-de-dimineaţă, se îndrepta, în sfîrşit, pentru prima dată, spre Mănăstirea Neamţului, de care avea, mai tîrziu, să-şi lege o parte din viaţă şi din creaţie. Trecu podul „peste limpedea Ozană a lui moş Creangă", lăsă pe stînga Humuleştii, străbătu „marele sat al Vînătorilor" de unde se vedea „mai deslusit, în sălbătăcia ei, pe pisc, ruptă, dărîmată, sură, bătrîna cetăţuie a Neamţului". Intră apoi în „binecuvîntata răcoare a unei păduri de stejari", apoi coboară „în vîlceaua de sub munţi" în care „se ridică în liniste turlele bisericilor mănăstireşti de la Neamţ". Aici face cunoştinţă cu cel pe care-l va evoca în re-

petate rînduri, starețul Narcis Crețulescu, un „monah de odinioară", cărturar și „puțin poet". A doua zi trece „peste munți", la Agapia și la Văratec, iar la 20 iunie ajungea la Bălțătești.

Un carnet al scriitorului consemnează memorialul acestui pelerinaj. Reluate, însemnările vor apărea, în același an și în anul următor, cele mai multe în *Albina*, apoi vor constitui volumul *Oameni și locuri*, editat în 1908.

După luna bucureșteană a lui iulie, va rămînea iar, dar puțină vreme, acasă, deoarece de la 10 august avea să fie concentrat pe o lună de zile, în tabăra Șipote, de lîngă Iași, ca sublocotenent în regimentul 16 Suceava. Îl înștiința însă pe Ibrăileanu că lăsase la Fălticeni, ca să-i fie trimis la *Viața românească*, noul roman, *Însemnările lui Neculai Manea*. „Din tabăra de la Șipote — îi scrie, din Iași, la 20 august, lui Ion Scurtu — după o săptămînă de militărie m-am repezit pentru o zi, duminică, la Iași, unde am și prietini și amintiri". Într-o altă zi, după un marș greu cu regimentul, poposea în sat la Probota: „Mănăstirea neagră, ca-ntr-un văl de tăcere și mîhnire, își ridica în cer turnurile chiar lîngă noi. În pridvorul ei popotarul își așezase toate cele de trebuință: lăzi cu tacîmuri, saci cu provizii, sticle cu undelemnuri și cu oțet, polobocul de vin și celelalte..." „În sara rece, între camarazii mei, mă gîndeam la mănăstirea Probota și la poezia ei de altădată."[39] La 4 septembrie, trecea prin tîrgul Hîrlăului „sărac și mort" și prin vestitul Cotnari pe care „l-a văzut cum este — un sat de oameni năcăjiți, care se luptă din greu cu pămîntul și cu nevoi tot mai vrăjmașe".

În sfîrșit, lăsat la vatră în 10 septembrie, se poate iarăși apuca de lucru și de viața visată pe plaiurile Moldovei. La 5 octombrie se afla pe malul Siretului, la Bărboși, pentru o vînătoare, dar a doua zi pleca iar la București pentru o lună, iar la sfîrșitul lui noiembrie la Iași. Acum drumurile spre sediul *Vieții românești* se înmulțeau și, în ianuarie 1907, îl aflăm din nou aici. „Grădina liniștii" încă nu se înfiripase cînd, în primăvara noului an, izbucneau răscoalele țărănești.

În nr. 5 din 1906 al *Vieții românești* apărea bucata *Sfaturi vechi,* cu care scriitorul avea să deschidă volumul *La noi, în Viișoara.* Povestirile date la *Albina* căpătau astfel un prolog oarecum distonant, căci evocările nostalgice erau puse sub semnul unui portret de „instigator": al bunicului care vorbea despre răzeșii prădați de pământul lor strămoșesc și despre ura sa dreaptă împotriva ciocoilor. În același spirit era scrisă și O *umbră,* din ultimul număr, pe 1906, al *Sămănătorului,* și *Istoria unei pălării* din nr. 1, pe 1907 al *Albinei.*

În martie, întreaga presă, de pe diferite poziții, reflecta realitatea crîncenă a răscoalelor. *Viața românească,* în nr. 3 din 1907, scria la *Cronica internă:* „Cînd un popor *întreg* se mișcă, mișcarea aceasta trebuie să aibă o cauză tot așa de mare și tot așa de adîncă ca și mișcarea însăși... A explica acest *mare* efect prin o ridicolă cauză, ca «instigatorii», este o copilărie."

Citind aceste cronici, Sadoveanu îi scrie lui Ibrăileanu cu sentimentul că se află „în preajma revoluției": „am rămas emoționat; și m-am gîndit, știi, la 1793". „Îți aduci aminte de ce susțineam eu cînd am fost la Iași, în ianuarie? Credeam că sînt inevitabile mișcările agrare; dar cine și le putea închipui așa de apropiate?"

În scrisorile amintite, iminența răscoalelor țărănești ieșea în evidență. Sub imediata impresie a acestora, avea să scrie *În ziua aceea de mart 1907,* despre contactele sale cu țăranii în dimineața cînd gazetele „erau pline de felurite vești dramatice asupra răscoalei plugarilor". Ieșise în drumul care venea dinspre satul Rădășeni, urmărind oamenii ce se apropiau pe cînd „pîlcuri de soldați patrulau și păzeau marginile tîrgului". Iată-l ascultînd vorbele lui moș Petre, veche cunoștință: „Pămîntul, cucoane, e mare amar și mare durere pentru noi. Țăranului, dacă i-i lua pămîntul, dă-i în cap cu buzduganul și-l omoară, că nu mai are pentru

ce trăi! Așa, aceia, cucoane, care s-au sculat ș-au pus mîna pe par, numai de amar și de nevoie s-au sculat. Și la noi este lipsă și crîșcare, da' acolo știu eu că-i mai rău. Am umblat și eu o leacă de lume și cunosc. S-au sculat oamenii din colo, din jos, — cei care-s așa de saraci încît au hamuri de frînghie la cai și poartă traistă de sac... Moșneagul, fără să ne privească, își rostea cuvintele acuma cu oarecare supărare, cu sprînceana încruntată și hotărît parcă să spuie, în sfîrșit, după mult gînd și năduh, tot ce avea pe inimă. — Crezi că de bine se ridică noroadele? urmă el c-un fel de voce înăbușită și răutăcioasă. S-au înmulțit pe pămîntul nostru răii, care ne frig și ne belesc, și trebuie făcută, cucoane, o leacă de tocană!...

...aș fi vrut să-i conving că le sînt un prietin care le poate înțelege amărăciunile... Țara era în flacări, mii și mii de muncitori de pămînt agitau brațele ca niște ghiare și cereau cu glasuri răgușite și amenințătoare o dreptate nedeslușită, ori urlau o răzbunare întunecată. Ce se petrecea în sufletul acestora, liniștiți și blînzi încă? De ce mă simțeam stînjenit, umilit și deodată așa de departe de ei?

Stăteam la îndoială. Ce să fac? Să mai încerc? Ori să mă depărtez? I-aș fi înțeles cu toate acestea; inima mea era mai mult cu ei. Într-un moment mă gîndii să le fac mărturisirea că și eu sînt născut dintre țărani, că am rude între năcăjiții muncitori ai pămîntului, — prin urmare să nu mă socotească un străin."

Felul cum, totuși, cei mai apropiați săteni sfătuiau între ei, ocolindu-l, îl lămuri: „Atunci înțelesei deplin un lucru mare și dureros și văzui, cu mîhnire amară, cît de străin și de departe eram în realitate pentru oamenii de care îndrăznisem să m-apropii cu vorbe de prietinie"[40].

Corespondența cu Ibrăileanu ține pasul descoperirilor pe care i le aduc răscoalele desfășurate în preajma-i, „împrejurările acestea grozave", cum scrie la 16 martie. „Cîte lucruri dureroase și înălțătoare am descoperit în împrejurările care ne-au cutremurat în sfîrșit din toropeala în care zăceam" — scrie la 28 martie. Iar la 3 aprilie: „După mine, deși în Muntenia s-a

ucis și s-a dat foc — adică a fost o adevărată, o firească revoltă agrară — în Moldova mișcarea a avut *și are încă* un caracter cu mult mai grav..." „Aici găsesc aproape pretutindeni o conștiință, de care desigur că se vor mira chiar și cei ce l-au cunoscut mai bine pe săteanul nostru."

Se gîndea cu groază la statutul său de ofițer în rezervă cînd armata era adusă să reprime în sînge mișcarea: „probabil că o să fiu și eu chemat dacă urmează concentrările și dacă armata din nordul Moldovei e trimisă să *pacifice* județele răsculate din Muntenia și Oltenia. Îți închipui în ce mizerabilă stare sufletească sînt dacă va trebui să plec și eu."[41] Era, într-adevăr concentrat, la 21 martie dar, între timp, satele fuseseră potolite și la 28 martie urma desconcentrarea. La începutul lui aprilie se afla la București, pentru corectura volumului *La noi, în Viișoara.*

La 26 martie, Spiru Haret îl numea inspector al cercurilor culturale: împrejurare pe care o va folosi în vederea realizării vechiului său program social și literar totodată. Cum îi scrie lui Ibrăileanu la 28 martie: „poate voi putea face și eu cît de cît bine, venind în contact direct cu învățătorii și sătenii"; și la 3 aprilie: „Ca inspector al cercurilor culturale, dacă voi putea circula prin țară, mă voi pune să adun fapte și vorbe caracteristice".

Într-o asociere tulburătoare, răscoalele îi întorceau gîndurile spre Pașcanii copilăriei, prezenți, acum, în evenimentele triste ale zilei. În amintita scrisoare din 3 aprilie, se arăta informat și răscolit de cele văzute acolo, despre oamenii Vetrei Pașcanilor și ai atelierelor de la gară: „Pe-acolo, prin comuna Pașcani, locul meu de naștere, se petrec lucruri sălbatice. Prefectul județului este un grozav reacționar; a ajuns să ceară *bombardarea* unui sat, Lunca, în care aproape nimic nu s-a petrecut... și mă tem că imediat ce se retrage armata, țăranii se vor mișca; o spun ei singuri..." „Cred că ai aflat că s-au arestat, la Pașcani, mulți lucrători din atelier." Și vechiului prieten St. O. Iosif:

„La Pașcani, unde am fost eu, mulțimea s-a retras în fața armatei. Un sătean a spus: «Noi ne ducem. Dar

cît o să stea armata? Are să se ducă peste o săptămînă și, după ce se duce ea, ne întoarcem noi...»

Acu gîndește-te ce gravitate are mișcarea. Aici nu e o chestie ușoară și trecătoare. E chestie de viață. A ajuns cuțitul la os. Armata nu va face nimic. Acestea nu sînt măsuri. Guvernul va cădea și cei ce vor veni vor trebui să ia imediat măsuri pentru a potoli spiritele, acum, și pentru a pregăti legi — un sistem întreg — care să rezolve în sfîrșit dureroasa chestie țărănească.

Iată de ce nu se va potoli mișcarea cu armata.

Vine primăvara; cum vor ara arendașii moșiile? Țăranii sînt hotărîți să intre cu plugurile în moșii.

Dar după peripețiile acestea să zicem că recolta tot se ridică. Țăranii sînt hotărîți să dea foc atunci recoltelor! Nimenea nu se gîndește la aceasta; adică nimeni nu se gîndește s-o spuie, căci e un lucru grozav, dar o știu și arendașii și o știu și țăranii; mai ales țăranii o știu. A ajuns cuțitul la os, și trebuie să li se facă dreptate. Dar chiar dacă *deocamdată* s-ar potoli totul, sînt *sigur* că revoltele agrare, adevărate revolte, vor izbucni în cel mai scurt timp. Leul adormit începe a mugi."[42]

Din însărcinarea lui Spiru Haret, cerceta la fața locului atitudinea învățătorilor din județul Suceava, acuzați ca instigatori ai răscoalelor țărănești. În raportul pe care-l va înainta la 3 septembrie avea să menționeze:

„Mulți mi-au spus limpede: dreptatea este a muncitorului obijduit. Arendașii și proprietarii, fără deosebire de naționalitate, își bat joc de munca românului. Toți surtucarii satului, primari, notari, scriitorași, mulg fără rușine, fără milă, această vacă lăptoasă..."

Raportul reproducea vorbele lui moș Petre din Rădășani *(În ziua aceea de mart 1907)* și integra evenimentele într-o autobiografie care indică opțiunea, cînd se referă, iar, la Pașcanii copilăriei: „Mă doare inima cînd mă gîndesc ce s-a petrecut acolo. Acolo, în Pașcani, mi-am făcut clasele primare cu un dascăl modest. Între lucrătorii din atelier am colegi care nu s-au făcut nici lipitori la sate, nici paraziți la oraș... Și iată armata, iată procurorul — o mulțime de lucrători sînt

arestați, tîrîți noaptea prin ploaie și noroi, zvîrliți în închisoare. Cunosc eu foști colegi ai mei de școală primară, care au fost bătuți pînă ce li s-a făcut negru trupul..."[43]

Dealtfel, în zilele fierbinți ale lui martie, în Fălticeni, Sadoveanu însuși fusese victima unei percheziții: fusese și el denunțat ca „instigator". Își va aminti, și peste cîțiva ani „de cuvîntul așa de semnificativ al unui proprietar mare și milionar din tăcutul nostru orășel, care, trecînd pe ulița pe care locuiesc, arăta unui străin căsuța mea săracă și spunea: «Aici stă ticălosul acela care răscoală satele...»"[44]. Tot pe atunci (în nr. 5 din 25 decembrie 1909 al *Cumpenei*) avea să publice povestirea *Un instigator* pe care avea să o pună în fruntea volumului, la fel intitulat, din 1912. Aici va apărea moto-ul: *„Mîngîierea lor, ceasul alinării. Răsplata lor, suferința. Virtutea lor, răbdarea."*

CERCURILE CULTURALE

Inițiativa lui Spiru Haret punea, pe întreaga perioadă marcată de răscoala din 1907, un semn caracteristic pentru activitatea de atunci a lui Sadoveanu: semnul *problematicii țărănești,* cercetată și dezbătută nu numai prin intermediul literar, ci și printr-o acțiune directă.

Sadoveanu va rememora adesea faptele și, neîncetat, va evoca în centrul lor pe Haret, cu inițiativele lui îndrăznețe. Iată, ca document autobiografic răsunător, un fragment din articolul pe care-l va scrie la 20 de ani de la moartea ocrotitorului său din 1907: „Personal l-am cunoscut de aproape în tinerețea mea și l-am iubit cu respect, ca un discipol. În 1905 și 1906, cînd mă duceam să-l văd, îi vorbeam, cu înflăcărarea vîrstei, despre opera educativă a cercurilor culturale și despre bibliotecile populare. Intervenea cu zgîrcenie de vorbe și observații precise, și totuși simțeam în el emoțiunea faptei bune, a cărei realizare o pregătea.

În acea epocă, cercurile culturale sătești se îndeletniceau mai mult cu propagarea sistemelor de agricultură rațională intensivă, care întîmpinau o vădită rezistență de plictiseală din partea sătenilor. Ei nu înțelegeau să fie învățați cum se cultivă cartoful ori porumbul; așteptau mai curînd să li se spuie cum pot dobîndi o bucată de pămînt. De cultivat se pricepeau ei cum să cultive. Dar învățătorii aveau instrucțiuni să evite neapărat problema pămîntului în aceste adunări populare. Chestia pămîntului era socotită ca un exploziv. Eu eram de părere că tocmai discuția pe acest teren poate da prilej cărturarilor să îndemne poporul la cooperație, pentru realizarea mijloacelor de împroprietărire. Marea proprietate era în curs de desfacere; toată problema era să se organizeze achiziția ei pe sama micilor agricultori.

Încă din 1904, Haret, atent la debuturile mele, îmi acordase, fără ca eu să fi visat să cer, un premiu literar destul de important pentru acele timpuri. Iar în 1907, îndată după răscoale, revenind ministru al Instrucțiunii Publice, făcea la Casa școalelor o primă numire care m-a surprins întâi pe mine, deoarece nu visam la ea. Eram stabilit în acel timp la Folticeni, izolat în acel fund de provincie cu intenția de a mă devota complect literaturii. Oficiul pe care ministrul mi-l încredința, de inspector al cercurilor culturale, nu-mi impunea domiciliu în București. Dimpotrivă.

În 1907, începeam a tipări, în tovărășia prietinului Artur Gorovei, o gazetă pentru plugari: *Răvașul poporului*. Spiru Haret, fără să fi fost solicitat, a oferit imediat o subvenție. Am refuzat-o pentru motive de independență. Însă faptul arată cît era de atent la tot ce i se părea folositor binelui public."[45]

Răvașul poporului apare de la 15 noiembrie 1907 pînă la 1 octombrie 1909, „la Fălticeni, ca gazetă bilunară populară de educație cetățenească și îndrumare economică". În apelul-program: „*Răvașul* este scris numai pentru popor și nu va avea în vedere decît nevoile lui". Cînd va înceta această publicație modestă, va apărea, la București, de la 27 noiembrie 1909 pînă la 15 aprilie 1910 săptămînalul *Cumpăna*, scris de M. Sa-

doveanu, D. Anghel, St. O. Iosif și Ilarie Chendi. În ce-l privește pe Sadoveanu, revista contura o acțiune începută ca un ecou al evenimentelor din 1907 și al încercărilor întreprinse în legătură cu „cercurile culturale".

Aici va evoca, dealtfel, sensul efemerului *Răvaș*, scos — cum spune el — „fără nici un scop politic", adică fără nici o angajare de partea vreunuia dintre partidele politice ale epocii, în concurență pentru cucerirea guvernului: „Mi-i rușine să mărturisesc, dar gazeta aceasta n-a fost scoasă cu nici un scop politic. Un cuvînt de aluzie la mișcările noastre politice n-a fost în ea. Era o biată gazetă pentru nevoile celor mulți, care-i învăța să cetească, să cugete la ceva mai bun și să se simtă oameni. Găsea un om în ea, pentru un leu și douăzeci de bani abonamentul pe an, «calendarul», explicațiile evangheliilor duminicale, cîteva rînduri de istorie pe înțelesul lui, apoi o chestie importantă potrivită cu împrejurările și viața lui, un articol care-i tălmăcea «legile țării», acele legi pe care trebuie omul de la țară să le cunoască; apoi «sfaturi de gospodărie», nu cursuri didactice, ci mai mult pilde, știri despre lucruri de folos aflate ici-colo, asupra lucrării pămîntului, creșterii vitelor ș.a. Mai adăogeam un răvaș doftoricesc, o glumă, o povestire — adică un «foileton literar» — «prețurile tîrgurilor» și, în sfîrșit, știri din țară, din celelalte ținuturi românești și din toată lumea.

Gazeta era alcătuită cu chibzuială, după cît ne pricepeam și noi, după slabele noastre puteri, — munceam la ea zece zile pe lună, scriam adresele, făceam expediția ș.c.l.

Și, lucru curios, nu le făceam acestea pentru un partid politic. Le făceam pentru cei mulți și umiliți. N-aș putea să spun de ce anume, cum nu poți înțelege de ce nu sînt mai mulți oameni cu simțul dreptății în țara noastră."[46]

Tot în *Cumpăna* va relua, cu oarecare distanță, bilanțul experiențelor cîștigate prin inspectarea *cercurilor culturale*. Iată-l evocînd o discuție de atunci, în tren, în cercul unor oameni care își manifestau indispoziția

cînd inspectorul vorbea despre 1907, problema țărănească și cercurile culturale:

„Dintr-o dată, la cele cîteva vorbe ale mele, s-a înălțat înainte-mi zidul unei cetăți. Cunoscuții mei au protestat. Au ridicat capetele și m-au privit chiar cu oarecare dușmănie. Ridicasem înaintea lor o fantomă. Anul 1907 pentru mulți este ceva dezgustător, ceva la care nu vor să se gîndească, ceva care e mai bine să rămîie îngropat în mormîntul trecutului. Și nu chiar împrejurările în sine fac rău atîtora cu amintiri tragice și oribile, cît unele judecăți care au întovărășit răcnetul de durere și disperare care a izbucnit din întuneric.

Pentru mulți mișcarea țărănească a pornit în urma unor agitații politice. A pornit-o d. Haret, ori altcineva, indiferent. Chestia este că mișcarea țărănească a fost un accident.

Dar acest accident eu îl luam drept o mîngîiere. Căutam să arăt că originile mișcării sînt vechi cît și marii proprietari de pămînturi; că am ajuns fatal la capătul unei evoluții, cînd o clasă socială, în stare de inferioritate, face revoluția. Așa s-a întîmplat aproape în toate țările Europei...

Nu. Aceasta este fantoma! Judecățile acestea te duc la constatări care îngrozesc. De aceea unul din oamenii serioși cu care vorbeam s-a grăbit să mă declare și pe mine agitator, deci unul din pricinuitorii tulburărilor care au loc în regatul nostru."[47]

În *Cumpăna,* în seria intitulată *Reflexiile unui explorator,* publicată din nr. 1 pînă în nr. 4, se concentrau toate observațiile „inspectorului" în legătură cu starea de lucruri din jurul anului 1907; erau, oarecum, carnetele de observații ce vor sta la temelia povestirii *Bordeienii,* care avea să apară în 1911.

Problematica socială începea să cîștige teren pe seama iluziilor culturale cu care pornise în Cercuri. Peste cîteva decenii își va aminti cu tristă ironie despre ruptura dintre „intelectualii" însărcinați să conducă „cercurile culturale" și auditoriul lor năpăstuit, sceptic și batjocoritor pe drept cuvînt: „Cît de importante și de satisfăcute erau aceste obraze care dirijau cercu-

rile culturale, care dădeau sfaturi cuvenite pentru ale sufletului și îndreptau spre progres munca rurală!

Cîteodată un țăran mai greu de cap îndemna pe un slujbaș mai tinerel să meargă, mîni, luni, la ogor, să-i arate chiar cu mîna dumnisale albă cum se ține sapa, ca să fie lucrul mai spornic. Deasemeni, dacă binevoiește celălalt domnișor, să-i arate altă dată cum se trage cu coasa în dreapta și în stînga. Cu multă umilință a vrut să știe un bătrînel mărunt, de la un domn pensionar, cum se poate afla vîrsta animalelor după dinți. Vrea să cumpere o vacă și i-i în grijă să nu fie prea bătrînă, căci în falca de sus n-are nici un dinte.

Domnul consultat a rămas nedumerit nu atît de întrebare, cît de veselia care se răspîndise în tot auditoriul. Căci în școala în care învățase el încă nu aflase că vacile n-au dinți decît în falca de jos. Prilej să se apropie de asemenea animal n-avusese, mai cu samă din pricina coarnelor. Vacile de la țară au prejudecăți. Holbează ochii și forăiesc amenințător îndată ce văd strai evropienesc."[48]

Dar nici „inspectorul", familiarizat cu lumea satului și apropiat de realele nevoi ale oamenilor, nu putea face prea mult. În 1910, Sadoveanu scotea o broșură la Casa școalelor: *Cum putem scăpa de nevoi și cum putem dobîndi pămînt.* Relua, acolo, concluzii ale nenumăratelor sfaturi cu sătenii, consemnate în „carnetele" sale. Dar realitățile aveau să i se dezvăluie treptat, incomparabil mai grave, iar cuvîntările și sfaturile tot mai inutile:

„Țăranul era îndemnat să frecventeze biserica și să-și trimeată copiii la școală.

Oamenii erau de acord. Iarna era mai greu cu copiii. Vara, mai greu cu biserica, deoarece administrația așază zilele de bîlci, la tîrgul de aproape, tocmai duminică dimineața.

Țăranul mai era îndemnat să se ducă la doctor, să cheme moașa, să nu creadă în descîntece și eresuri. Care moașă? De unde doctor? În sat nu-i decît un singur agent sanitar, fierarul, care poate scoate măselele cu cleștele.

În sfîrșit, i se făceau săteanului cursuri de agronomie, pomologie, apicultură și celelalte.

Li se părea foarte curios oamenilor că vin niște persoane străine de asemenea meșteșuguri, care nu ară, nu samănă, nu plantează — să-i învețe pe dînșii cum să facă și cum să dreagă.

«Mai întăi, n-avem pămînt» — replicau ei.

Al doilea, «ce să facem cu untul, cu ouăle, cu paserile, cu legumele, cu fructele de prisos, cînd sîntem la treizeci de kilometri de stația de cale ferată? și la patruzeci de kilometri de oraș?»

A discuta chestia pămîntului era interzis și primejdios.

A judeca de ce nu se organizează desfacerea produselor țărănești nu era în căderea nimănui. După ce cîntau frumos copiii școlii și un fecioraș mai vioi spunea acea poezie în care este un celebru vers: «Ș-oricît timp român voi fi, nu mă tem că voi pieri», oamenii se duceau la casele lor. Aveau de descurcat o problemă: ce-a fi însemnînd asemenea vorbe ciudate: «Oricît timp român voi fi?»

Țăranul nu se duce la doctor, spuneau în vremea asta tîrgoveții. Țăranul nu vrea să lucreze intensiv pămîntul. Țăranul se duce la crîșmă.

Cînd se combătea alcoolismul, observam la unii din ascultători un ușor zîmbet ironic.

În adevăr, orășenii dau dovadă de o totală abstinență. Așa de totală, încît își pot permite să ție predici sătenilor amenințați de acest flagel.

Fapt era că sătenii n-aveau alt club și altă bibliotecă. Iar băutura pe care o îngurgitau era așa cum o îngăduiau autoritățile."[49]

În retrospectiva *Anilor de ucenicie,* bilanțul avea să fie răspicat:

„Această vrednică de laudă osîrdie a marelui Haret n-a avut urmări binecuvîntate. Băncile și cooperativele au ajuns la un impas, bibliotecile și sfaturile populare s-au dovedit sămînță cu puțină roadă. Îmi amintesc cu mare mișcare sufletească numai sfatul de taină în care supuneam viziunile mele utopice voinții de mai bine a celui mai generos om politic din cîți am avut."[50]

Ne putem da seama că întoarcerea la Fălticeni nu a adus prea repede mult visata „grădină a liniștii", căci Sadoveanu era constrîns să fie călător nu numai prin locurile cercetate în pelerinaj, ci și în Bucureștiul tuturor centrelor politice și culturale, ca și pe meleagurile devastate de evenimentele lui 1907 și cutreierate în acțiunea „cercurilor culturale".

În toamna lui 1909 avea loc, la București, întemeierea Societății scriitorilor români și Sadoveanu era ales președinte (avînd în comitet pe Anghel, Gîrleanu, Lovinescu, Cincinat Pavelescu, Artur Gorovei, Goga, Iosif, Chendi, Minulescu și Zaharia Bârsan).

Drumurile la Iași erau, de asemenea, frecvente pentru întîlnirile de la *Viața românească*. Iar, din 1910, Sadoveanu este numit director al Teatrului Național din Iași. Fără să-și schimbe reședința fălticineană, el făcea, acum, naveta, de cîteva ori pe săptămînă, pentru treburile sale noi.

Și, în ciuda tuturor acestora, Sadoveanu *scria* mereu, cu o intensitate extraordinară. În *Viața românească* era prezent aproape număr de număr. Apăruseră aici, pe lîngă povestiri, încă în cursul lui 1907 *Însemnările lui Neculai Manea*, în nr. 5—8. Paralel, apărea, mai departe în *Sămănătorul* (*O istorie de demult* și *Mergînd spre Hîrlău*), în *Albina* (ciclul *Oameni și locuri*), în *Luceafărul* (*Fîntîna Hazului*, *Copilul nimănui* etc.). În 1908, în *Viața românească* nr. 1, 2 și 3 apărea *Duduia Margareta*, în nr. 5, *Haia Sanis*, apoi *Printre gene* și multe altele. În 1909, *Viața românească* se deschide cu *Cîntecul amintirii* și se încheie, în nr. 9—12, cu noul roman *Apa morților*. Este anul în care începe, paralel, scrierea *Cumpenei*, cu colaborări susținute număr de număr, pînă în 1910. Și, tot atunci, se intensifică activitatea publicistică în paginile *Vieții românești*, despre cărți și scriitori, iar 1912 avea să fie anul unei asidue serii de articole în *Universul*. În sfîrșit, acesta este și anul marelui roman istoric sadovenian din epoca tinereții: *Neamul Șoimăreștilor*, care

apare în nr. 10—12 din 1912 şi 1—9 din 1913 ale *Vieţii româneşti.*

Retrospectiv îşi va vedea însă întoarcerea la Fălticeni mai ales prin visul scriitorului de a se consacra prioritar scrisului şi de a-şi întemeia casă de piatră pentru el şi neamul său: „Alternam scrisul cu lucrările de regenerare ale livezii vechi. Devenit pomolog, împreună cu fratele meu mai mic, care urma cursurile şcolii de la Herăstrău, am învăţat a întineri merii şi a pune altoi în trunchiurile sălbaticilor. Apoi, cu aceeaşi osîrdie, am fost învăţăcel întru stupărit şi prietin al albinelor, deprinzînd rînduiala prisăcilor, fie din cărţi, fie de la prisăcari bătrîni.

În acelaşi timp, m-am înţeles cu meşteri iscusiţi, călăuziţi de Ghiţă a Andrioaei, dulgher de la Buneşti, şi am ridicat într-o singură vară casa, aşa cum o aveam în viziunea mea îndărătnică. Mi-am reluat umbletele, vînătoarea şi pescuitul, şi, odată cu întoarcerea în ţara mea adevărată, mi s-au isprăvit şi anii de ucenicie. Mi sau înmulţit în raft volumele, iar paragina s-a înnoit şi a devenit rai al copiilor mei, după datina şi

După legea din bătrîni
Din bătrîni, din oameni buni..."[51]

După Profira, aveau să umple casa cea nouă din strada Rădăşeni nr. 78: Teodora (Didica), născută în 1909, Bogdan-Mihail, născut în 1910 (dar care se va prăpădi după numai doi ani), apoi gemenii Ecaterina (Tincuţa) şi Bogdan, născuţi în 1912, mai tîrziu Mircea, în 1914, Livia-Lucia, în 1915, Lidia-Marioara, în 1917. Numai mezinul, Paul-Mihu, se va naşte, în 1920, la Iaşi.

Pe Ghiţă a Andrioaei îl înfăţişează, cu tîlc şi cu dragoste, în schiţa *Un meşter şi oamenii lui,* a doua bucată a volumului *Un instigator.* Iar creaţia *Neamului Şoimăreştilor* o lega direct de neamul şi casa sa din „grădina liniştii", în sfîrşit dobîndită, căci îşi încheie romanul cu binecuvîntatele vorbe:

„Bunicii mei sînt strănepoţii acelor oameni. Şi această istorisire de acum trei sute de ani, din vremea cînd strămoşii erau încă dîrji, am scris-o în liniştea unei prisăci, avînd în inima mea răsunetul durerii lor."

V

FRUNZE-N FURTUNĂ

1

LUNGI CONCENTRĂRI

„A FOST, PÎNĂ LA 1914, O EPOCĂ TIHNITĂ
A VIEȚII MELE. PE URMĂ, LINIȘTEA MEA
A FĂCUT ARIPI ȘI A INTRAT ÎN FURTUNĂ"

De fapt, norii prevestitori ai furtunii au început să se adune încă de pe la mijlocul lui 1913.

Primul război balcanic, pornit în octombrie 1912, se încheiase amăgitor în mai 1913, dar la 16 iunie izbucnea al doilea, de data aceasta și cu participarea României.

Sadoveanu, locotenent în compania a XII-a a Reg. 15 — Războieni, se afla mobilizat la Piatra Neamț, cînd la 28 iunie, îi scria lui Ibrăileanu pentru a-l vesti de „o excursie care nu poate suferi amînare": pleca, în chiar acea zi, „la Dunăre". O proiectată călătorie în Elveția era, de aceea, lăsată pentru cine știe ce altă dată...

„Excursia la Dunăre" nu mai era o drumeție sadoveniană. La 14 iulie, locotenentul Sadoveanu trecea Balcanii peste înălțimi de 1 500 m, ajungînd la două zile de marș depărtare de Sofia. Peste două zile, la 16 iulie, se deschidea, la București, conferința de pace, care avea să dureze pînă la 28 ale lunii. La 16 august, scriitorul se afla pe drumul întoarcerii.

Experiența inedită a acestei prime campanii de război este înregistrată pe coordonatele universului de pînă acum al scriitorului, adăugînd perspective pe care acesta le va valorifica ulterior.

Iată, mai întîi, semnificaţia unei mobilizări a oştirii române, fie şi într-un marş prea puţin epic, dar în condiţiile în care se contura la orizont ameninţarea marelui război mondial.

Această semnificaţie, Sadoveanu o defineşte, pe larg şi încă sub impresia participării directe, într-o scrisoare din 3 septembrie 1913, către O. Tăslăoanu: „Abia alaltăieri m-am întors din campanie; vei înţelege deci de ce scrisorile dumitale n-au primit răspuns. Am plecat cel dintîi şi m-am întors cel din urmă, deoarece regimentul meu (Războieni, 15) făcea parte din avangarda întregii armate de operaţiuni."[1]

Pentru Sadoveanu, campania de război însemnase o reîntîlnire cu eroii săi, cu ţăranii în primul rînd, ca permanenţe ale ţării:

„Noi rostim *patrie* şi raţionăm asupra acestui cuvînt; uneori zîmbim".

Oştenii-ţărani „stau gravi şi fără judecată în faţa vieţii, pe care o îndură ca pe o fatalitate, şi-n faţa morţii, care-i leagă cu mii de rădăcini de mormintele părinţilor şi strămoşilor".[2]

Experienţa morţii apropiate, pe drumul întoarcerii spre ţară, cînd izbucnise cumplita epidemie de holeră, a fost încă un prilej de comunicare cu mulţimea căzută pradă vicisitudinilor: „am simţit şi eu muşcătura aceea veninoasă a fiarei care intrase nebănuită în mine. După un somn penibil într-o după-amiază de arşiţă, am simţit răul cel mai înspăimîntător. Cu ochii coboriţi înlăuntru-mi, îl cercetam şi-l înţelegeam c-o disperare rece.

Biata-mi fiinţă, zguduită şi frămîntată, nu mai însemna nimic şi nu mai putea avea nici o putere de stăpînire asupra celor mai umilitoare manifestări. Sanitarii ardeau cu acid fenic locurile pe unde treceam şi lăsam urme, şi-n clipele de răgaz cei doi doctoranzi îmi luau pulsul şi mă priveau c-o funebră luare-aminte.

În sfîrşit, sentinţa fu dată; la urma urmei, simţeam în mine încă destulă tărie morală ca să n-am nevoie de ocoluri şi subînţelesuri. Cu voce simplă şi tristă unul îmi zise: «E holeră asiatică . . .»

Camarazii stăteau deoparte şi mă priveau cu ochi de spaimă. Înţelegeam că deodată devenisem pentru ei

o bestie apocaliptică. Cînd însă încredinţai celui care-mi era mai aproape dorinţele mele, ultimele poate, şi dădui însărcinări către toţi cei iubiţi care mă aşteptau, văzui durerea adevărată şi crudă în toate privirile... Cu toate acestea, nimeni nu mi-a întins mîna cînd am plecat. Ce copilărie! Mă gîndeam eu singur mai pe urmă, de cîte copilării leagă omul simţămintele cele mai puternice ale sufletului.

Am plecat spre un lazaret. Pot să-ţi spun că n-aveam disperări, nici tristeţă înfiorătoare. Un singur sentiment era stăpînitor în mine: mă supravegheam şi aşteptam...

Am avut fericirea să mă pot întoarce curînd la regiment şi la camarazii mei. Aceste clipe de tribut morţii, însă, mă fac să înţeleg şi mai bine tragedia care s-a desfăşurat în mulţimile imobilizate dincolo de Dunăre în jumătatea a doua a lunii lui august."[3]

Părăsind Bulgaria, ofiţerul, care era şi scriitor şi prisăcar, a lăsat în popasul de la Lovcea o amintire şi o inscripţie. A găsit un roi de albine şi, cu gîndul la „tovarăşele lui dintr-o liniştită prisacă, la poalele munţilor suceveni", l-a prins şi l-a aşezat într-un stup improvizat: „o pomană pentru creştinul din partea locului, care ar fi dat peste acest dar". Iată şi inscripţia lăsată în urmă:

„O, tînără şi nefericită Bulgarie! nu face ca acea matcă neprevăzătoare, care, în timpul unei veri secetoase, trimete roi mulţi în toate părţile zării, încît ea se istoveşte şi piere, iar tinerele colonii mărunte rebegesc la cele dintăi vînturi reci de toamnă; ci ia pildă de la această colonie tînără şi harnică, care-şi organizează munca şi-n primăvara vieţii ei strînge cu grabă mana florilor pămîntului; nu rîvneşte la strînsura altui roi şi păstrează ăcele răzbunătoare numai pentru adevăraţii duşmani din afară!"[4]

Înapoiat în „grădina liniştii", la Fălticeni, scriitorul se simte una cu mulţimea oştenilor:

„Voi avea multe de spus. Acum însă, ajuns acasă, nu gîndesc decît să mă reculeg şi să mă odihnesc. Cele dintăi zile de toamnă sînt dulci şi blînde — şi frumoasa ţară a Moldovei, cu toţi flăcăii întorşi din campanie,

pare a se bucura de tihnă, după lungi mîhniri şi ploi funebre. Şi eu sînt unul din cei mulţi şi nici nu doresc să fiu deocamdată altceva."[5]

„UN ORDIN MĂ TRIMETEA LA O COMPANIE..."

Pacea balcanică nu avea să dureze mult: vara lui 1914 însemna izbucnirea războiului mondial, în imediata vecinătate a graniţelor noastre.

România îşi declarase, în iulie 1914, „neutralitatea armată", care avea să ţină pînă la 15 august 1916, cînd se va decide pentru intrarea în război împotriva Puterilor Centrale.

Concentrările, însă, începuseră să se ţină lanţ, în mod firesc, încă de la începutul înarmării preventive, cu mult înainte de 17 martie 1915 cînd se decreta mobilizarea aproape generală a rezerviştilor.

La 7 august 1914, Mihail Sadoveanu se afla acasă, la Fălticeni, într-o permisie de cîteva zile. Atunci îi scria lui Ibrăileanu, trimiţîndu-i o delegaţie prin care îl numea înlocuitor al său ca director al Teatrului Naţional din Iaşi, „pe tot timpul mobilizării şi al războiului". Era iar concentrat, la Piatra Neamţ, în Regimentul 16, în acelaşi batalion cu fratele său Vasile.

Apoi, de la începutul lui 1915, după un scurt răgaz, concentrarea a fost aproape neîntreruptă pînă la mobilizarea generală. Paginile despre aceste „lungi concentrări" aveau să fie scrise şi publicate chiar în anul acela prea puţin prielnic creaţiei, în *Viaţa românească*, la rubrica „Documente omeneşti"; vor fi culese în volum mult mai tîrziu, după revenirea păcii, în cartea care se va intitula *Frunze-n furtună* (Editura Viaţa românească, 1920).

Prin „lungi concentrări", Sadoveanu se reaşază între oamenii săi dintotdeauna, plugarii, puşi, ca şi el, în faţa unui nou mod de viaţă şi rezistînd, ca şi el, prin forţa omeniei înrădăcinate în veacuri de confruntare cu vremurile grele:

„Lungi concentrări. Le-am început în mijlocul lui ianuarie 1915, cînd sunau cu sălbătăcie vînturile nordului; şi subt arme am simţit cele dintăi adieri ale primăverii. Oamenii, liniştiţi, cît au ţinut zăpezile şi cerurile posomorîte, începură a ridica frunţile şi a adulmeca zările cînd prinseră a pluti nouraşi albi pe cer liniştit şi adînc-albastru şi cînd austrul zbici cîmpurile. Trişti şi gînditori stăteau în repaosuri şi vorbeau de o mulţime de nevoi, pe care parcă atunci lumina soarelui de primăvară le descoperea lumii.

Au trecut aşa martie şi aprilie şi plugarii stăteau ca-n lanţuri în căzărmi. Numai obositoarele exerciţii de zi şi de noapte îi mai domoleau, injecţiile antitifice şi antiholerice şi «expunerea situaţiei europene». Mai ales veştile de pe tristele cîmpuri ale suferinţii omeneşti şi ale morţii îi ţineau încordaţi. Ascultau cu cea mai adîncă luare-aminte întîmplările celui mai mare război al lumii ş-al timpurilor.

— Alţii pier în locuri străine, zise într-un rînd unul; le ard casele, li se pustiesc gospodăriile, rămîn muritori de foame pe urma lor! Sînt alţii mai în suferinţă decît noi! ...

Se pare că suferinţile mai mari ale altora sînt o mîngîiere pentru năcazurile noastre."[6]

Ordinele de concentrare, alternînd cu prea scurte lăsări la vatră, îl purtau şi pe Sadoveanu dintr-un loc într-altul:

„În urma schimbărilor intervenite în «ordinea de bătaie» — îi scria lui Ibrăileanu, din Fălticeni, la 3 februarie 1916 — iată-mă comandant al companiei a 3-a la Movileni, ceva mai depărtişor decît Ciumuleşti, unde mă aflam mai înainte".

Obscurul sat Movileni este cel evocat, sub numele de Cucuieţi, în *Cocostîrcul albastru,* volumul ce va cuprinde *Povestirile de primăvară* publicate în nr. 4 din 1916 al *Vieţii româneşti:* „Marele război al popoarelor, care dovedeşte că toate ale veacului nostru sînt zădărnicie, că voinţa şi libertatea sînt o glumă, a aruncat şi pe cel ce scrie aceste rînduri, ca pe un fir de pulbere, într-un colţişor necunoscut al Moldovei, cu numele Cucuieţi".

„Acolo era compania mea. Acolo în coastele dealurilor, săpa de luni de zile lucrările teribilelor războaie moderne. Ca niște cîrtiți, soldații scoseseră la lumină imense moșuroaie de țărînă. Apoi, încet-încet, pe nesimțite, vîrîseră spre măruntaiele pămîntului toată pădurea din apropiere, după ce-o uciseseră, o curmaseră și o spintecaseră. Satul părea mort și pustiu subt apăsarea viforniței; gospodarii se coceau pe lîngă cuptoare; vitele se strîngeau cap la cap în perdele și șoproane; cînii mîrîiau, încovrigați cu boturile la cozi în culcușuri umede; numai oamenii companiei lucrau în inima dealului la niște nesfîrșite grajduri, ca din povești."

„Erau fantastici oamenii mei, cu căciulile negre de campanie în cap și cu opincile umplute cu paie în picioare. Stăteau liniștiți și nu spuneau nimica. Un sergent cu ochii negri ca păcura dădu raportul cu voce jumătate; apoi cazmalele începură iarăși să bată în pămînt, cerîndu-i necontenit să se deschidă."[7]

„DEPARTE, FRATE, DEPARTE..."

Satul Movileni, al „lungilor concentrări", era față de Fălticeni, departe... și nu prea departe... în kilometri, distanța era cu totul neînsemnată. Depărtarea este psihologică, a izolării de lume și a încazarmării. Este și depărtarea resimțită de ceilalți, de soldații aduși de la vetre. Moto-ul sadovenian, la începutul viitorului *Cocostîrc albastru,* subliniază procedeul artistic al îndepărtării nu numai în spațiu, ci și în timp, prin imigrarea într-un univers care plutește între real și fantastic, între istorie și mit, în permanențele amintirii. „Erau niște oameni triști și simpli" *complectașii* companiei comandate de Sadoveanu „subt arme de un an și mai bine, resemnați și împăcați în sfîrșit cu soarta". Prin ei, reapar vechile personaje în împrejurările noi. Scriitorul le înseamnă numele și întîmplările în limba lor veche împestrițată de vocabule stranii, „noi"; viața

și armata poartă cu sine informații și cuvinte din alte lumi. Iordache Trifan știe că la graniță se face mare „contraboanță", — contrabandă — și că domnu șef de secție din sat vrea să-și ducă nevasta la „chiatru", — la teatru, în București.

Altfel, viața scriitorului rămîne neschimbată. În mijlocul unui „tablou în alb", al casei înzăpezite în care locuiește, el ascultă și notează. Gazda, Profira Cocoș, fusese în tinerețe hangiță la „Hanul lui Colțun". Sadoveanu îi va spune, în literatură, Profira Cîrlan și o va lăsa să-și povestească istoriile. Aerelor ei de cucoană le va adăuga mistere poetice și înțelegeri străbune. Într-un mod inexplicabil rațional, întîmplările de demult, spuse de alții, se asociază, însă, cu unele dintre amintirile din copilărie și adolescență, din anii uceniciei în breasla vînătorilor și pescarilor. Căci în nopțile de primăvară pătrund, în „chilia" scriitorului fantomele trecutului. Și, lucrurilor înfricoșate spuse cu plăcere de madama Profira vin să li se adauge, fără întrerupere, evocări năpraznice din Delta Dunării ...

2

FILE SÎNGERATE

„ERA ATÎTA ÎNFRIGURARE ŞI ATÎTA NEVOIE
DE ÎMBĂRBĂTARE, ÎNCÎT LITERATURA DE LUPTĂ,
DE ÎNDEMN LA REZISTENŢĂ, SE CONFUNDA
CU TUNUL ŞI CU TRANŞEEA; DEVENISE
O NECESITATE NAŢIONALĂ"[8]

La 14/27 august 1916, cînd a sunat mobilizarea generală pentru intrarea ţării în război, Sadoveanu se afla, „desconcentrat" de cîtăva vreme, la Iaşi, în biroul său de director al Teatrului Naţional. Ofiţerul şi-a reluat imediat în primire comanda companiei, a plecat pe front şi a trecut munţii în Transilvania, trăind primele nădejdi şi deznădejdi. Vor fi evocate, toate, prin amintirile personajului de mai tîrziu, Oraţiu Demetrian:

„Eram partizan al avîntului sufletesc, pe care îl puneam mai presus decît orice forţă materială. Credinţa mea găsea o justificare în succesele rapide pe care trupele noastre le-au avut în primul moment cînd au păşit peste aşa-zisa frontieră. Destinele noastre, după nedreptatea de veacuri, păreau că sînt ocrotite de o voinţă divină.

Iată însă că, la puţine zile după 15 august 1916, am luat cunoştinţă de realităţi. Lipseau avîntului nostru elemente materiale şi tehnice. Cunoscusem în parte scăderile pregătirii noastre; acum se dezvăluiau, la fiecare dezvoltare a operaţiunilor militare, toate problemele nesoluţionate legate de zestrea uşoară a luptătorului şi de forţa colectivă a armamentului mare. Aveam o raniţă mai grea decît a inamicului, cu efecte mai puţine; o încălţăminte mai puţin comodă; un transport mai puţin repede; mitraliere şi felurite scule, cum le

spuneau soldaţii noştri, într-o proporţie cu totul redusă. Tot ce se leagă de muniţii, avioane, baloane, telefon, aprovizionări alimentare, se afla într-o stare de relativitate de care am suferit simţitor îndată ce reacţiunea inamicului a sporit..."[9]

Într-adevăr, ofensiva trupelor române, în prima noapte a războiului, începe eroic şi victorios, pe toată lungimea arcului carpatic, din nordul Moldovei pînă la Dunăre, silind trupele Armatei I austro-ungare să se retragă pe întregul front. În cîteva zile, trupele române au pătruns adînc în Transilvania, Armata de Nord, pornită din Moldova, a intrat în văile superioare ale Mureşului şi Oltului, a ocupat, la 24 august (7 septembrie), oraşul Gheorghieni şi la 25 august Miercurea Ciuc, apoi a depăşit, spre vest, munţii Vulcanici.

Inamicul a ripostat mai întîi pe frontul dobrogean unde, profitînd nu numai de superioritatea tehnică, ci şi, aici, de o superioritate numerică, a atacat capul de pod Turtucaia în zilele de 22—23 august şi l-a cucerit, în ciuda vitejiei armatei române.

„Am văzut — va povesti personajul de mai tîrziu — ce s-a petrecut la Turtucaia. A fost o tragedie al cărei poet încă nu s-a născut. Entuziasmul ofiţerului, îndîrjirea soldatului au marcat în fiecare colţ de pămînt al luptelor o valoare încununată de moarte."[10]

Cînd Sadoveanu a fost chemat la Bucureşti, să scoată *Gazeta ostaşilor*, în octombrie 1916, perspectivele începuseră să se întunece pentru o bună bucată de vreme. Scriitorul îşi începea o nouă campanie publicistică şi mobiliza în jurul lui colaboratorii breslei. Din noua sa redacţie îi scria, la 6 octombrie, folcloristului Artur Gorovei, rămas la Fălticeni, unde se afla şi familia lui Sadoveanu. Îi cerea o culegere adecvată din poezia populară, dar autentică şi în spiritul românului: „În privinţa *Gazetei ostaşilor* cred că te-ai lămurit. Ţi-am expediat primul număr (...) Nu numaidecît poezii patriotice trebuiesc, de acestea nu se găsesc în poezia populară românească; n-ar fi bune versurile cu caracter războinic pur şi simplu. Dar vei găsi d-ta singur ce poţi face."

Cu toată superioritatea cîştigată acum pe toate fron-

turile, numerică și tehnică, armata germană a ratat ofensiva din octombrie. A cunoscut, la Oituz, rezistența oștirii române, care a silit-o să se retragă pe pozițiile de plecare. Dar la sfîrșitul aceleiași luni, și-a luat ofensiva, pe Jiu, silind divizia română de acolo să bată îndărăt. Spre mijlocul lui noiembrie, trei armate germane se îndreptau spre București. Armata noastră și-a început retragerea generală, urmărită îndeaproape de trupele germane, austro-ungare, bulgare și turcești care amenințau să invadeze întregul pămînt al țării: „Am asistat la retragerea din cîmpia Munteniei. Pas cu pas și popas cu popas unitățile noastre au acționat cu intensitate maximă și în marginile celor din urmă posibilități. Copleșite de număr și de forță industrială, coloanele și-au salvat totuși cea mai mare parte de arme și materiale pe un lung spațiu și subt o presiune imensă.

Mi-am notat în carnetul meu de campanie o sumă de observații privind ofițerii și trupa. Eram mișcat în chip deosebit văzînd că apar atîtea acte de inițiativă individuală, dovedind valoarea materialului uman. Dumnezeu trebuia să dea într-o formă nouă izbîndă unui popor care însumează fără ezitare, într-o singură campanie, mai multe jertfe decît s-au produs în cursul secolelor anterioare. Într-adevăr n-au trecut decît opt luni de la aceste zile grele și s-a putut vedea la Mărăști, Mărășești și Răzoare, precum și în alte părți, că, la mijloace tehnice mai puțin diferențiate, soldații pămîntului acestuia pot să adaoge un coeficient superior de valoare personală."[11]

Dar aceste opt luni de încercare pe viață și pe moarte au durat, psihologic, un timp nesfîrșit, pînă să se ivească din nou semne de zare mai luminată. România nu a fost scoasă din război, cum urmăreau dușmanii, pămîntul ei n-a fost în întregime ocupat, dar capitala țării și toată Muntenia se afla sub ocupație străină. În cursul iernii și primăverii anului 1917, nu s-au mai desfășurat operații militare de amploare și, la adăpostul frontului constituit în fața inamicului, a început reorganizarea armatei române.

Mutat la Iași, provizoriu capitală, Sadoveanu conducea ziarul *România, organ al apărării naționale*, care apărea sub îndrumarea Marelui Cartier General. De la 2 februarie 1917, cînd apare primul număr, și pînă la ultimul,

care avea să apară la sfîrșitul lui martie 1918, odată cu semnarea la Buftea a Tratatului preliminar de pace între România și Puterile Centrale, Sadoveanu a fost prezent aproape zilnic în paginile acestui ziar. Un fel de însemnări zilnice, dar nu intime, ci de mărturie asupra unor vremuri grele, se pot reconstitui din această publicistică. Pe de o parte, mărturia asupra soldatului român în tranșee, erou și victimă totodată, căci vitejia lui era confruntată cu nepăsarea administrației de stat, cu asuprirea celor lăsați acasă de către organele locale și cu oribilul „spate al frontului", unde hălăduiau, alături de foamete, mizerie și suferință, huzurul îmbogățiților de război și desfrîul desperat de nesiguranță al saloanelor aristocratice. Împreună cu pagini contemporane sau ulterioare, de literatură, memorialul publicistic reconstituie o existență în același timp individuală și contopită în mulțimea celor angajați în luptă.

Iată, mai întîi, mărturia celui chemat de pe front la Marele Cartier General: „Vra să zică toate s-au isprăvit; de-acuma reintră în lume! Și cu toate acestea, nu sărea, nu striga, nu spuma de bucurie. Numai ca o liniște adîncă îi răzbătea în suflet din fundul ființii..."

„Lunile de campanie, zilele negre ale retragerii, pîcla iernii, mormîntul din care se ridicase — toate erau acuma ca un vis tulbure, care se risipește și se șterge la deșteptare. Camarazii rămăseseră îndărăt, în noapte..."[12]

Asemenea trecere dinspre moarte înspre viață nu se putea petrece, simbolic, decît primăvara. Sadoveanu o va evoca în mai multe rînduri, situînd-o de fiecare dată în acest anotimp al învierii.

Personajul din povestirea *Învierea* avea să-și amintească de o asemenea trecere cu prilejul unei permisii de cîteva zile, pentru sărbătorile Paștelui: „Cînd am dobîndit cele cîteva zile de învoire pentru sărbătorile Paștilor, ca să mă reped să-mi văd familia, nu-mi venea a crede. O să pot în sfîrșit să ies măcar o clipă din acest ținut al fioroasei nesiguranțe, să mă smulg din umbra gropilor!... N-o să mai joc cărți ca să-nșel așteptarea, n-o să mai înghit c-o poftă de ființă inferioară o mîncare searbădă. N-o să mai aud pulsînd tunul sub cerul mohorît. N-o să mai văd în juru-mi schelete de păduri bom-

bardate... N-o să mai văd tovarăşi zdrobiţi în sînge. N-o să mai simt înainte-mi *întîmplarea*, ţintuindu-mă cu ochi verzi şi nesiguri... O să scap cîteva zile! Voi coborî în ţară! Voi vedea cîmpiile, satele, livezile înflorite — şi oamenii în straiul cel vechi al păcii."

La o margine de sat, pe Siret, întîlnirea cu oamenii aceştia deşteaptă din nou imaginea războiului, a aceluiaşi război trăit însă nu de ţărani în uniformă şi în tranşee, ci de cei bătrîni, de femei şi de copii, în satele lor, adeseori transformate şi ele în linii de ariergardă ale frontului, cu armată şi spitale pentru răniţi şi pentru victimele epidemiilor: „Au murit saracii soldaţi pe-un cap... Au venit slabi şi năcăjiţi şi s-au prăpădit... Pe urmă au prins a cădea şi dintre noi... Ş-au murit toată iarna... Care cădea nu se mai scula... Aş putea spune c-a murit mai tot satul... Puţintei au mai rămas... Dar n-au murit numai la noi. Au murit şi-n Floreşti, şi-n Iurcani, în toate părţile... A trecut peste noi focul şi prăpădul..."

„În întunericul nopţii de primăvară, în adînca tăcere care ne împresura, cînd omul tăcu, — deodată mă simţii înfăşurat într-o manta de ghiaţă. Deodată îmi pătrunse pînă în fundul sufletului pustiul satului din juru-mi."

„Şi-n mine se grămădeau parcă lacrimile deznădejdii fără nume... Acolo, sub munte, în umezeala şanţurilor, în negura crudelor aşteptări, sub tunuri şi mitraliere, noi nu eram cei mai nefericiţi. Zăbranicul cel negru al dezolării plutea pretutindeni; ş-aici, şi dincolo, şi peste graniţi, în cîmpii, în sate şi tîrguri, — pretutindeni, în aceste ceasuri de apocalips..."[13]

Personajul din *Strada Lăpuşneanu*, cel chemat la Cartierul General pentru a lucra la un ziar al armatei, face drumul cu trenul spre Iaşi şi descoperă primăvara în natură şi în sine însuşi: „Un cîmp arat se deslușea în stînga. Pe marginea drumului luceau, pline de rouă argintie, ace fine de iarbă. Şi mirosul ascuţit al începutului de primăvară îi umplu sufletul. Izvora de pretutindeni, din pămîntul dezgheţat. Şi, ca o băutură tare, îi aduna sîngele-n obraji. O bucurie, demult înăbuşită în el, tresărea aprig încleştîndu-i inima. Şi setea de viaţă nouă îl înfioară prelung. Căzuse într-un adînc nespus şi acuma ieşea la

lumină. Se strînsese ca o fiară nemernică asupra lui însuşi, cu energia scăzută şi amorţită; acuma, biruitoare, fulgerau în el dorinţele neistovite. Parcă abia acuma începe să preţuiască bunul acesta imens pe care lumea îl părăduieşte în chip stupid. Aspra dorinţă de muncă, planuri nouă de viaţă îi umblau în sînge."[14]

Acest personaj „visa zîmbind reîntoarcerea lui în viaţa agitată a publicisticii. La Iaşi, neapărat îşi va lua iar locul lui. Simţea acuma că sînt atîtea de spus, în ceasurile lui moarte i se îngrămădise în suflet atîta nemulţumire veche şi atîta amară nevoie de viaţă nouă..." „Sînt hotărît să-mi reiau îndeletnicirile... Consider asta chiar o datorie" — va răspunde acest personaj la invitaţia de a scrie la ziarul local.

Ce e drept, Sadoveanu, la *România,* nu se putea manifesta atît de personal ca personajul său la ziarul local. La organul oficial al armatei, programul lui era oarecum acela pe care un colonel care nu călcase pe front i-l expunea ofiţerului de mai înainte, chemat la Cartierul General: „noi aici avem personal destul, însă avem nevoie de o minte mai ageră şi de o pană ascuţită... Cum dumneata eşti un scriitor cunoscut şi preţuit, ne-am gîndit la dumneata. Războiul azi nu se face numai cu tunul şi cu baioneta; se face şi cu pana... Dumneata ştii ce ploi de manifeste lasă în liniile noastre aeroplanele duşmanului; ştii ce informaţii otrăvitoare strecoară prin gazetele pe care le lasă la răţelele de sîrmă... Este de dus în domeniul acesta un al doilea război, neadormit..."[15]

Sadoveanu va purta energic acest război. Alături de el, în paginile *României,* vor iscăli Delavrancea şi Vlahuţă, Goga şi Agârbiceanu, V. Voiculescu şi D. Botez, Ion Minulescu, Claudia Millian, Ion Vinea şi Lucian Blaga, şi mulţi alţii...

„PUTEREA RĂBDĂRII"

Primul articol în noua sa campanie, Sadoveanu l-a dat de la primul număr al *României.* Se intitula *Armata.* În nr. 5, din 5 fevruarie, articolul *Puterea răbdării* sinte-

tiza starea de spirit a zilelor de falsă acalmie, după grelele încercări trecute și înaintea celor viitoare: „Războiul nu mai este, ca în vechime, o ciocnire de un ceas a două oști. Astăzi pe fronturi întinse din munți în mări se dau bătălii groaznice, care totuși nu alcătuiesc decît părți ale marii tragedii. Și războiul pregătirii, războiul răbdării, se prelungește și-n umezeala toamnei, și-n viscolele și gerurile iernii, și-n revărsările de ape ale primăverii. Soldatul îndeplinește lucrări de sobol, dă lupte, așteaptă îndelung și iar începe. Cîteodată este într-o plictisitoare nelucrare. Alte dăți luptă fără întrerupere săptămîni de-a rîndul, și zi, și noapte. Îndură foamea, setea, frigul, ploaia de foc a dușmanului. Trece o lună, trece un an. Cînd a fost începutul? Cînd va veni sfîrșitul? Neliniște, nesiguranță, grijile de-acasă; toate cer trupului tărie și sufletului răbdare neînfrîntă."

La mijlocul lui martie, articolul *Primăvara nouă* este un strigăt pentru o clipă deznădăjduit: „În vechile sălașuri ale omenirii, natura, buna noastră mamă, ar vrea să ne facă a crede că nimic nu s-a schimbat... Toate par a se dezveli la fel — vechi taine, vechi înșelări.

Toate vor fi fiind ca totdeauna armonioase în sine și fatale; dar sufletele noastre sînt altele. Sufletele noastre s-au otrăvit și s-au ofilit... Căci noi nu mai credem și nu mai putem rîde. Căci pe treptele de lumină ale ciocîrliei s-au înălțat fumurile acre ale exploziilor; și un urlet spăimîntător, urletul miilor de mașini ale morții, a covîrșit cîntarea firavă a privighetorii."

În nr. 56 din 29 martie, articolul *Țara mea* continuă meditația gravă și răzvrătită: „Nu ne-au rămas din trecut nici cetăți de piatră, nici îngrămădiri de opere de artă; dar în oglinda halucinantă a ochiului nostru orice colț, orice vale, orice rîu se înfățișează ca o urmă a dureros ului trecut. De aceea veselia noastră în fața naturii e potolită și durerea noastră în fața veșniciei mai discretă, deci mai tragică."

Eroismul simplu și anonim al soldatului din popor este evocat în povestiri scurte, scrieri în proză, de reluat în vremuri mai propice literaturii, după război: *Ordonanța*, în nr. 38, *Planul lui Dulhan*, în nr. 48, *Nepotul*

lui Avram Iancu, în nr. 72, *Domnișoara*, în nr. 107, *Ura*, în nr. 111, *Cu ochii la cer*, în nr. 125.

Cînd, în Rusia vecină și aliată a avut loc prima revoluție din 1917, Sadoveanu a privit cu nădejde la ziua în care „marele popor al stepelor s-a scuturat deodată din somnu-i lung și, ca printr-un farmec, a început a zvîrli în juru-i zdrențele trecutului, apărînd în fața lumii într-o haină de lumină". Astăzi — scrie el în articolul din 6 aprilie — lumea se scutură din temelii și se primenește. Ziua de mîni ne așteaptă și pe noi c-o complectă primenire morală... Ca și Făt-Frumos, cel din poveste, a venit timpul să lepădăm greoaia și blăstămata piele de șarpe."[16]

Ideea unei necesare „primeniri" după experiența războiului o va prezenta și cu prilejul altui semn bun, de mult așteptat, pe frontul anti-german, în Occident: bătălia de la Verdun; în articolul numărului 78, din 22 aprilie, *Jertfa rodnică*, elogiul francezilor se îngemănează cu speranța românească: „Această măreață pildă a Franței e menită să aibă un adînc răsunet în inimile noastre.

Sîngele vărsat și jertfele nu sînt niciodată zădarnice. Morții de la Verdun au hotărît biruința Franței. Greu încercată, cu teritoriul călcat de dușman, nobila țară a *Marseillezei* se ridică deasupra năvălitorului și strigă cu avînt teribil și semnificativ: Niciodată!

Am fost călcați și copleșiți și noi. Dar inima ne-a rămas tare și dîrză. În cheile munților, oamenii acestui pămînt s-au bătut cu tărie și au dat cumplite lovituri dușmanului. Marea noastră jertfă pentru cauza comună a dreptății n-a fost fără folos.

Zădarnic ne-au pustiit țara. Zădarnică le-a fost revărsarea de puhoi negru. Aici este o inimă înrudită cu a marilor luptători din vest. Este o conștiință a unui drept mai tare decît nenorocirile și decît moartea. Inima și conștiința unui popor nu pot fi biruite. Luptătorii pier, dar nu îngenunchiază.

Iar din dureri și încercări, un popor iese mai tare și mai bun."

Speranța în victorie și în schimbări căpăta accente de o vigoare tulburătoare presimțind apropiata cotitură a soartei războiului, la mijlocul lui iulie, în preajma *Mă-*

răştilor care mai erau, deocamdată, doar un nume pe hartă şi o concentrare de tranşee, oameni şi arme. La 7 iulie, în articolul *Nu sîntem cunoscuţi,* din nr. 153, e întregul program al aspiraţiilor şi nădejdilor lui Sadoveanu:

„Să nu uităm că poporul acesta, care a suferit cumplit în veacuri neguroase, şi-a păstrat intactă comoara sufletească şi nu aşteptăm decît clipe prielnice ca să ridice în lumina lumii şi să valorifice tainice tendinţi, minunate instincte atavice ş-o inteligenţă limpede.

Tristeţile stărilor sociale vor rămînea un vis urît al trecutului; ultimele pete de lepră bizantină vor cădea. Ce poate neamul acesta să facă a dovedit-o, cum am arătat altădată, civilizînd pustiul dobrogean. Ce filoane de aur curat cuprinde au dovedit-o un Kogălniceanu, un Eminescu, un Grigorescu, un Enescu şi alţii. Aceste expresii pure ale geniului nostru naţional înfăţişează în lume, pentru poporul nostru, un drept pe care nu-l pot sfărîma nenorocirile şi duşmanii noştri.

Să mai vorbim oare de acea minunată armată, care subt ochii noştri şi-a scuturat durerile şi restriştile, c-o vigoare eroică, şi stă gata în faţa inamicului, mai tare sufleteşte decît oricînd, cerînd să se jertfească pînă la urmă, pentru pămîntul nostru, pentru neam, pentru limbă, — pentru tot ce înfăţişează patrimoniul trecutului şi nădejdile viitorului?

Sînt umiliţii noştri fraţi, sînt legiunile pămîntului românesc. Nu i-am cunoscut, nu i-am preţuit. Acuma-i cunoaştem şi-i preţuim. Ei vor birui nu numai nefericirile prezentului, dar vor sfărîma şi vechea inerţie, vor sfîşia vechea negură, aducînd un val de viaţă nouă şi de energii necunoscute în România de mîne."

Într-adevăr, armata română stătea „gata în faţa inamicului": „La 11 iulie, după bombardamentul intens de artilerie, trupele noastre trec la atac, de la Mărăşti la Înţărcătoarea. Am avut prilejul să văd chiar atunci locurile. Am văzut pe comandanţii de unităţi: aveau o însufleţire sacră. Cu generalul Artur Văitoianu am mers pînă către Limpejoara. Inamicul fusese măturat pe o adîncime de patruzeci de km. Tranşeele inamice, formidabil amenajate, depozitele de muniţii, bateriile de arti-

lerie, toate căzuseră brusc, în fața avîntului trupelor și a mișcărilor precise executate de comandamente. Era o eliberare dintr-un coșmar lung și dureros. «Vitejia dreaptă» biruia, cum scrie pe steagul lui Șerban-Vodă, care a intrat acuma iarăși în țară, adus dintr-un muzeu străin."[17]

Pînă la 17 iulie, marile unități ale Armatei a II-a române au ajuns în valea superioară a rîului Putna, unde ofensiva a fost oprită numai datorită situației strategice de ansamblu, după ce pozițiile de apărare ale inamicului a fost rupte într-un sector larg de cîteva zeci de kilometri și amenințate să fie tăiate în două.

Scriitorul devine reporter de război. Pleacă pînă în locurile victoriei și consemnează totul cu patriotism stăpînit de mîndrie și luciditate, pentru *Impresiile de pe front. Bătălia de la Mărăști* ale numărului 170 din *România*. Inamicul era încă departe de a fi fost înfrînt: și-a primit lecția, dar nu renunța la planurile sale, revizuite în noua situație. Comandamentul român cunoștea aceste planuri și se pregătea pentru o nouă bătălie de a cărei victorie depindea totul. Încrederea în izbîndă era întemeiată, ca și neliniștea.

Scrisoarea din 22 iulie, trimisă de Sadoveanu lui Gorovei la Fălticeni, reflecta întocmai această stare de spirit: „Situația este astăzi de așa natură încît se iau *din timp* măsuri de evacuare. Poate ne va fi dat să plecăm în pribegie. În cazul acesta nimene dintre dv. nemilitarii nu trebuie să plece. Nu pleci nici d-ta. Ai, te rog, în cazul acesta grijă ca și pînă acum de familia mea. Ar trebui, cînd va veni momentul, să vorbești cu familia Rossignon. În cazul — Doamne păzește — al unei ocupații nemțești, ei ar putea fi de folos. Sînt oameni de treabă și ne sînt prietini.

Prea tare să nu te alarmezi însă. Nădăjduiesc încă să stăm pe loc. E necesar însă să ne luăm din timp măsurile. E bine să fim calmi... Am fost zilele trecute în Vrancea, în locurile unde armata noastră a spart frontul german la 11 iulie. Am rămas uimit de ce lucruri mărețe s-au petrecut acolo..."

În dimineața de 24 iulie, unitățile românești începuseră înlocuirea trupelor ruse care urmau să fie depla-

sate spre nord și, astfel, în fața inamicului se aflau singure, doar cu o divizie rusă gata și ea de plecare. Un bubuit nemaipomenit a izbucnit atunci în lunca Siretului: era pregătirea de artilerie germană care declanșa bătălia de la Mărășești. Divizia rusă a cedat terenul, în fața unei întregi armate germane. Dar după o înaintare de numai cîțiva kilometri, aceasta, pe deplin sigură de victorie, s-a pomenit stăvilită de o rezistență formidabilă: prima divizie din Armata I română trecuse Siretul, se instalase în locul trupelor ruse și toate încercările trupelor germane de a o înfrînge au fost respinse cu pierderi însemnate. Germanii, prin gura generalului von Morgen, comandantul grupării de șoc a armatei, descopereau încă o dată că „românii erau adversari redutabili".

Din nou, reporterul de război a fost prezent la datorie. Iar înfățișarea simbolică a jertfel ostașilor români pentru salvarea patriei rămîne o pagină reprezentativă: *Mărășești,* în nr. 188 al *României:* „... Cînd se vor scrie paginile epice ale acestui război al liberării și al muceniciei neamului nostru, — generațiile viitoare se vor cutremura. Ca din întunericul bătrînelor povești, va răsări o veche imagine despre care povestesc vînătorii de odinioară.

Un zimbru încolțit de o haită de lupi într-un pripor păduros, lîngă un lac. E cu coama zbîrlită, cu ochii mînioși și crunți. Scurmă pămîntul cu copitele, suflă aburi fierbinți pe nări și mugește. În juru-i sînge, măruntaie și trupuri spintecate. Dar fiarele sînt multe, urlă, îl împresoară, îl hăituiesc necontenit. Sînt parcă din ce în ce mai multe și de urletul lor clocotește pădurea.

Cu dosul într-un gorun bătrîn și cu coarnele țapoșe gata de atac, zimbrul a înțeles deplin primejdia. Dar el e cel mai liber și mai măreț oaspete al codrilor, — și trebuie să cadă cu vrednicie.

Haita, îndîrjită, dă un ultim iureș. L-au încolțit, i-au sărit în spate.

Atunci, scuturîndu-se și mugind fioros, zimbrul își încordează grumazul, se avîntă și se prăpăstuiește în valuri. Își duce la fund dușmanii, iese sforăind pe luciu, iar se cufundă. Apoi urcă dincolo, la mal, în luminiș,

şiroind de sînge, însă măreţ şi neînduplecat — în cele din urmă luciri de aur ale asfinţitului.

De acest zimbru vechi, — stemă a acestui pămînt, — îşi vor aminti cei ce vor veni după noi, cînd vor ceti tragicul război al oştenilor noştri."

Publicistica lui Sadoveanu înregistrează alte evocări, printre care *Sonda,* în nr. 191, apoi suita articolelor documentare despre acţiunile şi planurile inamicului: *Scopurile de război ale Germaniei* (nr. 209), *Suferinţele prizonierilor noştri în Germania* (nr. 225), *O nouă crimă* (nr. 233), *Documente* (nr. 234)...

Două direcţii ale meditaţiei sadoveniene îşi lasă, încă, amprenta în însăşi paginile *României.*

Pe de o parte, viitorul ţării, în lumina apropiatei păci obţinute în condiţiile ocupaţiei inamice, excelent sintetizat în articolul *Provizorat* din nr. 355 (27 februarie 1918): „Luptătorii noştri stau încă pe Siret. Dar tunul a contenit... În frămîntarea noastră pentru aşezarea legii ce ni se cuvine a intervenit o pauză. Intervine ş-o pace poate, impusă de împrejurări duşmane.

E o pace tristă. E o toamnă mohorîtă. Dar nu poate fi decît o stare de tranziţie, căci neamul e întreg şi viază. Toate pulsaţiile lui, toată seva acestui pămînt tind spre înnoire şi spre primăvară.

Idealurile noastre, dreptatea noastră, sînt în noi ca forţa din mărul cel sălbatic pe care-l vedeam ani şi ani la o margine de drum. Îl sfîşiau, îi rupeau mugurii, îl insultau toţi reprezentanţii scării zoologice; l-au bătut grindine şi l-au pustiit omizi. În fiecare primăvară el îşi închidea rănile şi întindea braţele tot mai sus spre cer. Cînd trunchiul noduros şi plin de cicatrici a pus la adăpost în lumină o coroană puternică, într-o primăvară splendidă roz-albă înflorirea s-a desfăşurat ca o răsplată a atîtor injurii şi suferinţi.

Puterile aspiraţiilor noastre nu pot fi oprite de trecătoare clipe care cad în vîrtejul veşniciei. Ele cuprind de pe acum în ele înflorirea viitoare, ca o lege organică. Vom odrăsli şi vom înflori după dureri ca şi mărul cel sălbatic."

Pe de altă parte, ca şi personajul său din *Strada Lăpuşneanu,* Sadoveanu îşi îndrepta pana, acum, mai ales

împotriva profitorilor și a orgiei care puneau stăpînire pe cei aflați la adăpost, în Iașul care aduna, acum, lumea suspusă a Bucureștiului pe lîngă aceea locală. „Negreșit, în Sybaris trebuia să izbucnească Adevărul. Oamenii curați trebuie să încerce a opri curentul de disoluție" — își spunea acel personaj, deschizîndu-și campania de presă împotriva „hienelor războiului". În nr. 361 din 1 martie 1918, Sadoveanu publica o *Scrisoare deschisă Domnului Lăpușneanu:* „Nu știu dacă mulți din vrednicii luptători din munți și de pe Siret cunosc această stradă a Iașilor care evocă numele unui sîngeros voievod al Moldovei. E un loc îngust și cotit", „împodobit cu foarte multe firme străine și cu parfumuri extrem de scumpe. Cuza, de pe soclul lui din Piața Unirii, îi întoarce spatele."

„Oameni gravi, cu burți prea proeminente pentru această epocă a sobrietății, tineri cu mers legănat, fericiți că pot purta un pantalon cu dungă și o cravată din vremea neutralității, ofițeri subțirei și gînditori, femei cu ghete foarte scumpe și buze foarte roșii trec în sus și-n jos, se salută curtenitor, se opresc o clipă și schimbă vederi importante asupra situației interne și externe, își strecoară la ureche sub pecetea celui mai mare secret veștile confidențiale, se invită la un ceai „cu cozonac" ori la o reuniune foarte veselă și plăcută, unde se dansează un *tango* îndrăzneț."

„Cine nu trece în sus și-n jos prin acest nostim culoar? Deputați încruntați, senatori cu priviri juvenile, femei cu toalete măreție și zîmbete îndoielnice, gazetari buni și prietini cu ultimul ministru de interne, artiști, cercetași, surori de caritate și-n sfîrșit cei mai colorați reprezentanți ai vremii, furnizorii armatei și hienele războiului în toate ipostazele...

În după-amiezile cu soare ale primăverii timpurii, la ore fatale, această masonerie se adună, circulă, dezbate și stabilește buletinul zilnic al acelei triste bolnave care se numește România.

Pe cînd soldatul suferea, sîngera și murea la hotar — colectivitatea anonimă, «domnul Lăpușneanu» se plimba în liniște, fuma, flirta și se pregătea de ora cinei. Punea la cale, dacă vreți, ofensiva, elabora planuri, vîn-

tura imperii. Era foarte eroic cît baionetele înţepau linia orizontului nostru."

„Dacă n-aş fi filosof şi iertător, aş putea să-ţi spun, domnule Lăpuşneanu, că astăzi, ca şi ieri, cînd te numeai Calea Victoriei, eşti vrednic de dispreţ."

„IMPRESIILE ŞI IMAGINILE MELE DE-ATUNCI"

Despre editarea publicisticii din anii războiului, Sadoveanu avea o părere limpede, distingînd-o de literatură. O expusese în repetate rînduri, cu prilejul culegerilor altor autori, ca şi ale lui însuşi. De pildă, la adunarea în volum a unor *Însemnări din timpul războiului,* de Eugen Herovanu, preciza într-o notă intitulată *Pe marginea epopeii:* „Sînt articole de ziar scrise subt impresiile momentului, în acele vremuri cînd, în Moldova, şi mai ales în Iaşi, petreceam ore de înfrigurare, de deprimare, de renaştere şi de nădejde: în epoca duşurilor scoţiene, cum spuneau unii prietini glumeţi. Teribila epopee nu s-a depărtat destul ca s-o privim sub perspectiva ei adevărată; focul care ne-a ars sufletele încă nu s-a potolit, ca să putem scoate dintre scorii şi cenuşă aurul unor amintiri nepreţuite; marile evenimente trebuie deabia de-acum înainte să îndemne pe artişti."[18]

Despre război ca „izvor de inspiraţie literară", Sadoveanu a scris de multe ori, pînă în preajma noului război mondial. Un rezumat concis, şi mai mult în stilul reporterului decît al scriitorului, dar semnificativ pentru limpezimea opiniilor, îl aflăm în *România literară* nr. 30 din 1939, în cadrul unei anchete, iscălită Const. Ene, despre *Scriitorii români şi literatura de război:* „Războiul este fenomenul unor împrejurări deosebite care vin să schimbe ceva în structura interioară, de cele mai multe ori, a popoarelor. Indiscutabil că artistul poate găsi nenumărate motive de inspiraţie în aceste declanşări de forţe, în şirul suferinţilor pe care le aduce, în eroismul ostaşilor, în iubirea celor duşi pe front pentru apărarea gliei. Depinde însă de artist. În

funcție de el este totul. Unii găsesc ceva semnificativ, vrednic de-a le sta sub pană, alții altceva. Criterii de selecțiune în literatura de război nu se pot impune, pentru faptul că însăși acțiunea războinică ce-i este generatoare refuză criterii.

Socotesc însă că războiul nu trebuie să împingă pe scriitori la opere de grandomanie și de atîțare sau răzbunări, pentru că nu acesta este, prin excelență, rolul scriitorului. Atrocitățile îi repugnă omului care are în el un cît de mic sîmbure de umanitate. În schimb, tot ceea ce se poate desprinde nobil din acest act ajută la călirea, la formarea, la deschiderea unor noi perspective, ce nu-i pot decît folosi."

Iar direct, despre scriitorii români și războiul nostru din 1916—1919: „Cu atît mai vîrtos pentru noi, pentru că războiul trecut a fost dus cu credință, cu sacrificii; el ne-a dat numeroase opere. Noi eram în stare de apărare. Nu doream de la nimeni nimic. Ne apăram ceea ce ne-a dat Dumnezeu.

Veacuri de-a rîndul noi n-am avut parte decît de suferinți, împilări, lacrimi. Credințile neamului nostru, crescut aici ca un copac falnic, au fost aspru încercate. Războiul a fost un prilej să ne valorificăm drepturile la viață. Și tot ceea ce am făcut, ceea ce am îndurat sau cîștigat ne da dreptul să le prezentăm.

Ceea ce am scris e o icoană a luptei pentru valorificarea acestor drepturi de viață ale neamului, trecut prin momente excepționale. Așa privind lucrurile, desigur că războiul nostru trecut a generat opere de artă."

Cea mai pregnantă caracterizare a raportului său, ca scriitor, față de războiul trecut, o face Sadoveanu singur în prefața, niciodată reeditată, la o cărticică ea însăși uitată: *Trenul fantomă*, apărută la Editura Națională-Ciornei, în 1932 (de fapt, reluare a romanului *Strada Lăpușneanu*): „Îndată după războiul din urmă — sînt de-atunci doisprezece ani — am însemnat într-un teanc de foi cîteva din impresiile și imaginile acelei epoci. Nu adaog nici un epitet; oamenii încă n-au scornit adjectivul care ar putea caracteriza timpul. Există numai o expresie populară: asta mai degrabă poate intitula nefericirile, boliștile, ruina, moartea, care

au bîntuit concentrat asupra europenilor: «A fost bătaia lui Dumnezeu». Zicătoarea, dezvoltată din suferinţi identice seculare, şi-a pierdut forţa. Oamenii o rostesc acum fără cutremur. Să încercăm însă cît de puţin a o despica în adevărul ei intim, evocînd în acelaşi timp zilele noastre tihnite şi rînduite dinainte de 1914; să lepădăm punctele de vedere particulare, păstrînd esenţialul umanităţii şi culturii; abia atunci semnificaţia ei apare teribilă. Omul a întrebuinţat exact ca un sălbatic isteric o parte din născocirile lui. Aburul, electricitatea, năvile aeriene, explozibilele trebuie să fie, în destinaţia lor, elemente de progres. Toate au fost folosite însă pentru distrugere. Aşa s-a părut a fi voinţa dezechilibrată a omului. De fapt, cum spunea un martor al demenţei, toate părţile componente ale acestor unelte de război, scormonite din liniştea eternă, combinate, transformate şi aţîţate, au devenit monştri de apocalips, vărsînd flacără, stropşind şi înghiţind pe ticălosul *homo artifex*, care le-a tulburat şi le-a anarhizat. Aşa încît, cu adevărat a fost bătaia lui Dumnezeu, cum spunea miliţianul Avram, pe care l-am cunoscut într-un tren fantomă a acelor vremi.

În impresiile şi imaginile pe care le răsfoiesc acum din nou, văd astăzi cu mult mai mult decît atunci, căci s-a adaos perspectiva, şi seminţele suferinţilor şi-au dat roada. Văd mai mult şi din pricină că, atunci, nu înţeleg bine de ce, ori din interpretare greşită, ori din prejudecată, ori din jenă faţă de mine-însumi, ori din timiditate faţă de artă, nu dezvăleam şi nu storceam destul lucrurile. Astăzi asemenea mîncări se servesc mai sărate şi mai pipărate decît altădată.

Bag de seamă că nu mai este la modă nici discreţia de odinioară în ceea ce priveşte alegerea subiectului. Ar urma să-l complic pe al meu şi să-l ţes cu tipuri şi fapte extraordinare. Îl prefer însă aşa cum îl găsesc în foile mele, simplu şi adevărat. Cel mai umil soldat părtaş la tragedie a trăit suferinţi de generaţii."

Dar mai este încă o experienţă trecută din anii războiului în literatura sadoveniană. O *iniţiere* în plus, la contactul cu înţelepciunea populară, o iniţiere adăugată celei de demult, în breasla vînătorilor şi pescarilor.

În primul rînd o redescoperire, ca într-un nou botez, a *Mioriţei,* la însuşi izvorul presupus al producerii ei în veacuri.

În iulie 1917 fusese pe frontul de la Mărăşti, în Vrancea. Notele de pe front, din acel moment, reţin solemnitatea unui peisaj în care oameni şi locuri ies, parcă, din timp şi din vîltoarea războiului prezent, pentru a se întoarce în vremuri primordiale. Iată articolul *Mărăşti,* reluat în *Frunze-n furtună,* ca fragment de taină a comunicării: „Pantele şoselei încep a deveni mai repezi. Simţim răcoarea şi umezeala pădurilor. Trecem prin vaduri de ape sclipitoare. Suim, printre dealuri rîpoase scormonite pretutindeni de bordeie. La lumina focurilor fantastice, în jurul cărora stau la sfat soldaţi, se arată ferestre şi uşi bizare, astupînd săpăturile în lutul rîpii. Parcă trecem printre primitive şi misterioase locuinţi de troglodiţi. Cai pasc liniştiţi printre copaci şi la marginea drumului. La o oprire scurtă, aud un murmur dulce de fluier. E o cîntare uşoară, înăbuşită, plină de amărăciuni şi lacrimi. Focul pîlpîie peste un grup de soldaţi de la coloane, tolăniţi în ierburi. Cineva oftează, cînd fluierul tace: Of, Of! — Pe urmă se face linişte în marginea de pădure şi noi ne strecurăm la deal prin umbră, pe cînd focul, în urmă, fîlfîie printre copacii bătrîni aripi de lumină şi umbră."[19]

Războiul, în contact cu pacea satului şi a naturii, confruntă mitul cu realitatea, dar nu pentru a-l şterge, ci pentru a-l împleti cu istoria, nouă şi veche, a Vrancei: „Luna e sus, cerul s-a limpezit. Peste sat şi-n împrejurimi, pace. La apus, linia neagră a munţilor acoperiţi de brădeturi. Deodată tresare de-acolo, din munţi, tunul. Loviturile se îndesesc. Sună şi împuşcături de arme. Apoi clămpănesc iute şi întărîtat mitralierele. E un atac de noapte cătră hotar, în prăpăstioasele viroage şi pîraie ale înălţimilor. Acolo, după bătălia de la dealuri, soldaţii noştri s-au suit urmărind, hărţuind şi împingînd îndărăt sfărîmăturile regimentelor duşmane.

Aici e Vrancea, vechea Vrance a lui Ştefan-Vodă, cetăţuia în care n-au putut străbate fără crîncenă pedeapsă duşmanii lui. E cetatea de piatră a Moldovei,

unde năvălitorii noi au fost de curînd rupți, sfărîmați și năprasnic bătuți de oștenii noștri."[20]

Aici, Sadoveanu reintră în comuniune cu „cîntecul din veac" al păstorilor. Aici, căci tabloul pe care îl va evoca tîrziu, în *Anii de ucenicie* (finalul capitolului XIX) — un tablou de război și pace eternă „la Vizantea" — este același cu cel al *Mărăștilor*, iar fabuloasa *Vizantea* e Vrancea însăși: „Îmi aduc aminte că mă aflam la Vizantea, în vremea războiului trecut, și auzeam tunurile mugind sus, pe culmi sub cer, în pădurea eternă. Încleștarea oamenilor se prelungea în pustiurile de piatră. Pe margini de drumuri și poteci văzusem risipite arme și căști; în cotloane de costișă, tunuri și chesoane. Amărîții pămînteni suiseră pînă la sălașurile caprelor negre, trecînd tunuri peste ponoară și aburcîndu-le pe țancuri. Ecourile clocoteau măreț în toate gangurile munților. Le ascultam cu inima bătînd, în acea zi fierbinte de iulie. Lătratul tunurilor a contenit cînd a căzut sara și peste singurătăți negre s-a întins tăcerea ca o apă nesimțită.

Mă aflam între distrugeri și bejenii. O parte din vrînceni pribegiseră. Alții, rămași, ascultau atenți, așteptînd să izbucnească de subt acea tăcere spaimele. Poate așteptau să se ridice din veac bătrînii adormiți, căci în cetatea acelor munți dormea în țărînă un popor mai numeros decît cel în viață.

Liniștea aceea solemnă a Vrancei mi-a pătruns fără să vreau sufletul și am simțit deslușit picurîndu-mi în simțuri, ca o adiere și ca o litanie a păstorilor răposați, acel fermecător început de baladă:

Pe-un picior de plai,
Pe-o gură de rai...

De pe prispa pe care stam, subt acoperișul scund de draniță, zăream un drum cotit sub lună și-o apă argintie care întovărășea drumul. În stînga mea, un turn întunecos de biserică. În dreapta, codrul negru suind în cer, spre stele. În apropiere, subt un șopron, oameni năcăjiți la o vatră veche de foc.

De unde îmi venea oare murmurul acela de cîntec fermecat care îmi tremura în suflet?

Era un murmur melodios al generațiilor căzute. Era un cîntec de păstori din zorii veacurilor și ai legendelor."[21]

O asemenea comunicare venită tainic din trecut și din pămîntul strămoșesc o cunoaște, în alt fel, și personajul din *Morminte*, cel ce trăia entuziasmul primei înaintări, deznădejdea retragerilor succesive și redobîndirea credinței confirmate în zilele Mărăștilor și Mărășeștilor. Iată-l, la o masă ostășească, între ofițeri, respingînd cu violență afirmațiile generale despre „miracolul" victoriilor românești. Nu, nu despre miracol e vorba, spune el și Sadoveanu, prin el. E un lucru firesc și necesar, nu în logica operațiilor conduse de un Stat major, ci în aceea a continuității prin veacuri a unui destin: oamenii pămîntului pot fi momentan înfrînți, dar își recapătă forțele din pămîntul lor, de la înaintașii lor. Iată-i discursul: „Ce însemnează asemenea laude pentru ultimele acțiuni ale armatei noastre? Sînt într-atîta fapte vrednice de uimire? Sau e firesc ca, în condiții întrucîtva egale de utilaj modern, acești daco-romani să aibă superioritate? Căci asemenea neam îndărătnic se bate pe acest pămînt de mii de ani și are în sufletul său rezerve pe care nu le bănuiește nimeni. Dacă vreți să lăudați, atunci aduceți-vă aminte ca și mine de zilele dezastrului. Atunci am văzut ceva ce m-a înfricoșat. O armată modernă, perfect organizată pentru cucerire, exercita asupra noastră, c-o artă aș putea zice științifică, operația de distrugere. Oastea care se retrăgea avea privirea în pămînt și părea că primește putere de la morții ei din veac. Energia ei spirituală ceda pentru moment materiei. A renăscut imediat, îndată ce s-au produs împrejurări prielnice. Așa încît lăudați, domnilor, pe morți și pe cei jertfiți — închinîndu-le o picătură din acest pahar."

Repovestindu-și discursul, autorul și-l comentează: „Camarazii mei au executat libațiunea rituală și au zîmbit pe furiș unii către alții de ieșirea mea violentă. Ei nu știau că, în vremea tragediei, eu primisem o inițiere surprinzătoare de la pămînt și de la oameni."[22]

Inițierea aceasta începuse prin observarea comportării aparent stîngace a oamenilor: în jurul ofițerului,

își întrerup vorbirea și „se uită în pământ". „Par a nu-și aduce aminte de ceva ori nu știu cum să umple un gol al vorbirii. Dar nu-i asta. Cred că mai degrabă se întorc în sine, nu atît în sufletul lor, cît în subconștientul lor misterios, și vorbirea lor rămîne spartă de expresii absurde." Așa era și Grigore Priceputu, ostaș „din răzășii Vizantei", care știa taina „baghetei radiestezice", a crenguței cu care se percep anumite radiații ale pămîntului și ale celor îngropați în el: „Din ceasul acesta al inițierii mele am avut un sentiment deosebit pentru Grigore. Nu prietinie, — ceva mai subtil și mai organic, un fel de legătură triunghiulară între mine, pămînt și acel om rar. Curînd corespondența n-a mai rămas decît între doi termeni: inima mea și pămîntul, în care s-a integrat Grigore Priceputu, cînd i-a venit ceasul să se adaoge la strămoși."[23]

Prin acest Grigore Priceputu din ținuturile Vizantei, Demetrian intrase în noua „ucenicie întru cele misterioase". De aici și de la el, ofițerul pornise pe o cale a înțelepciunii: „Aflați că acest remarcabil om — simplu în aparență — a fost pricina înnoirii mele. Flacăra pe care a aprins-o el în mine a crescut, mi-a aîțat sufletul spre regiuni obscure, iar cunoașterea spre o sumă de investigații."[24]

De fapt, era întoarcerea spre o cultură milenară uitată, spre aceea a dacilor și a lui Kesarion Breb. Colonizarea romană o întrerupsese, apoi „vicisitudinile istorice de mai tîrziu au putut readuce la o viață materială primitivă pe acești oameni; depozitul sufletesc și l-au păstrat. Astfel îmi apăruse în Grigore Priceputu lumea de altădată: această lume aveam dreptul s-o văd proiectată și în viitor." Intelectualul modern se așeza „sub unghiul de vedere al umilului" său învățător, într-o redescoperire a pămîntului strămoșesc: „După instigația Priceputului, oriunde m-am oprit, la un izvor, într-o poiană, pe valea unei ape sau pe o muche de deal, crenguța radiestezică a dat semn inimii mele că morții timpurilor succesive stau dedesubt, jetfă a loviturilor repetate venite din vecinătate sau din pustia depărtată.

Primăverile acestui neam au fost scurte; iernile lungi. Așa e rînduiala văzduhului Daciei; așa a fost

rînduiala istoriei sale. Soare și vifor; bucurie scurtă, suflet schimbător. Holde bogate, grindină năprasnică. Credință în Dumnezeul vieții, cunoaștere a nestatorniciei materiale.

În aceste veacuri tainice le-a fost dat uneori pămîntenilor din Dacia să biruiască; dar de mai multe ori sîngele lor n-a avut răscumpărare. Din înfrîngeri și suferință a ieșit izbăvirea de acum.

În aceste veacuri, deși erau blajini din fire și nu rîvneau nimic al altora, destinul lor a fost să poarte arme.

Ajunși la acest popas de izbăvire, destinul lor e să meargă înainte întru duhul care-i călăuzește, ca să realizeze valori nobile pentru umanitate; dar destinul e să se apere încă."[25]

Scriitorul, primind, ca și personajul său, asemenea inițiere, își asuma „situația unui depozitar".

3

LA COPOU

„CASA MEA DE LA COPOU"

„Pacea provizorie" încheiată în primăvara lui 1918 cu ocupantul avea să se termine, în toamnă, odată cu încheierea războiului mondial și cu înfrîngerea Puterilor Centrale, printr-o pace îndelungată care aducea desăvîrșirea unificării statului național român.

Însă din primăvară pînă în toamnă, Sadoveanu a trăit din plin în aerul poluat pe care avea să-l evoce romanul *Strada Lăpușneanu.*

Ca și înainte de război, locuia la Fălticeni, cu familia, și se repezea mereu la Iași, pentru treburile Teatrului Național și cele ale activității redacționale. Dar, venise și timpul părăsirii vechii „grădini a liniștii": copiii crescuseră, aveau să urmeze studii superioare, așezarea într-un centru universitar se impunea. Nu în Bucureștiul de care fugise în 1906, dar în Iașul care urma să redevină capitală culturală, ca pe vremuri, și care își păstrase rezerva de viață patriarhală. După ce se va fi istovit valul refugiaților și al „bucureștenizării" sale, Iașul se va întoarce la ale sale.

La 6 aprilie, Sadoveanu fusese în Iași, pe fugă, după cum ne arată o scrisoare lăsată lui Ibrăileanu: „Iubite prietine, Azi toată după-amiaza am umblat prin Iași, căutînd o casă. Era tîrziu cînd m-am întors și n-am mai avut timp să mă răped pînă la d-ta să te văd înainte de

plecare. Mă duc la Folticeni. Poate voi putea să lucrez ceva pînă în Paşti pentru *Viaţa românească.*"[26]

Pînă la începutul anului următor, mutarea la Iaşi avea să devină fapt împlinit, după o istorie ale cărei peripeţii le va povesti pe scurt scriitorul în corespondenţa sa cu Artur Gorovei, vechiul prieten rămas la Fălticeni: „«*Veacuri triste-ntunecate peste capu-mi au trecut*»! Cîte necazuri am avut noi după ce ne-am urnit din Folticeni, nu-ţi poţi închipui. Cucoana Catinca s-a hotărît să plece pe o zi de viscol, cu toţi copiii, cu un tren fără geamuri, pe ger; n-a găsit locuri, a stat într-o îmbulzeală nemaipomenită, comunicînd cu exteriorul prin geamuri... Ce să-ţi spun? În chip neexplicabil, au ajuns cu bine şi nu s-a îmbolnăvit nimeni. Aici, din pricina vremii şi a mobilizării, nu se urnise nimeni de prin casele noastre. Boclucurile au venit şi le-am năpăstuit undeva într-o remiză. Paserile, încet-încet, şi-au luat zborul spre ţărmurile morţii: le asasinau vecinii. Noi, în vremea asta, stăteam îmbulziţi pe unde puteam, la teatru şi-n împrejurimi.

Abia pe la sfîrşitul lui noiembrie, am avut aici camere libere. Ne-am aşezat, cum am putut, între tristele epave ale naufragiului nostru. Şi încă, pe vreo lună de zile, tot mai avem o rămăşiţă de la d. Buşilă: pe d-na Maria Mişu Cantacuzino, care încă n-a plecat la Bucureşti.

Dar în sfîrşit, — mare-i Dumnezeu... Am impresia că o pornesc de la capăt. Iar am căzut într-o paraginä. De-acu muncă, grijă etc. Cîteodată stau şi cuget în mine însumi şi mi se pare că am de-a face cu un fel de manie a clădirilor şi grădinilor.

De-un lucru n-am suferit aici — de lemne. Şi sînt mulţămit de casă, care e în stare bună şi are camerile foarte călduroase.

Toate aceste lucruri, de care îţi vorbesc în cîteva rînduri şi pentru care am un zîmbet, mi-au scos nişte peri albi în cap. Am fost aşa de necăjit, încît mă vei ierta că nu m-am învrednicit să mă aşez în tihnă la birou ca să-ţi scriu o pagină. Să-ţi răped cîteva rînduri nu mă-nduram. Buna şi vechea noastră prietinie pretindea ceva mai mult.

Acuma, de două zile umblu tot cu gîndul să scriu lui «cuconu Artur». De azi dimineață am umblat încolo, încoace; pe urmă am lăsat toate baltă, am dat dracului și servitori îndărătnici și scrisori plictisitoare din oraș, și m-am închis în odaie ca să stau cu d-ta de vorbă.

Cucoane Artur, mi-i foarte dor de dumneata. Ți-o spun așa, pentru că mi-a venit în chip simplu sub condei. În cuvintele acestea se concentrează amintirile a zece ani și mai bine de petrecere în Folticeni, de planuri nesfîrșite, de iluzii și iar de planuri... Ce să faci? Sîntem osîndiți să visăm într-una și necontenit ceva mai bun. Am păreri de rău după viața patriarhală a nenorocitului nostru orășel. Dar stau și mă gîndesc că noi nu putem hotărî nimic. Trebuie să fie așa cum e. Văd asta acuma: toți copiii cei mari sînt la școli secundare, și *aceasta* nu m-ar fi iertat să fac altfel. Mai mult cumpănește acum interesul lor în judecata mea... Patru ceasuri din timpul meu, zilnic, le consacru lor. Școlile sînt închise, fac eu lecțiile cu ei.

La teatru, cum vei înțelege, nu mai sînt. Dl. doctor Anghelescu — cum spunea cineva zilele trecute — a găsit mijlocul ca să intre pe portița mică în analele literaturii. Vremuri nouă.

În schimb, sînt mai ocupat, din pricina revistei *Însemnări literare*, pe care am început a o tipări. Vei primi zilele acestea primul număr. În curînd și al doilea. Cu privire la asta, te rog cercetează în saltare ori în amintire — și dă din cînd în cînd ceva pentru revistă. Cum vei vedea, din structura revistei, trebuiesc lucruri scurte. *Amintiri literare, nuvele, impresii,* tot ce s-ar putea concentra în două-trei pagini interesante... Colaborarea e cu plată. Te rog cu insistență găsește ceva, ori hotărăște-te să faci ceva pentru revistă.

Pe-aici în curînd ia ființă și planul de care-ți vorbeam al unui institut de editură, care să devie, îndată ce mijloacele permit, un *mare* institut.

Viața nouă socială și literară, în hotare mai îndepărtate, deschide drum larg unei asemenea activități.

Cu prietinească și caldă strîngere de mînă."[27]

Într-adevăr, Sadoveanu cumpărase, în toamna anului 1918, împreună cu fratele său Vasile, casa Kogălniceanu

de la Copou, de la ultimul ei proprietar, I. Peretz. Proprietatea cuprindea trei corpuri de locuit şi un teren de circa 10 ha — parc părăginit, pădurice de stejari şi brazi. Scriitorul a luat casa centrală (cu turn) şi pavilionul construit deasupra unei mari pivniţi.

Casa de la Copou va deveni, curînd şi foarte multă vreme, „casa Sadovenilor", aceea frecvent evocată de cei ce l-au cunoscut pe scriitor în „perioada ieşană" şi în care acesta îşi va scrie o mare parte din operele maturităţii sale artistice. Ca şi „grădina liniştii" de altădată, noua locuinţă intra, din 1919, în istoria sadoveniană a transformării oamenilor şi aşezărilor. Cînd o cumpărase, arăta întocmai ca în romanul *Strada Lăpuşneanu:* cu zaplazul „putrezit şi căzut pe alocuri", „năpădit şi învăluit de cătină, liliac şi lemnul cînelui". Pavilionul de deasupra pivniţei uriaşe", sera, căsuţa portarului, „toate erau lovite de vreme, cu zidurile coşcovite..." „Pe poarta dată în laturi, cu aripile căzute", se „vedeau pîlcurile de brazi şi molizi". Artistul şi gospodarul o vor transforma într-o locuinţă vie, înconjurată de livadă şi de un parc îngrijit. Nucleul, rămas de la Kogălniceanu, va fi neschimbat: „o vilă cu ferestre înalte, arcuite, cu terase de piatră încununate de trandafiri acăţători şi c-un turnişor patrat la un colţ"; pe ferestruicile acestui turn, în amurgurile curate de toamnă, Sadovenii şi oaspeţii lor puteau zări Ceahlăul.

Reintrarea în viaţa scriitoricească începuse încă din toamnă, marcată însă de vicisitudinile ultimelor luni de război şi de ceţurile societăţii postbelice. Redacţia *Vieţii româneşti* se readuna la vatră, din toate colţurile ţării şi diversele tabere alcătuite în timpul beligeranţei. Partidul liberal, care fusese de partea Antantei, revenise la putere după victoria împotriva Puterilor Centrale. Stere — şi unii din prietenii săi politici — fusese de partea cealaltă şi acum, în ciuda meritelor sale patriotice, începea să fie atacat şi prigonit. Mihail Sadoveanu, redactorul *României,* fusese scos din Direcţia Teatrului Naţional.

Dar, dincolo de toate acestea, redacţia de altădată începea să se reunească, iar Sadoveanu era printre cei ce se pregăteau să-i redea viaţa.

O revistă intermediară, pînă la reapariția *Vieții românești*, era proiectată încă din 1918. La 16 mai, în acest an, Sadoveanu îi scrisese lui Ibrăileanu, din Fălticeni: „Era vorba într-o zi să vie pe la mine Demostene Botez, ca să rînduim ceva cu revista săptămînală proiectată".

Perspectiva era, atunci, cu totul modestă. Sadoveanu propunea ca micul hebdomadar să fie scos la tipografia lui Saidman, în Fălticeni. Titlul ar fi fost, pentru vremea aceea, *Din Moldova*, vechiul titlu al lui Hasdeu, cu semnificația reprezentării părții de țară liberă, pînă la redobîndirea întregului pămînt românesc. La sfîrșitul lui mai, după cum rezultă din corespondență, primul număr era gata, dar *Din Moldova* n-a mai apucat să apară. Curînd, reîntregirea patriei făcea de prisos editarea unei publicații regionaliste.

De la 2 februarie 1919 apare revista săptămînală *Însemnări literare*, la Iași, sub conducerea lui Mihail Sadoveanu și G. Topîrceanu, „verigă de legătură" între vechea serie a *Vieții românești* și aceea care urma să înceapă de îndată ce vor fi create condițiile prielnice.

Noua revistă nu avea un program de durată și primul ei număr se prezintă fără tradiționalul *Cuvînt înainte*. Doar o notiță, pe contrapagina coperții, precizează că: „*Însemnări literare* va fi o publicație independentă de orice curent politic, consacrîndu-se exclusiv literaturii și chestiunilor în legătură cu viața artistică și culturală".

Sadoveanu dă, în primul număr, una din cele mai frumoase povestiri ale acestui moment: *Neagra Șarului* și, de aici încolo, cu regularitate, afară de povestiri, note și însemnări, iscălite cu numele propriu, cu pseudonimul Ion Cernat sau cu inițialele Ms. și S. Frecvent sînt reluate pagini fugitiv așternute în *România*. Amintirile din război sînt comentate cu sentimentul martorului. Literatura și publicistica se împletesc strîns, sub dominanta problemelor sociale și naționale ale primului an postbelic.

Pentru cunoașterea lui Sadoveanu prin Sadoveanu,

sînt revelatoare desele „*In memoriam*", evocarea oamenilor din breasla scrisului, morți în anii aceștia tulburi și triști. Încă în nr. 2 din 10 februarie: *Scriitori morți*, ca un bilanț, un *requiem* și o situare în perspectivă: „După vijelia de foc — ca și-n urma biblicei vijelii a apelor — un curcubeu se înalță pe cerul înseninat. Pacea alină zbuciumele. În lumina unui soare melancolic privim în juru-ne ruinele și morții.

Au căzut și din literatura noastră mulți, și dintre cei mai buni. De la 1913 încoace, am pierdut pe rînd pe Iosif, Anghel, Gîrleanu, Gane, Maiorescu, Hogaș, Coșbuc, Delavrancea, Diamandy, Chendi...

Peste bucuria iute și arzătoare a realizărilor noastre naționale cade ca o umbră de *dincolo*. Moartea acestor tovarăși e cu atît mai tristă cu cît au plecat dintre noi cu o oră prea devreme, cu sufletele bîntuite de dureri și îndoieli. Viața săracă și-au părăduit-o într-o țară mică. Deși peste mormintele lor se întinde cerul unei Românii Mari, și-n jurul mormintelor lor poate se va ridica o generație mai fericită de literați, — pe aceia, pe cei duși, nu pot să-i văd decît printr-un zăbranic de tristeță, zbuciumați, sărmani, prooroci care n-au avut cinste în țara lor.

Prin glasul și simțirea lor au strigat durerile și aspirațiile poporului acesta. Ei n-au avut alt privilegiu — ca și alți mari înaintași — decît să cadă înainte de timp istoviți și arși — ceea ce nu este necesar, nici bine rînduit pentru o societate.

Privim în juru-ne cu tristeță. Pădurea noastră se pustiește! Mlăzi tinere nu văd odrăslind. Cei rămași, — cu toate visurile și nădejdile noastre — ne simțim parcă mai singuri, mai izolați, mai puțin tineri."

Ascultînd parcă instinctiv de o simetrie a lucrurilor, în capătul celălalt al existenței revistei, în nr. 43 din 7 decembrie, sub semnătura M. S. avea să apară însemnarea *Pierderi ireparabile*, „bilanțul ultimului deceniu literar": „moartea a lovit între noi, unul după altul, pe cei mai buni, pe cei mai nobili dintre reprezentanții gîndirii și simțirii acestui popor". „Putem nădăjdui numai că, după lunga trudă și istovire la care și pe noi ne-a dus marele cutremur al lumii, puterile nouă vor

izbucni mai cu tărie. Neamul s-a întregit, stările sociale se schimbă, o viață nouă începe. Uneori, în ținuturile dezolate de pustiiri vulcanice, din pămîntul ars, chinuit și frămîntat, pornesc vegetații bogate și înfloriri nebănuite. E veșnica compensație, veșnica cumpănă a lucrurilor.

În numărul 4 din 24 februarie, portretul unuia dintre dispăruții breslei, *Delavrancea,* proiectat pe fundalul „Străzii Lăpușneanu":

„Marele meșter al cuvîntului și-a petrecut ultimul an al vieții în Iași. Îl vedeam foarte des într-un cerc de scriitori și gazetari adunați aici de împrejurările războiului. Își purta drept anii, cu vioiciune și tinerețe, era în rînd cu generația noastră, suferind deopotrivă și nădăjduind cu ardoare. Cînd figura lui unghiulară și cioplită parcă în piatră, și coama-i căruntă și creață se arătau în cadrul ușii, îl întîmpinau din toate colțurile exclamări de bucurie și prietinie. — Se așeza pe un scaun, își proptea palmele pe mînerul bastonului, întreba de cele din urmă noutăți de pe frontul de luptă și de telegramele străinătății, apoi își deșerta și el traista lui de știri. După asta începea s-asculte zîmbind conjecturile unuia, prognosticurile altuia, profețiile unui poet ori îndoielile unui filosof. La urmă punea și el ca încheiere cuvîntul lui, care întotdeauna înfățișa o încredere oarbă și neclintită într-un sfîrșit bun pentru acest încercat și nefericit popor.

Ultimele lui articole le-a scris în ziarul *România.* Era într-o vreme cînd începuse a se simți aspru lipsa de haine și încălțăminte. «În schimbul sfaturilor și articolelor mele, zicea Delavrancea, eu nu cer altă plată decît o pereche de *bocînci* pentru pribegia mea».

Îndată după aceea a fost ministru în cabinetul de colaborare. Și venea tot simplu, cordial și bun, încălțat cu *bocîncii* pribegiei, în cercul tinerilor lui prietini.

S-a îmbolnăvit brusc și a murit trist în dureroasa și nefericita primăvară a anului 1918."

În alt sens, evocarea unei prietenii, înjghebate în anii de restriște ai războiului și ocupației, este prilejuită de plecarea din Iași a lui George Enescu. Sadoveanu și Enescu întreprinseseră în acești ani, nu o dată îm-

preună, turnee pentru însufleţirea trupelor şi a populaţiei. În casa de la Copou, apoi, Enescu venea des, la viitoarea lui soţie. La despărţire, o însemnare, la rubrica *Săptămîna* a *Însemnărilor literare,* cu titlul *Enescu la Bucureşti,* readucea amintirea *Filelor sîngerate:* „Marele violonist şi compozitor s-a despărţit nu de mult de Iaşi, unde, în timpul pribegiilor şi nefericirilor noastre, a dat o lungă şi neuitată serie de concerte. Se poate spune că în vremurile de restrişte ale Patriei, Enescu şi-a democratizat vioara în folosul instituţiilor de binefacere ale războiului. De pe scena Teatrului Naţional, Enescu trecea pe o estradă improvizată într-un colţ al ţării — aşa de mică atunci şi aşa de însufleţită, — şi cînta oştenilor, satelor şi tîrgurilor; şi pretutindeni îl împresura aceeaşi dragoste şi aceeaşi înţelegere."[28]

Două scrieri sadoveniene încep să se alcătuiască acum, cu conştiinţa unei alte datorii decît a aceleia pur artistice: *Lacrimile ieromonahului Veniamin* şi *Pildele lui cuconu Vichentie,* care vor fi editate, în volum, în 1922. Nu scrieri literare, ci pagini de *lacrimi şi pilde,* unele meditînd asupra destinului istoric al neamului, celelalte reflectînd starea socială contemporană a aceluiaşi neam. Rădăcinile în prezent şi legăturile cu trecutul erau, pentru ambele scrieri, aceleaşi. Ca o virtuală prefaţă, comună, redactată dinspre prezent înspre trecut şi spre viitor, apărea, în ziarul ieşean *Opinia,* la 29 mai 1919, articolul *Popor al durerii:* „însemnările lui cuconu Vichentie pe un manual de istoria românilor": „Popor al durerii... Acestea sînt cuvintele care îmi vin întăi, de cîte ori încerc a vorbi despre nefericitul nostru neam.

Trăim pe acest pămînt de mai bine de o mie de ani. Trăim într-o ţară fermecătoare şi bogată, rîvnită într-una de cei lacomi. «Cerul şi pămîntul preschimbă sărutări», cum zice poetul; izvoarele rodniciei nu mai secătuiesc.

Ei bine, în acest Eldorado de dincoace şi dincolo de munţi, suferinţa a bătut ca un vînt asupra tuturor generaţiilor, dintru început şi pînă astăzi.

Ce rătăcire oarbă a istoriei ne-a sfîrticat în patru vînturi?

Ce soartă vitregă a pus asupră-ne stăpînirile cele mai sălbatice?

Nu vreau să vorbesc atîta de hoardele Asiei care au cutreierat ca niște puhoaie năprasnice, nici despre turc și tatar, ungur și leah — împotriva cărora oamenii cei de demult s-au bătut cu îndîrjire. Stăpînirile cele mai grele și mai istovitoare au fost ale celor care, în toate timpurile și la toate neamurile, s-au numit domni și exploatatori ai poporului. Străini sau de același neam, boieri de baștină sau înfrățiți cu veneticii, clasa exploatatorilor a fost la noi mai aspră, mai neînfrînată, mai arbitrară, mai necivilizată decît oriunde în Europa."

„Școală, gospodărie, cler moralizator, justiție, acestea nu le-a cunoscut pămîntul nostru. Patria noastră, pămîntul marilor voievozi și al nedomoliților războinici de odinioară, a ajuns un infern în care gemeau robii secătuiți — un infern înflorit, căci pămîntul nu înceta să-și dea roada însutit, pentru alții, și florile trimeteau continuu aceleași parfumuri ca și în vremurile cele bune.

Pricina durerilor noastre în acest trecut trebuie căutată. Moștenim mizeria timpurilor negre.

Marele război al eliberărilor visate ne-a găsit închirciți, împărțiți. Moartea a lovit fără cruțare în rîndurile noastre pretutindeni: la Ivangorod și alte cetăți ale țarului, în Alpii italieni, în Alsacia și în Flandra, în Siberia, în Carpați și la Dunăre. Soldații români, sub felurite steaguri, s-au învălmășit în furtuna distrugerii. Mai mult: au luptat frate cu frate, s-au ucis frate cu frate...

Lunga suferință a trecutului nostru nu se poate să aibă o mai sombră încununare.

Și totuși... Totuși acest popor al durerii, încă amețit de vechi suferinți, încă nevindecat de proaspete răni, se ridică mai cu tărie și cere mai îndîrjit astăzi dreptul său în lume. Pe cînd împărății se surpă, se înalță viu neamul acesta horopsit. Așteptînd și căderea blăstămului dinlăuntru, poporul de săraci și necărturari pare a simți inconștient că asprul și neclătitul destin, printre toate piedicile, s-a hotărît în sfîrșit să-i dea drumul înainte pe căile istoriei."[29]

Însemnări literare, revistă intermediară a unei faze intermediare, își încetează apariția cu nr. 45 la 21 decembrie 1919: redactorii ei anunțau aceasta fără părere de rău, deoarece apărea din nou *Viața românească*. „Împreună cu vechii ei prieteni și colaboratori, anunțau ei, pregătim primul număr al anului al XII-lea." Și își precizau acum, retroactiv, misiunea pe care și-o asumaseră: „*Însemnări literare* au ieșit la lumină într-o vreme de frământări și în împrejurări cu totul improprii pentru literatură. Am considerat publicarea ei ca o datorie. Ne-am străduit să păstrăm în paginile ei buna tradiție literară, nu febra și haosul prezentului. Ne-am silit să formăm în același timp o verigă de legătură cu acea zi, de mult așteptată, în care vom putea relua, în condiții, sperăm, mai prielnice, vechea revistă cu care mai bine de un deceniu aproape ne identificasem și pe care marele război a întrerupt-o năprasnic."

VI

TRANZIȚIA
(1920 – 1929)

1

„NOI SÎNTEM DIN ALT NEAM"

În martie 1920 reapare seria nouă a *Vieții românești*, secondată de o Asociație literară și științifică și de o editură cu același titlu. Sadoveanu figura printre membrii Asociației, era prezent în revistă din nr. 1 și își va tipări la editura *Vieții românești* unele din primele volume postbelice ale sale: *Umbre*, cu povestiri mai vechi și mai noi, *În amintirea lui Creangă* și, în anul următor, *Strada Lăpușneanu*, ca și *Cocostîrcul albastru*, cu pecetea marilor concentrări din 1916.

Tot în 1921 își editează pentru prima oară notele de drum din noul pelerinaj pe care îl întreprinsese, de îndată ce vuietul și încrîncenarea războiului încetaseră, prin „vechea și frumoasa Moldovă", cu amintirile istorice care prezidaseră la scrierea *Neamului Șoimărești*lor și cu reîntîlnirea satelor de răzești și mazili inalterați în limba și obiceiurile din vechime. Cartea, *Orhei și Soroca*, era pusă sub egida bătrînei *Descrierea Moldovei:* „Cartea lui Dumitrașcu Cantemir a oprit privirile și cercetările învățaților timpului și a fost rînduită în biblioteci. Pentru istoricii noștri noi, care au explorat ca pe o Sahară trecutul nostru scris pe nisip și spulberat de vijelii, *Descrierea Moldovei* a lui Cantemir a fost ca o oază unde au poposit. Au putut vedea în ea ce a fost țara Moldovei acum două-sute-cincizeci de ani.

Au găsit în ea multe lucruri. Nu știu însă dacă au visat pe paginile cărții aceștia minunate; dacă trecutul s-a deșteptat printre rîndurile seci de informații; dacă icoana vechii, frumoasei și nefericitei Moldove s-a ridicat în ei ca o amintire a veacurilor moarte.

Cartea aceasta, puțin citită și în aparență sarbădă, e pentru mine ca o grădină părintească veche și părăsită, în care umblu înfiorat. În fiecare ungher sufletul meu tresare.

O am totdeauna aproape. O deschid de multe ori la întîmplare și rămîn neclintit, cufundat în lumea morților, în acel tainic «a fost odată» . . ."

Din 1921 datează și începutul colaborării la *Adevărul literar și artistic.* Aici, primele povestiri au un substrat sufletesc unic: întoarcerea în amintiri și în paradisul copilăriei (*O amintire,* în nr. 1; *Dumbrava minunată,* în nr. 2; *Pe marginea anuarului festiv al gimnaziului „Alecu Donici" din Fălticeni,* în nr. 6; *Hultanul,* în nr. 7; *Grădina morții,* în nr. 9).

În volum, apar *Neagra Șarului,* cu cîteva din scrierile anilor 1919-1920, și cele două cărticele concepute pentru popor: *Lacrimile ieromonahului Veniamin* și *Pildele lui cuconu Vichentie* (toate în editura *Vieții românești).*

„AICI E PANTEONUL MEU LITERAR . . ."

În ședința din 2 iunie 1921, scriitorul care încă nu împlinise 40 de ani și era, din 1916, membru corespondent al Academiei Române, era ales membru activ al acesteia, în secțiunea literară. La 9 iunie 1923 își rostea discursul de recepție, închinat *Poeziei populare.* Discurs memorabil și fundamental pentru opțiunea artistică a lui Sadoveanu, ridicînd pe o treaptă superioară programul literar al scriitorului:

„Între zădarnicile și trecătoarele lucruri ale oamenilor, singură arta sparge negura viitorimilor. Ambiții nemăsurate, războaie glorioase, împărății bogate — toate

au căzut în pulbere ca într-un mormînt opac. Ci sufletul popoarelor întrupat în opere de artă şi glasul inimii lor, după ce se alină deşertăciunile, mult timp încă stăruiesc, ca şi

Lumina stelei ce-a murit...

Din ce a fost al înaintaşilor, din ce va fi al nostru, nimic nu va rămînea unui mileniu viitor decît o linie graţioasă şi o dulce împărechere de sunete, care vor purta numele nostru dacă vor avea pecetea sufletului nostru. De aceea artiştii, cu faţa în lumină nouă de auroră, trebuie să-şi plece urechea spre trecut şi spre popor.

. . . . . .

Istoria noastră mai veche — cea dinainte de Negru-Vodă şi Bogdan — este ca şi necunoscută. Singurul document străvechi care o luminează întrucîtva este cîntecul popular, şi din el se vede că străbunii noştri au trăit într-un lung şi aspru amurg de suferinţă. Puţine popoare au fost aşa de crud încercate ca poporul nostru. Asta a ajuns acum o banalitate şi parcă nu ne mai mişcă. Cînd însă ne întoarcem la tristul glas al trecutului şi-i ascultăm versul, înţelegem ceea ce cuvintele nu pot exprima decît foarte palid. Zvîrlit aici de soartă la hotarul unei mari împărăţii, lăsat în părăsire pe puterile-i proprii, o mie şi mai bine de ani a stat în calea furtunilor Asiei. Toate seminţiile sălbatice şi spîne din răsărit, rîvnind la bogăţiile lumii vechi şi mişcîndu-se necontenit către apus, s-au lovit întăi de Dunăre şi de Carpaţi, deci şi de neamul nostru. Toate hoardele cu nume urîte şi uitate au prădat acest pămînt şi au ars aşezările năcăjiţilor noştri strămoşi. În acele vremi de restriste, singurul chiag care ţinea pe bătrîni erau limba şi credinţa. Limba închega în versuri şi cîntări suferinţile; credinţa îi îndemna să zidească, pe pămîntul stropit de sînge şi presărat de morminte, biserici lui Dumnezeu. Atîta se încumetau bătrînii să zidească din piatră, pentru veşnica credinţă."[1]

Iată sensul abordării temei alese de noul academician:

„Se înțelege că nu voi face nici un fel de studiu și nici un fel de analiză a poeziei populare. O cunoașteți cu toții, și e de ajuns. Voi aduce înaintea domniilor voastre numai cîteva impresii. Vădit este că în această manifestare artistică poporul nostru, pe lîngă răsunetul durerilor și bucuriilor, și-a pus caracterele sufletești. Prin aceasta literatura noastră populară are ceva al său propriu, deosebit de al altor neamuri — și asta e îndestulător ca să poată porni de la ea o literatură cultă originală și a noastră. Dealtfel, pe cercetătorii literaturilor nu-i interesează și nu-i vor interesa decît literaturi cu caractere specifice ale neamurilor, pe lîngă acel general omenesc comun tuturora. Fiecare neam trebuie să-și aducă nota sa în armonia obștească. La urma urmei, de undeva trebuia să pornim. Unii au încercat să purceadă de la artificialități și imitații străine. N-au adus însă lucrări ale noastre și de valoare decît acei care au avut în vedere elementul statornic al neamului nostru, poporul cu limba lui."[2]

Și iată autodefinirea sa, ca scriitor, prin situarea în raport cu marii valorificatori din trecut ai spiritului din creația populară:

„De la Ion Neculce și pînă la Creangă a curs vreme îndelungă: aproape două veacuri. Și în unul și în altul simțesc însă sufletul cel veșnic al neamului. Și la unul și la altul găsesc caracterele specifice ale poporului nostru. Și unul și altul au înflorit pe aceste plaiuri și au scos la soare vechile comori. Amîndoi au făcut parte din acea familie de oameni rari și ciudați care ies din cînd în cînd de pe drumurile obștești și se răsletesc cîntînd, cu ochii spre Dumnezeu. Ca și ei, odinioară, cîte un păstor necărturar se înălța pe aripi de gînduri și de visuri, cîntînd sfios frumusețea veșnic schimbătoarelor lucruri și jalea scurtei și trecătoarei vieți. Aici e panteonul meu literar, simplu și rustic, fără podoabe ca natura, însă măreț ca și dînsa. Simțindu-mă al acestui popor și al trecutului și ucenic al acestor mari înaintași, le închin lor clipa solemnă de acum, în care o adunare așa de aleasă pe ei îi cinstește în umila mea operă."[3]

În numerele 2—4 ale *Vieții românești* din 1923 și, în același an în volum, la Cartea românească, apare romanul *Oameni din lună*. În reviste, romanul fusese publicat sub un pseudonim oarecare: Silviu Deleanu; era vorba de un rămășag, în legătură cu posibilitatea recunoașterii lui Sadoveanu îndărătul unei scrieri ce se arăta „obiectivă", nu lirică, și cu tematică urbană contemporană, — nu rurală și nici istorică. Pentru un cititor avizat, sadovenismul noului roman era pregnant, în ciuda aparențelor. Dealtfel, scriitorul însuși, mai tîrziu, va mărturisi că tocmai pe eroul acestei cărți l-a învestit *simpatetic* mai mult decît pe alții.

Este vorba de una dintre acele declarații pe care opera scriitorului nu le înglobează de la sine, pentru că sînt făcute în cuprinsul unor interviuri. În *Vremea*, din 6 decembrie 1942, Vasile Netea va sta „de vorbă" cu Sadoveanu. La întrebările tipice, scriitorul va răspunde cu precizări tematice și autodefinitorii de mare importanță, fixînd locul lui Eudoxiu Bărbat în corelație cu categorica negare a oricărui autobiografism direct turnat în vreo creație:

„— Maestre — a răsunat prima noastră întrebare — ați creat o infinită serie de eroi literari. Care dintre aceștia este cel mai aproape de inima dumneavoastră? Care reprezintă mai mult propria dumneavoastră personalitate?

— De, știu eu, ne răspunde puțin cam iritat autorul *Baltagului*. Eu nu m-am autobiografiat niciodată; n-am crezut că sînt un personaj de roman. În romanul meu *Oameni din lună* există însă un personaj, un profesor, Eudoxiu Bărbat, a cărui atitudine în fața vieții, mie, personal, îmi place. Eudoxiu acesta are o structură sufletească deosebită de cea a semenilor săi, e un om care privește altfel viața.

— Ați creat intenționat pe acest Eudoxiu Bărbat pentru a-l face să vorbească în locul dumneavoastră?

— Nu — ne răspunde mai degajat d-l Sadoveanu — și Eudoxiu Bărbat, ca și ceilalți eroi ai mei, a apărut

așa cum apar toate tipurile în literatură. La începutul fiecărui tip e o imagine care apoi crește pînă la proporțiile de om. În literatură nu se poate fotografia. Pentru fotografierea oamenilor e nevoie de gazetari sau de critici, a căror misiune este să înfățișeze și să explice anumite personaje. Adevăratul scriitor creează altfel. Omul luat din viață, din viața reală, cu gîndul de a-l reprezenta în chip exact, e un străin pentru scriitor, un om care nu-ți aparține, un om al vieții care s-a născut și care-și alimentează existența după legile lui. Scriitorul trebuie să facă însă altceva. Întocmai ca și pictorul, el nu trebuie să prezinte aspectele exterioare ale anumitor personaje, ci, în primul rînd, semnificațiile lor interioare.

Eu, continuă cu gravitate calmul nostru interlocutor, mi-am creat o lume a mea, o lume proprie, fără a fi servit de personajele fixate în registrul stării civile. De-altfel aceasta se întîmplă cu oricare scriitor care creează într-adevăr. Acel Eudoxiu Bărbat, despre care ți-am vorbit la început, e un om al închipuirii mele, nu sînt însă eu, el nu este decît o simpatie a mea. Despre mine însumi, despre sentimentele și credințele mele proprii, nu voi scrie decît în ultima mea carte.

Desigur, în foarte multe din nuvelele mele e vorba și de simțăminte și de amintiri proprii, mai ales de amintiri din epoca îndepărtată a copilăriei. Aceasta însă nu este autobiografie, e cu totul altceva. Am fost și eu copil, am fost nebunatic, am alergat spre viață. Dar în afară de momentele pe care le-am fixat în psihologia mea de copil, nu am fost ispitit să mă autobiografiez niciodată după ce am ieșit în larg. Eu am urmat însăși evoluția umanității. Astăzi sînt un om de șaizeci de ani, nu mai pot fi deci ceea ce eram în urmă cu treizeci-patruzeci de ani. Tocmai de aceea cred că instinctiv nu m-am reprezentat în nici unul din eroii mei."[4]

Eudoxiu Bărbat, *un om din lună printre alți oameni din lună*, nu este un *alter-ego* al scriitorului, dar este un sadovenian de elită care exprimă o opțiune și un crez: intelectualul de la oraș, descendent din răzeșime, izolat în mijlocul vieții citadine, cercetător de vechi izvoade pentru a-și reconstitui baștina și istoria sa ca parte a

neamului. Sadoveanu, în aceiași ani, devenea, el, un alt Eudoxiu Bărbat.

Avea credința că tot omul *trebuie să se întoarcă la ai săi*, cum suna, conducînd destinele personajelor, unul din titlurile cheie ale capitolelor din celălalt roman care începe să apară în 1923: *Venea o moară pe Siret* (un fragment în nr. 7 al *Vieții românești;* alte fragmente vor urma, în 1924, în aceeași revistă și în *Gîndirea;* în volum abia în 1925, la Cartea românească).

Laboratorul de creație al acestui roman care nu reprezintă, poate, una dintre marile scrieri sadoveniene, va trebui să fie studiat pentru semnificațiile elaborării literare la acest scriitor despre a cărui forță productivă circulă tot felul de prejudecăți.

În carnetele sale, la 7 septembrie 1908, însemnase ceea ce, din punct de vedere strict epic, constituia de pe atunci punctul de pornire al romanului pe care îl va scrie abia peste 15 ani: „Venea o moară pe Siret — și podarul podului pe șăici o trăgea la mal. Cînta cucoșu-ntr-însa — ș-o fată de departe venea cu moara." Nenumărate alte note refăceau legătura cu povestea veche, încă de pe vremea schițării unui *Popa Tărăboi* și acumulau fapte și gînduri pentru un viitor roman social, despre țărani, boieri, parveniți și intelectuali, în satul, tîrgul și orașul din România începutului de secol. Aluviuni diverse veneau să încarce vechea *Istorie pe scurt a tîrgului Paşcani* și să se întindă pe coordonatele unei monografii împletite cu autobiografia. Cînd, în sfîrșit, scrie romanul „morii venite pe Siret", cea mai mare parte a însemnărilor rămîneau în rezervă (și va fi, din nou, explorată abia peste aproape alt sfert de veac, în *Lisaveta*), în vreme ce numai o parte procura elementul structurant pentru o carte a perioadei de tranziție. Acest element era temeiul credinței în destinul pe care și-l urmează clasele sociale și indivizii reprezentativi ai acestora: evenimentul senzațional răstoarnă raporturile, dezrădăcinează și înstrăinează oamenii, dar toate se întorc, inevitabil, în albia lor, ca și Siretul după marile inundații.

Eudoxiu Eărbat își studia astfel semenii și își căuta, el însuși, rădăcinile, ca și în discursul de recepție la

Academie, al scriitorului: „trecutul pulsează în mine ca un sînge al celor dispăruți... mă simt ca un stejar de la Orhei, cu mii și mii de rădăcini înfipte în pămîntul neamului meu".

Era și sensul manifest al noilor scrieri care aveau să alcătuiască volumele anilor viitori: istorisirile de la *Hanu Ancuței* (răzlețite, după primele capitole, în diverse numere din 1924—1927 ale *Vieții românești*), „palavrele vînătorești" care vor da *Țara de dincolo de negură* (în noua revistă ieșeană *Lumea*, 1924—1925) și întîmplări, dar mai ales meditații, legate de „pescuitul cu undița", care se vor aduna în *Împărăția apelor* (un capitol în *Lumea*, celelalte în *Adevărul literar*, începînd din 1925 pînă în 1927).

De toate acestea sînt legate mărturisiri de creație și de credință.

„CUVINTE POTRIVITE PENTRU CIUDATA BREASLĂ VÎNĂTOREASCĂ"

Iată, mai întîi, toastul rostit, cu gravitate și umor, într-o adunare a vînătorilor goniți de ploaia torențială într-o crîșmă ieșită în drum, de către „cel mai în vîrstă și mai vînător dintre noi", cu cuvinte pe care scriitorul le declară „potrivite pentru ciudata breaslă":

„— Fraților! ne zicea el privindu-ne cu mîndrie, lumea de azi merge cu viteza aeroplanului și automobilului spre un țel necunoscut. Preocupări nouă, afaceri, speculații fantastice prefac sufletele și le depărtează tot mai mult de vechea simplicitate. Dacă un om din lumea aceasta nouă, îndopat de fumul orașelor și cifrele registrelor, s-ar rătăci într-o tovărășie ca a noastră, adică într-un cerc de vînători, ar putea să constate mai multe lucruri vrednice de mirare." Ar constata că „oricare dintre noi poate afirma și dovedi ușor că a întîlnit, în cariera lui, animale sălbatice din regnuri la rigoare cunoscute, însă de dimensiuni cu totul fantastice, așa cum nici un cercetător savant n-a cunoscut. Aceste capre

minunate, aceşti mistreţi şi lupi, aceşti iepuri şi vulpoi, aceste paseri rare aveau iuţeli de fugă şi zbor extraordinare şi un fel de a se purta cum nu s-a mai văzut. Cu toate acestea — vă fac atenţi! — cu toate au căzut sub plumbul omorîtor şi totdeauna la nişte depărtări neînchipuite.

Ar mai putea constata străinul intrat în tovărăşia vînătorească şi alte lucruri. Fiecare în parte posedă un instrument de vînat numit puşcă. Fiecare puşcă, de fabricaţie nouă ori hleab vechi, este un juvaer, este cea mai bună cu putinţă — fără discuţie că nu i se poate găsi părechea pe continent. Datorită unor asemenea arme, cei mai mulţi dintre aceşti oameni ciudaţi nu greşesc nici o lovitură, mai ales cînd vînează singuri.

Trăind în tovărăşia lor, ar mai constata că, de la Nemrod din *Biblie* pînă astăzi, sufletul omului vînător a rămas aproape acelaşi. Fabuloasa cifră de nouă sute şi nu ştiu cîţi ani pe care şi-a atribuit-o acest strămoş al nostru în ora morţii a fost ultima lui fantazie — ca să zic aşa.

Dar de la Nemrod pînă la noi, această virtute de a transforma realitatea a făcut chiar progrese. Aşa-zisele «palavre vînătoreşti» sînt minunate lucruri care tind să înfrumuseţeze puţin lumea aceasta ajunsă aşa de ticăloasă şi aşa de banală.

Pe lîngă toate aceste calităţi şi virtuţi, străinul ar mai constata o tovărăşie plină de cordialitate, cum, vai! nu se mai găseşte între ceilalţi muritori; ar găsi simplicitate şi voie bună în mijlocul naturii veşnice, ar vedea egalitate şi democraţie nefalşificate şi s-ar încredinţa, în sfîrşit, că ceva din copilăria şi bunătatea omului de altădată a rămas în sufletul vînătorilor. Şi ar închina şi el cu dragă inimă un pahar de vin pentru tagma aceasta de indivizi."[5]

„Lauda asta a vrednicei noastre bresle", continuată îndelung şi completată de alte „observaţii interesante" ale comesenilor care cinsteau „ridicînd paharul verziu", face parte, evident, din seria celor mai semnificative declaraţii ale scriitorului-vînător. Serie începută dinainte şi continuată neîncetat, pe care o vor marca, mai tîrziu, *Istorisiri de vînătoare*. Printre altele şi în primul rînd

prin această corelare a mîndriei de breaslă pămînteană cu un sentiment de dragoste și datorie către pămîntul strămoșesc. Vor fi paginile apărute în chip de prefață, dar scrise pe marginea unui album de fotografii cu privelişti din țară. „Răsfoiți aceste planșe, ca să vedeți cîte frumuseți cuprinde pămîntul românesc." Dar: „Uitați paginile de antologie ieftină, discursurile de lirism și prezumție, căci nouă nu ni se datorește nimic din ce-i frumos pe acest pămînt românesc. Nu ni se datorește nici măcar păstrarea a tot ce-i primitiv, căci, unde s-a putut, sondele au spart scoarța pămîntului, fierăstraiele au ucis pădurile. Unde au spart, n-au adus nici o compensație; unde au ucis, n-au aținat din nou viața; au rămas munți dezgoliți și dealuri care se risipesc în văi. Minunea privelиștilor primitive s-a păstrat în afară de voința și tendința oamenilor trecători. Acești oameni trecători niciodată n-au cunoscut-o; au preferat ținuturile și privelиștile la modă din alte țări, unde au risipit averile agonisite de alții. Către minunile acestea primitive nu sînt drumuri; în preajma lor nu se află locuri de popas, omul trecător n-a cheltuit pentru ele nici dragoste, nici inteligență.

Așa încît, iubiți prietini și frați, să nu căderi în păcatul mîndriei. Numai după ce vom fi adaos ceva al nostru la frumusețea lor, după ce le vom recunoaște și le vom împresura de iubire, după ce pionierii vor tăia și vor așterne drumuri, după ce oameni de treabă vor deschide hanuri romantice și prietinești drumeților, după ce, lăsînd în raft cartea, vom merge cu piciorul cercetînd toate ca într-o călătorie de ispășire, după ce ne vom închina și vom simți intrînd în noi dragostea acestui pămînt ca un suflet al strămoșilor, numai atunci vom avea dreptul să ridicăm ochii și să mulțămim cu umilință Celui pe care-l invoca regele psalmist de demult."[6]

Și iată reluat, sub semnătură proprie și cu privire la pescuit, crezul din toastul breslei celei vechi, în polemică subtilă cu „oamenii serioși" și „spirituali" care nu înțeleg nimic din preocupările unui „domn care vine la baltă cu foarte multe unelte, ca să nu prindă nici un pește".

„Pescarul e și el un vînător, mai ales în ceea ce pri-

veşte istorisirile. Ascult deci cu plăcere nişte minunate isprăvi din trecute vremi, pe care mi le istoriseşte cu tact şi cu blîndeţă bătrînul meu tovarăş. Şi iluzia adormită deodată se deşteaptă — ca şi cum ar fi sunat un viers misterios. Din cerul tulbure din fundul Prutului trebuie să vie şi pentru undiţa mea un peşte fantastic care să întindă brusc şi cu putere struna.

În aşteptarea aceasta a unei minuni stă tot farmecul pescuitului, ca şi al vînatului. Peşti mai mici, somotei şi mrenuţe, cad destul de obişnuit în cîrlig. Însă pescarul aşteaptă să i se zbată inima cînd a dat semn peştele cel mare de-un kilogram, ori de două, care bate unda cu coada, se repede în adîncuri, luptă cu putere în elementul lui şi isprăveşte prin a se supune, urmînd obosit spre mal firul subţire şi întins.

Şi farmecul nu e numai în aşteptarea unei minuni, — căci orice peşte mai mărişor, în amintire, ia proporţii deosebite. Farmecul e în despărţirea desăvîrşită de lume şi în repaosul complect în care intri. Grijile, preocupările, supărările şi durerile adorm. Te-ai apropiat de natura eternă, care te-a luat în stăpînirea ei şi te ocroteşte ca o mamă."[7]

PUBLICISTICĂ...

Îndărătul „palavrelor" vînătoreşti sau pescăreşti se afirmă astfel, mai ales, o atitudine şi un program care este literar şi cetăţenesc totodată. În acelaşi fel se cere citită „publicistica" scriitorului, aparent ocazională.

În *Lumea* nr. 11 din 1925, *Citind pamflete vechi*, ale francezului Paul-Louis Courier (1772—1825):

„E foarte ciudat, şi instructiv în acelaşi timp, faptul că pretutindeni şi-n veacuri deosebite păturile suprapuse şi îmbuibate sînt aceleaşi şi se poartă la fel. N-au naţionalitate, ci numai privilegii; confundă bunul plac cu justiţia, şi cred că-şi ascund ruşinile şi faptele rele închizînd gura adevărului."[8]

Sau scriind *Despre lăutari* (*Lumea*, nr. 23 din acelaşi

an) și amintindu-și „cum s-a întîmplat cu Barbu scripcarul cînd s-a întîlnit cu Liszt în 1847, în casa lui Alecu Balș":

„Ș-ar trebui un Liszt să-și aplece urechea, ca s-audă sunînd în adîncurile mării noastre melodiile acelea pentru care atîtea urechi sînt surde.

Situația este la fel și pentru literatură și pentru toate manifestările originale și unice ale acestui popor. Căci trăim încă într-o țară necunoscută."[9]

Și, printr-o evidentă apropiere, în articolul *Festivaluri Eminescu* din nr. 43 al *Lumii*:

„În vălmășagul zilelor care cad în veșnicie, stăpînitorii de azi, ca și cei de ieri, sarbede umbre, trec și pier fără urmă. Neamul întreg poate pieri, cu faptele lui de eroism, cu limba și credințele lui, cu jertfele și idealurile lui. Din el poate să nu rămîie nimic, ca dintr-un semn scris pe năsipul pustiei. Numai cuvîntul unui mare poet poate avea sorți să stăruiască în veacuri viitoare, și de sfîntul cîntec al durerii și bucuriei lui se pot lega bucuriile și durerile generațiilor celor mai adînci viitorimi, în alte epoci și în alte civilizații. Și de numele lui se poate lega pomenirea neamului și pămîntului care l-au născut.

Manifestările de cultură și de artă, semne mari, sînt singura justificare a existenții unui popor. S-o spunem a mia oară, s-o spunem în orice clipă, s-o spunem necontenit pentru cei ce n-aud. S-o spunem și pentru cei care aud și s-adună ca subt o lumină de luceafăr blînd la aceste sărbători, în amintirea poetului."[10]

În sfîrșit, alături de articolul acesta, un altul despre destinul scriitorilor: cu prilejul morții lui Slavici, *Ultimul din generația jertfei*, în *Adevărul literar* nr. 247 din 1925:

„Din această generație, a celor care au murit pentru că s-au născut scriitori, a făcut parte Ion Slavici. A fost tovarășul lui Eminescu ș-al lui Creangă, al lui Coșbuc și Caragiale, ș-al altora. Toți au trăit nenormal ș-au fost descoperiți mari după ce-au murit. În viață nimeni nu-i putea recunoaște, căci erau copiști ori șefi de birou, corectori sau berari.

Dar și anii mulți ai bătrînului nostru învățător nu

s-au acumulat ca să însemne o deosebire și să-i alcătuiască fericirea excepției. Asemenea reguli nu cunosc excepții. Pentru darul pe care l-a avut, Slavici a pătimit mai mult și mai lung decît toți. Cei care nu cunosc blăstămul talentului și nu cugetă aspru și cu durere au putința să ajungă la bunurile cele de sus. Trecînd în automobil pe Calea Victoriei au putut privi piezîș pe bătrîn și l-au putut stropi cu noroi. Cîntărindu-i într-o anume balanță faptele, l-au putut socoti vrednic de închisoare, alții, altădată."

„Oamenii nu fac ca Dumnezeu la judecata din urmă: nu pun în cumpănă cele bune și cele rele. Dacă ar fi așa, ar fi dumnezei. Fiind niște bieți oameni, judecă strîmb. De aceea cel din urmă scriitor din generația cea mare a jertfei a putut fi umilit și bătut cu spini, — deși-i cel care a scris atîția ani *Tribuna* în teritoriul subjugat, deși vreme de patru decenii a mîngîiat s-a fermecat rînduri de tineri cărturari cu *Popa Tanda* și *Moara cu noroc;* deși a stăruit cu îndîrjire în cea mai nefirească și obijduită breaslă, înțelegînd că stăruiește zadarnic."[11]

2

ÎN STRĂINĂTATE ŞI ACASĂ

Anii 1926 şi 1927 par să nu adauge, ci să readune scrieri sadoveniene. Apare în volum *Ţara de dincolo de negură.* Cuprinsul din *Neagra Şarului,* volumul din 1922, este reeditat sub titlul povestirii de neuitat *Dumbrava minunată,* incluzînd-o pe aceasta şi alte trei povestiri felurite. Paralel, dă la iveală o lucrare greu de clasificat, între prelucrările cu adresă popularizatoare şi rescriere de texte ale vechii literaturi vehiculate în popor: *Din vieţile sfinţilor,* în colaborare cu D. D. Patraşcanu, în două volume. Din primul, *Spre Emaus,* Sadoveanu rescrisese cinci legende; din al doilea, patru, printre care şi vestita *Istorie a lui Varlaam şi Ioasaf.* La Casa şcoalelor dădea, pentru prima oară, o culegere de *Povestiri pentru copii,* cu texte din volumele înşirate de-a lungul timpului (din *Cîntecul amintirii, Bordeienii, Un instigator, Dumbrava minunată, La noi, în Viişoara),* orînduite după un criteriu oarecum tematic şi împotriva cronologiei apariţiilor.

Ce scria şi ce pregătea Sadoveanu în aceşti ani avea să se vadă mai încolo, căci în 1928—1929 urmau să apară unele dintre cele mai mari cărţi ale maturităţii sadoveniene.

Dar evenimentele anilor relativ săraci în scrieri erau altele: în 1926, împreună cu Liviu Rebreanu, reprezintă

Societatea Scriitorilor Români la Congresul P.E.N.-Clubului de la Berlin. Iar în cursul lunii iunie 1927 vizitează Olanda. Sînt primele ieşiri ale lui Sadoveanu în străinătate. Prilej de confruntări, meditaţii şi de precizări ideologice. Numai cine nu le cunoaşte poate unilateraliza, într-un sens sau altul, dialectica opţiunilor sadoveniene.

Din pricini pe care nu ni le putem explica pe deplin, impresiile călătoriei berlineze au rămas doar în carnetele personale ale scriitorului: vizita a fost scurtă şi „funcţională". Dar călătoria în Olanda a lăsat urme semnificative în planul bibliografiei: încă în toamna lui 1927, manuscrisul începe să apară în *Adevărul literar* (nr. 358—381), iar în 1928 în volum. Dar manuscrisul acesta continuă o meditaţie mai veche asupra civilizaţiei occidentale, mai ales asupra ţărilor nordice, şi se cere, la rîndul său, coroborat cu altul, de mai tîrziu, din prima călătorie în Franţa.

„VIS DE VARĂ"

Cu mult înaintea primelor sale călătorii în străinătate, Sadoveanu drumeţise, cu gîndul, în ţări depărtate şi citirea memorialelor va rămîne pentru totdeauna o pasiune a sa.

În anii de demult, de la 1900, N. N. Beldiceanu relatase cîte ceva dintre vechile visuri ale prietenului adolescent.

Retrospective timpurii vor înfăţişa visurile migratorii în raport cu sentimentul înrădăcinării definitive în pămîntul patriei. Scria în 1912 în evocarea *Vis de vară*, din *Universul* (2 aprilie):

„Încă demult, în năprasnice zile de iarnă, cînd se cobora termometrul la treizeci de grade sub zero, mă gîndeam, stînd la vatră, cu ochii în jar, la ţărmuri fericite şi binecuvîntate, unde, sub cer albastru, lucesc veşnice flori la soare. La noi, în adevăr, iernile sînt sălbatice şi salturile de la căldură la ger uimitoare. Într-o

zi ș-o noapte, dintr-o căldură de douăzeci de grade la umbră, te trezești într-o iarnă polară! Niciodată nu m-am putut împăca cu iernile noastre. Le-am răbdat greu și vînturile prevestitoare de omăt mă făceau melancolic. Cum le auzeam tremurul chinuit, mă gîndeam la eternele mări de ghiață, la exilații Siberiei. Totdeauna mă mărturiseam către prietini: «Cum vine Brumar și cîntă crivățul, un dor mă duce cu gîndul spre dezgheţurile și lumina lui martie...»"

„Demult, în așa zile grele, visam un țărm blajin. Nici insulele grecești nu mă ispiteau însă, nici coastele apusene ale Mediteranei. Și unele și altele aveau cîte-un cusur — fie palicari, fie moda cosmopolită, fie lupta mulțimilor pentru un petic de pămînt cît mormîntul de mare. Mă gîndeam la ceva nemărginit, la cîmpii nehotărîte, la păduri fără sfîrșit, la fluvii uriașe; la pămînturi noua și fecioare, dincolo de oceane. Chateaubriand zugrăvise așa de ademenitor ținutul cu nume dulce, Luiziana; călători vechi și noi, înflăcărați, spuneau minuni despre uriașul Amazon, despre pădurile tropicale și despre bogata Argentină. Acolo, în cea dintăi tinerețe, voiam să trăiesc, undeva în imensa Brazilie, ori în Argentina... La urma urmei, cînd era vorba chiar pe-o alegere, aveam oarecare obiecții de făcut nesuferitelor călduri de la tropice, feluritelor jigănii și plante otrăvitoare din pădurile nestrăbătute ale regelui fluviilor; și înclinam mai curînd spre blînda climă a Argentinei, unde lipsește anotimpul cu pricina... Cu trei anotimpuri mă împăcam perfect.

Deci, cu cît prindeam mai multe rădăcini în țara părinților mei, în țara cu morminte și cu dureri, cu cît făceam totul ca să nu pot pleca niciodată, cu atîta mă hotăram mai mult în visurile mele pentru Argentina... Și în zilele nesuferite ale iernii, într-acolo începui a fugi. Ceteam o carte de călătorii, care mă ducea în celălalt emisfer, și mai zvîrleam din vreme în vreme cîte-un lemn pe foc."

Dar „visul de iarnă" aducea cu sine spaima înstrăinării și era, totdeauna, învins de un „vis de vară":

„Și gîndindu-mă la asta și la niște nepoți ai mei care ar rosti numele lui Eminescu ori al lui Creangă ca

pe cuvinte chinezești în cea mai blîndă țară din lume, simții, cum stam la gura sobei, că drumul meu cel vechi pe depărtate țărmuri trebuie să rămînă numai un vis de iarnă, și că mi-i dat să dorm lîngă strămoșii mei... Dealtminteri primăvara la noi e cu atît mai frumoasă, cu cît e iarna mai cumplită; o simt venită chiar primăvara aceasta, după o iarnă urîtă, și sînt sigur c-o să uit, în murmurul și colorile ei, orice republică minunată și orice rai al milioanelor."[12]

Tot despre Argentina va scrie într-un număr următor al *Universului*, la 14 mai același an, continuînd, pentru sine și pentru alții, demitizarea unei țări paradisiace. Argentina era nu numai patria unei clime blînde, ci și a cîștigurilor ușoare. În fața realităților mizere ale agriculturii noastre, se afla mirajul unei agriculturi moderne, mecanizate. Sadoveanu nu a respins niciodată ideea modernizării tehnice în producția bunurilor materiale. Era însă — și va fi pînă la urmă — obsedat de invazia tehnicismului în producția spirituală și avea convingerea că, nici în agricultură, nici în vreun alt domeniu, tehnica singură nu putea aduce nici bogăție, nici fericirea tuturor. Argentina însemna, aparent, țara colonilor îmbogățiți în condițiile prielnice ale naturii și modernizării. Oare așa să fie? „Iată o mulțime de biruitori; zece ori douăzeci de miliardari. Despre ei și despre faptele lor se vorbește. Despre cei învinși — mulți, o, foarte mulți — despre aceia nimeni nu spune nimic. Îi înghite pămîntul și deasupra lor murmură înainte mașina vieții..."

În ce privește importul tehnicii moderne în țara noastră, Sadoveanu a făcut și va face mereu distincția lucidă între poezia vieții primitive și imperativele realiste ale civilizației pe care o aștepta și pentru satele românești. O încredere admirativă față de geniul popular în însușirea creatoare a metodelor avansate de lucru o arătase încă în *Un meșter și oamenii lui*. Cînd Sadoveanu și Gorovei, pe vremea *Răvașului poporului*, încercaseră să le aducă sătenilor o moară cu motor, aduseseră, pe lîngă „nemți", și un „mașinistru" de prin părțile locului, care știa și el să lucreze „ca un neamț adevărat".

Sadoveanu făcea, firește, apologii civilizației vechi și combătea cu orice prilej „americanismul" civilizației moderne, dar neîncetat arăta că ridicarea maselor implică, pe lîngă libertate și cultură, o modernizare a vieții materiale, aplicarea progreselor științifice. Vom reveni, pe măsura desfășurării campaniilor publicistice sadoveniene. Deocamdată însă, să urmărim cîteva poziții luate în preajma celor dintîi plecări în occident ale scriitorului.

UN „INSTRUMENT ULTRAMODERN"

În primul rînd se poate observa dialectica sadoveniană a „tradiționalismului" și „regresiunii" în fața tehnicii moderne, acest sol al civilizației occidentale pe pămînturile vechi, și, din această perspectivă, noile ipoteze ale închipuirii unor țări străine familiare visătorului prin frecvența lecturii.

Iată articolul *Radiofonie*, din 1926. O adunare de prieteni ieșeni în jurul unui „instrument ultramodern de radiofonie" — un *haut-parleur* al anilor '20, instalat, simbolic, „într-o frumoasă odaie națională, conservatoare, veche și patriarhală". Cînd „drăcăria" a început să funcționeze, s-a auzit deodată o voce care cînta la opera din Viena... „și noi o auzeam la Iași, în Sărărie — într-un decor din vremea cînd nu erau încă inventate nici drumurile de fier".

Sadoveanu — visătorul era tulburat de comunicarea nemijlocită peste spații cu semeni îndepărtați și întrezărea, ca într-un miraj „jules-vernian", televizorul viitorului:

„Armonia și simfonia moale a orchestrei s-au izolat în urechea mea și simultan a lucit în mine conștiința minunii. Veneau la sufletul meu un glas de departe — glas viu și palpitant, și instrumente însuflețite de oameni vii. Nu-i mașinăria gramofonului, nu sînt umbrele cinematografului, — ci e vibrarea vieții, e contact direct cu omul, fratele meu din depărtare.

Deci e suprimat spațiul. Dar aceasta e numai o formulă de fizică, patru cuvinte indiferente puse unul după altul. Eu auzeam versurile lui Goethe, muzica lui Gounod ș-o voce caldă și vibrantă de femeie. Că nu este spațiu decît pentru neștiința și mărginirea noastră pare evident. Că și timpul va fi fiind o convenție, iarăși se poate. Că poate noi înșine de la începutul părinților celor de demult și pînă la cel din urmă din viitorul convențional nu sîntem decît o undă ori un fior din marele tot — iarăși de ce nu s-ar putea? O, nu știm nimic, să lăsăm toate aceste propoziții vane. Nu sînt decît cuvinte, deci convenții. Lucrul de căpetenie era că auzeam *Faust* la opera din Viena. — Și asta-i numai o mică, o foarte mică parte din ce se poate auzi, remarcă cineva. Desigur. S-ar putea auzi tot ce-i sunet. Și dacă undele acestea trec în spații infinite, — atuncea ce auzim noi acum sună în veșnicie; nu se stinge niciodată. Nu se vor stinge nici glasurile noastre. Și nici imaginile noastre; curînd vom avea lîngă aparatul radiofonic și aparatul care să ne înfățișeze imaginile și mișcarea. Lucrul e realizat în laborator. Mîni îl vom avea înaintea noastră în această odaie. Și imaginile, ca și sunetele, sînt tot nemuritoare în raport cu infinitul în timp și-n spațiu. Atuncea ce-i muritor în noi? Simțirea pe care o încerc ascultînd glasul depărtării? Ceea ce numim suflet? Asta să fie trecător — cînd celelalte sînt eterne?

Nu cugetam și nu simțeam numai asta.

Mă gîndeam la părinții mei care n-au cunoscut radiofonia. La bunicii mei care n-au cunoscut aeroplanul. La alții mai de demult care n-au cunoscut aburul. Și la alții, pe scara timpului, pînă la cei dintăi din peșteri, care nu știau secretul focului.

Unul din veacuri a descoperit flacăra vie, minune și Dumnezeu. Altul a descoperit pîrghia; altul puterea aburului. Alții au zburat. Alții surprind tainele fenomenelor electrice. În fața noastră, în viitor, sînt de descoperit alte mistere — care acum sînt pentru ei noapte și stîncă. Noi sîntem străini și departe de ele, — dar ele există."

„Acestea erau numai gîndurile și sentimentele primare pe care le puteam deslușî oarecum la suprafață în

mine. Subt ele erau însă rădăcini nenumărate, nedesluşite şi obscure, pe care le percepeam ca pe o lumină dincolo de pîclă, ca pe-o chemare pe care n-o aud urechile. Îmi notam cu grijă în memorie şi data acestei stări fără pereche: 8 martie 1926, — ca şi cum aceste alte trei cuvinte ar avea vreun scop, o normă ori o legătură cu imensul proteu care ne prezinta numai una din formele-i infinite."[13]

„PE ACEL ŢĂRM FERICIT ŞI CIVILIZAT"

Existau, pentru Sadoveanu, imagini adînc întipărite ale civilizaţiilor europene opuse „americanismului": produse ale secolelor de muncă omenească în plan material şi spiritual, fiecare cu *specificitatea* ei. Admiraţia pentru acestea şi ideea schimbului între culturi seculare erau, pentru el, tot atît de permanente ca şi ideea păstrării specificului nostru *naţional*, într-o civilizaţie proprie dar nu închisă înnoirilor şi exemplelor pozitive.

În preajma plecării spre Olanda, este semnificativ să-l aflăm confruntînd realităţile noastre cu acelea despre care citise cu privire la Suedia.

Confruntarea o prilejuiseră „festivalurile Eminescu". În faţa puţinei stime de care se bucura poetul naţional din partea autorităţilor noastre, el îşi amintea cele citite despre sărbătorirea unui poet în Suedia.

Referinţa, ca atare, poate fi privită, azi, cu rezerve. Sadoveanu citează vag o carte a unui călător. Acest „călător" a fost de fapt un bun istoric din şcoala lui Albert Sorel: *A. Vandal* (1853-1910). N-am putut identifica unde anume relatase el impresiile despre care vorbeşte Sadoveanu, dar, bineînţeles, asemenea impresii aparţin secolului trecut. Iar poetul sărbătorit Carl Michael Bellman (1740—1795) fusese pentru un şir de generaţii şansonierul popular, ştiut pe dinafară şi fredonat pe melodiile de operă de asemenea ştiute de toată lumea. Importantă este însă viziunea lui Sadoveanu asupra *altei* civilizaţii şi visul său raportat la aceasta:

„Poporul suedez, pe care noi așa de puțin îl cunoaștem, a ajuns de mult la o înaltă conștiință culturală. Noi într-acolo nu putem privi decît de departe și de jos. Pentru constatări de acestea nu trebuie să ne mîhnim, căci adevărurile nu fac decît bine; și numai îngîmfarea, sprijinită de deșertăciune și minciună, este primejdioasă ca o boală de moarte. Pe acel țărm fericit și civilizat, în nesfîrșitul parc de la Djurgarden, se desfășoară marea serbare națională de la 26 iunie. Lume multă și însufletită, în haine de sărbătoare, se scoboară din bărci pretutindeni. Oameni bogați, burghezi modești, meseriași, plugari se amestecă. Și femei multe, în pitoresc costum național, aduc brațe de buchete de flori. Unele sînt frumoase și toate rîd, fericite că mai pot lua parte într-un an al tinereții lor la cea mai mare serbare a poporului. La ospătăriile, teatrele și circurile improvizate pe țărm, lumea se îmbulzește, călăuzindu-și copiii. Un entuziasm neînfrînat și zgomotos, naiv și tînăr înalță mulțimea aceea. Și serbarea cea mare începe cu ovații și cîntări, flamuri și risipă de flori. Iar străinul rătăcit acolo, împresurat și încălzit de o prietinie obștească, de o înflorire de bunătate, de o sărbătoare în care nu se amestecă nimic oficial și poruncit, — află cu surprindere că tot ce e-n juru-i se face întru cinstirea memoriei unui poet — care a trăit acum un secol. Acest cîntăreț a desfătat sufletul poporului său, — cîntînd bucurii și mîhniri, aspirații și doruri. Ca orice poet mare, a adus lumină și mîngîiere în această lume, unde este multă durere și multă ticăloșie. Ca orice poet mare — a rămas prietin bun și statornic al bietului suflet omenesc. Strofele lui se recitează și se cîntă pretutindeni în Suedia. Și o dată pe an, în grădinile dintre ape și ostroave, în jurul imaginii de marmură a lui Bellman, poporul se adună și petrece cu poetul iubit pînă tîrziu, în lumina misterioasă a amurgului boreal. Uneori vin și suveranii ca să-și aducă omagiile lor cîntărețului care a lăsat în urma lui strofe frumoase și datornici urîți. Iar lucrul cel mai vrednic de luare-aminte în toate acestea este că poporul acesta, care are un trecut impunător și numără regi măreți, — nu are decît această singură sărbătoare națională, sărbătoarea unui poet."[14]

„DRUMUL LA AMSTERDAM COTEȘTE PRIN JUDEȚUL ALBA..."

Sadoveanu — călătorul nu poate fi înțeles în afara complexei sale dialectici cu privire la „rînduiala lucrurilor".

La 8 martie 1926 își notase cu grijă în memorie evenimentul contactării radiofonice a Vienei.

În primăvara următoare era „sigur că trebuia să mă sui la Prigoana în april pentru ca să mă pot duce în iunie la Amsterdam": totul se afla „în rînduiala lucrurilor".

Zîmbetul fin nu anulează autenticitatea convingerii. De fapt, anumite lucruri grave nu se pot spune, sadovenian, decît însoțite de asemenea zîmbet:

„Două lucruri într-adevăr doream de multă vreme în această viață. Să mă mai duc o dată la vînătoare de cucoși sălbatici și să vizitez Olanda. Una era legată de alta, deși eu nu înțelegeam..."

Era prima expediție de vînătoare la gura pîrîului Prigoana, în munții Sebeșului, cu descoperirea acelei Văi a Frumoasei pe care o va îndrăgi pînă la sfîrșitul vieții. Vîna mult rîvnitul cocoș de munte, care, în cele din urmă, stătea la picioarele lui, răpus. „Pădurea era mai puțin frumoasă fără el... Însă așa hotărîse destinul, ca să mă pot duce după aceea în Olanda, unde niciodinioară, de cînd e lumea, n-a cîntat în primăvara amorurilor eterne marele *tetrao urogallus*."[15]

Traducînd toate într-un limbaj mai sărac: călătoria într-o altă lume nu se putea produce decît după trăirea intensă în raiul românesc a ceea ce, acolo, în țara depărtată, nu se putea afla și nu se aflase niciodată...

De aceea, călătoria începută la 4 iunie 1927 este precedată de ocolul în județul Alba, iar memorialul ei se deschide cu părăsirea Bucureștilor.

„Mă îndreptam undeva, spre cîmpii line, mai joase decît cumpăna mării. Deocamdată însă urcam în valea Prahovei, printre peisagii mărețe de munți, cum nu pot să fie multe pe lume. Munții lui Dumnezeu, ai soarelui, ai puhoaielor ș-ai vijeliilor se zimțuiau și se înhorbotau

pe un cer albastru de vară, pe cînd așezări cochete omenești răsăreau la toate cotiturile."

„Frămîntarea aceasta titanică și codrul de brad; țancurile de cremene pe care plutesc vulturi cu aripile în cruce și iarna aceea de vis peste aburul fierbinte și florile văilor; toate depărtările negurii albastre înspre Caraiman și Omul, înspre Peștera Ialomicioarei, înspre Negoi și Parîng și înspre Prigoana, unde găinile cucoșilor de munte scot pui, sub cetină neagră nestrăbătută de picior de om; spre Vrancea, spre Ceahlău, spre Călimani și Maramureș, spre Cheile Bicazului la sălașurile păstrăvilor și cerbilor; toată domnia feciorelnică și pură a zimbrilor de altădată ș-a castorilor, toate le părăsesc, ca să văd lucrurile trecătoare ale oamenilor. Acestea stau în veci; acelea sînt jucării minunate. Acestea sînt ale întunecoaselor stihii; acelea sînt ale fratelui meu slab și nemernic — așa de slab prin natura-i vremelnică, ș-așa de tare prin stăruință și inteligență. Mă duc spre ele din simpatie, ca spre o iluzie ș-un vis, — și mă grăbesc, căci nu sînt decît un provizorat fragil, ca toate ale noastre omenești și nedurabile.

Las toate aceste zidiri ale creației dintăi, încă mărețe și nestricate; și subt ele o lume încă nestatornică și încă neintrată în definitivat, — cu toate clădite încă pe năsip și sub vijelie, cu toate ale prezentului oglindindu-se într-un miraj splendid al viitorului; așa de triste pentru cel care se duce în civilizația Occidentului și așa de grele de speranțe și vis pentru cel care se întoarce iarăși la dînsele."[16]

„CONFRUNTĂRI DIRECTE"

Apoi se înșiruie confruntările directe cu alte realități; mai ales, confruntări privind stările sociale și culturale. În primul rînd, prin Olanda, perspectiva a ceea ce ar putea fi bogatul pămînt românesc datorită unor lucrări și amenajări. Olanda, cu solul irigat și îndiguit, este produsul unei îndelungate și istorice lupte a omului

cu o natură prea puțin darnică. Românii au avut parte de o țară dăruită de natură. Fără a-și jertfi frumusețea proprie și fără a imita pe alții, nici pe olandezi, pămîntenii noștri ar avea de învățat multe din experiența Olandei. Iată fără idealizări și fără înnegriri, imaginea fermierului olandez și cea a țăranului român: paralelă pentru meditație, nu ierarhizare:

Agricultorul olandez folosește cu pricepere și promptitudine uneltele și ajutoarele pe care i le pune la dispoziție industria. „Ară pămîntul cu tractoare și întrebuințează electricitatea." „Pe lîngă muncă, adaogă și îngrășăminte chimice, neuitînd asolamentele și toate scorniturile și înlesnirile științei."

„Pe cele douăzeci de hectare ale lui, acest gospodar cultivă grîu, orz, ovăs. Scoate o producție obișnuit de trei ori mai mare decît din pămîntul nostru cîntat de poeți și lăudat de bărbați de stat. E adevărat că muncește c-o disperare ș-o intensitate pe care un oriental n-o poate socoti decît vrednică de dispreț."

„Acest om poate nu prea scînteie de inteligență, însă-i cuminte, ceea ce e cu mult mai bine. Se folosește de orice sfat al revistelor lui, al cultivatorilor mai vechi și mai bogați decît el și nu e în stare să facă o critică ageră a metodelor moderne și practice, apărînd o rutină poetică. El ascultă și se supune unei discipline, pe cînd țăranul de la Dunăre are multe obiecții de făcut oamenilor și lui Dumnezeu.

Într-un rînd — acum douăzeci de ani — în fața podului de la Boroaia, distrus de puhoiul Moldovei, vorbeam cu gospodarul Gheorghe Roșu și încercam să-i dovedesc că un pod de beton armat e mai bun decît unul de lemn. Cînd se vor construi peste Moldova poduri de beton armat, năvălirile și bătăile apei vor rămînea neputincioase. — Ascultă, Gheorghe Roșu, adăugeam eu la obiecțiile lui vioaie, știința omului și puterea omului au ajuns așa de departe, încît țin în loc și apele mării. Iată, se vorbește și-n cărți că este o țară numită Olanda, în care oamenii au ridicat zăgazuri oprind marea, și au pămîntul țării lor mai jos, subt iezătură și sub linia mării. Dacă oprește omul marea, crezi că nu e-n stare să stăpînească un rîu ca Moldova?

Gheorghe Roşu nu s-a gîndit prea mult ca să-mi răspundă:

— Apoi, domnule, după cît înţeleg eu, — deşi n-am văzut-o niciodată, marea e o apă care şede aşa, fără viaţă. Şi cînd ridică valuri, nu curge, — ci se zbate în loc, ca o pînză. Pe cînd Moldova e apă vie. Ea scurmă, bate şi rupe...

Podul de la Boroaia şi astăzi e tot de lemn şi-l strică apele crescute în fiecare an. Nu-i vinovat pentru asta Gheorghe Roşu —, ci inteligenţa lui şi bunul simţ de care cu toţii ne bucurăm nespus şi pe care le au şi conducătorii lui Gheorghe Roşu. Însuşi acest gospodar simbolic îmi zîmbea cu isteţie judecînd zădărnicia olandeză şi progresele ştiinţifice, — şi sta nepăsător, cu mînile înfipte în chimir, lîngă ogoarele nearate, şi avea între umeri un suman vechi, cu multe găuri, ca să nu opuie rezistenţă vîntului şi să nu se mai ostenească proprietarul lui să-l tragă pe mînici ori să-l ţie cu mîna. După ce-şi răsuci o ţigară într-o bucată de pănuşă de păpuşoi, în partea a doua a conversaţiei îmi dovedi şi mai uşor că ştiinţa de carte e o bătaie de cap fără nici un folos. De aceea nici el n-a învăţat şi nici n-are de gînd să-şi deie copiii la şcoală.

Pe cînd fermierul acela olandez, intrat în curentul de civilizaţie, nu mai are nevoie de atîta cheltuială personală de agerime. El merge în disciplina obştei sale, într-un fel de mecanică socială, renunţînd să mai judece. El lucrează. După ce lucrează ziua, sara îşi înseamnă socotelile în registre şi închide banii în casa de fier. Caută în carnet, să vadă cum stau operaţiile lui cu băncile."[17]

Fermierul olandez este, indiscutabil, un prototip al ţăranului civilizat. Cîştigul lui, pe diverse planuri, este clar. Dar ce-i lipseşte, faţă de vechiul nostru ţăran — căruia îi lipseau atîtea? E vorba de lipsuri în principiu remediabile şi de pierderi, probabil, ireparabile. Poate este vorba despre un revers al medaliei, ca în parabola sadoveniană a graurilor olandezi, şi ei aduşi la treapta civilizaţiei, pe cînd ai noştri au rămas în sălbăticie.

„În piaţa din jurul statuii lui Rembrandt, pe pajişti verzi, tunse scurt cu îngrijire, am văzut grauri famili-

ari, care ciuguleau larve, ca și cum ar fi avut un serviciu poruncit. Mă lăsau să mă apropii de ei și mă priveau fără frică cu ochișorii lor de mărgele. Sînt dintr-aceleași neam de grauri care vin primăvara în dumbrăvile de la noi. Dar la noi țin pe om la distanță, socotindu-l dușman. Iubesc singurătatea și fluieră haiducește, misterios și ca din mari depărtări. În vremea verii se ocupă de familie; apoi se arată iarăși toamna în zboruri fumurii pe imașuri, deasupra cîrdurilor de vite.

Aceștia de aici fac slujbă. Sînt grauri olandezi."[18]

„O ADMIR ȘI MĂ PREGĂTESC DE PLECARE"

Sub acest moto ar putea fi pusă toată călătoria lui Sadoveanu în Olanda.

„Tot ce văd în regiunea aceasta de muncă și mișcare intensă mă uimește și mă interesează nespus; nici o clipă însă nu surprind în mine dorința să așez aici căminul liniștii mele.

Dorința aceasta, căreia deseori îi adresez întrebări, e un fel de măsurătoare a frumuseții locurilor pe unde trec. O coastă de dumbravă, malul unei ape, o poiană înaltă între brazi de unde se văd cetățile depărtării, un cot al Nistrului, un prival al Dunării, o rapidă a Bistriței: aici ar fi frumos să m-așez! Mă opresc puțin, construiesc în cîteva clipe un cămin ș-o gospodărie și, plecînd mai departe, le las cu o părticică din suflet.

E curios că nicăieri, în această minunată Olandă nu mi-am adresat asemenea invitație de oprire."[19]

Considerațiile finale sînt concludente și, totuși, ambigue, căci nu se confruntă doar două realități obiective, ci două universuri afective, cu amestec inefabil de ironie:

„Civilizația olandezilor a ieșit din disciplina durerii. Astăzi umblu cu uimire și mirare prin grădina lor. Mai mult decît au realizat ei aici nu poate realiza minte omenească și braț omenesc în dezvoltarea de astăzi a speciei. O! admir fără îndoială Olanda. Nu pentru fru-

museţa ei, care-i mică şi artificială, — ci pentru seriozitate şi civilizaţie, pentru cultura şi noblеţa ei artistică, pentru munca fără odihnă — pusă cu atîta curaj în faţa lui Dumnezeu ş-a elementelor ostile.

Alte neamuri s-au supus urgiilor, au plecat fruntea în furtună aşteptînd înseninările şi cîntîndu-şi jalea; — aceştia au scos de subt unda amară a oceanului o ţară ş-o păstrează luptînd cu îndîrjire, fără perspectivă de odihnă pînă la sfîrşit."

„Ne mîngîiem unii — puţini — că trăim în timpul nostru; e destul însă să privim în juru-ne şi să vedem, — ca să ne apară realitatea, cu ignoranţă, incurie, sălbătăcie şi sărăcie într-o splendidă ţară cu bogăţii naturale.

Unii dintre cei puţini avem în minte o imagine, fericită şi paradisiacă a României viitoare. O ţară ca o grădină. O visăm şi-i cumpănim realizarea în toate planurile noastre. Căutăm soluţiile care ne-ar putea îndruma într-acolo.

Nu ştiu dacă mai poate fi o îndoială. Elementul culturii este principala forţă care ne va îndruma spre limanul nostru. Cultura va ameliora omul, va ridica valorile sufleteşti şi va forma o colectivitate mai harnică, mai conştientă şi deci mai puternică.

Cum vom ajunge, din punct de vedere practic, la soluţiile cele mai bune pentru a avea realizări fericite în toate domeniile?

Iată o taină a viitorului.

Soluţiile geometrice, statistice şi cărturăreşti în genere, ne pun în faţă exemple de la alte popoare: cooperaţia în Danemarca, maşinismul uman în America, forţa mixtă a culturii multiple şi a industriei în Franţa. Dar tocmai varietatea soluţiilor, oglindite în stări de lucru diferite, după popoarele la care ne raportăm, dovedeşte că nu putem de mai nainte categorisi, într-o formulă şi într-o cutiuţă cu etichetă, România. Ne vom dezvolta potrivit sufletului şi aptitudinilor noastre. Vom găsi calea cea mai bună punînd în valoare forţa noastră etnică într-un chip original. Vom fi România, — România viitoare, — aşa, cum Olanda este Olanda şi Franţa este Franţa.

Primind tot ce-i patrimoniu comun de civilizație, va înflori cîndva într-o cultură proprie și țara spre care mă întorc."

„O admir și mă pregătesc de plecare. Căci, la Carpați și la Dunăre, natura e în toată splendoarea ei primitivă, de o înfricoșată frumusețe, pe care artiștii Nordului au visat-o numai ș-au încercat s-o fixeze în colori. Lumina din peisagiile artiștilor flamanzi nu se găsește aici. E la sud. Într-acolo mă orientează fiecare celulă a ființii mele: spre codrii de brad, spre munții poetici, spre apele viforoase, spre peșterile tainice ale zînelor, spre valea Dunării, spre misterioasa Deltă..."

„Acolo-i tot ce-a murit din mine și din cei dinaintea mea. Mă voi amesteca și eu, ca și ei, frunzelor căzute, căci, fiecare neam avîndu-și pecetea și blăstămul, mă simt și eu, ca și alții, îndrădăcinat ca un arbore din acele păduri care încă durează.

Unele neamuri sînt nestatornice ca năsipurile. Altele se înfrățesc cu marea. Destinul neamului în care mă aflu are o traiectorie proprie. Misterul lui, zăcînd latent în tot ceea ce iubesc acolo unde mă întorc, se pregătește de demult și de departe.

De aceea mă pregătesc cu bucurie să mă întorc spre codri, munți și ape, — într-o țară încă aproape de barbarie și primitivitate.

O frază lirică nu rămîne totuși decît o frază lirică. Pentru că, obișnuit, nu trăiesc în singurătăți poetice, ci în societate. Și rînduirile sociale ca și rînduiala civilizației, în părțile acestea puțin poetice ale Apusului, sînt așa de sus, raportate la noi, — încît mai aproape sîntem de regii barbari ai strămoșilor celor vechi, tracii, decît de zborul lui Lindbergh."

„Mă întorc cu plăcere. Și zîmbesc, — căci îmi apar deodată ființi și locuri dragi. Apoi, călătorind cu mult mai repede decît cu trenul, văd tristeța satelor risipite în cîmpii și văi de ape, evocînd milenii neguroase. Deasupra lor încă plutește Dumnezeul inimii ș-al spiritului. Și-n păduri bat topoare neinteligente; — și apele sînt puhoaie distrugătoare ori bălți pestilențiale; și bobul aruncat de un vînt preistoric așteaptă de la un bătrîn cu barbă albă, de deasupra norilor, ploaie și

roadă. Iar în tîrguri au fost tocmiți curățitori și agenți sanitari, corbii și ciorile pustiului. Și oameni în haină europeană vorbesc despre toate lucrurile din lumea asta, plănuind, rînduind, dezbătînd, legiferînd, — după aceea ospătează și se culcă, zîmbind fericiți. Toți vorbesc; — pe cînd aici în Olanda toți tac, ca să s-audă zvonul etern al mării.

Ocolesc tîrgurile și corbii și-mi caut prietinii, poposiți într-o margine de dumbravă. Stau luminați de soarele oblic, în singurătate, cu pustile alături. Zîmbesc privind zarea și ascultînd freamătul pămîntului, al ierburilor ș-al frunzarelor. Căci ei intră în împărăția asta, în țara de dincolo de negură, ca să respire alt aer decît în cetățile unde oamenii vorbesc zadarnic. Vin nu atît pentru a urmări dihănii cu păr și pene, — cît ca să se apropie de strămoși. Mă așez lîngă ei, și vorbim domol despre lucruri trecute și frumoase. Apoi rămînem cu fețele spre cerul albastru, tăcînd, visînd și cugetînd nehotărît la viitor. Căci abisul nu ne stă în preajmă, toate sînt încă bune și fericite în juru-ne, și putem vorbi în van și visa, — ceea ce n-au putut face niciodată, nici într-o clipă a veacurilor lor, acești năcăjiți și nefericiți olandezi."[20]

Atitudinea lui Sadoveanu apare categorică prin însăși ambiguitatea ei: poezia naturii ca și întreaga armonie originară a alcătuirii universului constituie o valoare eternă care nu poate fi jertfită fără mari primejdii pentru om; dar, în același timp, omul se definește prin puterea sa de a stăpîni natura și prin năzuința sa de eliberare de sub jugul necesităților imediate și a apăsărilor exterioare. Soluția viitorului nu este unică pentru toate colectivitățile, constituite în neamuri, cu tradiții și condiții specifice. Să învățăm de la olandezi și să rămînem noi înșine în trecerea spre noi stadii de cultură și civilizație.

3

ANUL 1928

Anul 1928 cunoaşte apariţia în volum a patru scrieri sadoveniene.

Însemnările din *Olanda* sînt acum editate, la scurtă vreme după apariţia lor în *Adevărul literar.*

Tot acum apar în volum, după o îndelungată acumulare: *Hanu Ancuţei,* cu opt din cele nouă capitole publicate în reviste de-a lungul a şapte ani, între 1921 şi 1927; şi *Împărăţia apelor,* cu 9 capitole apărute în reviste încă din 1925, dar cu celelalte adăugate, treptat, în anii următori, inclusiv în 1928.

În fine, tot în acest an, după apariţia în ultimele numere din 1927 şi în primul din 1928 ale *Vieţii româneşti,* îşi editează noul roman *Demonul tinereţii.*

Peste mai bine de un deceniu, în 1940, cînd scriitorul împlinea 60 de ani de viaţă şi îşi începea seria *Operelor,* îndemnat la o retrospectivă gravă şi în preajma unor evenimente ce se prevesteau apăsătoare, Sadoveanu avea să-şi precizeze propria apreciere asupra evoluţiei şi desăvîrşirii creaţiei sale. Ediţia *Operelor* urma să o împartă pe aceasta în trei faze: „lucrări de tinereţe", între 1906 şi 1917; „opere de tranziţie şi consolidare", 1918—1928; şi „lucrările de maturitate", de la 1929 încolo. Era împărţirea asumată răspicat în interviul acordat lui Vasile Netea:

„Eu — precizează în continuare d-l Sadoveanu — împart activitatea mea literară în trei mari epoci: 1904—1917, 1917—1929 și vremea de la 1929 încoace. Aceasta este epoca maturității mele literare. Atunci am scris *Zodia Cancerului, Hanu Ancuței, Baltagul* și alte cîteva. Pe acestea le socotesc ca opere de maturitate, opere care vor rămîne. Acestora nu le am nimic de obiectat. Mă reprezintă bine."

Putem aprecia, din perspectiva zilei de astăzi, cît de lucidă era autoaprecierea lui Sadoveanu, preluată, în prezent, de orice istorie a valorilor literare. Firește, citarea nu era exhaustivă, indica o epocă și lăsa deschisă o listă ilustră prin modesta sintagmă „și alte cîteva". Sadoveanu adăuga, cu aceeași luciditate: „Deși scrisă într-o altă epocă, totuși și *Dumbrava minunată*, precum și alte nuvele".

Dar este ușor de observat că data cu care se deschide epoca maturității nu este, nici ea, rigid stabilită. Dintre cele trei titluri definitorii pentru „vremea de la 1929 încoace", unul, *Hanu Ancuței*, apăruse în volum cu un an mai devreme și fusese elaborat și publicat, fragmentar, încă din 1921, în răstimpul anilor ce ar încheia „opera de tranziție și consolidare". Și, indiscutabil, *Hanu Ancuței* rămîne, pentru cea mai exigentă ierarhizare a creației sadoveniene, un cap de serie, relevat, dealtfel, în însuși momentul editării, de către critica literară contemporană.

Maturitatea despre care vorbește generalizarea sadoveniană este saltul calitativ al unei maturizări reprezentate în orice caz de întreaga „operă de tranziție și consolidare" și, probabil, de multe momente anterioare acesteia. Iar aparițiile anului 1928, în frunte cu *Hanu Ancuței*, reprezintă anul afirmării depline a dimensiunilor sadoveniene, cu arta subtilă a evocării în perspectiva viitorului a *Depărtărilor* și *Vechimilor*, a poeziei și înțelepciunii văzută ca permanență în succesiunea civilizațiilor perisabile.

Cheia scrierii editate în 1928 este substratul latent sub istoria manifestă a unor întîmplări de demult. Parabolă care în același timp o sugerează și o învăluie

în precizii documentare sau autobiografice, ca în această prefață tîrzie, din anii '50:

„*Hanu Ancuței* nu e o ficțiune. A existat în realitate și avea faimă în veacul trecut. Ruina lui a stăruit pînă acum vreo zece ani; pe urmă moștenitorii ultimi și-au împărțit materialul, construind două gospodării modeste nu departe una de alta. Se pot vedea și-acum pe șoseaua națională care vine dinspre Cornu Luncii și trece la Roman urmînd cursul Moldovei. La un loc, din șosea, se desface un drum către podul de la Tupilați și către Războieni, sat celebru printr-o bătălie a lui Ștefan cel Mare cu turcii în 1476.

Acest han nu era singuratic în țara Moldovei. Drumeții de odinioară făceau asemene popasuri aproximativ din poștă în poștă, se mai pot observa și acum, aiurea, urmele lor.

Partea cea mai importantă a Hanului Ancuței, pivnița, a rămas așa cum era odinioară, însă pustie și adormită ca subt un abur de legendă. Numai peisagiul încîntător al rîului Moldova a rămas în putere, cu gîrlele scînteind printre lunci, cu codrii de dincolo de apă pînă sub pîcla munților, cu lanurile cu holde de grîu și porumbiștile de un verde întunecos. Alte rînduri de oameni se mișcă în lumina aceluiași soare.

Dramele trecutului nu se mai povestesc la vetrele familiale, în satele din preajmă. S-au petrecut multe întîmplări de mirare, legate de acest han la care poposeau oamenii de demult. Dacă maică-mea nu și-ar fi trăit copilăria în apropiere, dincolo de apa Moldovei în satul sărac ce se chiamă Verșeni, și dacă nu veneam cu ea din cînd în cînd de la Pașcani la bătrînii noștri, și dacă n-aș fi ascultat povestirile ei despre împrejurări și oameni de odinioară, tot ce-a fost durere și iubire, asupriri și răzbunări ar fi rămas pururi închis sub stînca uitării. Dar mama era o povestitoare rară, ale cărei accente misterioase încă sună în ființa mea. Și *Hanu Ancuței*, cărticica scrisă acum un sfert de veac, va mai aminti un timp altor oameni ce vor trece prin acel peisagiu nemuritor zîmbetele și lacrimile legate de ruina de la drumul mare, nu departe de Roman. Cît cei vii își

mai aduc aminte de cei ce nu mai sînt, morții rămîn legați cu viața.

Astfel, cetitorii ultimei generații de plugari, apărute în acel peisagiu după revoluția lumii răsăritene, cetind întîmplările vechi și plecîndu-și urechea spre trecut, vor înțelege mai bine prefacerile prezentului. Pe pînza neagră a veacului vechi, va luci mai puternic soarele dreptății și libertății poporului muncitor din patria noastră."

În ce privește altă operă din aceeași epocă, *Demonul tinereții,* cine ar putea să nu vadă, aici, pentru cunoașterea lui Sadoveanu prin sine însuși, preludiul *Crengii de aur?*

Natanail, eroul romanului din 1928, experimenta, fără să știe încă, dar cu știința lui Sadoveanu, o repetare a unei existențe de demult. Eșecul însuși era o învățătură pentru viziunea lui Kesarion Breb în secolul al XX-lea.

În orice caz, romanul istoric, ridicat pe o nouă treaptă, replica semnificativ acestei întoarceri în trecut. Noua epocă, marcată în doi ani succesivi de capodoperele *Zodia Cancerului* și *Baltagul,* cunoaște, paralel, apariția în volum a diverselor însemnări și povestiri din anii trecuți: *O întîmplare ciudată,* 1929, și *Depărtări,* 1930.

Iar acest din urmă volum, datat în cea mai mare parte din 1925, cuprinde și un articol-cheie, din 1926: *Americanism:*

„Va trebui desigur să dăm mai mult aer, mai multă mișcare și lumină generațiilor tinere; să nu uităm însă niciodată că alta este noblețea Europei civilizate. Nici jazz-bandul, nici boxul nu vor face din copiii noștri suflete generoase, nici nu vor putea da aripi inteligenții lor spre cer. Sufletul, această problemă a miilor de generații din pămînturile vechi, acest foenix în veșnică înnoire și în îmbunătățire, stă încă în patria martirilor și filosofilor. Cei care trec oceanul dincolo adeseori își aduc aminte cu tristețe că n-au putut lua cu ei nimic din el și simt nevoia să se întoarcă spre el ca-nspre un izvor de apă vie.

De-aceea prietinul nostru Leon Feraru, emigrant de la 1906 în America și ajuns profesor la universitatea Columbia, cu toate extraordinarele priveliști ale vieții de-

acolo, cu toate matchurile, meetingurile, uzinele, gazetele formidabile, mașinismul și toate minunile Americei, — s-a întors în năcăjita și mica patrie de la Dunăre, ca să vadă morminte vechi și să simtă bătînd inimile de altădată. Acolo-i bielșug și bine și se va-ntoarce iarăși; aici sub multe raporturi încă-i jalnic și descurajator, — cu toate acestea aici, ca și-n alte părți ale Europei, a rămas ceva de care el are nevoie.

Leon Feraru pornise a tipări în marile publicații europene. Pe urmă s-a oprit. Ș-a început, între limbi străine, a murmura versuri sonore în graiul cel de demult al copilăriei. O parte din ele au apărut la Cartea românească sub titlul *Maghernița veche*. Și-a găsit ș-o tovarășă de viață acolo, care, deși se născuse la Iași, plecase în cel dintăi an al vieții în pribegie și crescuse în limba patriei celei noua. Prietinul nostru a simțit nevoia s-o audă vorbind limba copilăriei lui ș-a învățat-o românește. Fără scop practic și pentru aceleași motive și-a învățat copilul să vorbească acolo o limbă numai pentru ei și pentru căminul lor.

Această întîmplare a lui Leon Feraru ne învață cîteva lucruri interesante, — mai interesante decît jazzbandul și alte drăcării exotice. Poate fi vorba și de-o excepție sentimentală. — Îmbrățișînd însă pe prietinul nostru în patria lui ș-a noastră nu se poate să nu rămînem pe gînduri, urmărind ca într-un abur nelămurit o pasere fantastică cu pene azurii, care nu poate emigra din pămîntul idealului ș-al jertfelor."[21]

VII

„EPOCA MATURITĂȚII MELE"

1

ZODIA CANCERULUI

„Epoca maturității", firește, nu începe la o dată fixă. Dar este marcată de succesiunea celor mai mari cărți sadoveniene în decursul a cîțiva ani: în 1929 — *Zodia Cancerului*; în 1930 — *Baltagul*; în 1933 — *Creanga de aur*; în 1934 — *Nopți de Sînziene*; în 1935 și 1936 — primele două volume din *Frații Jderi*. Alte titluri, poate mai puțin importante în cine știe ce ierarhie greu de stabilit, însoțesc pe cele amintite. Paralel, scriitorul, mereu discret și aluziv cînd vorbește din proprie inițiativă, concis și răspicat cînd răspunde la solicitări în interviuri, anchete sau conferințe publice își precizează profesiile de credință, ia atitudine în actualitate, spune cîte ceva și despre laboratorul creației sale.

„URMAȘII LUI ANTONIE-VODĂ"

Romanul despre *Vremea Ducăi-Vodă* cuprindea destinul romantic și tragic al unui fiu de domn, la 1679: vechea carte a lui Cantemir, izvoare date la iveală din arhive și însemnări ale unor călători străini constituiau planul documentar pentru țara Moldovei de atunci și

pentru evenimentele povestite sau închipuite. Ca pentru a confirma că viziunea artistului anticipează orice documentare „la fața locului', Sadoveanu avea să întreprindă o călătorie la Constantinopol abia după încheierea cărții.

„Pe mine mă interesau îndeosebi unele privelişti şi locuri în legătură cu istoria Moldovei. Aveam nevoie de ele pentru un roman istoric pe care tocmai îl isprăvisem: *Zodia Cancerului sau Vremea Ducăi Vodă*"[1].

Sadoveanu scrisese, totuşi, romanul unui moment nu numai din viața țării, ci şi din istoria unui neam de boieri al căror nume îi era familiar din copilărie: neamul Ruseteştilor prezent în „istoria tîrgului Paşcani", dominată de spița Rosetti-Roznovanu. De le primele evocări de „oameni şi locuri" ale tînărului scriitor, pînă la romanul *Lisavetei*, lăsat neterminat la moarte, Sadoveanu avea să se întoarcă la personajele stăpînitoare peste latifundiul păşcănean.

Întoarcerea în istorie, îndărăt pe urmele acestei familii, a prilejuit-o, în 1926, moartea unui descendent singular al vechii familii domneşti: *Bătrînul Radu Rosetti.*

„Fără îndoială însamnă ceva să poți pomeni strămoşi din veacul XVII; şi încă strămoşi care s-au bucurat de măriri şi bunuri între fiii oamenilor. Atîtea generații de oameni subțiri şi cărturari nu s-au perindat prin lume fără să lese un depozit intelectual de anume calitate sufletească urmaşilor de astăzi. Finețea boierimii moldoveneşti, care a numărat în rîndurile ei pe Costineşti, pe Cantemireşti, pe un Milescu, pe un Neculce, era şi-n acest scoborîtor tîrziu al protipendadei. Mama lui Radu Rosetti era o domniță autentică, Aglae Ghica, fiica bunului şi nobilului domn Grigore Ghica de după 1848, iar strămunii după tată se ridicau pînă la un Lascăr, logofăt al bisericii Răsăritului, la 1629."[2]

Citîndu-l pe Neculce, Sadoveanu îl evoca, atunci, pe Antonie-Vodă Ruset, cel „bun şi milostiv", apoi, mai departe, îşi oprea atenția exact la pasajul care va constitui punctul de pornire al romanului din 1929:

„Fost-au şi feciorii lui Antonie-Vodă dezmierdați, fără de frică: umblau prin țară cu mulți feciori de ma-

zili nebuni strînşi cu dînşii, de făceau multe jocuri şi beţii şi nebunii prin tîrguri şi prin sate boiereşti, de luau femeile şi fetele oamenilor cu de-a sila de-şi rîdeau de dînsele, ce nu numai a oameni proşti, ci şi a oameni de frunte şi de cinste. Şi deşi oblicea Antonie-Vodă, încă nu le zicea nimica şi nu-i certa cu cuvîntul, ca un părinte ce le era."

„Trăind ca oameni ai castei ş-ai timpului lor, aceşti oameni de altădată, oligarhie de latifundiari, şi-au încheiat ciclul anilor, şi trufia şi pohfala lor i-au dus fatal către ruină. Nu însă fără să lese o urmă şi fără să plătească măcar în parte datoriile grele către nefericitul popor asuprit. Cei dintăi pioni ai renaşterii noastre sociale şi culturale s-au ridicat din boierimea aceasta. Au dat şi Rosetteştii tributul lor în mişcarea obştească. Au ieşit şi dintre ei bonjurişti, agitatori de idei apusene, oameni pe care intelectualitatea lor subţire îi destina progresului. Mare parte din cuceririle constituţionale şi culturale au fost slujite de fiii de boieri împotriva clasei lor."

„Bunicul bătrînului nostru cărturar a fost vestitul mare hatman Răducanu Rosetti. Tatăl s-a numit tot Radu ş-a fost logofăt mare. Şi el şi fratele său Lascăr — moşul scriitorului — s-au dovedit bărbaţi înrîuriţi de ideile Apusului, iubitori de cultură, bonjurişti, revoluţionari în năcăjita şi înapoiata lor patrie."

„Bătrînul Radu Rosetti a încheiat seria lor c-o tragică maiestate."

„Marea lui operă de istorie socială, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova,* a apărut în anul 1907, în anul revoluţiei iobagilor. După marile spoliaţii istorice, pe care Regulamentul Organic şi legea împroprietăririi de la 1864 le săvîrşise şi le consacrase în dauna vechilor şi adevăraţilor stăpîni ai pămîntului naţional, urmase un regim al învoielilor agricole care nu era decît o nouă servitute deghizată."

„Cartea lui Radu Rosetti, apărută ca o lovitură şi ca un semn al destinului, chiar în acel an, dovedea nişte lucruri uimitoare şi teribile."

„Concluziile acestei cărţi ştiinţifice devin un rechizitoriu al boierimii, al neamurilor."

„Urmaşul lui Antonie-Vodă Ruset", „cetind trecutul neamurilor sale şi al năcăjiţilor pămînteni, a văzut adevărul, l-a urmărit, l-a săpat şi l-a descoperit în mormîntul lui uitat"[3].

„VIŢII VECHI"

Acest epilog la *Zodia Cancerului* fusese scris cu cîţiva ani mai devreme decît romanul, într-o continuitate a preocupărilor sadoveniene. Elogiul minunatului om care a fost Radu Rosetti nu-i întuneca viziunea, istoric proiectată, asupra raporturilor seculare dintre un *Popor al durerii* şi *Oligarhia* — cum se intitulează, în 1919, cîteva însemnări publicate în *Opinia*. Se referise, atunci, la o împărţire a lumii europene în „două mari categorii, peste graniţele fireşti şi silnice":

„Una, a marelui popor aplecat pe brazdă şi pe unelte, robul tradiţiilor, producătorul de pîne şi de confort, docil, ignorant şi supus muncii eterne ca unui blăstăm. Alta, a unei viclene caste de oameni de război, baronii, care şi-au făcut cu sabia parte de leu din munca mulţimilor.

Neamurile supuse şi umilite au continuat a se diferenţia, fiecare în colţul lui de lume, înfrăţite totuşi prin aceeaşi îndeletnicire şi aceeaşi trudă. Stăpînitorii n-au avut patrie, n-au avut naţionalitate. Aşa ceva pentru ei nu putea avea sens. Condiţia vieţii lor era parazitismul. Apanagiile şi dulceaţa vieţii, între furtunile războaielor de pradă, constituiau singurul lor scop.

Nobleţa aceasta a Europei putea odinioară să-şi facă o carieră, urmînd baniera oricărui suveran. Schimbările de hotare le erau indiferente: lupii se miroseau, se înfrăţeau la pradă şi urlau la fel.

Aşa au ajuns în timpurile moderne, ca un fel de masonerie deasupra popoarelor subjugate: proprietari de latifundii, posesori de titluri, beneficiari prin graţie divină a bunurilor lumii."

„Convulsiunile sociale îi împuţinează, îi dezbracă de

titluri. Ei reapar în altă ipostază, aliați și redutabili. Nu au nici o meserie, căci vechile îndeletniciri de pradă ale strămoșilor au încetat. Nu sînt muncitori, nici artiști, nu contribuie cu nimic la progresul omenirii. Au blazon, se îmbracă și vorbesc elegant și fac cariere diplomatice. Ruinați — confreria descopere pentru ei alianțe bogate. Continuă să steie deasupra mulțimii și să consume fără a munci, în virtutea unor misterioase și neînțelese legi ale ordinii sociale..."

„... Numai democratizarea și cultura poporului vor putea roade cu timpul, ca un val, această stîncă îndărătnică a trecutului.

Atunci abia, după înfrîngerea acestui neam străin din mijlocul nostru, neamul românesc va putea răsufla în voie deplină."[4]

După zece ani, în suita articolelor *Suferințe vechi — Vicii vechi*, din numerele pe 4 și 8 mai 1930 ale *Adevărului*, va relua, nuanțat și lucid, problema urmașilor vechii clase oligarhice.

Caracterizările urmăresc o paralelă, de mult întreprinsă, între domnia lui Mihai Sturza, pe de o parte, și aceea a lui Grigore Ghica, de cealaltă parte; fiecare îi apare nu ca o individualitate, ci ca o reprezentare tipică:

„Ca fețele unui simbolic Ianus, una cată spre trecutul de nelegiuire, bizantinism, lăcomie și abuz; cealaltă spre un viitor plin de aspirații generoase, în același timp însă confuz în acțiune și nesupus disciplinei neapărat necesare."

Caracterizarea aceasta rămîne valabilă și pentru vremurile următoare în privința boierimii, chiar cînd era vorba de indivizi „plini de intenții nobile". „Funcționari, au strălucit mai mult prin lene decît prin activitate, care se producea intermitent, ca frigurile palustre. Respectul legii n-a fost pentru nimeni o realitate. Planurile lor n-au fost urmate de operă pozitivă. Banul public a fost risipit în zădărnicii ori în fundații peste care nu s-au mai înălțat ziduri. Prietinia și hatîrul au rămas lege subt auspiciile aceleiași bunătăți de inimă și aceloraș zîmbete. Cum puteau întemeia instituții și înfăptui opere pozitive oameni care, într-o singură via-

ţă de om, au lăsat să se topească, din incurie, nepăsare şi lene, averi imense? Toată generaţia de boieri din veacul trecut a căzut şi a sărăcit. Jertfa lor a trecut ca fumul. Ceilalţi, oamenii lui Mihai Sturza, au continuat să lucreze şi să agonisească. Cu vorbe bune şi cu temenele pentru virtute, ipocrizia a rămas stăpînă pe mijloacele ei şi înfloreşte şi astăzi. Politicianismul zilelor de acum este o fericită îmbinare între intenţia bună, fără faptă, adică între neantul vorbelor şi agonisire pozitivă în dauna intereselor publice. Disciplina, munca, respectul legii rămîn şi aci, cum s-a mai spus, o lozincă a statului nostru, ca şi acum un veac. E un strigăt care nu se mai poate auzi în iarmarocul intereselor şi vanităţilor."[5]

„UN PERSONAGIU AL ISTORIEI NOASTRE SOCIALE"

Din aceeaşi întoarcere spre rădăcinile unor situaţii contemporane cu evidenţierea rolului modelator al boierimii mînate uneori de imbolduri generoase dar zadarnice, avea să iasă, peste cîţiva ani, în 1933, şi romanul *Locul unde nu s-a întîmplat nimic.* Cu continuitatea caracteristică a maturităţii sadoveniene, vom regăsi firul unei unice preocupări, de la ceea ce aparent era în 1929, cu *Zodia Cancerului,* doar un „roman istoric", pînă la ceea ce va fi, cu romanul lui Lai Cantacuzin, aparent doar un „roman al contemporaneităţii". Peste încă aproape un deceniu, prefaţa autorului la o nouă ediţie, în 1942, va preciza unghiul său de vedere, ca replică la observaţiile unui „tînăr cronicar":

„Se află în această povestire — zicea domnia-sa — un personagiu eminamente antipatic, căruia totuşi autorul i-a acordat o atenţie deosebită. Interesanţi şi vrednici de luat în seamă — urma simpaticul meu recenzent — sînt eroii din *Hanu Ancuţei* ori *Neamul Şoimăreştilor;* dar ce caută în opera lui Sadoveanu un Lai Cantacuzin, urmaş vrednic de dispreţ al boierimii moldoveneşti? Autorul îi raportează isprăvile cu comple-

zență și pretinde să ni-l înfățișeze într-o lumină favorabilă.

— La urma urmei, avea aerul a spune domnia-sa, ce ne pasă nouă de domnii, doamnele ori domnișoarele care trăiesc ori au trăit într-un tîrg păcătos din nordul Moldovei? Să-i lăsăm pe toți acolo unde se află, dacă mai sînt; să nu-i mai trezim din mormîntul trecutului, dacă au fost.

Domnilor mei (cum spuneau acești urgisiți boieri), lucrul nu e așa de simplu.

«Locul unde nu s-a întîmplat nimic» e un loc scump amintirii autorului, căci acolo a văzut lumina zilei și acolo îi sînt mormintele părinților. *Acolo* nu înseamnă preciziune geografică, ci atmosferă. *Acolo* înseamnă alte aglomerații la fel din nordul țării. *Acolo* înseamnă și trecutul, căci «locul unde nu s-a întîmplat nimic» aparține istoriei; mai bine zis, ar aparține istoriei dacă s-ar fi găsit un cronicar să-i consacre un rînd; dar lucrurile mici și ticăloase pier fără urmă.

De acolo se vede la răsărit apa Siretului, iar la asfințit pîcla Moldovei; de-acolo se vede țara adevărată și așezată nestatornic în sălașele ei, însă durabil în tradiții și eresuri; de-acolo pornește drumul la bunicii de la Verșeni și în trecut la «Hanu-Ancuței»; iar tot acolo-i copilăria lui bîntuită de fantome.

Atît *Venea o moară pe Siret*, cît și *Locul unde nu s-a întîmplat nimic* fac parte dintr-o lume care nu mai este și care era menită să treacă fără urmă, dacă nu s-ar fi întîmplat s-o privească acum aproape jumătate de veac ochii unui copil mirat.

În ce privește materialul literar, soarta colțului de lume în care ne-a fost dat să trăim a fost dintre cele mai bizare. Manifestările vieții de suprafață au fost efemere; s-au născut și au pierit ca gîzele cu acest nume care apar și traversează o clipă aburul bălții."

„Negreșit, scriitorul poate rămînea la eternul omenesc și la acele subiecte ce pot fi înfățișate pretutindeni și oricînd ca și florile de seră. Fără voia mea am ieșit din asemenea rînduială și nu mărturisesc nici o părere de rău. Mi-a fost dat să fiu și eu o improvizație, în armonie cu ansamblul. Am socotit deci că trebuie să

explic întrucîtva şi figura prinţului neautentic Lai Cantacuzin din *Locul unde nu s-a întîmplat nimic*, căci soarta lui era să treacă grabnic, şi în acest Lai Cantacuzin se cuprinde argumentul tainic al societăţii noastre suprapuse din ultimul veac.

Lăsînd la o parte poporul, care a trăit şi trăieşte încă izolat în civilizaţia altei ere, această societate a noastră suprapusă, elaborînd un stat modern, a mers pe linia nesigură a prinţului Lai şi a semenilor săi. Boierimea moldovenească din veacul trecut a fost capabilă de o generozitate spontană uimitoare, dezbrăcîndu-se de privilegii şi aducînd libertăţile şi formele apusene la noi, şi, în acelaşi timp, cu o dezinvoltură caracteristică, a dispreţuit disciplina şi legalitatea necesare statului. Naturi strălucite şi fine, moldo-bizantinii noştri au putut uimi pe colegii lor din Apus la şcolile nemţeşti şi franţuzeşti, dar şi-au încheiat cariera ca nişte simple focuri de artificii. Capabili de elanuri şi uneori de jertfe, îşi dizolvau viaţa şi averea în nimicuri. Lipsa lor de caracter o simţim şi astăzi, ca pe o boală înfricoşată a vieţii noastre publice.

Toate acestea se găsesc în prinţul Lai; nu-l urăsc, pentru că e fratele meu, e părintele nostru; dar domnia-ta încearcă a-l înţelege, cu calităţile şi cusururile lui; e un personagiu al istoriei noastre sociale, pe care copilul l-a contemplat odinioară şi scriitorul l-a înţeles mai tîrziu."[6]

2

BALTAGUL

Anul 1930 părea, prin suita articolelor despre *Viţii vechi*, să fie, pentru Sadoveanu, un fel de prelungire a viziunii asupra destinului trăit peste veacuri de urmaşii lui Antonie-Vodă. Începuse criza mondială şi România se resimţea din plin de pe urma unui dezechilibru care atingea toate ţările producătoare şi exploatate. În dimensiunile acestei crize economice, Sadoveanu vedea, însă, doar explozia alteia, mai adîncă şi mai veche. O explica prin conflictul modern între ştiinţă şi cunoaşterea spirituală, între civilizaţie şi cultură.

„NELINIŞTEA MODERNĂ"

La 29 martie, în *Adevărul*, publica, pe marginea unei cărţi, articolul *Criza*. Considerentele sînt fundamentale: „Privind prezentul, observatorul e silit să accepte că ştiinţa sporeşte puterea omului, dar în acelaşi timp îi sporeşte şi nevoile, şi poftele. Ştiinţa multiplică relaţiile dintre popoare şi suprimă distanţele, — dar multiplică şi agravează şi conflictele." „Ştiinţa lărgeşte în juru-ne universul. Munca ei neîntreruptă se acumulează

folosind urmaşilor. Regulile ştiinţifice sînt neschimbate şi eterne. Timpul poate dărîma imperii, prefăcîndu-le ca pe nisipuri în clepsidra sa, — dar geometria lui Euclid rămîne în acord cu geometria de azi. Ştiinţa îmbrăţişează în domnia ei toate popoarele, lăsînd însă fiecărui individ şi fiecărui neam pecetea originală, aşa cum, înainte de a se cufunda în mare, fluviile îşi urmează fiecare panta şi valea lui. Astfel în imperiu-i ideal ştiinţa realizează colaborarea popoarelor — fiecare supunîndu-se aceleiaşi legi şi fiecare rămînînd el însuşi şi în acelaşi timp folosindu-se de concursul tuturor.

Am fi ispitiţi să credem deci că drumul rămîne deschis la infinit pentru stăpînirea materiei şi lupta comună împotriva suferinţii şi a morţii.

Dar ştiinţa păstrează în ea o lege de indiferenţă desăvîrşită faţă cu binele şi cu răul. Ea e în afară de instinctele omului, în afară de abuzuri şi pasiuni antisociale. Pe aceeaşi nicovală fierarul bate fier de plug şi sabie care va ucide. Acelaşi avion poate duce fiole medicinale salvatoare ori bombe distrugătoare. Ştiinţa nu are în ea însăşi mijlocul de a înlătura acţiunile perverse care decurg din descoperirile ei. Înţelepţii vechi socoteau sacre achiziţiile ştiinţifice şi le păstrau secrete numai pentru cei buni ori presupuşi buni. Ştiinţa modernă nu mai este un templu, ci un iarmaroc al intereselor vanităţilor, ambiţiei şi instinctelor.

Avem deci dreptul să ne întrebăm: care-i scopul ştiinţei, dacă ea nu poate fi îndrumată numai pe linia binelui? Metodele ei stricte vor putea găsi vreodată aplicarea practică în domeniul realităţilor etnice, naţionale şi economice?

Întrucît poate fi soluţionată problema, cînd omul stă în faţa tainelor smulse materiei, ca în faţa unor demoni deşteptaţi şi tulburaţi din pacea lor eternă? Energiile declanşate se întorc asupră-i şi-l distrug. Ucenicul vrăjitor nu ştie cuvîntul fermecat care domoleşte, căci acela e un cuvînt înţelept, un cuvînt de pace."

Recunoscînd că metodele ştiinţei nu sînt în stare să reprime pericolele care ameninţă civilizaţia, Sadoveanu socoate, odată cu autorul comentat, că „nu trebuie să izolăm raţiunea pură; ci în dorinţa şi voinţa noastră de

mai bine să ne bizuim și pe sentiment și pe sensibilitate, care sînt funcții specifice omenești și completează rațiunea. Numai printr-o analiză factice, datorită îndeosebi metodei moderne, repartizăm ființa noastră intimă în facultăți distincte și despărțite una de alta; în realitate ele coexistă inseparabil. Omul e indivizibil: individualitatea fiecăruia are o parte unică. Între toate expresiile gîndirii, fie științifice, fie lirice, fie filosofice există corespondențe strînse și tainice."

„De la experiențele științifice să ne întoarcem și să ne aplecăm și asupra omului. Să luăm pe ticălosul urmaș al lui Cain așa cum este. Să lucrăm la ameliorarea lui. Să nu-i răpim ce nu-i mai putem da; să-l facem să-și înalțe iar ochii spre ideal."[7]

Peste cîteva zile, la 3 aprilie, articolul *Neliniștea modernă* relua discuția, pornind de la taina apariției omului pe pămînt pentru a ajunge la destinul omului în lumina contemporană și a privi cu ochi profetici viitorul:

„Nu e vorba de bipedul care și-a împrăștiat oasele între animalele apocaliptice ale începutului erei cuaternare, ci de prima conștiință, din care s-a aprins pe urmă făclia umanității. De atuncea, omul a făcut un drum respectabil; de această primă etapă îl despart sute de milenii; și cu toate acestea ecourile vechilor peșteri tot îl mai chiamă îndărăt. În supracreația lui, omul stă nesigur și neliniștit.

Inteligența lui a scornit lucruri interesante și va mai scorni. Trenul, vaporul și automobilul; telegrafia și telefonia; cinematograful, radiofonul și aeroplanul sînt cuceriri care-i justifică mîndria. A clădit orașe gigantice: e adevărat, știe și mijlocul să le dărîme, prin schijă și foc, c-o uimitoare ușurință. A deschis puternici ochi artificiali asupra astrelor și asupra microcosmului. Pentru toate își poate adresa legitimă laudă. Pe lîngă acestea, aurul, podoabele și satisfacțiile plăcerilor par a-l mîna și mai aprig într-un salt de cucerire a vieții materiale: acesta-i comandamentul general al lumii europene și americane de azi. De la începutul veacului, Mephisto stă iarăși lîngă Faust, deschizînd perspective instinctului neadormit."

„Omul, admirîndu-şi opera considerabilă şi ridicîndu-se pe sine însuşi idol al său, va privi totuşi nedumerit înainte-i, căci îi va mai fi rămas ceva nedescoperit şi nedescifrat. Enigma va sta la poarta numerelor incomensurabile. Şi pe lîngă acest sfinx, îi va rămînea şi altceva ascuns dincolo de puterile sărmanei noastre vieţi: taina unei fericiri durabile.

Uzinele pulsează forţa, într-un ritm impunător. Ciclopii, în roiuri de scîntei, par a fi părăsit legendele, umanizîndu-se. E o iluzie: aceşti semizei asudă sînge; sînt suflete triste care lucrează fără plăcere, rîvnesc alte ierarhii şi acumulează în inimile lor venin."

„Ce se poate spune despre plugarii care răscolesc pămîntul şi fac gestul nobil al semănatului? Din veacuri vin spre noi neguroşi, încovoiaţi sub pumnul nedreptăţii sociale. Vremurile de astăzi, de libertăţi aparente, instrucţie generalizată şi democraţie par să le fi deschis drum spre împăcare şi linişte. Însă privirile lor au rămas piezişe; nici instrucţie, nici votul universal, nici discursurile şi scrisorile oamenilor de bine nu pot suprima munca. Aceasta stă asupra lor ca o osîndă; sînt siliţi să i se supuie, fără răsplată, fără scop, topindu-se în soarele etern. Privesc cu rîvnă duşmănoasă spre oraşele care consumă şi care sînt o altă lume decît a lor."

„*Post equitem sedet atra cura* ...

Îndărătul călăreţului stă grija cumplită.

Îndărătul tuturor oamenilor din lumea modernă stă neliniştea palidă, cu ochi aţintiţi."

Şi, în fine, concluzia:

„Civilizaţia noastră, fiică a poftei neistovite, trebuie să se întoarcă puţin îndărăt, să găsească drumuri părăsite".

„Cîştigurile ştiinţei ca şi manifestările artei trebuiesc neapărat îmbrăţişate şi valorificate, însă e necesar numaidecît să le subordonăm valorii morale, care este cel mai mare cîştig al omului, cea mai mare descoperire pe care a făcut-o vreodată, în curgerea timpurilor, specia noastră."[8]

Subzistă în asemenea meditaţii ocazionale o convin-

gere și o viziune fără de care lumea sadoveniană nu poate fi înțeleasă.

Desigur, *Baltagul,* capodopera care va apărea în noiembrie 1930, sărbătorindu-și parcă autorul, la aniversarea a 50 de ani, nu este un roman pus să ilustreze, anterior, teze mai întîi enunțate în articole. Dar corespondențele sînt evidente și constituie o țesătură a ideologiei sadoveniene.

Baltagul este, bineînțeles, o mare creație literară. Dar cuprinde și mărturii revelatoare ale lui Sadoveanu despre Sadoveanu, căci autorul gîndește și vorbește despre lumea eroilor săi în chiar paginile cărții.

„...TOATE URMAU CA PE VREMEA LUI BOEREBISTA..."

O lume rămasă statornică în rînduielile și cunoașterile ei, ca toate civilizațiile vechi, abia amenințate de „neliniștea modernă".

„Izolate de lumea din văi, rînduri după rînduri de generații, în sute după sute de ani, se veseliseră de creșterea zilei și începutul anilor; toate urmau ca pe vremea lui Boerebista, craiul nostru cel de demult; stăpînii se schimbaseră, limbile se prefăcuseră, dar rînduielile omului și ale stihiilor stăruiseră."[9]

În lumea aceasta bătrînă, eroina are „semn în vis". Ea „se desfăcuse încet-încet de lume și intrase oarecum în sine". „Ființa ei începea să se concentreze asupra acestei umbre, de unde trebuia să iasă lumină. Era ceea ce se numește o problemă — cuvînt și noțiune cu desăvîrșire necunoscute unei muntence."[10]

Cînd, în căutarea ei, s-a apropiat de țara Dornelor, „avea credința că aici avea să se aleagă o rînduială nouă în viața ei" — și nu putea greși. Ea citea o carte a naturii, cu înțelesuri pentru oameni. O citire pe care o teoretizase, oarecum, alt personaj: „toate cele de pe lumea asta au nume, glas și semn"... „toate pe lumea asta arată ceva".

În țara Dornelor, „Toate stăteau ca-ntr-o așteptare.

Cînd vor veni iar la vale puhoaiele, trebuiau să ducă o veste nouă. Așa deslega Vitoria înțelesul acestor înfățișări schimbate."[11]

Apoi, cînd a trecut de la Sabasa la Suha și a aflat ce trebuia să afle, „Vitoria clipi din ochi asupra unui întuneric care-i izbucnise înăuntru". „Ca și cum întunericul care se iscase în ea avea să se deschidă, munteanca stătu așteptînd și cugetînd. Acuma vedea adevărat și bine că vîntul a contenit. Căzuse jos, în vale, și amuțise și el. Semnul era vădit. Mai înainte nu putea trece. Trebuia să se întoarcă îndărăt."[12]

Etica și cunoașterea omului vechi merg mînă în mînă: de aceea se știe că oricine „ucide om" nu scapă de pedeapsă:

„Blăstămat este să fie urmărit și dat pe față. Dator este să-l urmărească omul; rînduit este să-l urmărească fiarele și dobitoacele. Dacă ai cunoaște înțelesurile vîntului și a țipetelor de paseri, și a scheunatului dihăniilor, și a umbletului gîngăniilor, și a tuturor urmelor care sînt dar nu se văd dintr-o dată — atuncea îndată ai ajunge la cel vinovat."[13]

La apariția *Baltagului,* recepția critică a lui Eugen Lovinescu față de opera sadoveniană este pregnant sensibilizată: „în această suprapunere a realității pe mit este punctul cel mai îndepărtat al artei lui M. Sadoveanu, în care fuziunea liricului cu epicul se face mai desăvîrșit"[14]. Perpessicius constata că: „spectacolul Mihail Sadoveanu devine din ce în ce mai interesant"[15]. El observa judicios că este vorba, de la *Hanu Ancuței* la *Baltagul,* de o etapă calitativ nouă a creației sadoveniene, pregătită totuși printr-o tranziție pe care criticul o reprezenta prin *Cocostîrcul albastru:* în scrierile maturității „ne aflăm într-o lume de puritate păgînă și — fie că întîmplările sînt de acum cîteva sute de ani, de acum un veac sau chiar din zilele noastre (dar dintr-un ținut în care timpul se anulează, prin izolare și singurătate, precum în *Baltagul*), ele se înrudesc prin accentul de epopee legendară, care se proiectează într-un grandios trecut de basm". „Dramă omenească, povestea din *Baltagul* poartă totuși un pronunțat accent de mare baladă, romanțată, de mister cosmic."[16].

G. Călinescu va considera *Baltagul* „una dintre cele mai bune scrieri ale lui M. Sadoveanu", cu emoție estetică în fața dezvăluirii „unei civilizații arhaice": „Acum sîntem în Dacia, în teritoriul muntenesc al oierilor, ca punct de plecare". Dar: Scriitorul a depășit cu mult tema, mai mult lirică, a *Mioriței*, „construind un epic suprapus". *Baltagul* rămîne, după memorabila formulă călinesciană „romanul mișcărilor milenare, cu intrigă antropologică"[17].

3

„JOS, MORMINTE TĂCUTE, SUS, STELE ETERNE"

Neîndoios, între *Zodia Cancerului* şi *Baltagul* se vădeşte un singur filon, neîntrerupt, al scrisului sadovenian, confruntînd şi conjugînd două destine istorice, două civilizaţii, trecut şi prezent. Într-un fel sau altul, erau cărţi scrise nu în „liniştea unei prisăci", ci în „neliniştea modernă", avînd în inimă ecoul unor dureri şi al unor aspiraţii trecute prin sine. Sadoveanu îşi asuma o calitate de mandatar al unei tradiţii şi îşi valorifica fantasme ale copilăriei sau adolescenţei.

Anul 1931, dealtfel, apare ca un an al reculegerii după cele două creaţii fundamentale şi înaintea altora, un an pentru exerciţii noi.

„SPUNE-MI O POVESTE CA SĂ-MI ADUC AMINTE DE CÎND ERAM COPIL..."

Singura carte apărută în 1931 este *Măria sa puiul pădurii*, aparent simplă şi frumoasă repovestire, în cadru românesc, a legendei Genovevei de Brabant. Dar, pe de o parte, eroul principal nu este, aici, Genoveva, ci fiul ei. Acesta trăieşte o experienţă a refacerii cu-

noaşterilor vechi, pe care oamenii moderni le-au uitat de mult.

Iată educaţia copilului, silită să fie „altfel decît în cetăţile oamenilor":

„Avea miros pentru toate emanaţiile şi privire pătrunzătoare pentru semiobscuritate. Era o fiinţă care stătea cu totul altfel decît semenii săi în faţa lui Dumnezeu. Învăţa să descifreze lumea din alte feţe ale ei, decît cele cunoscute copiilor de rînd. Mirosurile şi colorile aveau semnificaţii precise. Glasurile paserilor erau chemări şi răspunsuri, nu sunete vagi. Fiecare vecin, veveriţă, corb, alunar, vulpe ori jder era identificat; avea nume propriu. Direcţiile vîntului, murmurul albinelor aveau schimbări şi corespondenţe, ca şi toate celelalte glasuri şi ecouri ale codrului."[18]

Pe de altă parte, legenda străină era integrată mitic în istoria codrului străbun şi a ţării strămoşeşti:

„Preafericitul Iacob, episcop de Genova, acum şapte sute şi ceva de ani, a povestit cel dintăi această întîmplare rămasă unică în Europa noastră."

„Ca să lămurim unele lucruri, am simţit nevoia să cercetăm şi alt izvor, care a fost şi contimporan şi a rămas în acelaşi timp în putere şi-n floare pînă astăzi. Pietrele mormintelor s-au măcinat; codrul a rămas, înnoindu-se necontenit, şi-n el am regăsit sufletul nemuritor al copilului."[19]

Informaţiile suplimentare, găsite în Poggio Bracciolini, secretar apostolic din veacul al XV-lea, au împins apoi mai departe izvoarele, ducînd o parte dintre personaje „dincolo de munţi, la apa Moldovei".

„Prin Ioan cel de demult şi prin fraţii lui, vestea minunatei întîmplări a doamnei Genoveva şi a puiului ei a pătruns pînă la limbile păgîne. Iar în părţile moldoveneşti cel dintăi povestitor a fost Andrei Vînătorul, carele n-a avut odihnă pînă ce nu s-a întors, la bătrîneţă, în locul său de baştină."[20]

Citind cartea cu atenţie şi discernămînt, Perpessicius putea afirma, în cronica sa din 1931, că *Măria-sa puiul pădurii*, „prelucrată în structura ei aparentă, este o operă profund şi tipic sadoveniană"[21].

Scriitorul o încheia spre sfîrşitul lui 1930. La 16 de-

cembrie, îi scria, de la Copou, lui M. Sevastos*, înștiințîndu-l că îi trimite „un capitol din *Măria-sa puiul pădurii*". În primăvara viitoare, cartea iese de sub tipar. La 3 aprilie 1931, tot de la Copou, scriitorul îl înștiințează pe Sevastos, la *Adevărul*: „zilele trecute, venind pentru două zile în București cu prilejul apariției ultimului volum, te-am căutat pe la redacție și nu te-am găsit". Îi lăsase un exemplar cu dedicație.

Din aceeași scrisoare aflăm și următoarele, legate de rugămintea adresată prietenului bucureștean:

„Secretariatul P.E.N.-Clubul olandez îmi adresează o invitație amicală de a asista ca membru de onoare la Congresul ce se va ține anul acesta la Haga și Amsterdam. Am crezut, pentru mai multe motive, că trebuie să răspund afirmativ la o invitație așa de amabilă. Probabil că olandezii au în vedere și faptul că am scris ceva despre țara lor. Întreabă la Președenție, secția propagandă, dacă nu s-ar putea să mi se aloce din vreme ajutorul de drum, ca să pot călători în condiții bune și să nu fac o spărtură în bugetul meu destul de sărac. Cred că acolo nu voi putea fi decît util țării. Dacă străinii participă la o parte din cheltuieli (întreținerea acolo), ar putea statul să-mi plătească drumul.

Îți trimet invitația pe care te rog să mi-o înapoiezi."

Cert este că Sadoveanu nu a putut pleca la Congres.

Spre sfîrșitul lui 1931, încheie un nou „roman istoric": *Nunta domniței Ruxanda*. Povestitorul este un om al secolului XX, dar care își are „rădăcinile în alt veac" și trecerea de la contemporaneitate la istorie se face tîrziu și pe nesimțite, abia în cap. VI, ca o trecere misterioasă de pe un tărîm pe altul. Un fel de discurs rostit de bătrînul care face tranziția între tărîmuri este o parabolă sadoveniană:

„Cîteodată stînd noaptea singur și neavînd nici ce face, nici cu cine schimba două vorbe, mă gîndeam că s-ar putea să scornească oamenii de azi, care au scornit atîtea, ar putea să scornească o mașină care să zvîc-

* O copie după Corespondența lui M. Sadoveanu către M. Sevastos se află în arhiva familiei.

nească și să treacă mai repede decît sunetul — ceea ce nu-i lucru peste putință. Așa că, de pildă, dînd eu glas aici, mă repede apoi cu acel aparat în depărtare și aud acolo ce am spus dincoace. E adevărat că n-ar fi un lucru de mare folos."

„În definitiv, asta-i o prostie, nu e o nebunie. Sunetul n-are putință de propagare decît în atmosfera pămîntului nostru. Dincolo n-ar putea trece decît pe calea undelor electrice. Lumina străbate însă spațiile interstelare și trece în infinit, purtînd imaginea clipelor. Asta dacă s-ar putea face: să revezi ceea ce lumina păstrează și duce în zborul ei fără sfîrșit. În acest chip am putea vedea viața strămoșilor noștri. Și la asta mă gîndeam noaptea, stînd singur."[22]

„ÎN CE CRED" ȘI „CUM LUCREZ"

Curînd după încheierea cărții, răspundea la o anchetă cu titlul *În ce cred,* deschisă de *Adevărul literar și artistic,* la 6 decembrie 1931:

„În viață am două principii călăuzitoare: întîi că trebuie să fiu om și apoi, scriitor.

Cred în două poezii ale vieții: în poezia scrisului și în poezia muncii. Și mai cred că scriitorul trebuie să fie într-un permanent contact cu viața, cu durerile ei, cu bucuriile, cu înfrîngerile ei."

„Nu admit și nu înțeleg «arta» care este infiltrată de idei, de pedantism sociologic sau filosofic și care — fatal — nu poate fi decît un sec și repugnant didacticism.

Cu atît mai puțin aș da în mînile copiilor mei de 15 ani acele opere de clinică și patologie, care demoralizează numai și nu au nimic comun cu arta.

Ceea ce nu însemnează că un adevărat creator nu poate fi capabil ca, dintr-un subiect scabros, să ne ofere, printr-un personal proces de alhimie, o carte înaltă.

Eu — ce vrei — sînt însă un om sănătos!

Așa încît, în ceea ce am scris pînă acum și în ceea

ce voi scrie, am căutat și voi căuta să păstrez un contact firesc cu viața nedenaturată și cu frămîntările ei."[23]

În primăvara anului următor, Sadoveanu inaugura, sub auspiciile Cărții românești, în sala Ileana, o serie de conferințe pe tema *Cum lucrez.*

Umorul și maliția cumpănite mijlocesc mărturisirile scriitorului. E bună inițiativa editurii, spune el, de a-i pune pe scriitori în contact direct cu cititorii lor.

„Totuși, spune d. Sadoveanu, e o năpastă pentru scriitor a fi pus necontenit în situația de-a vorbi — cînd funcția lui naturală este de-a comunica prin scris cu prietinii săi cetitorii."

Rostită fără a fi scrisă mai înainte, conferința poate fi cunoscută din darea de seamă apărută în *Adevărul literar* din 3 aprilie 1932. De aici și extragem, îngăduindu-ne sublinieri:

„Acești prietini, știu eu, n-au venit ca să asculte o conferință lungă. Îi încredințez de la început că voi fi foarte scurt."

„Sîntem, aș putea zice ca la un ceai — neprelungit. Fețe frumoase, toalete elegante — puțină vorbă, dacă se poate agreabilă, și fugim iarăși fiecare la plăcerile care ne cheamă și pentru care am fost creați. Căci omul pare a nu trăi decît pentru acest lucru puțin de suprafață și nu-i consult — cum ar spune un frate din Ardeal — să-i trezești tristețile latente, să-l faci să cugete și să simtă. Voi fi deci, cum se cuvine, sumar, scurt și superficial. Ca să-mi puteți fi recunoscători și să vă aduceți aminte de mine ca de un film de cinematograf.

Curiozitatea publicului ar trebui să privească opera scrisă; cu toate acestea ea se exercită și asupra vieții scriitorului. Nu numai asupra acelei vieți care e în legătură directă cu creația artistică —, ci și asupra vieții intime. Dacă prima curiozitate este întrucîtva justificată, apoi a doua prezintă oarecare gravitate și primejdie; pentru că ideea pe care și-o face publicul de artist nu e de obicei în armonie cu realitatea. Artiștii nu sînt toți oameni care să merite admirația în această calitate de oameni. De viața lor fizică sînt legate destule mizerii, așa încît poți fi dezamăgit cînd îi cunoști de aproape. Mă grăbesc să adaog că sînt și excepții.

Curiozitatea din punct de vedere artistic pune pe unii din aceşti copii mari în situaţia de a nu fi sinceri. Cetitorii obişnuiţi cu presa de la noi şi de aiurea pot ceti din cînd în cînd în coloanele unor jurnale convorbiri cu oameni celebri, însoţite de portrete şi desenuri. N-aveţi idee cu cîtă bucurie se dau aceste interviuri. N-aveţi idee cît se complace artistul în amănunte care de care mai interesante şi mai ciudate asupra vieţii lui. Trebuie să rămînem deplin înţeleşi că avem de a face cu temperamente extraordinare, cu exemplare unice ale umanităţii.

Cum creează, cum produc aceşti artişti?

S-ar părea că talentul sau geniul ar trebui să se manifeste în această privinţă în chip firesc, aşa cum floarea înfloreşte şi paserea cîntă. Creaţia artistică e un dar al vieţii, un prisos de anumită bogăţie sufletească şi intelectuală.

Ascultaţi-i pe artişti, ca să vă schimbaţi cu totul părerea. Aveţi în general de-a face cu subiecte de clinică. Unul nu poate scrie sau zugrăvi decît cu ţigara în colţul gurii, altul decît după o puternică doză de cafea. Alţii au nevoie de alcool. Alţii trebuie să-şi puie membrele inferioare în apă rece. Altora în acele momente sacre trebuie să le stea o pisică pe umărul stîng. Alţii trebuie să simtă în nări un anumit parfum. Unii trebuie să se izoleze în anumite regiuni de tăcere. Sînt scriitori care pretind că nu pot lucra decît la lumină artificială. Sînt şi de aceia care, urînd ziua, trăiesc numai noaptea.

Unii dintre aceşti confraţi ai noştri sînt ori au fost fără îndoială bolnavi. Alţii vor să ne umple de uimire. Pe cei dintăi îi plîngem. Faţă de aceştia din urmă să zîmbim cu îngăduinţă.

Şi totuşi publicul care a venit astăzi din trădare colectivă faţă de scriitor, ca să-l audă vorbind, ori din maliţie, vrea să afle tocmai aceste lucruri. *Cum lucrează acest om care şi-a făcut o îndeletnicire din scris.*

Mărturisesc că am păstrat o oarecare rezervă asupra acestor lucruri. Din pricina acestora s-au dat asupra fiinţii şi vieţii mele amănunte care ar trebui rectificate. Vă încredinţez o taină. Nu le voi rectifica niciodată. Nu simţesc nici o nevoie şi nici nu socot că ar fi necesar.

S-a spus că aș fi fost morar și învățător. Dacă voiți, credeți. Eu nu știu nimic despre asta.

Am clădit case și am crescut copii.

Pe dv. vă interesează mai ales alte opere. Aveți dreptate. Să nu vorbim deci nici de vîrstă, nici de avere, nici de celelalte deșertăciuni ale vieții."

„Pentru opera mea mai interesante sînt legăturile cu trecutul decît gesturile mele prezente.

Dacă sînt însă numaidecît ținut să spun ceva despre acest laborator, în care eu n-am nici merit, nici demerit, atunci ar trebui să încep ceva mai de departe, din acel timp cînd omul cărunt de astăzi era o ființă în necontenită transformare."

„După ce redactarea n-a mai fost o penibilă sforțare și n-am mai avut oroare de hîrtia albă, producția mea artistică a urmat o altă perioadă de dezvoltare, către maturitate. Caracteristic în acest timp că-mi adunam îndelung elementele disparate, însă vii, din juru-mi. Perioada de gestațiune e îndeobște lungă — chiar zece-cincisprezece și douăzeci de ani. Cînd subiectul este gata și scriitorul îl simțește în el deplin alcătuit — trece la redactare, lucru secundar și destul de ușor. *Un subiect simțit zece ani e redactat în 20—30 de zile.*

O asemenea redactare — care fără îndoială suferă retușări, căci manuscriptul trebuie să-și facă un stagiu destul de lung de așteptare — poate să se producă și ziua și noaptea, și-n liniște, și-n preajma zgomotului, și la un birou confortabil, și la o margine de cerdac, ori pe genunchi.

Vă încredințez că n-am nevoie de apă rece, de pisici, tutun, cafea ori alcool. N-am nevoie decît de liniște în privința chestiilor materiale. Lucrez îndelung și necontenit — trăiesc ascetic, dormind și mîncînd foarte puțin. După ce am isprăvit mă bucur de lene, ca de cel mai însemnat bun pe care l-au inventat oamenii.

Mai adaog că în perioada aceasta mă țin și în rezervă față de viața obișnuită. Prefer singurătatea, în aer, lumină și natură. Resping orice lectură ca pe ceva nefiresc și indigest.

Dacă mai doriți un amănunt în adaos, nu știu dacă

trebuie să spun că nu comunic lumii din afară nici o veste de manuscriptul meu pînă ce nu l-am încheiat, trecînd la cuvenita odihnă. N-am anunţat niciodată decît cărţi scrise. Dar aceasta nu este o ciudăţenie. Vreau să nu fiu pus în situaţia de a nu-mi ţine cuvîntul. Artistul e copilăros şi rău şi m-am învăţat a-l struni, căci înainte de a fi artist — ceea ce e aleatoriu — ţin să fiu om, ceea ce este ceva.

În epoca aceasta a maturităţii, încercînd a analiza unele apariţii nouă în fiinţa mea, găsesc că ele au fost menite să influenţeze adînc asupra meşteşugului meu. Asta e soarta, probabil, a tuturor organismelor. După înflorire, trebuie să înceapă a se coace roadele şi seminţele. După zbuciumul şi pasiunile tinereţii dintăi, după vălmăşagul de lupte al bărbăţiei, omul ajunge la un punct mort, cînd, în pragul unei porţi de umbră, reflectează, ca eclesiastul asupra zădărniciilor vieţii materiale şi îşi pune şi el din nou, cum au făcut alţii, aceleaşi grave şi triste întrebări care au rămas totdeauna fără răspuns. Omul trece fără scop şi fără rost? Viaţa începe să i se lumineze pe alt plan — cel intelectual şi sufletesc. Ceea ce unii au numit suflet devine nu numai o nădejde, ci o luminare mistică. Dacă lumina se preface, dacă un nour trece în altă formă a materiei, e posibil ca să se stingă definitiv ceea ce e lumină în om?

Simfoniile lui Beethoven, oglindind personalitatea lui unică, împrăştiate de undele herţiene, pot suna în infinit — adăogînd ceva nou creaţiei. Fenomenul — deşi extern — se dezleagă de lumina care l-a creat? *Aceste preocupări ale căruntеţei sînt chemate fără îndoială să modifice părerile despre artă pe care scriitorul le avea odinioară şi să-l facă să treacă spre un adevăr care nu-i apărea evident altădată — că opera de artă nu trebuie să fie armonizată numai estetic, ci şi etic.* Opera de artă dacă nu devine o forţă de îmbunătăţire e caducă şi fără scop. Asemenea convingeri pot face pe un artist să regrete un întreg trecut şi să se socotească că abia acum îşi începe adevărata muncă. *Îndoielile şi tristeţile acestea nu pot forma obiectul unei convorbiri amicale ca cea de azi — dar pot arunca o lumină acolo*

unde preocupări și sentimente identice au deschis unora dintre dv. perspective nouă. Iată cîteva din lucrurile pe care artiștii le dezvăluie cu patos uneori și alteori cu suficiență.

Vă mărturisesc sincer că lepăd și una și alta, deoarece *îmi dau perfect sama că manifestările mele de ordin artistic au numai într-o măsură relativă de-a face cu liberul meu arbitru. Nu sînt scriitor pentru că vreau. Sînt unii care vreau teribil și nu sînt deloc. Nu sînt decît un vehicul al unor forțe și împrejurări care s-au alcătuit în afară de mine și înaintea mea.* S-ar fi putut să-mi lipsească inteligența necesară, căci talentul și inteligența sînt două lucruri deosebite. S-ar fi putut să-mi lipsească stăpînirea de sine și aș fi pierit sclav al unei pasiuni. S-ar fi putut să-mi lipsească sănătatea fizică. S-ar fi putut să-mi lipsească celelalte elemente care valorifică însușirile firești ale unui individ.

De ce-aș sta în fața lumii altfel decît se cuvine unui om care-și îndeplinește destinul? Acest destin pornește din îndelungi referințe ale unui popor cu care mă simt solidar pînă în cele mai adînci generații; pornește de la păstorii cei vechi care au creat Mioriță; *de la verile strălucite și iernile năprasnice ale miilor de ani; de la priveliștile încîntate, de la magia poveștilor, datinilor și eresurilor; de la toți cei care au fost înaintea mea — căci morții poruncesc celor vii.*"

„V-am făcut cîteva mărturisiri, ca unor prietini. Și țin la prietinia și stima dv., pînă în clipa în care mi se va încheia ciclul anilor — cînd pomul care va da roade își va scutura definitiv florile și frunzele."

„...CĂCI MORȚII PORUNCESC CELOR VII"

Sub acest moto, oare nu se înscriu toate operele lui Sadoveanu, de la *Zodia Cancerului*, *Baltagul* și *Nunta domniței Ruxanda*?

Nu se înscrie, sub el, și noul exercițiu romanesc, din 1932, intitulat *Uvar*? Intriga, ca atare, rămîne ciudată

și obscură. Dar și aici, cîte profesii de credință sadoveniene în descoperirea istorisirii lui „Uvar cel bătrîn", adică a „rădăcinilor din alt veac" ale lui Uvar, asiaticul așezat pe plaiurile moldovene. În jurul istorisirii, o dezbatere despre „ordinea imemorială" a lucrurilor, despre falsul hazard și adîncile coincidențe necesare.

„Urmează, după cît înțeleg, a se vădi încă o verigă dintr-un lanț de fapte care pot părea neexplicabile, însă eu sînt sigur că s-au produs în virtutea unei legi ce mișcă împrejurul nostru seriile de fenomene."

„Hazardul, stimate Iacob Ioanovici, nu-i decît o ordine inexorabilă a cauzelor și efectelor. Noi putem privi cu ochi holbați rezultatele, avînd aerul că nu înțelegem nimic și chiar refuzînd a înțelege ceva, însă toate se produc cu rînduială, declanșate de un factor inițial. Legăturile ne scapă; asta însă nu înseamnă că nu există".[24]

Sub același semn al poruncilor lăsate de înaintași se desfășurau o mare parte dintre articolele date, în epocă, de Sadoveanu, *Adevărului.*

Era vorba, de pildă, de apărarea unor valori din patrimoniul cultural-național, ca în *Drama de la Mănăstirea Neamțu* (27 noiembrie 1932) sau *Spiridonia* (18 decembrie 1932). În primul dintre acestea, se releva incuria în care se păstrase în ultimul secol monumentul, pînă „s-a întors asupra lăcașului vechi ca o poruncă a mormintelor" atît prin noua conducere a ctitoriei Mușatinilor, cît și prin „restaurarea inteligentă" făcută „sub călăuza specialiștilor de la monumentele istorice". Semnalul de alarmă era dat în legătură cu demiterea vrednicului conducător. Celălalt articol avea în vedere hotărîrea instituției ieșene consacrate spitalizării săracilor. Sadoveanu prezenta în parlament, încă din 19 aprilie 1932, o lege pentru sprijinirea Spiridoniei, care fusese votată. Totuși nimic nu pare să se fi schimbat și articolul de la sfîrșitul anului aducea, în sprijin, un argument tipic sadovenian, confruntînd, iar, două civilizații:

„Caracterul societăților evoluate și disciplinate este marcat mai ales prin pietatea față de trecut și prin legătura cu generațiile viitoare. Dacă omul n-are conștiința acestei legături ș-a eforturilor succesive ale ge-

nerațiilor în vederea unui progres moral și intelectual, rămîne într-adevăr un simplu vierme menit să putrezească în groapa gunoaielor. Dacă se poate ridica din mizeria lui pînă la umanitate, poate să dea cel puțin o mîngîiere ș-un scop mizerabilei și scurtei lui treceri pe pămînt."[25]

Cu o semnificație mai adîncă și mai simbolică pentru viziunea sadoveniană, se află suita articolelor *Cartea* (17 ianuarie 1933) și *Cîteva cuvinte mici despre lucruri mari* (12 februarie 1933).

„Problema cărții, în legătură cu analfabetismul nostru, se prezintă deci în condiții cu totul speciale. Lîngă instrucție, trebuie neapărat așezată educația. Un stat fără cetățeni conștienți e o aglomerație fără valoare."[26]

Cum într-un comentariu de gazetă cineva își exprimase nedumeriri în legătură cu poziția lui Sadoveanu față de *carte*, articolul următor aducea precizări și un plan referențial propriu:

„N-am făcut decît să constat o ciudățenie, între multele care se petrec în această minunată țară. E vorba despre acei absolvenți ai școlii rurale care redevin analfabeți. Și despre acei dezrădăcinați ai vieții rurale care, cu elementele instrucției, devin calamitate pentru obște. Am adaos că elementul educației e neapărat necesar să se adaoge instrucției. Cum se poate face asta, e altă chestie. Alte popoare au realizat problema. Vom parveni poate s-o realizăm și noi, cu mijloace potrivite împrejurărilor noastre speciale." „Îndrăznesc să adaog că această minte a omului, care s-a ascuțit din ce în ce în decursul veacurilor printr-o necontenită întrebuințare, rămîne tot cel mai perfect și mai minunat instrument pentru căutarea și descoperirea adevărurilor. A pune aparatele științifice deasupra forței care le-a combinat este cel puțin bizar. Dar oamenii sînt foarte înclinați să-și creeze idoli și prejudecăți. Idolul veacului XX a fost mașina.

Cine poate nega că știința este un factor puternic al civilizației moderne? Și cine nu va recunoaște, cu Voltaire, că nu intelectualii, ci ignoranții sînt pricinile calamităților omenirii?

Cartea și laboratorul au dreptul la toate odele poe-

ţilor. Ştiinţa a descoperit starea civilă a patriei noastre, pământul; şi a încetat să ne arate naşterea şi evoluţia lumilor; foloseşte puterile naturale şi le transformă; pune la îndemînă omului instrumente de străbătut uscatul, mările şi văzduhul; înregistrează sunetul şi-l transmite; fixează imaginile şi le perpetuează; permite vederea prin corpuri opace; lichefiază şi solidifică aerul; cîntăreşte şi socoteşte atomii; fabrică şi converteşte corpurile chimice; suprimă durerea în operaţii chirurgicale; reduce epidemiile şi sporeşte cursul vieţii. Toate aceste lucruri, de cari buni prietini ai mei vorbesc cu laude ca şi mine, au însă şi alte întrebuinţări. Explozibilele, îndeosebi, au întrebuinţări lamentabile.

Neliniştea modernă, care merge spre necunoscut cu o sete tot mai absurdă de viteză, dorinţa în veci neistovită de a acapara bunuri materiale sînt elemente tot mai divergente de pacea inimii şi echilibrului sufletesc.

Sîntem într-un veac de mari progrese, de care ne folosim cu toţii pentru viaţa noastră materială, şi totuşi ameninţările urii, canibalismul veacurilor perimate sînt între noi. Libertăţile pentru care s-au străduit generaţiile sînt ameninţate. Toleranţa, în ceea ce priveşte opiniile, e înăbuşită de violenţă vulgară. Tineretul intelectual se întoarce şi se înclină către strămoşul său din preistorie. Despre acel ceva, despre acel bun nematerial care a avut în omenire reprezentanţi pe Confucius şi Buda, Isus şi Socrate, Pitagora şi Spinoza am înţeles să vorbesc. Aceste bunuri nemuritoare le doresc asociate cîştigurilor ştiinţei. Căci dacă omul neglijează de a acorda vieţii un scop mai nobil, e mai bine să lichideze brusc."[27]

Aluzia la „tineretul intelectual" care „se întoarce şi se înclină către strămoşul său din preistorie" era, în epocă, transparentă: începuse ofensiva „gărzilor de fier". De aici şi referirile la libertăţile ameninţate şi la înăbuşirea violentă a toleranţei.

Învăluind probleme grave în aparenţe uşoare, Sadoveanu proiecta, la începutul verii lui 1933, o scriere care, după proiectele iniţiale, trebuia să fie „de citit în tren".

Iată, din corespondența către M. Sevastos:

17 iunie 1933. Copou-Iași

„Ce zici — despre cartea «de citit în tren» — dacă ar fi un manual vioi și amuzant despre Șah și Bridge? N-am uitat că trebuie să fac o broșură pentru biblioteca «Dimineața»."

După o lună, proiectul era realizat, cu o restrîngere a temei, indicată și de titlul relativ provizoriu cu care scriitorul își prezenta cartea editorului, înștiințîndu-l, în prealabil, pe M. Sevastos:

25 iulie 1933. Copou-Iași

„Duminica viitoare sînt în București. Nu știu cum aș face să-l văd pe d. Pauker, ca să mă înțeleg cu el asupra cărții pe care am scris-o (de citit în tren) și pe care o intitulez *Aventurile șahului.*"

Dar de fapt, cartea, care apare în august 1933, este o mare parabolă: *Soarele în baltă sau Aventurile șahului.*

Regăsim aici argumentele sadoveniene, în lămuririle înțeleptului brahman care l-ar fi învățat jocul pe împăratul din vechime:

„... acest joc ne arată anumită învățătură: că un domnitor nu poate domni și purta războaie fără sfetnici și fără oșteni; că acești sfetnici și oșteni se jertfesc și cad pentru folosul împăratului lor. Dacă n-ar fi ei, domnul ar fi fără nici o putere ca s-un om de rînd."[28]

Și în suplimentul de explicații ale unui jucător-filozof, care dezvăluie „expresia simbolică a unei învățături":

„Întemeietorul șahului a rămas sărac; prestigiul lui nu se cuvine să-l punem în domeniul vieții materiale. Pînă astăzi discipolii n-au drept să joace șah pe bani." „Au pierit împărățiile, s-au risipit așezările oamenilor, s-au schimbat alcătuirile noroadelor, s-au primenit zeii; șahul a rămas; e o instituție divină. Ar părea o știință, dacă n-ar fi așa de mult joc. Pare joc, însă e cu mult mai mult decît atît."[29]

După aceste explicații, cu subtilități sub aparența umorului, Sadoveanu continuă: „brahmanul cel vechi", Sisa, „a pus în jocul lui nu numai învățături pentru timpul său, ci și prorociri pentru viitorime.

Pionul umil, care înaintează pe tablă și ajunge la casa a opta devenind mare dregător, arată dreptul valorii personale, într-un timp cînd nobleța afirma alte argumente.

Un asemenea pion pune totdeauna într-o situație tragică pe un rege de șah, spre a dovedi regelui lumii că trebuie să-și plece fruntea în fața unei mari personalități.

Dar faptul că doi jucători stau de o parte și alta a tablei, cu mijloace materiale egale, nu înseamnă oare egalitate în fața celor pămîntești? Mai mult: nu înseamnă oare neegalitate în ceea ce privește cele spirituale?

Doi jucători se cuvine, după legea șahului, să stea cu blîndețe și cu îngăduință unul în fața altuia. Să nu arate nerăbdare, să nu rostească vorbe nepotrivite, să nu se supere. Stăpînește-ți, deci, pornirile violente! ne poruncește Sisa.

Cînd ai făcut o mișcare la șah, nu se cuvine s-o retragi și să faci alta. Gîndește-te întâi bine la ce ai de făcut și după aceea mișcă pionul, sau poruncește calului să sară. Deci întâi cugetare și pe urmă hotărîre și statornicie! poruncește Sisa.

Calul de șah are sărituri capriționse. Nu te poți aștepta la altceva de la un animal, îți șoptește bătrînul înțelept.

Sfetnicului de lîngă părechea regală unii îi zic nebun, alții episcop. Într-adevăr, nebunul are viclenii și priviri piezișe, iar clericii dau lovituri ascunse. Numai împăratului i se cuvine să se folosească de ele; oamenilor de rînd sînt totdeauna vătămătoare.

Turnul de șah, care exprimă forța, merge drept și dă lovituri teribile, dar e cel mai depărtat de măria sa; căci împăratul nu trebuie să folosească forța decît cînd a istovit celelalte mijloace.

Pionii stau înainte. Ei sînt prostimea, împinsă totdeauna la sacrificiu.

În sfîrșit, întregul dispozitiv și drama necontenit repetată arată regilor care le este sfîrșitul fatal și colectivităților că merg la cutia comună.

Alte generații și alte probleme. Se știe că niciodată o partidă nu samănă cu alta. Băgați de samă, o, învățaților și istoricilor, zice deci Sisa, istoria nu se repetă decît în aparență. Fiecare moment al umanității își are înfățișarea lui particulară. Băgați de samă, o, voi ticăitilor doftori ai politicei, zice iar brahmanul, că nu sînt boli decît în dicționare; în viață nu sînt decît bolnavi; nu dați poporului vostru legi și leacuri aduse de la alții. Adevăr zic vouă, fiecare partidă de șah își are rezolvarea ei proprie și problema ei, care e unică.

Cea mai mare învățătură este că numai cele spirituale durează: într-adevăr, șahul a supraviețuit împărățiilor; că numai cele divine sînt eterne: într-adevăr ceea ce a supraviețuit nu-i decît un joc ș-o iluzie."[30]

În sfîrșit, iată, într-un articol datat exact în ziua cînd împlinea 53 de ani (*Moșteniri*, 5 noiembrie 1933), o sintetică profesie de credință pusă sub același semn:

„Pot face din nou, conștient, mărturisirea că poporul este părintele meu literar. Înțeleg prin asta că am găsit, în acea comoară de care vorbesc, elementele armonice ale sufletului meu. Ele mi-au arătat o cale firească înspre acel domeniu puțin exploatat, care este specificul nostru național. În manifestările multiple ale literaturii universale, fiecare neam își aduce contribuția sa, într-o măsură imperială sau într-una modestă. Interesant este ca fiecare neam să se realizeze pe sine prin reprezentanții săi artistici. Putem admite fără nici o scădere a demnității noastre că fondul nostru popular nu este mai puternic și mai valoros decît al altor popoare. E timpul ca minciuna patriotică să înceteze. Însă nimenea nu poate contesta că fondul acesta alcătuiește o exprimare artistică și originală. Acest fond al nostru este singura valoare în manifestarea colectivă artistică și spirituală a umanității. El singur ne poate fixa în timp și în spațiu."[31]

„Toată atmosfera baladei cu alegoriile înflorite ca o poiană ne îndeamnă să pătrundem cu o altă înțelegere decît cea obișnuită în ceea ce se numește psihologia

populară. Primitivii aceştia au ceva nobil şi distinct, numai al lor, deci numai al nostru."

„Dacă e necesar să fim noi într-adevăr, e neapărat necesar să rămînem în contact cu părinţii noştri, cu aceşti păstori simpli. Putem adopta toate progresele vieţii materiale, însă în ceea ce priveşte sufletul, adică scînteia divină care ne-a fost hărăzită, trebuie să ne întoarcem către morminte, dînd samă părinţilor noştri de depozitul sacru pe care ni l-au lăsat."[32]

4

CREANGA DE AUR

La 25 iunie 1933, Sadoveanu „mărturisea": „nu înțeleg tocmai bine de ce e nevoie să se dovedească latinitatea noastră exclusivă, deci noblețea noastră de la Roma, ca să devenim un mare popor. Aș înclina să mă bucur mai mult de o origine geto-dacică, întrucît acești vechi pămînteni, geto-dacii, se bucurau de o reputație excelentă în lumea antică, pe cînd despre romani nu se poate vorbi numai cu laude. În sfîrșit, în ceea ce mă privește, mă simt onorat de a fi coborîtor din băștinașii care erau subt oblăduirea vechiului nostru rege Boerebista."

La 22 iulie, scria copiilor săi, care se aflau în vacanță la mare și-l rugaseră să vină și el la ei, măcar pentru o zi:

„... Sînt destul de împresurat de treburi și năcazuri, ca să-mi pot realiza această mică plăcere. Pînă la finele lui iulie trebuie să isprăvesc *Aventurile șahului* (acesta e titlul cărții) și am treabă în fiecare dimineață la Credit. La 30 iulie trebuie să mă duc la București pentru o conferință la radio: *Despre poezia populară.* În august bănuiesc că voi avea alte chestii și griji (între altele poate încep lucrările de devale) și nu văd cum aș putea să sacrific patru zile de drum pentru a cincea de petrecere cu voi. Dar în sfîrșit, să vedem...

... La cartea mea am mai scris astăzi un capitol. N-am timp, deoarece în fiecare dimineață trebuie să ies în oraș. Azi fiind însă sărbătoare, am lucrat. Nădăjduiesc să isprăvesc pînă la sfîrșitul lunei. Pe urmă trebuie să reiau *Creanga de aur*. Cînd se întoarce Didica, va trebui să facă copia pentru tipar."[33]

Din această carte, reluată pe masa de lucru în lunile de vară, apăruse un prim fragment în *Adevărul literar și artistic* nr. 645, din aprilie: se intitula *Calendarul* și era o primă variantă a capitolului I din viitorul roman. În nr. 658 al aceleiași reviste, din iulie, apare un interviu al lui Sadoveanu, referitor la *Creanga de aur*.

„...LA SFÎRȘITUL DRUMULUI MEU COTIT..."

În paginile noului roman, sînt mărturii fundamentale ale viziunii sadoveniene. În primul capitol al cărții luăm cunoștință de un discurs în care „e vorba de părinții noștri de demult". Îl ține, discipolilor săi, un profesor, savant geolog și mentor spiritual: „Metodele mele m-au îndemnat foarte de timpuriu, de pe cînd eram tînăr ca dumneavoastră, să caut argumentul acestor paleologii, datini și eresuri ale populațiilor din Carpați. Am ajuns la niște concluzii firești, care unora li s-ar părea totuși surprinzătoare. Am ajuns să prețuiesc și să iubesc aceste alcătuiri vii ale religiei vechi a pămîntului acestuia, găsind în ele însăși gîndirea strămoșilor mei și însuși sufletul lor. Religia nouă, care n-are decît zece veacuri, nu s-a putut substitui puterilor trecutului decît în parte și superficial. Poporul încă practică legea veche. De aceea, să nu vi se pară de mirare dacă voi invoca umbra severă a bătrînului preot păgîn care a sălășluit cîndva sub bolta unei asemenea peșteri. Pentru dumneavoastră poate fi o fantasmagorie; pentru mine e o realitate. Duhul lui trăiește încă în mine, cum a trăit în atîtea generații succesive; deci eu văd și simt ființa lui în această regiune a lui Dumnezeu. Neapărat, asemenea ființă misterioasă nu poate apărea decît credincioșilor și poeților. Puneți-mă în această categorie inferioară dacă voiți; e momentul cînd cred și văd."

„Trebuie să vă spun (căci asta am găsit la sfîrșitul drumului meu cotit), trebuie să vă spun că străbunii mei de la Burebista și mai de demult stăteau, ca să zic așa, c-o inimă nouă în fața minunilor. De aceea înțelepții de-atunci au comunicat cu divinitatea altfel decît în civilizația dumneavoastră. Acolo unde dumneavoastră raționați și încercați a trece peste adevăr prin silogisme și ipoteze, înțeleptul de demult avea o cale deschisă, o împărtășire directă, o însușire de a pătrunde nesilit în miezul lucrurilor. Aspectele lumii și fenomenele naturii magul le prezenta în embleme; le punea deci o cheie veșnică. După aceeași metodă, sub simbol, adevărul cel mai abstract putea deveni sensibil; o propoziție uscată se mișca în imagini; astfel necunoscuturile se îmblînzeau, zidurile neanimate și entitățile morale se poetizau; metafizica se înfățișa într-o horă de zeițe.

Să știți, băieți, că de la acel mag de demult, care a sălășluit în aceste locuri, au rămas mamelor noastre poveștile cu care ne-au încîntat în seri de iarnă. În ele se cuprind adevăruri permanente. Nici noi, nici ele nu știam; eram împreună copii și ne amuzam cu sclipirile lor de juvaere."

„Acest mag, în epoca regilor daci, practica, după o rînduială antică de la Memfis, grafia sacră a cunoașterilor spirituale. Hieroglifele, cum știți, cuprindeau un principiu de înțelegere universală a noțiunilor, înfrățind pe inițiați într-o limbă mută. Alfabetul dumneavoastră de astăzi, ca și limba vulgară, stă mai mult în slujba instinctelor."[34]

Discursul profesorului cuprindea, firește, o lămurire, dar și o moștenire de lăsat urmașilor, în legătură cu „magul" a cărui închipuire simbolică răspîndea, pentru el, mari realități afective și spirituale:

„Duhul magului e o realitate vie nu numai în civilizația preistorică a pămîntenilor noștri. Îl găsiți și-n lumea dumneavoastră modernă, ceea ce nu trebuie să vă mire prea mult: ultimul sediment e subțire și fragil. Calendarul lumii nouă a rămas al astrologului și al magului de altădată.

Semnele zodiacale ale lunilor, anotimpurile, săptămînile și numele zilelor au fost cetite de înțeleptul meu

din peșteră în cartea naturii într-o vreme cînd omul avea alt sistem numeric și au rămas consemnate în painjenii criptografici pe care dumneavoastră nu vă mai osteniți a-i dezlega.

Părinții noștri geți și elini, domnilor, au învățat de la Egipt și de la Babilon cele douăsprezece simboluri și cele șapte simboluri, și pătrarele, și imaginile constelațiilor, și toate cîte trebuiesc pentru a ceti în eternitate și în clipa trecătoare. Numele zilelor săptămînii sînt de-acolo. Nomenclatura religioasă a elinilor nu-i decît o tălmăcire a străvechilor numiri egiptene."

„Practicile vechi îmbinîndu-se cu legea nouă a inimii frățești îmi devin astfel cu mult mai scumpe; îmi evocă imaginea mamei care-mi șoptea basme și murmura descîntece rămase de la dînsul."

Profesorul le înfățișează discipolilor „ficțiunea aceasta poetică", care:

„... poate forma obiectul unei istorisiri cu mult mai reale decît combinațiile de fapte diverse ale cărților dumneavoastră obișnuite. Acelea sînt într-adevăr ficțiuni, cu atît mai goale cu cît mai mult pretind că se substituie studiului precis; pe cînd sentimentul meu este o realitate care nu va pieri odată cu mine."

Romanul *Crengii de aur* se prezintă, astfel, drept manuscrisul care: „După ce profesorul nostru și-a implinit timpul și prorocia, adăogîndu-se în chip așa de dramatic la strămoși, s-a găsit între hîrtiile lui un manuscris ce-mi era adresat, din încîlcitele meandre ale căruia extrag istoria ce urmează."[35]

„LUCRUL E OARE AȘA DE NOU PENTRU DOMNIILE LOR?"

Manuscrisul excepționalului roman al *Crengii de aur* e dat la tipar, la începutul lui decembrie 1933.

La 8 decembrie, de la Copou, scriitorul îl ruga pe M. Sevastos să anunțe apariția *Mormolocului* (cartea Profirei Sadoveanu) ca și a *Crengii de aur* „care se va produce la mijlocul lunei ianuarie".

Editat de Cartea românească, romanul este difuzat în februarie 1934. Critica îl întîmpină cu o tăcere desăvîrșită.

La 5 martie 1934, din reședința sa de la Copou, pe cînd lucra la o nouă carte, Sadoveanu răspundea inițiativei lui Sevastos, directorul *Adevărului literar:* „Cred că ai o bună ideie să faci puțină mișcare în jurul *Crengii de aur,* de care încă nu s-a ocupat nimeni. Nu-i nevoie să-ți adaog că m-ai bucurat spunîndu-ți impresia pe care ți-a făcut-o; nu văd însă nicăieri nici un rînd despre ea. Să fie așa de nedumeriți confrații noștri? Lucrul e oare așa de nou pentru domniile lor?"

În sinteza de *Istorie a literaturii române contemporane,* din 1937, E. Lovinescu va ignora cu totul *Creanga de aur,* după cum o va ignora *Istoria,* monumentală, a lui G. Călinescu, în 1941.

De fapt, această creație sadoveniană avea să rămînă încă multă vreme opacă pentru critica literară. Singura înregistrare a ei printre operele reprezentative avea să se manifeste abia prin Tudor Vianu, în *Arta prozatorilor români* din 1941, pentru considerente de stilistică. Vianu observa cu finețe că „mai cu seamă în epoca lui mai nouă", scriitorul nu este preocupat de „redarea realistică a vorbirii curente", ci de „stilizarea ei". *Creanga de aur* încununa, tocmai în această perspectivă, capitolul despre arta sadoveniană, criticul conchizînd că: „umanismului occidental și păgîn al lui Anatole France, format în școala poeților clasici și a filosofilor epicurieni și stoici, i se alătură aici un umanism oriental și bizantin, extras și purificat din vechile cărți ale tradiției poporane și din întinsa literatură teologică a ortodoxiei, într-un fel pentru care Sadoveanu stabilește — pare-mi-se — cel dintîi exemplu al literaturii noastre".[36]

„LUMEA ERA MULTIPLĂ PRIN VARIAȚIE ȘI ORIGINALITATE"

Celălalt mare roman al anului 1934, *Nopțile de Sînziene,* se proiectează și el în lumina *Crengii de aur,*

căci identificăm, şi acolo, argumentul sadovenian despre cunoaşteri străvechi şi civilizaţii trecătoare.

Este uşor de identificat acelaşi argument în iniţierea seriei de „curiozităţi geografico-istorice" pe care le prelucra pentru o nouă colecţie a Editurii Naţionala-Ciornei. Iată, din prefaţa la *Cuibul invaziilor:*

„În ultimii cincizeci de ani, din pricina invenţiilor mecanice şi a rapidităţii de transport, continentele şi-au istovit tainele pe de o parte, iar pe de alta au tins către o uniformizare a vieţii, lepădînd în parte sau total ce aveau distinct."

„Gîndul nostru a fost să evocăm locuri şi neamuri aşa cum erau înainte de prefacere, pentru a spori cunoaşterea lor. Materialul pe care îl întrebuinţăm pentru asta l-am găsit în publicaţii de acum o jumătate de veac. Partea noastră de contribuţie e forma de prezentare, de interpretare şi de adaosuri în legătură cu stările de atunci şi cu cele de azi. Uneori, cum e în *Cuibul invaziilor,* am căutat legătura cu istoria noastră trecută."[37]

Spre vechimi, de data aceasta româneşti, se îndreaptă şi romanul apărut în noiembrie 1935, *Paştile Blajinilor,* înrudit cu *Nopţile de Sînziene.* În plină contemporaneitate, oamenii din satul Şipote trăiesc aşteptînd „Paştile Blajinilor":

„În cele din urmă zile din Săptămîna Patimilor, este în sat la noi un obicei. Cînd pregătim aluatul pentru pască şi cozonaci, alegem gălbenuşul şi albuşul ouălor şi strîngem deoparte cojile. Trimetem pe o fetiţă, dintre cele care ne dau ajutor, să ducă acele coji de ouă şi să le deie drumul pe pîrău. Puhoiul de primăvară duce acele găoci ca pe nişte luntrişoare. Cînd s-aprind făcliile Învierii, toate pîraiele care poartă găocile de ouă pe lumea asta curg pe tărîmul celălalt într-o apă mai mare. Acea apă le poartă nouă zile printre pustietăţi pînă într-un loc unde hălăduieşte un neam părăsit: poporul blajinilor. Cînd ajung găocile acolo, oamenii din acel ţinut înţeleg că, pe lumea asta, s-a sărbătorit Învierea Domnului şi o serbează şi ei, mai tîrziu, în lunea de după Duminica Tomei. Află, duduie dragă, că şi noi cei de la Şipote sîntem ca blajinii aceia; încă nu ne-au venit semnele din cealaltă lume, unde ai trăit mata."[38]

5

IZVORUL ALB

S-ar putea spune că, străbătînd creațiile maturității, proiectul unui mare roman, închinat lui Ștefan cel Mare și epocii sale, începea să capete contur după o îndelungată gestație. Pentru nici o altă carte sadoveniană nu ne stau mărturie atîtea file de carnet, adunate de-a lungul anilor, ca pentru viitoarea trilogie a *Fraților Jderi.* Ca un preambul al acesteia, apărea în 1934: *Viața lui Ștefan cel Mare,* pregătită de multă vreme. Apoi, doi ani la rînd, primele volume: *Ucenicia lui Ionuț,* în 1935 și *Izvorul Alb* în 1936. Dar ultimul volum avea să întîrzie încununînd trilogia abia în 1942, cu *Oamenii Mării Sale.*

În preajma apariției *Izvorului Alb,* un interviu acordat *Adevărului* în 1936, prin Valer Donea, de fapt fiica scriitorului, Profira Sadoveanu, rememora lucrurile și situa noua creație în sadovenismul peren:

REMEMORARE

„Din cei dintăi ani ai vieții mele, Ștefan cel Mare a fost pentru mine cel mai luminos erou al istoriei. Îmi plăcea să caut prin cărțile ce le aveam la îndemînă cît

mai multe lămuriri asupra epocii în care a domnit peste Ţara Moldovei acel voievod minunat. În şcoala primară, la dascălul meu, domnul Busuioc, am fost scos la lecţie să spun ce ştiu despre bătălia de la Războieni. Am ieşit în faţa băncilor şi am început a povesti celor de faţă, pe larg, cum s-a săvîrşit acest episod al domniei Marelui Voievod. Domnul Busuioc, minunat de cunoştinţele mele, m-a cercetat numaidecît de unde am aflat toate acele lucruri. — «Din cărţi» — am răspuns eu cu linişte. «Ia adă-mi şi mie acele cărţi, să le văd şi eu» — a spus domnul Busuioc. M-am înfăţişat cu comoara din care îmi luasem acele cunoştinţe: *Istoria românilor* a lui Tocilescu, alta a lui Xenopol şi altele pe care le găsisem prin biblioteca tatălui meu. Gustul de istorie, dealtfel, l-am moştenit de la tata care avea obicei să-mi povestească cu mare plăcere din istoria popoarelor şi mai cu osebire din istoria Franţei."

Şi apoi:

„În clasa a IV-a de liceu, m-am sfătuit cu un coleg al meu, Petruţă Văsescu, cu care mă întîlneam în dragostea către voievodul creştinătăţii, să alcătuim o monografie a lui Ştefan cel Mare. Pentru asta, ne-am pus îndată în căutare de cărţi. N-am găsit decît *Istoria românilor* de Xenopol la îndemînă şi alte cîteva cărţi fără importanţă. Am început cu entuziasm lucrul; dar, din lipsă de izvoare, a trebuit să ne oprim, lăsînd în drum această frumoasă întreprindere.

Dragostea şi interesul meu pentru această glorioasă epocă n-a scăzut nici o clipă. Aveam caiete în care îmi însemnam diferite note în legătură cu chestia care mă preocupa. Încet-încet, din lucruri mici, cuvinte izolate, documente, note ale călătorilor străini, din comparaţia cu istoria contemporană, din vizitarea muzeelor, trecutul acela îndepărtat a început a se lumina şi ce era înainte necunoscut şi tulbure a prins viaţă şi am început a vedea epoca şi oamenii. Abia după ce procesul acesta s-a deslușit, tîrziu, după treizeci de ani, am scris o monografie a lui Ştefan cel Mare şi primul roman din epoca aceasta."[39]

Dintre vechile însemnări evocate de scriitor, se păstrează unele în care găsim, spre confruntarea cu forma

finită, proiectul unor prime variante de roman al „Jderilor" și al oamenilor lui Vodă-Ștefan. Notele par să fie din anii 1910—1915. Foile înfățișează soluții diferite pentru o intrigă în care apar, deocamdată, dintre figurile azi familiare, înconjurîndu-l pe Vodă, bătrînul Jder și un tînăr Jder care trăiește aventuri mai apropiate celor din *Neamul Șoimăreștilor* și este prieten nu cu Alexăndrel, ci cu Bogdan, ultimul fiu al domnitorului.

Paginile, ca atare, sînt interesante pentru procesul creației sadoveniene, de la un punct de plecare anecdotic pînă la punctul de sosire, — grav, epico-liric și parabolic totdeauna.

Iată-le:

„Jder, boier care s-a luptat la Războieni, mare gospodar pe apa Bistriței și-n munți, prin intrigi cade în dizgrația lui Vodă; e pus la închisoare în Suceava.

Jder are un fecior în Lehia, care primește veste despre nenorocirea de-acasă.

Vine în țară mînios și pornit împotriva Domnului, hotărît să libereze pe părintele lui.

Pe drum, în împrejurări dramatice, în lupta cu un pîlc de tătari, se leagă cu doi oșteni, dintre care unul e Bogdan, fiul Domnului.

Tustrei pun la cale atacul închisorii și liberarea bătrînului Jder.

La faptă, — sînt prinși și aduși înaintea Domnului... unde Bogdan pledează cauza cea dreaptă...

Bogdan își face cele dintăi isprăvi prin țară, necunoscut. A cules de pe drumuri pe un războinic viteaz și bețiv, om vesel și chefliu.

La o luptă cu tătarii sînt ajutați de un fecior care vine din țară străină, și se leagă tovarăși, fără ca feciorul străin să știe că Bogdan e fiul Domnului (Ostrov).

Feciorul lui Jder arată amărăciunile lui, că bătrînul Jder e închis pe nedrept în Suceava, la pîra unui dușman, că casa i-a rămas pustiită, averile părăduite, jupîneasa nenorocită.

Pun la cale eliberarea prin silă a lui Jder.

Bogdan se duce în recunoaștere la Suceava — la o zi mare, și se întîlnește cu Voievodul. Acolo-i cere li-

berarea lui Jder între altele şi n-o poate dobîndi. Acuma e ceva mai grabnic de făcut; trebuie să plece la hotar, în Pocuţia.

Pleacă la hotar Bogdan cu bătrînul; dar înainte pune la cale, cu feciorul lui Jder şi cu tovarăşul lui cel beţiv, eliberarea bătrînului Jder. Bogdan încredinţează beţivului un inel care va deschide porţile.

La graniţa Pocuţiei; puterea lui Ştefan-Vodă. Dragostea lui Bogdan pentru «Domniţa îndepărtată» şi gîndul lui s-o cucerească cu sabia. N-are nădejde însă cînd se gîndeşte că e slut.

Întoarcerea cu sănii pe viscol. Bogdan duce pe tatăl său la casa Jderului, — unde e găzduit, unde află dragoste şi-nţelege că Jder a fost nedreptăţit...

Atuncea vine şi Jder cu feciorul şi cu beţivul. Ştefan iartă pe Bogdan. Nepoata Jderului se amorezează de Bogdan.

În această împrejurare, se vede că Jderul era ţăran rîdicat şi pîrîşul lui era boier vechi, cneaz. Ştefan Vodă se mînie, dar Jderul e creştin şi iertător şi pentru pace în anii bătrîneţei lui Ştefan Vodă...

Dar nu iartă tînărul Jder, care iubeşte încă de mult pe fata pîrîşului şi e chinuit de ea.

După împăcare Vodă cu suita se duce la casa cneazului; acolo e o scenă de dragoste între Jder tînărul şi fata creazului, care-l chinuieşte pe băiat... Jderul se răzbună cel puţin furînd pe fată...

Dar e învăluit de unguri*, care-i rîpesc logodnica, cari pustiesc şi fură şi pe o soră a lui, ceea care s-a amorezat de Bogdan.

Se-ntoarce, e prins de cneaz şi de oşteni, dus la Suceava, unde Ştefan vrea să-l omoare, — dar îl cere Bogdan.

Şi cei trei tovarăşi pleacă după leşi; după multe peripeţii găsesc pe fete. Tînărul Jder moare şi cea care l-a chinuit (şi l-a iubit) acuma cade pe trupul lui... iar

---

* „Un nobil ungur şi suita lui cari au luat parte la «judecata de pe hotar». O duce ungurul în (Ceremuş) munţi la mazuri... Acolo o urmăresc şi cei ce o caută, dar ea nu mai e fată... Şi Jder moare în luptă (?) ... *(Descrieri din munţii mazurilor)*"

primăvara (în anotimpul cînd cea ce-l iubea în taină l-a chemat la munte), Bogdan înțelege că e iubit, cu o iubire întru care nu mai nădăjduia.

În munte (pe Bistrița poate, lîngă Moara Dracului), Jder se luptă cu ungurul. Jder rănit, cînd se aude venind ajutorul ungurului. Bucuros magnatul rînjește. Jder însă rănit fiind îl zdrobește. Apoi ucide și pe aceea care acuma înțelege că l-a iubit... Ca să nu fie greutate tovarășilor și ca să nu cadă în mînile dușmanilor, cere să fie dat pe apă, alături de fată...

După împrejurările morții Jderului celui tînăr, el se duce îndată (e primăvară), la casa bătrînului Jder, unde-l chemase iubita lui (căci înțelesese că acuma are și el pe cineva care-l iubește); dar cînd ajunge, fata e măritată. E un fel de călugăriță spășită, dar are pe dracu-n ea totuși. Dă a înțelege lui Bogdan dragostea ei, că va să i se deie; iar bețivul atrage într-o capcană pe soț și-l face să dispară... Despre asta vorbesc mergînd spre tabără cei doi tovarăși mai mult în subtînțelesuri — și ajungînd la tabără un orb cîntă vitejia și frumusețea feciorului lui Ștefan Vodă... Și Bogdan e trist și neliniștit, și nemulțămit de viață, și cu dor de a arde și a pustii țara Leahului, care și el i-a amintit sluțenia lui..."

„O INTERPRETARE..."

Cu prilejul interviului amintit, Sadoveanu își precizа viziunea de „romancier istoric" în termeni fundamentali:

„Nu am pretenția că Ștefan cel Mare, așa cum l-am prezentat eu, e cel adevărat; căci preocupările mele nu sînt de istoric, ci de literat. E o interpretare personală a mea: a unei epoci și a unei mari personalități. Cred, însă, că nu greșesc afirmînd că nici istoricul adevărat nu poate face altceva decît să interpreteze; dovada cea mai evidentă este că actualitatea însăși, deși subt ochii noștri, este prezentată într-o sută de feluri, potrivit cu

cele o sută de temperamente artistice care o atacă; ba chiar față de cei o sută de istorici care o văd fiecare în felul său.

În *Frații Jderi*, am prezentat oameni mijlocii, boiernași ai acelui timp. În ultimul veac, progresele tehnice au fost așa de rapide, că au schimbat deodată fața lucrurilor. Între veacul al XIV-lea și al XVIII-lea n-a fost nici o schimbare în stările de lucruri și în viața rurală. Schimbarea n-a fost decît în ce privește exteriorul; așa că avem mijlocul să ne călăuzim în ce privește viața mijlocie. Și cu puțină imaginație și intuiție a acelor timpuri, poți îndrăzni să ridici la viață o lume de mult trecută în veșnicie."

Dealtfel, scriitorul era în primul rînd artist, indiferent de tema vizată, și un roman istoric nu se deosebește de un roman al contemporaneității, din acest punct de vedere:

„Nimic din viață ori istorie nu mă preocupă decît din punct de vedere artistic și în măsura preocupărilor mele de a mă înnoi necontenit.

Expresia, de pildă, cred că trebuie să cuprindă necontenit lucruri noi din punct de vedere lingvistic și artistic. În privința asta, obiceiul meu a fost să mă împrospătez necontenit din rezervorul cel mare așa de prețios al poporului. Așa că și aici, ca și în alte părți, ca totdeauna, poporul rămîne învățătorul meu de căpetenie."

De aici, o situare, sau o autosituare, în genere a lui Sadoveanu ca romancier:

„Întotdeauna am vrut să am o comunicare agreabilă cu cititorii mei. Am convingerea că romanul, în ultima analiză, trebuie să fie ce era basmul mamei ori al bunicii în copilăria noastră. Preocupările de ordin sociologic, istoric, politic în orice caz să nu fie manifeste, ci să fie un rezultat firesc al împrejurărilor vieții. Astfel ca să nu avem sociologie, arheologie, istorie romanțată, ci să avem o istorisire simplă și curată a împrejurărilor vieții — așa cum dealtfel a fost în toate timpurile.

Natural, nu vreau să fac din asta o dogmă; mai mult mă explic pe mine însumi."

„NU SÎNT REALITĂȚI NUMAI CLĂDIRILE DIN PIATRĂ..."

„Arta cea mare și veșnic nouă" a lui Sadoveanu implică, însă, în „simplitatea" maturității ei, o continuitate a viziunii de o gravă profunzime, căreia *Creanga de aur* îi pusese, definitiv, semn.

Simpla *Viață a lui Ștefan cel Mare* cuprindea astfel pagini esențiale pentru situarea întregii trilogii viitoare, și nu numai a ei.

Mai întîi, aparenta „prefață" la ediția dintîi:

„Povestea aceasta, a «zimbrului sombru și regal», o spun mai mult pentru ai mei; are un caracter intim: vorbește despre un strămoș.

Ștefan-Voievod Mușat a apărut inexplicabil în aparență în viața acestui neam, dezvoltînd o forță în dezacord cu mediul contimporan și realizînd o operă armonioasă ce rămîne încă o pildă pentru ce va să vie.

Seminția daco-romană a produs doi tipi de geniu, deasupra vremii lor: un mare organizator — acesta, și un mare om de nimic — adică un poet.

Sinteza e în tainele viitorului, dar Dumnezeu ne-a deslușit-o trimițîndu-ne pe aleșii Săi.

Ordinea (politică și economică) și frumosul (intelectual și moral) sînt singurele justificări valabile ale umanității în curs, în fața Celui-etern.

Puterile haotice ale lui Ghinghis-Han de mult sînt pulbere și uitare.

Pilaștrii de la Memfis și numerele de aur ale lui Pitagora vor domni pînă la istovirea ciclurilor."[40]

Apoi acele intercalări de comentarii în cursul povestirii, din care citäm, subliniind uneori:

„Scribii tuturor acestor neamuri ne-au învățat succesiv să ne plecăm stăpînilor lor ca domnilor și împăraților celor mai mari ai lumii. Au făcut asta fie din pricină că n-au fost în stare să discearnă adevărul unic, fie din pricina nevoii de pîne, fie din lașitate. Oamenii liberi sînt extrem de rari.

În lumea antică, bătălia de la Termopile reprezintă poate numai un cuvînt frumos, iar războiul Troiei mai

mult stihuri şi tropi. *Puterea elină a sălăşluit în spirit şi în manifestările de artă.* Dar regii şi împăraţii europeni, lăudaţi pentru toate gesturile şi zîmbetele, pentru toate slăbăciunile, pentru toate bătăliile pierdute ori cîştigate, au avut asupra lor reflectoare actoriceşti. Faţă de marele imperiu al lui Carol, stăpînirea lui Ghinghis a fost de douăzeci de ori mai vastă. E adevărat că tatarii au trecut ca pulberile, dar nici Carol n-a fost soldat al spiritului nemuritor şi al inteligenţei. Nici el, nici toţi prinţii coborîtori din barbari în curgerea evului mediu."

Şi:

„*Faţă de sfinxul care priveşte spre necunoscut în marginea deşertului Libiei, toţi sînt una şi aceeaşi pulbere vînturată. Depozitul umanităţii e alcătuit dintr-un material imponderabil. Nu-l plouă, nu-l ninge, nu-l spulberă furtunile. Sămînţa lui rodeşte neaşteptat şi în aparenţă bizar. Astfel pot cunoaşte în florile de azi ale pămîntului Moldovei esenţa unei jertfe de altădată.*"[41]

„Părintele nostru Dimitrie Cantemir vorbeşte, într-o carte, scrisă acum două sute şi ceva de ani, despre Moldova de odinioară. Multe din cele de demult le ştiu prin el şi pentru asta îi sînt recunoscător. *Multe le-am înţeles privind numai în jurul meu,* şi pentru asta mă închin codrilor şi apelor care au mai rămas şi pămîntenilor, care s-au schimbat foarte puţin.

Nu ştiu dacă sînt colţuri de lume unde săriturile climei să fie mai aprige. Firea autohtonilor a urmat pe a văzduhului; îmbrăcămintea lor a fost impusă de arşiţile şi gerurile excesive; adăpostul şi locuinţa le-au cerut pădurilor; rodnicia solului le-a făcut viaţa uşoară; situaţia geografică le-a dat «liniştea vînturilor şi a apelor» — cum glăsuieşte un blăstăm vechi.

Acest rai, unic prin fertilitate, al Daciei, a avut locuitori statornici din cea mai adîncă preistorie, iar cei care s-au adăogat cu vremea s-au supus legilor lui firesti. Civilizaţia, portul şi datina de acum zece mii de ani subsistă încă. *Trecerea culturii romane de cetate se simte întrucîtva în limbă şi inteligenţă, fără ca fondul original să fie prea alterat.*"[42]

Aici se cere relevată una dintre principalele profe-

sii de credință ale scriitorului Sadoveanu, cu prilejul comentării unei vechi legende găsite la Cantemir:

„Istoricii, care nu afirmă nimic fără act scris și pecetluit, au avut dreptate din punctul lor de vedere să înlăture această legendă. În locul ei însă n-au pus nimic. Nefiind istoric, eu îmi voi îngădui să dau iarăși poveștei strămbunilor noștri dreptul ei. *Nu sînt realități numai clădirile de piatră și petecile de hîrtie; mitul păstrează eternității lamura sufletului generațiilor. Ceea ce au crezut bătrînii și ceea ce vor crede copiii noștri, desfătați de vis, e un adevăr pe care nu-l vor putea înlătura oamenii prea serioși. Nici un argument nu poate sta mai presus decît o frumusețe.* Deci îmi păstrez legătura cu cei care dorm în acest pămînt și nu lepăd cele relatate de Cantemir."[43]

Iar adevărul închis în frumusețea parabolei dezvăluie și în trilogia *Fraților Jderi* prezența unui mit inițial, destinat „să trăiască pînă la istovirea ciclurilor", ca și „pilaștrii de la Memfis și numerele de aur" — și, evident, într-o aceeași ordine: este vorba de semnificația titlului *Izvorul Alb*, măcar în trecut explicată de autor în interviul din 1936:

„*E un titlu simbolic* . . . Propriu zis, *izvorul alb se găsește într-un loc ascuns al muntelui Ceahlău, loc de retragere, lîngă o peșteră, unde trăiau de veacuri niște schivnici prooroci* asupra cărora oamenii de rînd, boierii și voievozii aveau legende în legătură cu destinul țării și al poporului".

Pelerinajul lui Ștefan cel Mare, tainic și, de aceea, pus sub strălucirea unei grandioase vînători domnești, reia, astfel, firul *Crengii de aur*, cînd „cel din urmă slujitor al muntelui ascuns" se așezase „în scaunul de piatră", „sub bolta de stîncă".

VIII

OCHIUL CARE RÎDE, OCHIUL CARE PLÎNGE

Pentru cine vrea să reconstituie poziția doctrinară a lui Mihail Sadoveanu, pe plan social și politic, în anii maturității sale, decisivă este intensa lui activitate publicistică din 1936—1937. Nici un volum editat pînă azi n-a putut cuprinde decît o mică parte din articolele care, la un moment dat, apăreau nu numai zilnic, ci și de două ori pe zi (unul în *Adevărul*, celălalt în *Dimineața*). Se cuvine, în acest *Sadoveanu despre Sadoveanu*, să consacrăm un capitol aparte aspectului menționat mai sus.

1

PRIETENII UNIVERSITĂȚII

Este epoca în care cel ce abia scrisese *Creanga de aur* și începuse trilogia *Fraților Jderi* se afirma, simultan, ca un militant activ pe plan social și național, inițiator și îndrumător în angajarea intelectualității românești.

Cum se știe, *Viața românească*, preluată de o tînără generație, se mutase la București din 1930; Iașul își pierdea marea revistă care îi redase, pentru un nou sfert de veac, prestigiul de capitală culturală. Intelectualii ieșeni încercau o regrupare a forțelor, mai întîi în jurul asociației „Propășirea Iașului", apoi prin întemeierea alteia, „Prietenii Universității", care își propunea și editarea unei noi reviste literare și științifice.

Sub această egidă s-a ținut, la 9 noiembrie 1934, prima adunare a scriitorilor și publiciștilor doritori să scoată o revistă care „să umple golul lăsat de *Viața românească*". Sadoveanu, după cum mărturisesc evocările contemporane, a participat la mai toate ședințele de pregătire a revistei. Cuvîntul său, la 9 noiembrie, releva un program lucid al acțiunii necesare și o mare capacitate de însuflețire a încrederii în viitor:

„O mare revistă literară și științifică este foarte necesară, dar ea se va face numai dacă se vor înțelege

oamenii pe un grup de idei. Elemente productive sînt în Iaşi şi vor fi totdeauna; ce lipseşte este un anumit grad de coeziune. Dar şi aceasta poate apărea dacă se găseşte cineva care să facă legătura între toţi. Va trebui să ne întîlnim de mai multe ori, să ne alăturăm părerile şi să vedem dacă putem începe ceva comun. Sînt mulţi care ar trebui să vie la o astfel de revistă şi n-au venit încă şi sînt alţii care n-ar trebui să fie aici. Vom vedea. În discuţii se vor lămuri şi directivele şi posibilităţile de formare ale unei astfel de reviste. Eu aş găsi că ar fi poate nimerit numele de *Dacia,* care ar indica oarecum şi ţelul suprem al revistei, anume: *unificarea sufletească a românilor.* Am încredere deplină în viitorul Iaşului. Iaşul a însemnat ce a însemnat nu dintr-o simplă întîmplare, ci din pricina unor condiţii adînci, care n-au dispărut toate. Şi în trecut au fost deprimări ieşene, şi în trecut au fost lamentări. După mutarea *Convorbirilor literare* la Bucureşti, a fost o atmosferă asemănătoare cu cea de azi: o plîngere generală şi o teamă exprimată că se stinge Iaşul şi după un timp a apărut *Viaţa românească.* Aşa cred că şi azi se va întîmpla."[1]

Primul comitet de direcţie pentru proiectele revistei îl avea pe Sadoveanu în frunte, alături de Topîrceanu, Codreanu şi Ionel Teodoreanu pentru partea literară şi de cîţiva universitari de prestigiu pentru partea ştiinţifică. Realizarea efectivă întîrzie însă, din diverse pricini. Profesorul Gr. T. Popa avea să amintească, printre acestea, mai ales problema fondurilor necesare publicării. Titlul propus de Sadoveanu nu putea fi acceptat în momentul respectiv pentru că apărea, cu acelaşi nume, pe atunci, o revistă bucureşteană. Dar, pe lîngă toate, comitetul alcătuit nu funcţiona, coeziunea sa nu fusese asigurată. Sadoveanu era în primul rînd preocupat de precizările programatice: numai după asigurarea unei unităţi de vederi în problemele esenţiale se poate definitiva comitetul, se poate porni efectiv la redactarea revistei şi va deveni actuală „problema financiară". Iată cuvîntul său la şedinţa din 23 noiembrie 1934:

„Această apropiere trebuie făcută pe bază de prin-

cipii și idei generale. Oamenii se vor alege singuri și acei care vor găsi că nu pot colabora se vor retrage. Alții, chiar dacă se găsesc în neînțelegere cu acei care vor scoate revista, poate cad de acord, printr-un fel de armistițiu pe chestiile privitoare la activitatea intelectuală ieșană.

O revistă mare ar trebui să cuprindă toată mișcarea intelectuală a țării și pe cea străină. Pe lîngă partea originală, ar trebui să fie o parte considerabilă informativă, unde să fie analizată toată mișcarea științifică și literară românească și străină. Pentru asta ar trebui să interesăm tineretul universitar, în care găsim acuma și elemente de mare valoare și care puse la un loc pot fi extrem de utile.

Dacă gruparea de oameni se face, de-abia atunci trebuie privită și problema financiară a editării revistei."[2]

„O MARE FAMILIE INTELECTUALĂ..."

Și iată cuvîntul lui Sadoveanu la viitoarea ședință a *„Prietenilor universității"*, din 30 noiembrie 1934:

„Mai înainte de organizare, trebuie să vedem care sînt oamenii din Iași care se pot armoniza între ei în vederea apariției unei reviste. Adunările acestea preparatorii ar trebui să fie regulate și frecventate. Trebuie să se formeze mai întâi o mare familie intelectuală. Desigur că scopul nostru este să scoatem o mare revistă vie, stîrnitoare de curent; nu un simplu magazin. Avem nevoie de un organism cu viață proprie, cu un program care țintește departe. În ceea ce privește programul, am putea pune în frunte ceea ce se numește «tradiție», legătura reală cu fondul nostru național. Eliminarea modelor și a formelor străine ar putea sta la bază. Să realizăm unirea sufletească între toți românii. Azi sîntem mai puțin uniți sufletește decît eram înainte de unirea politică."[3]

După cîteva întîlniri succesive, la care Sadoveanu a

participat „ca un factor activ de continuă inițiativă", programul a fost constituit pe baza propunerilor făcute. Din primele zece puncte ale acestui program, cinci au fost incluse din inițiativa lui Sadoveanu:

1. — Punerea în valoare a specificului nostru național în cultură

2. — Unificarea sufletească a neamului

3. — Sporirea valorii umane în toate direcțiile

6. — Educarea tineretului și antrenarea lui spre intelectualitate

8. — Spiritualizare fără dogmatism

Dealtfel, celelalte puncte ale programului (propuse de Gr. T. Popa, G. Topîrceanu, I. Teodoreanu și C. Meissner) erau concepute în același spirit. Apoi, cu Sadoveanu în frunte, comitetul a dezvoltat întregul program, implicînd între altele: „înțelegere cît mai adîncă între oameni", „lupta împotriva războiului", „lupta împotriva oricărui fel de dictaturi", „toleranță în privința credințelor", „sporirea simțului de dreptate socială..." Erau punctele programului politic pe care avea să-l ilustreze Sadoveanu în toată campania sa publicistică din anii creșterii primejdiei fasciste și ai pregătirii agresiunilor hitleriste.

Asociația „Prietenii Universității" dăduse mandat lui Sadoveanu să definitiveze și să prezinte programul revistei pentru ședința din 28 decembrie 1934: este textul care avea să apară în nr. 1 din *Însemnări ieșene*, cum, în cele din urmă, rămăsese titlul revistei îndelung pregătite și care va ieși de sub tipar abia la 1 ianuarie 1936. Primele fonduri necesare fuseseră strînse, la propunerea lui Sadoveanu, printr-o subscripție anuală de cîte 500—1 000 lei a tuturor „Prietenilor Universității". Sadoveanu însuși s-a înscris primul pe listă și a plătit pe loc subscripția care, în chiar ședința la care s-a făcut propunerea, s-a ridicat la 50 000 lei. Direcția revistei urma să o aibă Sadoveanu, Topîrceanu și Gr. T. Popa.

Prezența lui Sadoveanu în primul an al *Însemnărilor ieșene* relevă concepția sa despre cuvîntul pe care îl are de spus în noua revistă. Nu este vorba de colaborări oarecari, ci de o prezență continuă, intensă și va-

riată, în primul rînd ca „publicist". Arta sadoveniană a „emblemei", ca în *Creanga de aur*, este pusă în slujba luptei contemporane și însăși emblema „crengii" lui Kesarion Breb este relevată în articolul din nr. 1 — *Cotnari* — cu imaginea unui „pivnicer" care „stă în afară de timp, deasupra vieții și morții":

„Cotnarii a dat învățătură politică. Lucrul străin, plantat arbitrar, fără cercetări și experiențe serioase, a făcut fiasco în podgoria lui Ștefan-Vodă. Ca să iasă lucru bun trebuiau tainice condiții de armonizare. După dezamăgiri și pagube, localnicii singuri au ajuns să găsească o soluție înțeleaptă, altoind grasă de Cotnari pe viță nouă, și astfel Dumnezeu a binecuvîntat iarăși roada podgoriei lor.

Și la Iași Domnul-Dumnezeu a binevoit a pune în sufletele oamenilor o esență spirituală, vin al vieții fără moarte; nu s-a făcut asta nici întîmplător, nici arbitrar; ci a fost o potrivire ordonată de împrejurările istorice și geografice, de amestecul raselor, de alternațiunile catastrofale ale vieții, de ascunse chimii și mutații care nu se vădesc omului trecător. Ștefan-Vodă, marii scriitori ai veacului al XVII-lea, generația așa-zișilor bonjuriști fac parte integrantă dintr-un lot: pivnicerul acestui Cotnari stă în afară de timp, deasupra vieții și morții. Acest pivnicer a servit neamului băutura divină; din ea s-a creat Valea Albă și cronicile lui Miron Costin, din ea fapta tinerei boierimi de la 48 și 59, care s-a pus jertfă pe rugul ce și-a aprins ea singură.

Sămînța e în floare, învățămintele sînt în lucruri. Nu stricați această bună podgorie, în care Domnul și-a trimes lucrătorii săi întru spirit. Readuceți în ea duhul cel bun de altădată, dragostea de cultură și libertate, rezistența contra obscurantismului, înfrățirea pentru ridicarea poporului."[4]

Numărul 2 al revistei, apărut la 15 ianuarie 1936, poate fi considerat, în sine, ca un florilegiu. Aici apar scrise de Sadoveanu: un articol despre invazia fasciștilor italieni în Etiopia, un altul despre „sinuciderile de intelectuali", un al treilea despre „greșeli de tipar" și șapte note la rubrica *Cărți — Reviste*.

Articolul *Război în Africa* venea în continuarea firească a parabolei despre „pivnicerul Cotnarilor" şi despre învăţătura sa politică:

„De la Dante şi Machiavel, de la Leonardo da Vinci şi Michelangelo pînă la Carducci şi d'Annunzio, italienii au stat înaintea tuturor prin strălucirea artelor frumoase, iar pămîntul Italiei rămîne incomparabil sacru pentru umanitate prin frumuseţile ce cuprinde.

Însă Italia eternă nu e guvernul trecător care o călăuzeşte astăzi... Admitem că stările de lucruri de acolo privesc pe italieni şi n-avem să le dăm noi lecţii politice; însă am dreptul să nu mă împac cu principiul forţei în călăuzirea destinelor omenirii, cînd însăşi generoasa şi civilizata Italie de mult a pus în faţa lumii frumosul şi justiţia. Şi mai ales în criza actuală a Europei şi încă a unei Europe ameninţată de distrugere totală, a unei Europe care nu-şi poate găsi salvarea decît într-o reculegere în bunurile spirituale create de ea, apreciind interesele ţării mele, am dreptul să nu accept la mine importul fascismului...

Făcînd distincţiile cuvenite deci, nu găsesc nici bun, nici nobil, nici just războiul Italiei actuale în Abisinia.

Tipuri ciudate mi se par românii care dau strigăte de entuziasm pentru această acţiune. Probabil confundă Italia cu dictatura de azi. Ori, pentru că doresc şi la noi o dictatură (aşa, ca să nu rămînem noi mai prejos), îşi însuşesc scopuri şi justificări străine de interesele noastre, uitînd puţin că România e altceva şi că interesele României sînt anumite. Sentimentele noastre personale sînt una şi interesele statului sînt alta. Cu toată dragostea pe care o au în chip firesc pentru noi fraţii noştri italieni, statul italian a luat atitudine revizionistă, alăturea cu inamicii noştri. Cu toate că şi noi ne tragem întrucîtva din lupoaică, să nu uităm că strămoşul nostru Boerebista ne-a lăsat moştenire un stat şi un anumit destin în această parte de lume. (În orice

caz nu ne-a lăsat destinul să fim veşnic imitatori.) După ce s-a închegat neamul, avem datoria să închegăm definitiv statul. Întru aceasta, pildele să nu le luăm de la dictatori, ci de la statele cu regim de libertăţi, care merg cel mai bine azi şi sînt cele mai puternice.

Cărturarii noştri au meteahna asta: să fie cînd cu unii străini, cînd cu alţii. Mai potrivit ar fi să fie cu România şi numai cu România. Dar iată, de data asta, avem campioni ai războiului Italiei.

Italia are nevoie de expansiune. Ştiu. Însă etiopienii sînt un popor liber încă din vremea faraonilor şi au dreptul natural să-şi păstreze această libertate.

Abisinienii ar fi nişte necivilizaţi care nu ştiu să puie în valoare bogăţiile teritoriului lor? Asta se spune şi despre un popor care se chiamă români. Am putea oare noi recunoaşte vreunui stat european arhicivilizat şi arhipopulat dreptul să ne cucerească, pentru a exploata marile noastre bogăţii? Dumnezeu va porunci înflorirea noastră la timp. Ceea ce pentru mine e drept nu poate fi strîmbătate pentru alţii."[5]

Printre notele numărului 2, de primă semnificaţie este acea consacrată romanului lui Eugen Lovinescu, *Bălăuca*. Nota lui Sadoveanu era, în primul rînd, o declaraţie: „D-l Eugen Lovinescu e un cărturar de vîrsta noastră; e moldovan; şi-a făcut studiile de liceu în Iaşi — studii frumoase; s-a aşezat apoi definitiv la Bucureşti. Manifestările sale critice ne-au îndepărtat puţintel unul de altul într-o vreme, fără ca să fi săpat între noi o prăpastie. Vîrsta şi toleranţa cuviincioasă care trebuie să domnească între intelectuali a redus asprimile; în atmosfera de obscurantism ce s-a întins după război, în scăderea sufletească a tineretului, între ameninţările anarhice, în confuziunea care amestecă fără discernămînt valorile literare, trebuie să ne regăsim alături; cu tot ce ne-a putut despărţi o clipă, sîntem din generaţia altei discipline. Lumea nu porneşte de la noi; marile adevăruri au fost spuse demult; înţelegem să transmitem o făclie de lumină, nu s-o lepădăm, ca să apucăm în mînă o necioplită ghioagă preistorică; n-am înţeles niciodată să ne îmbulzim înainte de vreme

și fără drept la bunurile vieții, cum se face astăzi cînd tineretul, măcinînd vorbe, se amestecă între cei care vor să surpe Cetatea."[6]

Alte note consemnează apariția cîtorva reviste: una din Turda, una din Iași, alte două din centre recente ale României, una din București. În spiritul formulei *Cu România și numai cu România,* comentariul sadovenian la un articol citit este un model de cumpătare înțeleaptă:

„Literatura trebuie să viețuiască numai sub semnul realității spiritului autohton, afirmă dl. Leontescu. Pentru că numai așa poate fi valabilă și viabilă. Sau — dacă e vorba de a admite și influența altor semne — să primească reflexul acelei literaturi ori mai exact culturi de care se simte legată spiritual.

Domnul Leontescu afirmă că sufletul nostru e mai întîns legat de cultura bizantină și de orient decît de occident. «Revoluția de la 1848 și emigrările oamenilor noștri politici în Apus au fost semnalul nașterii acestei deșertăciuni: *artificialul.* Perioada latinistă din Ardeal și legiuirile aduse cu toptanul din Franța și de aiurea în secolul XIX au fost o siluire a spiritului românesc, căci au înlocuit prea repede «Pravila Împărătească» făcută după măsura vieții noastre». «Pentru dezvoltarea noastră culturală e mai de preț, credem, să se țină seama de realitățile spirituale ale Bizanțului, decît de realitățile istorice ale Romei.»"

„E foarte adevărată constatarea artificialității vieții noastre. De o sută de ani trăim sub firme și forme apusene — fără substanță proprie. Nu găsesc însă adevărul în extrema cealaltă. Ne-am orientat pînă acum către Apus. Să ne întoarcem spre Răsărit? Cred că trebuie să rămînem numai la noi. Adică nu cred că e necesar «să admitem influența altor semne».

Tinerețea noastră literară, ca și cea politică, nu se putea dezvolta independent. Originalitatea începe abia cu maturitatea. Fără a abandona formele de viață politică pe care le-am împrumutat, fără a renega ucenicia noastră literară și artistică în Apus, — să începem, în fine, a trăi și într-un domeniu și în altul din propria noastră ființă. Să devenim cît mai originali, să fim cît

mai distinct noi-înșine, regăsindu-ne pe o cale cotită și ascendentă *înainte*."[7]

Spicuiri din multele note ale numerelor următoare se impun, în aceeași lumină.

În nr. 3, *Oficiul de turism* rezolvă tipic sadovenian contradicția în termeni dintre progres și conservare:

„Țara aceasta, excepțional înzestrată, are astfel privilegiul înnoirii în toate părțile ei: aș dori ca organizarea să nu-l distrugă, ci să-l proteguiască și să-l păstreze".[8]

După mai bine de jumătate de an, ideea este reluată într-o altă notă: „Lumea satelor se preface grabnic, mai cu samă după marele război. În măsura în care poporul cel mare, odată cu înrîurirea școlii și civilizației moderne, tinde către alte forme de viață, depozitul lui vechi, al civilizației lui proprii strămoșești, se roade și se împuținează. Valsul și rumba iau locul danțurilor de demult, romanțele lăutărești înlocuiesc doinele. Poate nu e nevoie de multă explicație a acestui fenomen, care nu va putea fi stăvilit. Ca să păstreze o parte din originalitatea sa, care ne e așa de scumpă nouă artiștilor, cred că întregul popor trebuie dus cît mai grabnic spre o stare materială și intelectuală superioară, la o conștiință a valorilor sale de originalitate."[9]

La fel notițele despre reviste duc pe nesimțite de la simple consemnări la observații remarcabile: *Familia* din Oradea militează „pentru apropierea dintre intelectualii români și maghiari". În *Libertatea* din București, se relevă că Germania pregătește „ridicarea în masă a tuturor bărbaților pentru un război de distrugere apocaliptică. Ar fi sfîrșitul Europei..." Autorul „vorbește despre Europa de azi, confirmînd o îndoială tragică, a nopților noastre de gînduri și neliniști", și într-un număr ulterior:

„Dl. St. Antim, urmînd a judeca situația tragică a lumii civilizate de azi și a lumii în general, amenințată de răsturnări catastrofale cum n-au fost niciodată, se întreabă în ce stare ne găsim noi. Nu e greu de bănuit răspunsul d-lui Antim. «Fudulia și semeția sînt maica și sora lor», a zis cîndva Cantemir despre moldoveni.

Lipsa de sentiment al răspunderii, uşurinţa şi oportunismul alcătuiesc atmosfera în care respiră România politică de azi. Vai nouă! să nu blasteme copiii pe mormintele părinţilor lor! Să nu fi fost zădarnică jertfa crudă a generaţiei noastre... Căci nu e destulă lărgirea hotarelor; o naţie am fost şi mai înainte; datoria noastră de azi e să realizăm un stat puternic. Asta nu se face cu discursuri, ci cu muncă în toate domeniile, şi cu conştiinţa că trebuie să facem totul în vederea zilei de mîni."[10]

„CUM ÎNDRĂZNEŞTI... SĂ STRICI RÎNDUIELILE"

În nr. 8 din 15 aprilie 1936 un amplu articol *Paştile Blajinilor sau Găocile de ouă ale profesorului Eugen Nicolau de la Ungureni* este de prim ordin în precizarea, cu luciditate şi gravă ironie, a atitudinii sadoveniene. Profesorul citat în titlu iniţiase, încă din 1927, nucleul unei „universităţi populare" în satul său natal, apoi în satele dimprejur.

„Iată deci un cărturar care, lucru rar, nu e un dezertor dintre ai săi. Cîte mii de fii ai ţărănimii au rămas complect despărţiţi de vatra veche, îndulciţi la pîinea albă a slujbelor, indiferenţi pentru întunericul celor de-acasă şi pentru suferinţile lor! Profesorul Eugen Nicolau, cu o îndîrjire şi o statornicie pe care nu le putem lăuda îndestul, se devotează unei opere nobile, deschizînd drum nou tuturor celor care vor să slujească aproapelui lor, fratelui lor, după îndemnul evanghelic.

Mă grăbesc să adaog că binele pe care îl săvîrşeşte domnia sa e însoţit de necunoaşteri grave.

E adevărat că problema noastră agrară nu va fi soluţionată decît atunci cînd metoda pe care a pus-o domnia sa în practică se va realiza pretutindeni în chip firesc, prin înţelegerea totală şi a celor care guvernează şi a celor care se lasă guvernaţi. În starea în care sîntem astăzi, proprietatea rurală s-a anarhizat, depărtîndu-se

de la rolul ei social, micşorînd producţia, coborînd economia generală în aşa măsură, încît am ajuns să fim cei din urmă şi cei mai săraci în export dintre vecinii noştri. Cum ridicarea morală şi culturală merge alături cu cea economică, cum alţii ne depăşesc cu grăbire, nu e greu să întrevedem înfricoşata tristeţă a zilei de mîne — popor stăruind în mizerie şi incultură, într-un pămînt aşa de frumos şi aşa de bogat. De sute de ani acest popor atoaterăbdător aşteaptă ziua învierii lui la lumea nouă; de sute de ani aceşti blajini visează mîntuirea; de un veac guvernanţii lui se trudesc în vorbe vane, punînd firme şi forme goale peste minciuni, acoperind realităţile. Poporul aşteaptă în ignoranţă, mizerie, alcoolism şi sifilis.

Cum îndrăzneşti d-ta, Eugen Nicolau, să strici rînduielile? Patriotismul curent nu e ce faci d-ta. Patriotismul curent înseamnă cîntece şi urale, discursuri înflăcărate, România Mare, românul e născut poet şi are şapte vieţi în pieptu-i de aramă; patriotism înseamnă toate declaraţiile sentimentale de tot soiul — numai muncă şi disciplină nu înseamnă. Mai ales ceea ce faci d-ta nu-i patriotism, căci d-ta dai un scop vieţii, prestezi o jertfă lîngă jertfa generaţiilor şi adaogi un bun efectiv pentru neamul de mîne. Patriotism înseamnă solidaritate între generaţii (crezi d-ta, ca şi mine).

Cum asociezi deci d-ta sate din Dorohoi şi din Botoşani în opera socială şi culturală pe care ai întreprins-o? Alegătorii de Botoşani sînt una; alegătorii de Dorohoi sînt alta. Pe lîngă asta, aceşti alegători pot fi oare solicitaţi către alte îndeletniciri decît cele de club? Prin urmare oamenii cu răspundere politică şi înţelegători ai primejdiei s-au ridicat împotriva d-tale. Ai avut şi ai hărţuieli, anchete, imixtiuni violente, cercări de sabotare şi dărîmare. Cu tot sprijinul onorabil al Ministerului Agriculturii, care a simţit prin reprezentanţii săi că la Ungureni se înfăptuieşte ceva bun, oamenii interesaţi din regiune nu dezarmează, căci d-ta eşti pentru tihna lor un tulburător şi pentru obiceiurile învechite un duşman.

Nu eşti deci patriot român."

„Iată necunoașterile d-tale grave. Am auzit că totuși stăruiești.

Te salut ca pe un frate adevărat."[11]

„...PENTRU PACE..."

Sub acest generic s-ar putea înscrie un lung șir al articolelor din epocă ale celui ce, mai tîrziu, va fi unul dintre militanții mondiali ai mișcării pentru pacea lumii. Iată un prim exemplu, din nr. 15—16 al *Însemnărilor ieșene:*

„De cîtăva vreme, iarăși și iarăși revine în presă acea gravă problemă externă care e războiul de mîni din Europa. Păstrăm, adică, între noi, un explozibil formidabil cum n-a mai fost niciodată pe lume și în omenire; îl avem acoperit într-un ungher; nu l-am depărtat, nu l-am descompus, nu l-am neutralizat; îl așteptăm din zi în zi, din clipă în clipă, să-și îndeplinească destinu-i lugubru. Asta e spaima nemărturisită a nopților noastre de nesomn, e fantoma care ne pîndește din umbra viitorului, e cancerul de neliniște care ne mînîncă și ne împuținează bucuria vieții. Dacă starea de provizorat se prelungește vom muri tot înfricoșați, nu pentru noi, ci pentru biata generație ce ne urmează, pe care am pus-o pe lume, dîndu-i o monstruoasă moștenire.

Se vorbește deschis despre asta cum vorbesc oamenii despre moarte, știind că va fi ceva, crezînd pe jumătate și nădăjduind în ascuns că pentru ei, excepțional, se va amîna necontenit.

Cer contimporanilor mei puțină concentrare și puțină adîncire a faptelor; să înțeleagă în întregime că explozibilul de care vorbim nu e un mit, că oroarea se va produce."

„Să fie oare vreo scăpare?

Să voim cu toții statornic, necontenit și din toate puterile noastre, să voim cu toții pacea. Să voim în așa măsură, încît să se creeze acel curent mistic al marilor regenerări, acel soare nou al umanității, care să lumineze inimile și înțelegerile noastre ale tuturor.

Miliardele, care se acumulează pentru explozii de nebunie și pentru hecatombe, mai bine să curgă spre dezmoșteniții vieții și spre laboratorii."[12]

DOCTOR HONORIS CAUSA

Senatul Universității din Iași, în ședința din 6 octombrie 1936, îi acordă marelui scriitor și cetățeanului Sadoveanu titlul de doctor *„honoris causa"*. Solemnitatea înmînării diplomei va avea loc abia la 6 februarie 1938, iar *Însemnări ieșene* îi va consacra celui onorat cu înaltul titlu numărul 5 din 1 mai 1939. Între timp, Sadoveanu avea să fie ținta celor mai huliganice atacuri ale dreptei profasciste. Astfel, solemnitatea și numărul omagial vor veni să consacre o atitudine continuă și consecventă a scriitorului și să constituie o replică. Cuvîntul introductiv al numărului omagial este memorabil:

„În fața oamenilor cu zale, cu pinteni și cravașă, care cred că omenirea trebuie ucisă cu tunul și condusă cu biciul, în fața proslăvitorilor forței și ai războiului, omenirea scoate — spre marele ei noroc — din timp în timp, cîte un strălucit modelator de suflete ca *Sadoveanu*. Între organizatorii de măceluri și între cultivatorii de sentimente bune, noi nu putem șovăi să alegem și sîntem siguri că oricît de perfect ar fi armamentul monstruos al zilelor noastre, el va fi redus la neputință de sufletele îmblînzite.

De aceea sîntem mulțămiți că întîmplarea face să putem închina acest număr lui *Mihail Sadoveanu* — îmblînzitor de suflete — tocmai acuma cînd organizatorii de măceluri vor să arate că ei domină lumea".[13]

Solemnitatea din aula universității a fost deschisă de rector, apoi Octav Botez, profesor și critic literar, a prezentat raportul, subliniind, și el, dincolo de valoarea artistică, valoarea simbolică a marelui cetățean în vremuri amenințătoare.

Sadoveanu a răspuns:

„Domnilor, vă mulțămesc pentru onoarea deosebită ce-mi faceți, integrîndu-mă idealului național de cultură al acestei universități.

Adaog, însă, că mă simt mai atins și vă sînt mai mulțămitor pentru altceva: văd că prezidează în această adunare nu o solemnitate rece, ci o prietinie sinceră.

La vîrsta în care mă aflu, după vicisitudini și deziluzii, mai ales prietinia o primesc și o socotesc ca un bun suprem.

Actul dumneavoastră are încă o semnificație. El pecetluiește asimilarea mea desăvîrșită cu intelectualitatea ieșeană, de care m-am simțit și mă simt indisolubil legat.

Oriunde m-ar purta valurile vieții, dumneavoastră știți că mă întorc aici așa cum albina, după ce explorează cîmpia și cerul, se întoarce la roiul său, fără de care nu poate trăi.

Nădăjduiesc că și popasul meu din urmă, cel definitiv, tot aici va fi. Doresc ca acest popas să fie cît mai întîrziat; surprizele existenței și fragilitatea ființii noastre l-ar putea face, însă, și foarte apropiat. De aceea mai ales știu să prețuiesc prietinia ce-mi arătați, și de-aceea vă rog să-mi îngăduiți ca mulțămirii ce vă adresez să-i spun recunoștință."[14]

„Popasul" avea să întîrzie, spre binele culturii românești, încă aproape un sfert de veac și nu va fi în Iași; dar legămîntul de credință rostit atunci avea să rămînă valabil pînă în ceasul din urmă, pentru valorile afective și spirituale implicate în prietenia universitară din jurul *Însemnărilor ieșene.*

După trecerea a încă un an de la solemnitățile decernării titlului, revista avea să-i ofere lui Sadoveanu o masă omagială (la 6 februarie 1939). Sărbătoritul a făcut, cu prilejul acela, mărturisiri privitoare la întregul sens al artei sale literare:

„Aș ține să precizez că motivul pentru care limba operei mele pare așa de bogată și firească trebuie căutat în necontenita mea mișcare în mediul poporului de la țară. Mai cu samă după război, am întrebuințat această falsă

vînătoare și acest fals pescuit ca să cunosc cum vorbesc frații mei de pretutindeni.

Astăzi, după patruzeci de ani de școală și lectură de gazete — limba populară se orientează către părăsirea slavonismelor, acestea nerămînînd decît în formele fixe ale proverbelor și zicătorilor. Neologismele le găsesc pretutindeni bine întrebuințate; astfel subt ochii unei generații, limba se înnoiește, îmbogățindu-se... Limba pe care a vorbit-o și a scris-o Creangă am găsit-o în peregrinările mele nu numai în Nordul Ardealului, dar și la sud de Sighișoara, pînă în Hunedoara. Se vede asta și din *Atlasul Lingvistic* ce se tipărește acum la Cluj. Lexicul acesta nordic predomnește în marea majoritate a poporului nostru. În Ardeal, Creangă n-are nevoie de glosar. Scriitorul în contact cu poporul nu se poate să nu ție samă la toate aceste împrejurări și fapte. Ele se oglindesc și în limba cărților mele.

Prin ce «intuiție» — s-a zis — am putut da în opera mea misterul sau adîncimea sufletului popular?

Poate nu e intuiție, cît cunoaștere.

Fiind în contact necontenit cu poporul, am fost izbit de la începutul carierei mele de un fapt important: între poporul românesc de la țară, între toți acei necunoscuți, umiliți și obijduiți, care vin din adîncul istoriei, și între pătura care conduce, am fost forțat să văd că este o desfacere interesantă, dar prea tragică. Pătura suprapusă în chip firesc se orientează către civilizația care călăuzește întreaga Europă. În ce măsură orășenii, adică cei care călăuzesc țara aceasta, pot asimila această civilizație e greu de spus. Putem însă spune că ei nu sînt de o rară calitate morală. În același timp, țărănimea rămîne sub semnul vechimii, trăind o viață a sa — civilizată și ea, dar cu totul alta. Poporul a rămas în rînduielile morale și datinile de la Boerebista. Astfel a încremenit de două mii de ani, poate din pricina împrejurărilor istorice, printr-o reacțiune firească, închizîndu-se în el însuși ca să reziste mai bine. Între cei vechi și orășeni stă o prăpastie. De aceea se produce desfacere totală între acei care pleacă de la țară și acei care rămîn. Unii stăruiesc în ale lor; ceilalți trec în lumea «cealaltă», a Europei.

Către lumea aceasta cu totul originală s-au îndreptat sufletul și dragostea mea. E lumea realităților noastre naționale. Aici trebuie căutată explicația preferinții mele pentru anume subiecte; și lenea mea artistică pentru hibridul orășenesc."[15]

2

CAMPANIA ADEVĂRULUI

De fapt, cinstea titlului de *„doctor honoris causa"* îi fusese acordată lui Sadoveanu în preajma despărţirii sale de Iaşi. Despărţire considerată neîncetat provizorie şi compensată de o legătură indestructibilă cu oraşul în care, pînă atunci, îşi avusese aşezarea cea mai statornică şi care, în plus, era capitala Moldovei, de unde niciodată, pînă atunci, nu plecase decît pentru scurte perioade de timp.

În toamna lui 1936, se muta la Bucureşti, în str. Barbu Delavrancea nr. 47. La sfîrşitul anului, prelua direcţia politică a ziarelor *Adevărul* şi *Dimineaţa,* la care colabora frecvent încă din 1930 (ca şi, bineînţeles, la *Adevărul literar şi artistic*).

Direcţia politică a acelor ziare de mare tiraj ale anilor '30 însemna o angajare nemijlocită în apărarea libertăţilor democratice, în interiorul unui front larg care cuprindea, în faţa primejdiei unei ascensiuni fasciste, atît masele populare, cît şi intelectualitatea avansată şi o bună parte a burgheziei liberale. Sadoveanu avea să-şi asume activ direcţia politică a ziarelor amintite prin cea mai susţinută campanie publicitară a sa. Acordînd titlul uneia dintre gazete cu semnul militantismului său, se poate spune că, efectiv, este vorba de o *campanie a Adevărului.* Orientarea ei tematică unitară îi permitea

cea mai categorică și limpede precizare a pozițiilor sale doctrinare. Tema unică — *Dreptate țărănimii* — își subordona ampla dezbatere despre rosturile unei reale democrații, despre consolidarea socială și economică a unui stat național și despre problemele raportului dintre vechime și contemporaneitate în cultura modernă în România.

Nu era prima campanie sadoveniană pentru drepturile țărănimii. Dar era campania maturității sale, în contextul anilor care precedau dictatura fascistă și războiul. În ziarele bucureștene continua de fapt, acțiunea începută la *Însemnări ieșene.*

PROBLEMA RIDICĂRII SATULUI

Chiar în unul din ultimele numere, din 1936, ale revistei, meditase asupra broșurii publicate de Eugen Nicolau: *Problema ridicării satului românesc.* Ideea unui Sadoveanu pledînd pentru regresiunea în trecut se dovedește cu totul falsă, provenind din confundarea perspectivelor sociale cu tezele sadoveniene despre statornicia civilizației vechi și despre conservarea necesară a culturii specifice. Astfel, scriitorul știe, odată cu autorul comentat, că tabloul satelor românești „este dintre cele mai sumbre" și se preocupă în primul rînd de ridicarea lor la nivelul lumii moderne.

„Țăranii de azi, zice dl. Eugen Nicolau, trăiesc ca și strămoșii lor de pe vremea robiei și ca și părinții lor de pe vremea boierescului. Cu singura deosebire că, în loc să fie robi pe moșia altora, ei robesc pe țarinile lor."

„Satul românesc, neadaptat la mediul economiei actuale, nu produce după cerințele pieții; a rămas în aceeași rutină a necesităților domestice; producția totală a țării a scăzut nemaipomenit în urma exproprierii; calitatea cerealelor săteanului e inferioară. Exploatarea mică a țăranului nostru nu are inventar, nici capital, nici credit. Vitele de muncă ies din iarnă slabe. Vara, n-o duc mai bine din pricina lipsei plantelor furajere

și a izlazurilor rămase neamenajate. Cultivator aproape exclusiv de porumb și orz, gospodarul rural scoate din ele prea puțin folos."

„Plugarul nostru a rămas refractar ideei cooperației. Împroprietărirea greșit făcută, individualismul excesiv, ostilitatea lui față de orice corective, comasări, culturi raționale, lipsa de disciplină socială, disprețul pentru bunul public îngreuiază problema ridicării lui din starea în care se află. Față de mizeria drumurilor lui are o indiferență de stîncă; față de plantațiile din marginea șoselelor, o atitudine sălbatică."

„Întrebarea este de ce, cu toate sforțările bunelor intenții, stăruim în mizerie. Întrebarea este de ce sforțările nu se asociază într-o acțiune inteligent coordonată. Cum izbutește organizația noastră de stat să rămînă cea din urmă, într-o țară îmbielșugată, cu un popor așa de admirabil înzestrat? Întrebarea mai e de ce nu ne uităm la ce au făcut și cum au făcut alții."

„Mai este oare nevoie să adaog că, în conjuncturile actuale, problema aceasta devine acum aproape unică? În primejdiile unei eventuale conflagrații, a găsi aici o soluție înseamnă a realiza cea mai bună strategie.

După problema națională, problema statului puternic. Din haos de vorbe și dibuiri să se deosebească, în fine, înfăptuirile. Român să nu însemne o declarație violentă cu doi *r*, ci o conștiință. Poetul vechi se ridică din morți și ne îndeamnă spre o nouă etapă: «Români din patru unghiuri, acum ori niciodată . . .»"[16]

În același număr al *Însemnărilor*, o notă despre inaugurarea, la București, a statuii lui Kogălniceanu, nu este decît un nou prilej de a reveni asupra aceleiași perspective. Cel a cărui statuie se ridicase atît de tîrziu: „A fost cel mai vajnic luptător al democrației și cel mai sincer prietin al țărănimii; ceea ce a voit și a visat el în aceste domenii nu s-a realizat decît în parte, și rămîne încă altor generații să lupte sub semnul lui pentru înfăptuirile definitive". „Rezistența oligarhiei și obscurantismului, care s-au împotrivit jumătate de secol operei lui, împuținînd-o, continuă încă; spiritul Adevărului și Dreptății trăiește însă și reapare în aureola care încununa statuia în acea zi frumoasă de

noemvrie, pretinzînd prezentului să împlinească începuturile trecutului. Numai țara legalității și țara poporului complect dezrobit de nevoi și întuneric va putea să împlinească viziunea profetică a acestui mare bărbat al neamului nostru."[17]

În paginile *Dimineții,* prezența lui Sadoveanu în numărul festiv de Crăciun, în locul unei apariții „de ocazie", mărturisește aceeași preocupare. Articolul său, intitulat *Minuni,* nu este deloc sărbătoresc: în țara „minunilor și a poveștilor" sînt minuni toate bucuriile de care se bucură pămîntul românesc. Căci: „Bogății sînt, dar se află sub farmec":

„În Deltă se grămădesc unele din cele mai mari rezerve de pește ale lumii: am să arăt ce și cum; nimeni nu-și poate face idee ce este acolo; și cu toate acestea pește nu-i, adică pește nu-i decît pentru pungile îmbielșugate. Minune pare a fi asta în vremea de față, cînd aducem pește de aiurea; și minune va fi mîni, cînd vom avea de unde da și altora.

Albia Dunării și a apelor mari, ce coboară către acest fluviu, acuma cuprind mlaștină, lunci neproductive, prunduri schimbătoare, mîluri nefolosite; minuni sînt ale sălbătăciei din veac și frumuseță a singurătății; minunea de mîni va fi alta, cînd se va dovedi că grădinile irigate din aceste întinderi vaste, și lanurile de grîu cu paiul ca trestia și spicul ca vrabia, și canalurile de transport, și lacurile artificiale, regulatoare ale fertilizării și culturilor de pește, flori și fructe vor ajunge cu asupra de măsură unei populații de trei ori mai mare decît cea de azi."[18]

În *Dimineața* din 2 ianuarie 1937, noul director politic dădea articolul *Patriotism,* de sinteză și precizare:

„Anul care a trecut (din fericire nu se va mai întoarce!) a devenit faimos prin răutăți felurite în toată lumea. La noi în țară, față de puținul bine săvîrșit și pentru care toată lumea trebuie să fie mulțămitoare, s-a ridicat cu mare patos patriotismul de vorbe. E o paradă care prețuiește foarte puțin pentru binele și viitorul acestui popor. Toate morile de vorbe adunate la un loc nu pot produce puterea pe care o dezvoltă, pe distanță de un centimetru, un fulg în căderea lui spre

pămînt. Așa încît biata țară se regăsește mai tristă după gălăgia retorilor. Cîteodată, ca în operațiile de boscărie, vorba multă servește ca să distragă atenția spectatorilor. Destui compatrioți ai noștri acopăr cu sunete și forme goale interese puțin vrednice de laudă.

Patriotică e numai fapta constructivă. Mulți în această țară înțeleg asta și chiar aplică preceptul. Numărul lor e mai mare decît se crede; fapta bună însă nu strigă, nu face scandal și nu atrage asupra ei atenția. Am găsit patriotism adevărat la mulți dintre cei mici ai lumii și m-am bucurat."[19]

„SOLIA ȚĂRĂNIMII"

Noua suită a articolelor din *Adevărul* poate fi pusă sub semnul articolului intitulat *Solia țărănimii,* apărut la 14 ianuarie 1937, pe marginea știrii că o echipă de țărani a avut mare succes la un concurs internațional de jocuri, la Londra:

„... ridicarea țărănimii privește existența noastră. Trăim într-un veac nou, de concurență aprigă: nu se poate îngădui să mai păstrăm ideile ciudate că putem trece înainte c-un cîntec patriotic, c-un proverb și c-o zicătoare. Războiul se face azi cu meșteșuguri tot mai perfecționate; lucrarea pămîntului cere pricepere, capitaluri și coordonare; sănătatea poporului, alt standard de viață; tăria lui morală, o altă educație.

De aceea, de cîte ori se dovedește noblețea poporului acestuia în manifestările sufletești și de artă, mă găsesc în situația acelui personagiu de legendă care rîdea c-un ochi și plîngea cu celălalt."

„Rîdem c-un ochi și ne bucurăm; în același timp plîngem cu cellalt ochi și ne întristăm. De cînd se zbate acest popor pentru dreptul muncii sale, pentru dreptul sufletului său, și încă stă în întuneric și mizerie!

Despre asta cred că mă voi învrednici să vorbesc într-o sută și o mie de note, dacă veți binevoi să mă urmăriți. De treizeci de ani am tot umblat, am cercetat

și am văzut. Observațiile vînătorului și pescarului, ale ruralului care am fost, ale prisăcarului și cultivatorului de pomi, ale scriitorului, le-am semănat în toate volumele pe care le-am scris. Uneori aceste observații au părut fantazie. De cele mai multe ori aceste cărți n-au ajuns la cunoștința și la înțelegerea celor pe care i-am dorit cetitori. Din toate a pătruns durerea și bucuria celui care plînge și rîde în același timp: cu același simțămînt reiau unele din aceste observații, și cu aceeași nădejde pe care am avut-o totdeauna și cu aceeași credință că odată și odată se va face dreptate deplină și celor care au trimes acum în Apus solia sufletului lor."[20]

A doua zi după *Solia țărănimii*, apare articolul *Mărturisire*, care înscrie autobiografia artistului în prezentarea problematicii dominante, a ridicării țărănimii:

„Fiind pămîntean drept din neam în neam, am urmat legea inimii răzășilor și moșnenilor noștri și n-am cunoscut ura, ci numai dragostea în formele ei multiple, fie pentru semenul meu, fie pentru trecut, fie pentru datină, fie pentru acest pămînt pentru care au suferit și au luptat generațiile anterioare.

De aceea au sunat în mine așa de adînc și cu atîta dulceață cîntecele bătrînești, umplîndu-mă de farmecul trecutului. De aceea am avut viziunea acestui trecut, pînă la a-l confunda cu prezentul. De aceea, cînd împrejurările m-au adus în București în 1904, odată cu debutul meu, n-am avut liniște pînă ce nu m-am întors iarăși la baștina mea, ceea ce s-a și întîmplat în 1906."[21]

În zilele următoare, suita *Inițiere* și *Învățăminte* (*Adevărul*, 20 și 21 ianuarie) constituie, în aceleași perspective, primele elaborări ale *Anilor de ucenicie*. Articolul *Ochiul care rîde* evocă momentul descoperirii *Mioriței* și a „necesității pe care am simțit-o necontenit de a mă cufunda în mitul și sufletul autohton."

„Cei care au urmărit literatura mea ușor vor putea constata că, la început sfios pipăită, această regiune a umbrelor mi-a devenit tot mai familiară, pînă ce am îndrăznit s-o cunosc cu o emoție incontinuă.

De la versurile tinere de mai sus pînă la complicata chimie a străvechiului suflet au trebuit ani și ani. Nu ani de studii; nu atît prin studiu și explicație am ajuns

la asta, cît prin adîncirea cît mai mult a sentimentului iubirii.

Pot spune istoricii că neamul părinților noștri se trage de la Traian și de la Roma. Socotind limba ca un factor important de comunicare, am totuși încredințarea că trebuie să ne căutăm noi pe noi înșine mai în adînc și mai în trecut, cînd cîntecele și legendele traduceau cu alte vocabule aceleași sentimente. Pot spune că neamul nostru se trage de la Roma, dar mai cu samă se trage de la Carpați."[22]

Necontenit, Sadoveanu urmărea dialectica raporturilor dintre realitatea sa interioară și realitățile poporului, dintre „ochiul care rîde" și „cel care plînge", dintre lumea veche și lumea nouă. Nici o clipă, conservarea valorilor spirituale ale vechimii nu implica preconizarea unei regresiuni pe plan social și economic. Dimpotrivă (ca în *Cîteva mici observații* din 24 ianuarie): „problema e cum să găsești soluțiile de acord, de îmbinare între lumea veche a satelor și civilizația apuseană, în vederea unei vieți mai bune..."

La 31 ianuarie, suita însemnărilor pe dublul plan — autobiografic și social — continuă cu *Ion Ursu*, articolul frecvent citat pentru datele oferite în legătură cu geneza vechii povestiri din tinerețe. Dar, mai ales, se află aici o reconsiderare a viziunii sămănătoriste, în lumina „acordului necesar" între civilizații, al intrării țăranului român în secolul XX.

Drama lui Ion Ursu fusese, evident, reală: „Contactul țăranului cu tîrgul, cu muncitorii nemeseriași din acel loc a fost cu desăvîrșire neprielnic. Rînduiala veche a lui Ion Ursu era ruptă, bucuria și durerea vieții lui, pămîntul, nu-l mai susținea între ai săi. Părăsit și străin, trebuia să fie măcinat și zdrobit; familia lui trebuia să piară."

Dar: „Nu înseamnă că acest contact al omului de la țară cu atelierul orășenesc e fatal dezastruos". „Inteligența poporului e vioaie, și înțelegerea împrejurărilor nu-i scapă.

Eram cu un plutaș pe Bistrița, acum cîțiva ani, cînd se vorbea de executarea unui mare baraj pe Bistrița, în vederea electrificării Moldovei. Planul acela al d-lui in-

giner Leonida ar fi provocat strămutări de sate din locul unde s-ar fi statornicit marele lac artificial. Vorbeam despre asta cu tovarășul cu care mă aflam pe plută. Munteanul plutaș asculta atent. Cineva îi atrage atenția că asemenea lucruri sînt destinate să dăuneze meșteșugului de plutaș.

— Domnilor, a răspuns munteanul prompt, cînd se va face asta în valea Bistriței, toți muntenii de aici avem să mîncăm în fiecare zi pîne albă!"[23]

Cel ce apărea — și mai apare — unora drept apostol al regresiunii era, alături de inginerul Leonida, unul dintre puținii profeți îndrăzneți ai viitorului simbolizat de realizarea marelui baraj de pe Bistrița!

Aceeași era viziunea în articolul *Străini* (din 4 februarie), nouă retrospectivă asupra debutului literar prin problematica prezentului: „intuiția tînărului scriitor de la 1900 cred că e valabilă și azi" — scria el. Dar: „Ea va rămîne numai o amintire istorică, atunci cînd binefacerile lumii nouă vor deveni o realitate pentru lumea rurală; aceste binefaceri de progres și legalitate nu pot fi respinse de țărani.

Conservatismul lor e mai mult de ordin moral și privește datina. O bună administrație, un bun serviciu medical, drumuri, înlesniri economice etc. privesc viața materială: aceste bunuri țăranul le acceptă cu o inteligentă vioiciune, cum e și firesc."[24]

„... AUTODAFÉ"

Încă de la sfîrșitul lui ianuarie, angajarea lui Sadoveanu ca director politic al unor ziare democratice și într-o campanie activă pentru *Adevăr* stîrnise reacția furibundă din partea organizațiilor fasciste și profasciste.

La 5 februarie, scriitorul întocmea un *Mic bilanț* al represaliilor huliganice suferite din partea celor ce vorbeau și acționau ca „intelectuali":

„Aflu că niște intelectuali dintr-un sat din Cadrila-

ter și alți intelectuali dintr-un sat din Hunedoara ar fi făcut cu bucurie un «autodafé» din opera mea".

Și: „Dar mai aflu ceva. Aflu că alți adevărați și vrednici intelectuali de la Folticeni au discutat într-o ședință comunală valoarea operelor mele. Acești adevărați și vrednici bărbați din extrema dreaptă patriotică, d-nii Bucșenescu, Gherasim și Ilie Grigore, nu mă vor cetățean de onoare al tîrgului lor."[25]

Știrea ultimă o găsim vrednică să ne facă să plîngem cu un ochi și să rîdem cu celălalt, cînd o recitim astăzi în presa vremii:

„Ședința Consiliului Comunal

În ziua de 29 ian. crt. a avut loc o ședință a consiliului comunal, prezidată de d. av. Eusebiu Scripcaru, primarul orașului. După votarea mai multor credite extraordinare, s-a pus în discuție referatul d-lui consilier I. Bucșenescu (liberal), prin care se cerea ridicarea cetățeniei de onoare a d-lui Mihail Sadoveanu, directorul ziarelor *Adevărul* și *Dimineața* și revenirea la vechea denumire a străzii Sf. Nicolae, care se numea în ultimul timp str. M. Sadoveanu.

În urma discuțiunilor la cari au participat d-nii I. Bucșenescu, V. Costăchescu, I. Grigore și D. Gherasim, cari au sprijinit referatul, și a argumentelor contrare ale d-lor av. E. Scripcaru, prof. N. Tolea și C. Popovici, d. primar a pus chestiunea la vot nominal. Rezultatul voturilor a fost următorul: 1 contra, 5 abțineri și 14 pentru. Urmează deci ca actuala stradă «M. Sadoveanu» să se numească pe viitor «strada Sf. Nicolae».

Urmînd să se voteze ridicarea cetățeniei de onoare a d-lui Sadoveanu, d. primar E. Scripcaru a constatat că din cauza plecării consilierilor, consiliul s-a descomplectat și în consecință, a ridicat ședința. Rep."[26]

„O societate culturală bucovineană, deasemeni, care mărturisește că se plasează în extrema dreaptă a partidelor noastre politice, se miră că, odinioară, alți oameni din alte timpuri m-au aclamat membru de onoare."[27]

Elemente huliganice ard cărțile lui Sadoveanu în piețele publice din capitală și din provincie. Un exemplar

din *Baltagul*, ciopîrțit cu toporul, îi este trimis scriitorului ca simbol amenințător, în zilele cînd atentatele legionare erau la ordinea zilei.

La 1 aprilie, *Adevărul* avea să publice *Un protest al intelectualilor*, cu un text fundamental pentru conștiința primejdiei din epocă:

„De cîtva timp se încearcă asasinarea morală a celui mai reprezentativ și mai autentic scriitor român contemporan, Mihail Sadoveanu. E terorizat omul și scriitorul cu o ură care nu cunoaște nici cruțare și nici margini. Sub influența avalanșelor de denigrare, s-au găsit naivi care — crezînd că săvîrșesc o faptă românească — au ars cărțile lui Sadoveanu, cele mai românești, ca suflet și preocupări, ca mentalitate și expresie, din cîte a produs literatura noastră.

Cînd s-a ajuns pînă aici, lucrurile nu mai pot fi privite cu nepăsarea obișnuită. Ne aflăm în fața unei grave primejdii pentru literatura și cultura românească.

Dacă Mihail Sadoveanu poate fi ostracizat cu atîta ușurință, fără a se ține seama măcar de opera care rămîne o mîndrie a literaturii românești, înseamnă că bunurile culturale și-au pierdut orice valoare și că fanatismul politic copleșește manifestările spirituale cele mai curate și mai prețioase pentru însăși ființa specifică a neamului nostru."[28] Semnau, printre alții: Liviu Rebreanu, Victor Eftimiu, Eugen Herovanu, Mihai D. Ralea, E. Lovinescu, G. Topîrceanu, Demostene Botez, Petru Groza, Octav Botez, Otilia Cazimir, S. Lambrino, G. Călinescu, Al. Philippide, Constantin Balmuș, Paul Bujor, Al. Stamatiad, Zaharia Stancu, Pericle Martinescu.

Dar înseși replicele lui Sadoveanu, prin excelență „sadoveniene", reprezintă un act memorabil de înaltă conștiință a artistului și cetățeanului:

„O, intelectualilor din Cadrilater și Hunedoara, eu știu mai bine cum a fost. A venit cineva care are un interes patriotic și v-a convins cu ușurință că trebuie să săvîrșiți așa ceva *in abstracto;* căci opera mea nu se găsește, vai, în bibliotecile dvs. Dacă cele șaptezeci de volume ale mele s-ar găsi în bibliotecile dvs. atunci cele șaptezeci de volume le-ați fi cetit; și dacă le-ați fi

cetit, atunci aţi fi zîmbit propunerii patriotice. Deoarece în acele şaptezeci de volume se găseşte inima părinţilor şi bunicilor voştri, se cîntă cu dragoste ce e bun, frumos şi original în alcătuirea noastră etnică, se slăveşte frumuseţa naturii şi a fiecărui colţ al acestui pămînt în care se manifestă puterea şi bunătatea lui Dumnezeu. Dacă aţi fi cetit acele cărţi, voi, umiliţilor şi ofensaţilor, aţi fi aflat în ele mîngîiere în năcazurile de azi şi nădejde în ziua de mîne. Aţi fi găsit o fierbinte credinţă în acest popor aşa de maltratat de către oameni vicleni şi o siguranţă că Dumnezeu va scoate la liman dreptatea celor mulţi. Aţi fi văzut asta dacă aţi fi cetit şi dacă între voi şi între poporul adevărat pe care îl cînt şi îl iubesc în opera mea mai este vreo legătură."[29]

Şi pentru „intelectualii" din Fălticeni care „nu-l vor cetăţean de onoare" al tîrgului:

„Sînt liberi să nu mă voiască: n-am cerut niciodată acest beneficiu rar, despre care acuma aflu. Sînt liberi să ceară orice, după cum sînt liberi să ceară constrîngerea şi robia pentru fraţii lor cu cojoc şi palme bătătorite dintre care s-au ridicat. Nu doresc, pentru ei, să se scoale din veacul morţii strămoşii lor stropşiţi cu buzduganul şi orbiţi cu fum şi lepădaţi cu capul prin garduri, blăstămîndu-i că vor să întoarcă pentru alte generaţii ignominia unui trecut pe care eu vreau să-l socot perimat. Mărturisiţi, d-lor Bucşenescu, Gherasim & Comp., că sînteţi mediocri cetitori şi că aveţi altceva mai bun de făcut în această lume. Ca unii din confraţii mei, judecaţi opere literare fără a le fi cetit. Şi apreciaţi atitudinea altora după interesele dv."[30]

Apoi, pentru societatea bucovineană de extremă dreaptă şi pentru toţi ceilalţi denigratori:

„Iubiţilor creştini, fraţi întru acelaşi sfîrşit, acei oameni din alte timpuri... m-au văzut foarte des. Mă duceam în mijlocul lor ca să le spun cuvinte frăţeşti de îmbărbătare şi de dragoste. Am fost nu numai o dată la Suceava, la Cîmpulung, Gura-Humorului şi Vatra-Dornei. N-a patronat nimeni osîrdia mea, nimeni n-a subvenţionat-o. A fost fapta inimii mele pentru fraţii mei. Orice gest al meu şi orice faptă a mea

au fost publice. Şi iată, alţi intelectuali, care vor sta cîndva la o judecată mai aspră, au aerul să-mi reproşeze fapte presupuse şi imaginate de domniile lor. Iată cum, după cuvîntul psalmistului, omul cel viclean «s-a împreunat cu năpasta, a zămislit păcatul şi a născut minciuna».

Să fie, o, intelectualilor, un blăstăm al timpului ca să vă întoarceţi iarăşi în sclavie? Se poate, căci n-aţi crezut în nimic.

Libertatea mulţimilor e un bun pe care ele nu ştiu să-l preţuiască decît după ce-l pierd, cum a spus un poet din frumoasa ţară a d-lui Mussolini. Dar, din alt punct de vedere, libertatea este mai ales forţa de a înlătura înrîurirea altora, de a înlătura interesul şi instinctul şi de a întrebuinţa inteligenţa ta singur, în chip nobil. Asta înseamnă să fii om liber!

Cum destui din cei care pretind să participe la conducerea acestei ţări au fost deprinşi să caute mode străine şi să imiteze, unii trag spre oroarea din extrema dreaptă, cînd dreptatea istorică cere ca acest popor să se dezvolte original şi liber.

Din pricina acestor sclavi, preocupările mele de artă ori s-au întors în trecut, ori au rămas în popor, care-i aşa cum l-a lăsat Dumnezeu."[31]

„VĂ CER IERTARE PENTRU NĂCAZURILE PE CARE LE-AM ÎNDURAT"

În vălmăşagul campaniei sale politice, Sadoveanu s-a văzut, însă, despărţit şi de vechi prieteni, care nu împărtăşeau opţiunile sale. A vorbi despre *Sadoveanu-polemistul* este, în această împrejurare, mai curînd nepotrivit sau implică o accepţie a polemicii într-un sens de mare noblete spirituală, a unei polemici care păstrează înaltele sentimente de preţuire şi ataşament faţă de preopinent. Şi, evident, nu este vorba decît de *replici,* niciodată de *iniţiative* în desolidarizarea sadoveniană de oameni dragi şi stimaţi.

Prima ruptură, momentană, avea să fie, în primăvara aceea a lui 1937, de Brătescu-Voinești, care refuzase să semneze protestul intelectualilor și își justificase, realmente polemic, atitudinea. „Unii prietini sînt umbre, nu apar decît cînd e soare" — își încheie, cu tristețe, Sadoveanu răspunsul *(Umbre,* în *Dimineața* din 1 aprilie). Avea, apoi, într-un *Bilet către Brătescu-Voinești (și camarazilor mei de breaslă),* să scrie:

„Nu pretind că am eu dreptate absolută, masivă și sălbatică. Dau dreptul și altora să lupte pentru ceea ce socotesc ei că e bine și drept. Dar pentru ceea ce socotesc eu că e bine și drept, nu pot pune în cumpănă liniștea mea, tihna și tabietul. E destul să fiu încredințat că jertfa mea ar putea fi folositoare; ea devine o datorie..."[32]

Brătescu-Voinești avea să răspundă printr-o declarație publică de prietenie pentru Sadoveanu și de respect pentru durerea ce i-a provocat-o. Dar, din punctul său de vedere, Sadoveanu trebuie să părăsească „drumul rătăcirii". Polemica se transforma, astfel, într-un dialog al constanțelor, cinstit și, pentru fiecare parte, angajant. „Dă-mi voie să rămîn la locul meu, credincios așezămintelor democratice, credincios poporului celui mare, pentru care am luptat pînă acum în scrisul meu", — răspunde Sadoveanu. Și, la replica, ironică dar justificată, cu privire la realitatea democrației existente în România de pînă atunci, noul răspuns avea să fie o parabolă lucidă: „Brătescu-Voinești caută în rădăcinile cuvîntului «democrație» sensul lui direct și nu-l găsește în realitățile politico-sociale; deci, după domnia sa, democrația nu există".

Dar îndărătul ambiguității terminologice și a experiențelor contemporane, există o istorie a luptei pentru realizarea efectivă a democrației și Sadoveanu evocă, printr-un moment istoric din veacul trecut, ceea ce exprimă o continuitate:

„Forțele trecutului au ținut multă vreme în loc realizarea acelui vis al plugarului din divanul *ad-hoc.* Ceea ce numesc unii oameni îndărătnici democrație e o problemă care în țara noastră trebuie să ajungă de acum înainte la o dezlegare.

Ai dreptate. Nu-i... de aceea luptăm: ca să fie."[33]

În apăsările și bătăliile lui 1937, scriitorul angajat avea să fie, ceva mai tîrziu, pus față în față și cu Nicolae Iorga. Documentul sadovenian al răspunsului la *Invitația Domnului N. Iorga* face de prisos orice comentariu. Se cere în întregime reprodus, ca un strălucit exemplu de atitudine etică:

„De cîtăva vreme, maistrul meu, d. Nicolae Iorga, mă cam trage de mînică, așa cum ar spune unele din personagiile istorisirilor mele. Eu tac, dintr-un obicei vechi față de d-sa, și aș putea să tac pînă la sfîrșit, cu același folos. Locul pe care-l dețin în prezent însă, și nerăbdarea unora dintre cetitorii mei obișnuiți, și satisfacerea curiozității însăși a d-lui Iorga, care a făcut aluzie la această tăcere, îmi impun — poate o singură dată — anume clarificare.

Nu-mi place să discut cu d. Nicolae Iorga, pentru că, în primul rînd d-sa e un polemist redutabil și eu nu sînt polemist.

Într-al doilea rînd, am unele rezerve intime.

Iată-le, aceste rezerve:

Încă din 1904 am simțit pentru acest mare intelectual respect și prietinie. Eram tînăr fără experiență, fără sprijin. D. Iorga cel dintăi m-a remarcat și m-a făcut cunoscut marelui public, în cuvinte calde, pentru care nu i-am putut niciodată mulțămi destul. Deși m-am despărțit de d-sa îndată ce a început activitatea sa politică și m-am alăturat ideologiei *Vieții românești*, am continuat să-i păstrez nealterate sentimentele mele de admirație și recunoștință. După răstimpuri de răceală, d-sa a avut bunătatea să-mi zîmbească iarăși. În 1930 a făcut mai mult: din proprie inițiativă și fără ca eu să fi cerut, d-sa m-a sprijinit ca să ocup o înaltă demnitate de stat. Am înțeles că, deși nu-i rămăsesem un cirac fidel și supus ohavnic, d-sa prețuia la mine seriozitatea muncii mele artistice. Poate, mai mult decît atît, d-sa va fi prețuit acea modestie pe care mi-am impus-o ca o disciplină aspră: n-am pretins contimporanilor nimic pentru satisfacerea ambițiilor mele și am rămas foarte departe de bugetul statului, într-o singurătate cu care m-am mîndrit.

Dar — îmi spuneam eu cu naivitate — d. Iorga va fi prețuit și statornicia atitudinii mele față de oamenii și lucrurile acestui pămînt, cu care am rămas în contact viu și neîntrerupt. În drama poporului românesc eu nu am privit cu simpatie pe cei care au fost exploatatorii, care vorbeau grecește la 1800 și franțuzește la 1900. Inima mea a bătut din tinereță pînă azi pentru cei mulți și obijduiți: am fost și sînt solul lor într-un veac pe care vreau să-l socotesc al dreptății. *Ion Ursu* și *Sluga, Toamna, Neamul Șoimăreștilor, Zodia Cancerului, Paștile Blajinilor* m-au ținut într-aceeași atitudine neînduplecată.

Deci m-am bucurat de bunăvoința d-lui Iorga. Am intrat în casa d-sale, am stat la masa d-sale. L-am cunoscut în ceea ce d-sa are bun și nobil. Este între noi și o diferență de vîrstă. Nu pot deci să primesc cu voie bună invitația d-sale de a intra într-o discuție publică, dînd replici la aluzii răuvoitoare și întorcînd mînie contra relei d-sale dispoziții.

Are publicul nostru românesc destule spectacole penibile.

Coloanele literare ale *Adevărului* nu-l satisfac pe d. Iorga. D-sa întîlnește în paginile *Adevărului* nume care nu-i sînt simpatice. Îmi pare rău; înțeleg însă să-mi păstrez libertatea și s-o menajez și pentru alții.

Nu-i place d-lui Iorga că sînt în rîndurile democrației. Se poate; nu pot fi astăzi altfel decît am fost ieri; ar însemna să trădez firea mea și să dezmințesc cele șaptezeci de volume în care atitudinea aceasta a mea s-a fixat neîncetat.

La 1904 eram un copil. De atunci au trecut ani mulți; încet și penibil, am cunoscut natura, viața și oamenii, printr-o lucrare proprie și nemijlocită. Am învățat a-l cunoaște foarte bine și pe d. Iorga. Îl prețuiesc mai mult decît altădată, pentru că îl înțeleg mai bine; și știu să fac și mai multe rezerve față de d-sa fără să simțesc necesitatea de a le striga în public. Chiar cînd mă nedreptățește, știu să-mi păstrez liniștea, pentru că Nicolae Iorga nu poate fi confundat cu mărunțeii vieții noastre publice, și cusururile lui sînt umbre alături de mari străluciri.

Indispoziția d-lui Iorga se întoarce și asupra cinstei pe care mi-o acordă Universitatea ieșană. Îl rog pe d. Iorga să mă ierte și pentru această greșală a senatului universitar de la Iași. Îl rog pe d. Iorga să mă ierte și pentru tot ceea ce d-sa își închipuie despre mine. Vina mea este că nu sînt cum vrea d-sa. Voi continua să fiu așa cum înțeleg eu."[34]

Și pentru a încununa cariera de „polemist" a lui Sadoveanu, iată minunata „sinteză" în articolul *Polemică*, publicat încă în 28 martie 1937:

„Iubiți și stimați prietini, iertați-mă cînd vă declar că, oricît m-ați îndemna, nu voi răspunde atacurilor ce mi se adresează de anume oameni și anume presă. Ca să onorez pe un adversar al meu cu o polemică, trebuie să mă onorez eu însumi cu lupta ce mi se propune, iar această luptă trebuie să fie în slujba ideilor, pentru a lumina un adevăr. Cînd mi se adresează injurii, cînd pe cei care fac asta îi bănuiesc de rea-credință și interes, nu socotesc că aș avea dreptul să tulbur și eu echilibrul sufletesc al semenilor mei, și nici n-aș putea să urmez pe alții pe calea asta, întrucît am învățat de la neamul meu cuviința și demnitatea. Nu voi cerceta deci viața particulară a unora sau cazierele altora. Nici nu voi arăta contradicția grotescă a celor care admiră opera mea ca specific națională și propagă în același timp distrugerea ei; sau a celor care se înșală pe ei înșiși, confundînd punerile la cale ale partizanilor năimiți cu sentimentul întregii nații. Cunosc eu acest sentiment. Oricît de mulți ar fi naivii care cetesc asemenea puțin cuviincioasă proză, au mai rămas încă destui oameni în țara asta care judecă cu propriul lor cap.

Nu găsesc de bun-gust nici reproducerea scrisorilor și protestelor amicale ce-mi parvin zilnic de la cetitori. Mulțămesc tuturor de simpatia ce-mi mărturisesc, însă numai arar, cînd nu sînt numai eu personal în joc, las să treacă unele intervenții. Căci, aici aveți dreptate, afacerea în sine privește într-o măsură apreciabilă însăși literatura noastră și cultura acestei țări."

„Valoarea morală a omului e în raport cu facultatea de a iubi.

Zădarnic sînt toate celelalte în afară de iubire. Poți

să fii cu pieptul înstelat ca un firmament; poți stăpîni bogăție, avantaj pe care-l are un prost asupra unui om de talent; poți să pui să se strămute soba mai înapoi, pentru că te dogorește focul în fotoliul pe care șezi; toate sînt zădarnice dacă valul care te-a zvîrlit la țărm s-a întors înapoi tulbure.

Nu voi răspunde deci. Îmi pare rău de supărarea pe care v-o pricinuiesc... și

«Je vous demande pardon des maux que j'ai soufferts»."

PRIVILEGIU

Atacurile și polemicile nu întrerup suita principală a campaniei sadoveniene, de-a lungul întregului an, mereu pe aceleași planuri duble de prezent și evocare. Orice selecție ar reține seria: *Neîncrederea, Inerție, Perspective nouă, Vis, Realități, „Intelectualii", Satul, Fapte, Cale nouă, Legalitate, Statistică, Statornicie, Medicii la sate, Revoluție, Democrație, Climat, Dreptate țărănimii,* care încă nu a apărut întreagă în nici un volum. Autorul lor proiecta să și le adune într-o carte care nu a mai apucat să apară pentru că, la sfîrșitul lui 1937 și începutul lui 1938 un nou regim politic, precedînd în orientare dictatura fascistă a anilor 1940—1944, avea să interzică ziarele democratice conduse de Sadoveanu. *Campania Adevărului* era, astfel, cenzurată. Volumul proiectat urma să sublinieze caracterul profund intim al marii campanii publice și titlul preconizat era *Sfaturi cu mine însumi* sau *Solilocvii.* Prefața e un nou document al lui „Sadoveanu despre Sadoveanu":

„Aceste solilocvii au fost răspîndite și în public, în chip arbitrar și fără sistem. Acuma apar în tovărășie unele cu altele și uneori au aerul că se privesc cu mirare; cu toate acestea, sînt din unul și același izvor, întrucît atitudinea mea, ținînd samă de evoluția firească, e inalterabil aceeași de cînd am devenit spectator al comediei vieții.

Unele frămîntări ale contimporanilor mei, politica

românească în special, m-au interesat într-o mediocră măsură, deoarece sub strigătele cele mai stridente și mai divergente nu se afla, în definitiv, decît puțină substanță. Ce rămîne la urmă din atîtea declarații care au fost celebre o clipă?" „Chiar dacă poeții n-ar fi favorizat asemenea clișee, contimporanii noștri sînt în stare să găsească în propriile lor resurse destule dovezi. Bucureștenii au obiceiul să-și facă mărunt și repetat semnul crucii cînd trec pe lîngă o biserică. Unii se duc la afaceri știute, unele la întîlniri anumite, totuși au grijă să dovedească și-n aceste momente credința lor strămoșească. Tot după aceeași rînduială morală, contimporanii noștri din București și de aiurea spun, scriu și strigă că-și iubesc țara și neamul... Mai mult, fie în tren, fie la cafenea, îți dovedesc îmbielșugat onestitatea lor, grija lor de treburile publice și indignarea lor pentru mișeliile curente. Necesitatea și insistența unor asemeni atitudini și declarații sînt întrucîtva suspecte. Totuși, avem și oameni de treabă, care se supun acestui conformism, ceea ce dovedește că nu ne lipsesc nici caracterele. În fond, politica din «România Mare» a fost un concert fără originalitate, potpuriu și variații pe aceeași temă.

Natura mea incorijibil optimistă a evitat ca să atace aceste manifestări exterioare, căutînd mai curînd realitățile constructive, nădăjduind binele și frumosul, explicînd cu sfială scăderile timpului, așteptînd înfăptuirile progresului. Cînd oglinda nemiloasă mi-a arătat cărunțeța și apropiatul sfîrșit, am văzut și zădărnicia alături. Au pierit de război și molime opt sute de mii de frați ai mei, ca să se reia aceleași lingușiri ale poeților, aceleași declarații de patriotism și onestitate ale personagiilor lui Caragiale și să se repete același ritual de profanare a mormintelor. Mai mult, generația nouă — dintr-o emulație europeană — tinde să urce în pomi pe bătrînii triburilor, ca apoi să-i scuture, să-i frigă și să-i mînînce. Cuviința de vorbe a poporului nostru a fost părăsită... Astfel, drumul nostru nu merge înainte, ci face o curbă îndărăt. Cînd curba aceasta se va rectifica spre ascensiune, noi, eu și domniile voastre, nu vom mai fi."

„Izolarea mea e principială, cu toată aparența de sociabilitate pe care mi-o dădea optimismul și sănătatea. Cu toate că sînt artist, am avut suficientă inteligență ca să găsesc aspectul particular al realităților. Și destulă curiozitate ca să mă informez necontenit. De aceea am avut totdeauna ceva de spus. Am spus mai puțin acum treizeci de ani; spun ceva mai mult acum. Cum începe răstimpul cînd trebuie să mă gîndesc a fixa pe contimporani mei în memorii folositoare posterității, îmi pun în rînduială și însemnările acestea inofensive. Zîmbetul meu de după moarte va fi poate mai puțin blînd; acesta, din sfaturile cu mine însumi într-o epocă de echilibru, poate explica în parte pe omul care e asociat scriitorului."[36]

3

CICLUL SADOVENIAN

În răstimpul marii sale campanii publicistice, scriitorul cunoaşte sedimentări şi mutaţii care nu fac decît să accentueze şi să expliciteze orizonturile operei sale de maturitate.

Pe de o parte, între marile creaţii se intercalează un roman mai puţin important, poate, ca valoare artistică, dar semnificativ pentru experimentarea sadoveniană a secolului contemporan: *Cazul Eugeniţei Costea* (în noiembrire 1936).

Pe de altă parte, ies de sub tipar volume acumulate în timp şi definite prin caracterul lor într-un fel sau altul angajat mai mult în profesii de credinţă decît în ficţiune epică şi romanescă: în iunie 1937 — *Istorisiri de vînătoare*, apoi, în 1938: *Valea Frumoasei* (iunie) şi *Ochi de urs* (octombrie); în 1939: *Morminte*; *Vechime* şi *Divanul persian*, în 1940.

„O ANUMITĂ GENERAŢIE ŞI O ANUMITĂ EPOCĂ"

Ce însemna *Cazul Eugeniţei Costea* în experienţa scriitorului putem înţelege prin declaraţiile sale, pri-

lejuite de interviul acordat lui Mihail Şerban, în *Adevărul* din 18 noiembrie 1936. La aproape 60 de ani artistul încerca să vadă în noua sa creaţie un roman care: „reînnoieşte tiparele mele artistice" şi îşi explica, astfel, proiectul (într-un stil care, evident, este nu numai oral, ci şi trecut prin scrisul ziaristului intervieveur):

„*Cazul Eugeniţei Costea* dezbate o problemă interesantă nu numai prin mediul în care se petrece acţiunea, dar mai ales prin semnificaţia trecerii prin viaţă a unei fiinţe care reprezintă o anumită generaţie şi o anumită epocă. Epoca este cea imediat de după război, iar generaţia este aceea pe care ai cunoscut-o şi dumneata, şi a cărei rătăcire a dat un aspect atît de grav vieţii noastre politice şi sociale."

Scriitorul, în acest interviu acordat în preajma apariţiei romanului, îşi prezenta şi îşi explica propria creaţie, ceea ce i se întîmplase extrem de rar: i-o cerea tocmai conştiinţa exerciţiului experimental şi prea puţin reprezentativ, pe care îl întreprinsese pentru a scrie „cartea unei epoci" în sensul de carte a epocii prezente:

„Eugeniţa Costea este o fată oarecare, o fată comună, dacă vrei, dar care, pentru cei care au cunoscut-o, are însuşiri esenţiale. Eugeniţa Costea, aşa cum am redat-o eu, este o viziune a noastră, a celor pentru care ea a însemnat ceva. Fiecare ochi vede altfel. Acelaşi om, pentru unii, poate fi caracterizat de anumite însuşiri, pentru alţii de altele.

Vieţile romanţate, care se scriu azi, pun pe larg această problemă. Se scriu vieţile romanţate ale oamenilor mari, ale supraoamenilor, bogate în fapte, în întîmplări, elastice la interpretări şi caracterizări, care, în adevăr, au element senzaţional, dar nu vor adînci cu un milimetru problema umanităţii, care are priză raportată numai la individul comun, ce reprezintă mulţimea. În acest conglomerat, care este mulţimea, cu suferinţele şi răzvrătirile ei, trebuie să pătrundă observaţia romancierului."

De subliniat, în mod special, nevoia scriitorului de a-şi preciza poziţiile estetice fundamentale şi cu prilejul acestei creaţii experimentale.

Pe de o parte, caracterul de „operă deschisă", aplicat din principiu acestui roman al actualității: „Ceea ce este mai curios e că, totuși, nu povestesc pînă la sfîrșit «Cazul» Eugeniței Costea. Îl las pe cititor să mă completeze, să ducă mai departe cu imaginația lui șirul povestirii..."

Pe de altă parte, „particularul" și „actualul" se înscriu, ca totdeauna la Sadoveanu, în „universal" și „etern uman": „Eugenița Costea este un «caz» curios, care însă se explică prin el însuși și, dacă vrei, prin destinul pe pămînt al omului".

În același timp, scriitorul reamintea că niciodată nu poate fi vorba, la el, de o „copie" a realității și de o carte „cu cheie". La întrebarea: „Eroii dvs. au corespondență în realitate?", răspunsul nu putea fi decît categoric:

„Nu. Niciodată. Observ, dar nu copiez viața. Din ceea ce asimilez, prin prefaceri interioare care n-au formulă, materialul iese la iveală după ani și ani în construcții care nu amintesc originea lui prin caractere particulare. Romanul, mai ales, își are viața lui specială și argumentația necesară. Scriitorul este dator să adune elemente de adevăr. De utilizat, le utilizează cum știe și cum poate. Eu nu urmăresc niciodată stările generale, fiindcă acesta este rostul sociologiei. Urmăresc acele elemente de adevăr, fără de care o carte este hibridă, fără căldură și rădăcini în realitate."

Și accentul urmează să cadă, iar, pe conștiința experimentului unui nou tipar artistic în propria creație:

„*Cazul Eugeniței Costea*, luînd elemente dintr-o lume mai apropiată de sufletul ultimelor generații, a fost necesar să-i dau o formă adecuată. Reînnoirea și împrospătarea stilului spre care tinde orice artist, bineînțeles în forme acceptabile, și pe care le cultiv de mulți ani, ia forme precise de data aceasta."

Totuși, celelalte creații sadoveniene ale anilor 1936—1940 rămîn în continuarea marilor scrieri ale maturității, cu o reînnoire stilistică profund ancorată în procesul specific al artei sale. De aici și sadovenismul mereu „mărturisitor" al acestor scrieri.

„CUM MĂ ÎNTORC, MĂ SUI NUMAIDECÎT ÎN SĂLBĂTĂCIE"

Prima oară, Sadoveanu ajunsese în Valea Frumoasei, „rai al vînătorilor şi pescarilor", pe vremea expediţiei sale de vînătoare la Oaşa, în munţii Sebeşului, în primăvara lui 1927. Descoperirea acelui rai constituia, atunci, fundalul opoziţiei dintre peisajul olandez şi cel românesc.

În 1938, cartea despre *Valea Frumoasei* capătă un tîlc în acelaşi timp permanent şi reînnoit: opoziţia dintre peisaje se înscrie şi pe coordonatele momentului social-istoric. Perspectiva „olandeză" era înlocuită cu perspectiva „franceză" a anilor 1936—1937, cînd Sadoveanu se afla pentru tratament la băile Vittel. Aici încearcă să aplice vechea experienţă românească şi sadoveniană a evaziunii în singurătatea pescarilor şi vînătorilor:

„Căci chiar retras la Vittel şi dornic să dobîndească, în sfîrşit, tihnă şi răgaz, bietul om e persecutat, în zilele noastre, fie de nefericirile Spaniei, unde bubuie întruna tunul şi nu mai conteneşte măcelul, fie de ameninţările viitoare, ce stau asupra Europei ca nouri de furtună, fie de atîtea probleme sociale, venin al ceasurilor noastre de gînduri. Avînd la orizont nesiguranţa ca un punct de întrebare fix, pescarul singur poate încerca diversiunea şi uitarea, aşezîndu-se cu undiţa la malul apei şi suprimînd a patra dimensiune."[37]

Dar, firesţe, tema contrastului apare imediat şi, odată cu ea, adagiul care poate fi formulat, în marginea cuvintelor de altădată: „admir ce văd aici dar mă grăbesc să mă întorc acasă":

„Cum mă întorc, îmi propun să mă sui numaidecît în sălbătăcie, la Frumoasa şi la Sălane, în ţara Ardealului."[38]

Şi la Valea Frumoasei, în sălbăticie, ajung pe calea undelor veştile contemporaneităţii. Sihastrul află, în izolarea lui, de Guernica şi este întors în prezentul imediat, după cum povestise într-unul din articolele sale din „campania Adevărului." Numai un ri-

tual al evaziunii poate da, pentru o clipă, iluzia singurătății:

„Aș putea să adaog acestor însemnări o întîmplare idilică, foarte potrivită cu decorul și împrejurările. Mi-aș putea aduce aminte de una din acele întîmplări cu dihănii cum n-au mai fost altele — rezerve ale vînătorilor într-o zi de repaos. Sfîrșitul petrecerii noastre se tulbură însă, deși cerul s-a limpezit și strălucește ca în copilăria lumii: căci din mlaștina cea părăsită jos, cu răutățile și urile ei, s-a tîrît către înălțimile noastre curate dihania veștilor rele.

Această dihanie vine subt înfățișarea unei scrisori pe care o aduce cu întîrziere un paznic de la Tău. Acelui paznic de la Tău i-a lepădat-o un postaș de la Șugag. Ajunsă aici, la noi, această dihanie face pui — și nu mai avem liniște. Trebuie să ne coborîm devale: acolo ne așteaptă interese, procese, comitete, consilii, bolnavi, corecturi și alte multe. Viața noastră modernă e complicată și mizerabilă: ceasurile noastre de tihnă se împuținează, locurile unde mai putem hălădui se îngustează.

Dihania neliniștii vine și-n clipire de fulger, căci unul dintre ai noștri a avut ideea nefericită să aducă sus un aparat de radio. Cît ne-a bucurat altădată, la început, această întocmire isteață a geniului omenesc, grăindu-ne amical și cîntîndu-ne cu dulceață! Dar după cum vorbirea primitivă și frățească a oamenilor a fost curînd întoarsă către înșelare și viclenie, de asemenea născocirea aceasta nouă a început să fie pedeapsă și tulburare în scurt timp. Nu mai putem trăi fără vești și comunicate.

Vai de zilele sihăstriei noastre! Toate calamitățile ne sînt servite regulat de cîteva ori pe zi. De vești bune n-avem parte; veștile bune n-au haz. Dar cîte răutăți toate — boli, foamete, incendii, înecuri și cutremure, amenințări catastrofale, de toate avem parte și înainte de masă și după masă, și înainte de ceasul păstrăvilor și după ceasul păstrăvilor.

Hotărîm izgonirea aparatului de radio. Totuși această alcătuire a veșnicei neliniști moderne și-a făcut lucrarea."[39]

Cel ce evada *din* şi se întoarcea *în* realitatea contemporană, prin parabole eterne şi prin tainele vechii bresle a vînătorilor şi pescarilor, nu era mai puţin prezent în breasla scriitorilor şi, în felul său propriu, în cealaltă breaslă, mai puţin conturată, a academicienilor.

Primul preşedinte al Societăţii scriitorilor români luptase pentru drepturile de autor ale breslei, pentru o „casă a scriitorilor", pentru apărarea demnităţii profesiei şi angajarea ei în lupta pentru binele poporului. Mari prietenii literare jalonează biografia maestrului. Amintirile sale, cu trecerea vremii, sînt consacrate acestora, ori de cîte ori moartea îi despărţea. Pentru toate, sînt înscrise în efigie cuvintele care încheiau, în februarie 1938, la Iaşi, povestirea *Ochi de urs:* „Căci morţii noştri, cîtă vreme îi dorim, stau în noi şi-n preajma noastră; iar cînd începem a-i uita, ne părăsesc; între ei şi noi se aşază nu numai moartea, ci şi viaţa."[40]

Sînt antologabile amintirile despre D. Anghel şi St. O. Iosif, Ibrăileanu şi Topîrceanu, Panait Istrati şi atîţia alţii.

În acelaşi timp, scriitorul-academician îşi spune cuvîntul în „republica literelor", la Academie, pentru cuprinderea reprezentativă a confraţilor în acel for nu totdeauna reprezentativ. Sprijinise, în 1932, primirea lui Octavian Goga. În şedinţa din 28 mai 1935, cum nota Iorga, „Petrovici propune şi impune, susţinut tare de Sadoveanu", pe Tudor Vianu. În 1936, Sadoveanu îşi dă votul lui Lucian Blaga. În 1939 ia cuvîntul pentru a propune în numele Secţiei literare, pe Liviu Rebreanu ca membru activ al Academiei:

„S-a întîmplat uneori ca Academia să înlăture de la recunoaşterea ei pe unii bărbaţi însemnaţi ai intelectualităţii noastre. Nu-mi permit să socotesc drept greşeli asemenea împrejurări; argumentele Academiei trebuie să rămînă totdeauna bune. Dar simt că Secţia literară a lucrat de data aceasta pentru a spori prestigiul instituţiei. Socotinţa secţiei a fost că nu mai poate întîr-

zia o recunoaștere și o înaltă consacrare ca aceea care se propune acum. Dacă Secțiunea literară ar mai fi pregetat, și-ar fi creat o răspundere față de viitorime."[41]

Dar, paralel și cu precădere, Sadoveanu a căutat și în istoria literaturii române *rădăcinile*. Îndeosebi, academicianul Sadoveanu a vorbit la Academie despre Creangă: un volum întreg ar putea fi adunat din numeroasele lui convorbiri și articole închinate marelui humulestean. În preajma unei retrospective pe care Sadoveanu o întreprindea pentru propria sa creație și pentru propria sa viață, *Creangă* și *Neculce* îi prilejuiesc, de fapt, autosituări în istoria națională a creației literare. Este vorba de o temă fundamentală, pentru că preocuparea centrală a lui Sadoveanu, evocîndu-și înaintașii, este să le sublinieze, prioritar, valoarea artistică.

La 26 mai 1935, în cadrul subsecțiunei Focșani a Fundațiilor culturale, rostise conferința *Ion Neculce, scriitor artist*. Tot acolo, la 17 mai 1936, conferința *Ion Creangă*. La Academie vorbea despre Creangă în ședința din 1 aprilie 1938 și, cu prilejul celei de-a 50-a comemorări, la 12 ianuarie 1940. Era, mai întîi o pledoarie pentru o distincție pe care scriitorul încerca să o impună colegilor săi universitari și cititori, pe vremea cînd abia apăruse lucrarea lui Jean Boutière și înaintea cărții lui G. Călinescu:

„Poate greșesc afirmînd că valoarea lui Creangă e totuși mai presus decît prețuirea obișnuită și convențională, și că originalitatea lui e unică și cu neputință de atins; mi-ar fi foarte plăcut să constat că lucrurile stau altfel; însă cînd văd că, după aproape cincizeci de ani de la moartea lui, se vorbește de pe catedre universitare și se scrie, de oameni autorizați în publicații serioase, că Ion Creangă stă alături de scriitori populari; cînd, în acești cincizeci de ani, seminariile noastre de limbă română n-au putut produce o monografie a scriitorului și au așteptat ca să vie străinii să ne-o dăruiască, am toate motivele să bănuiesc că meșterul fără pereche e subestimat."

„Însuși d-l Jean Boutière, în foarte merituoasa monografie a sa, comparînd pe Creangă cu Perrault și frații

Grimm și socotindu-l pe Creangă superior acestora, nedreptățește și pe scriitorul român și pe marii povestitori străini. Căci Creangă iese din zona povestitorilor de basme populare, oricît de măiastră ar fi sintaxa lor. *Capra cu trei iezi*, ori *Dănilă Prepeleac*, ori *Stan Păţitul* nu sînt basme decît prin tema lor, îndeobște cunoscută și la alte popoare. Creangă nu le face numai românești prin limbă și amănunte caracteristice; el pune în ele o puternică suflare de creație care învie peisagiu, om și animal care singularizează în purtare și vorbire, care determină momente și scene dramatice de neuitat. Avem de-a face, de fapt, în unele din poveștile lui Creangă, cu cele mai minunate și mai personale nuvele care s-au scris în literatura noastră.

Acest scriitor e remarcabil și prin fenomenul cu totul rar pe care-l reprezintă. Nu se găsește ceva asemănător nici într-o altă literatură. Apărut după începuturile noastre literare, străin de influențele de imitație și într-o perioadă cînd poporul își păstra încă arta lui orală, Creangă aduce prospețimea sufletului artistic popular, a cîntecului și zicalei, valorificîndu-le și păstrîndu-le în putere și pentru epocile de decădere cînd școala, cartea și gazeta scad spontaneitatea și ofilesc memoria poetului anonim. Astfel putem avea viu în literatura noastră cultă sufletul strămoșilor noștri din veac.

Și mai este încă ceva. Dacă țăranii noștri nu vorbesc și nu pot vorbi între ei ca în proza lui Creangă, fără îndoială că recunoaștem, atît în *Povești*, cît și în *Amintiri*, esența cea mai subtilă a graiului nostru popular, ca și cum geniul limbii noastre s-ar fi întrupat. În această limbă, în care cîntă suferinți și bucurii ale generațiilor și strălucesc metaforele acumulate, de secole, ca într-un tezaur, Creangă a dat la lumină un bun suprem al acestui neam. Țăranii feluritelor națiii au caracteristicile comune în legătură cu brutalitatea, lăcomia și natura lor rudimentară, în legătură cu munca lor penibilă, cu asupririle și nedreptățile domnilor lumii. Se găsesc dozate aceste caracteristici și în firea țăranilor noștri. Dar neamul acesta al nostru, încă despărțit de orașe și de viața modernă, pe care încă nu-l prețuim

pe cît merită şi care pînă astăzi a fost în chip fals călăuzit — neamul acesta are anume însuşiri de delicateţă sufletească şi de umor, care-l fac distinct şi unic. Tocmai aceste însuşiri de sentiment şi inteligenţă se găsesc, printr-o împrejurare minunată, fixate în opera lui Creangă: şi prin asta marele meu maistru nu e, cum am spus, numai o solie către neamurile deplin evoluate; ci rămîne în veci, în faţa Celui etern, mărturie că nu ne-am păstrat zadarnic pînă azi şi că dreptul nostru în faţa viitorului e un drept de selecţiune şi de nobleţă. Cu toate greşalele guvernanţilor, cu toate rătăcirile generaţiilor, acest neam şi-a scris prin Creangă documentul imprescriptibil al dreptului său de valorificare. Dînd cuvintelor cumpăna justă şi ţinînd samă de importanţa artei, putem opune pe Creangă ca şi pe Eminescu tuturor restriştilor. Oricît de vitregă ne-ar fi istoria, Dumnezeu a pus în noi semnele sale nebiruite."[42]

„...ÎNŢELEPTUL MONAH"

În 1939 începuse cel de-al doilea război mondial, prin agresiunile repetate ale Germaniei hitleriste.

Cînd Sadoveanu împlinea 60 de ani, ţara noastră intra în întunericul dictaturii fasciste, iar, peste mai puţin de un an, la 22 iunie 1941, era tîrîtă în războiul dezlănţuit de hitlerişti şi de aliaţii lor.

Autorul *Fraţilor Jderi* îşi continua *Solilocviile*, pregătind ultimul volum al trilogiei, încheind *Divanul persian*, scoţînd romanul parabolic *Ostrovul lupilor* şi întorcîndu-se în sine, la obîrşii. Era momentul în care, în 1940, începea prima serie de *Opere*, cu sentimentul grav al alcătuirii unui testament literar. *Prefaţa* de atunci rămîne documentul acelui moment fixat de la sine în eternitate:

„E mai mult de un deceniu de cînd am ispitit cu viclenie pe G. Ibrăileanu despre aşa-zisele «opere complecte» şi «revăzute», pe care uneori scriitorii au răgaz să le realizeze. Numai uneori au răgaz, căci puţini din-

tre dînșii răzbesc dincolo de acel «*mezzo del camin di nostra vita*» al poetului florentin. Cei mai mulți dintre noi trec grabnic, ca fumegările primăverii și pîclele toamnelor. Însuși Ibrăileanu zîmbește ușor-ironic de pe planul celălalt, căci eu îmi împlinesc un gînd pe care îl cercetam amîndoi, însă chiar împlinirea lui înseamnă apropiata renunțare supremă. De cîtva timp recitez, cînd sînt singur, două versuri cunoscute ale lui Grigore Alexandrescu, schimbînd un cuvînt, așa încît melancolia veche a unui frate dus dobîndește pentru mine un accent nou, aproape dramatic:

Puțină vreme încă și glasu-mi se va stinge
Și inima în pieptu-mi, deodată, *va-nceta . . .*

Mărturiseam atunci lui Ibrăileanu că unele din lucrurile pe care le-am scris în tinereță nu-mi dau satisfacție.

— Nu ai dreptul să judeci sever pe «alt» scriitor, mi-a replicat el.

Am fost nevoit să-i dau dreptate. Între vîrsta mea cea fericită și vremea cînd discutam asta se scufundaseră ani destui. Eram cu totul altul; severitatea mea devenea ridicolă.

— Mai este ceva, adăogea prietinul meu; opera «aceluia» a intrat în conștiința a două generații; ia act de ea istoria literară; dacă te-ai decide să reeditezi opera complectă și să lași la o parte ceva, hotărîrea dumnitale ar fi nulă de fapt.

Și încă ceva: dacă ți se pare că ai de spus «altceva» sau «altfel», nimeni nu te împiedică să scrii alte cărți. Vîrsta și experiența dau spor și imbold la o sumă de scriitori. Se pare că ai declarat colegilor dumnitale de Academie, cînd ți-au făcut onoarea să te cheme între ei, că fotoliul pe care îl primești nu va fi un fotoliu de odihnă. Foarte bine; continuă a scrie și a îmbătrîni; aș fi curios să știu ce vei mai da peste două decenii. Dumneata, pe cît înțeleg, reiei în spațiul unei vieți evoluția literaturii noastre, așa cum individul rezumă evoluția umanității: de la deslănțuirile primare ajunge treptat

la reflexivitate. Cînd «Cozma Răcoare» va ajunge un înţelept monah, ciclul dumnitale va fi închis.

Constatările acestea ale unui prietin atent le-am făcut şi eu, căci, viaţa artistului fiind înclinată îndeosebi spre lene, avem timp să ne gîndim la toate zădărniciile. Mama artei e lenea; se întîmplă numai ca unii dintre noi să lucreze mai mult ori mai puţin; ar fi totuşi poate mai bine să nu facă nimic. Întîmplîndu-mă să fiu din categoria cea osîndită şi avînd a mă îngriji la timp de popasul ostenelilor mele, am cugetat că o operă destul de lungă e mai puţin împovărătoare dacă e bine rînduită; face faţă mai bună în rafturile bibliotecii şi poate scuti şi de truda lecturii; totuşi celor curioşi li s-ar oferi astfel evoluţia nu numai a temperamentului unui om, ci şi a limbii ce se oglindeşte în scrisul lui. De la 1900 pînă astăzi şi limba vorbită, nu numai cea scrisă, a trecut prin schimbări remarcabile. Iar de douăzeci de ani, de cînd s-au întregit hotarele neamului românesc, vocabularul capătă altă amploare şi o rezonanţă nouă. Într-o perioadă încă haotică a limbii noastre literare, scriitorul acesta poate aduce măcar un serviciu documentar.

«Cozma Răcoare» nu ştia (dar nici nu trebuia să ştie, cum spune prietina mea Profira) — «acestalalt» însă ştie că scriitorul nu poate rîvni să treacă întreg puntea generaţiilor. Dacă trec două ori trei dintre atît de multe încercări în zona de lumină a altui veac e destul. Iar acest *«non omnis moriar»* e valabil dacă de deasupra acelor cîteva pagini se vor înălţa zîmbete şi priviri de bunătate. Cum nu sînt şi nu pot fi eu însumi neînduplecat judecător, trebuie să mă mulţămesc a-mi face o datorie, dînd şi celui de demult dreptul lui. Poate nu din ce preţuiesc eu acum, ci din ce rămîne de la «celalalt» se va face alegerea de mai tîrziu."

Nu întîmplător, acelaşi moment este al configurării *Anilor de ucenicie* (cu o gestaţie prelungită încă o vreme) şi al acceptării unor explicaţii privind „laboratorul creaţiei" de pînă atunci. Iată, în interviul luat de Vasile Netea pe care l-am mai citat:

„ — Dar — întrebăm noi hotărîţi totuşi să smulgem ceva din avara intimitate a fecundului nostru roman-

cier — dintre cărțile dumneavoastră care vă este cea mai aproape, pe care o apreciați mai mult?

— Aici pot să-ți răspund foarte simplu. Aprecierile mele asupra cărților scrise de mine sînt aproape inexistente. N-am o judecată definitivă a acestor cărți, nu le apreciez în chip deosebit. O carte mă înfierbîntă și mă stăpînește numai pînă o scriu. În timpul acesta simt o adevărată nevoie fiziologică de a-mi așterne gîndurile pe hîrtie. După tipărire totul se liniștește, mă detașez cu totul de cartea apărută, și aproape că nu mă mai interesează. Astfel sînt foarte puține cărțile care m-ar ispiti să le scriu din nou.

Am avut totdeauna o anumită îndoială a lucrurilor, cartea veche dispărînd în fața cărții noi, în fața noii neliniști creatoare, și aceasta m-a făcut să-mi judec cărțile cu asprime, cu răceală, aproape nemaiplăcîndu-mi."

„Toate cărțile mele au izvorît însă dintr-un suflet emoționat și sincer, așa încît, privite din acest punct de vedere, ele și-au avut la timpul lor valoarea respectivă în raport cu omul."

„Am spus că altul am fost la treizeci-patruzeci de ani și că altul sînt acum. O carte pe care am scris-o la douăzeci de ani, acum, dacă aș relua subiectul, aș scri-o poate cu totul altfel. Alta fiind acum înțelegerea artistului în fața vieții, alta experiența, alta intensitatea și rezonanța fiecărui subiect, este foarte firesc ca astăzi să privesc unele lucrări din tinerețe cu un ochi oarecum nemulțumit..."

Ciclul se încheiase: *Cozma Răcoare* ajunsese un *înțelept* monah. Acesta răspundea acum, cumpănind adînc lucrurile, la întrebarea:

„ — Care trebuie să fie rolul scriitorului în desfășurarea vieții publice naționale? Trebuie să fie el un stegar al unor anumite credințe, sau să se zăvorească în turnul de fildeș al artei sale?

— Întrebarea pusă în acest fel — ni se răspunde cu grăbire — nu este prea potrivită. Nu se poate vorbi în această chestiune de o regulă fixă, generală. Scriitorul participă sau se izolează de luptele publice după alcătuirea temperamentului său. Eu, de pildă, am luat parte activă la lupta pentru ridicarea țărănimii despre care

vorbeam mai înainte. Politică propriu-zisă nu am făcut niciodată. Am crezut că pe calea cărții voi putea fi mai folositor țăranilor noștri. În 1907 am înființat pentru popor gazeta *Răvașul poporului*, în care țăranul putea găsi tot ceea ce îl interesa: abecedarul, știri din țară și din străinătate, explicația legilor etc. Același lucru l-am voit și în 1926, cînd, în înțelegere cu Octavian Goga, am întemeiat *Comoara satelor*.

Eu nu pot privi cu ură pe nimeni. Fiecare neam este așa cum este; are caracterul lui, sufletul lui, așa după cum fiecare dintre noi își are sufletul propriu. Popoarele trebuie să se înțeleagă între ele, să conlucreze la o operă mai înaltă. Idealul acesta e susținut de întreaga învățătură și existența creștinismului. Nu pot accepta ura, nu pot. La mine aceasta e ceva organic. În ce ne privește pe noi, românii, cred că vom ajunge să realizăm un stat puternic, un stat de seamă printre celelalte națiuni..."

IX

INTERLUDIU

„SOMNUL NEGRU"

Închiderea în sine, retragerea din lume: aceasta este imaginea lui Sadoveanu în anii cei grei. Avea să răspundă, fără vorbe mari, într-un interviu din 1945 despre „activitatea" avută sub dictatura antonesciană:

„Mi-am văzut cît am putut de lucrările mele, simțind o strîngere de inimă pentru soarta poporului meu, așteptînd epoca de eliberare, — cu sufletul plin de tristeță și nesiguranță. Cînd mi se trimetea în plicuri cenușa arsă a cărților mele cu cuvintele: «Iată răsplata ta, trădătorule!» și mi se anunța că-s urmărit, aveam senzația că trăiesc într-un fel de somn negru. Da, a fost o epocă de tristeță mare."[1]

De fapt, mesajul *Sindipei,* lansat spre sfîrșitul lui 1940, preceda semnificativ această epocă de *somn negru:* acum, ca și demult, „trăind în mlaștina neliniștii, subt amenințarea asupririlor, războiului și molimelor, bietul muritor nu-și putea găsi apărare ființii și izbăvire sufletului decît în asemenea — de ce nu le-am spune pe nume? — minciuni"[2]: minciuni în felul lor, cărora le putem spune pe nume, cu aceeași îndreptățire, adevăruri, căci era vorba de „poveștile vesele și întrucîtva pildele înțelepte" care sînt pentru oameni „nu atît huzur, cît nevoie".

Înțeleptul cel atras de „amintiri de dincolo de mormînt" s-a refugiat, efectiv, în sălbăticiile de la Oașa-Mică în Valea Frumoasei, ori de cîte ori prezența sa „în lume" nu era absolut necesară.

1

„REPUBLICA DE LA BRANIȘTEA DOMNULUI"

În Valea Frumoasei a fost „ales și măsurat locul căsuței de la Bradul Strîmb":

„Casa noastră e pe o așezătură, deasupra locului unde pîrăul Sălanelor se varsă în apa Frumoasei. Către Sălane, care e mai aproape de noi, se deschide rîpă și-n marginea rîpii a crescut, puțin pieziș, un brad care acuma are toate semnele bătrîneții: în cetinile lui se amestecă smocuri cărunte de barba-caprei. E voinic însă și se ține tare în rădăcini; a înfruntat toate urgiile în această vale larg deschisă. De aceea am pus casa sub semnul lui: casa de la Bradu Strîmb. Și unui pui al acestui brad vreau să-i dau înclinarea bătrînului, ca să rămîie numele în veac atunci cînd n-om mai fi noi."[3]

„Casa noastră" înseamnă una dintre cele cîteva căsuțe așezate aici de tovărășia cîtorva inițiați ai unor vechi bresle, cu toții „fugiți de lume":

„Aici pare a fi locul chinoviei noastre, — hotărîsem eu. Și din acea clipă toată tovărășia a adoptat locul de la Bradu Strîmb; ne-am lipit de peisaj, am fost la rîndul nostru adoptați; totul atîrnînd de voința noastră și de o iluzie mai tare decît realitatea, am rămas însoțiți cu brazii și cu sălbătăciunile. Lîngă sălbătăciuni și brazi, aș fi putut adăogi apa Sălanelor și a Frumoasei, — însă aveam cunoașterea precisă și directă că

și în același timp, cu adevărul acestui vers, eram pătrunși de întristarea fragilității noastre și a tot ce-i viu, deci a tot ce nu va mai fi."[4]

Conștiința acestei fragilități apăsa, de fapt, întreaga adunare hotărîtă să întemeieze aici un nou *Divan persian,* asemeni celor ce, fugiți de holeră, au înlănțuit, cîndva, *Decameronul.*

Pe cînd cei de la Bradu Strîmb „întemeiau cel dintăi foc și cel dintăi sobor", perenitatea li se arăta mai ales în solidarizarea, peste vremuri, a tuturor celor ce au ales, cîndva, sihăstria în zilele de restriște: „Totuși este și ceva statornic măcar într-o mie de ani" — spune, astfel, prin scrisul sadovenian, unul dintre tovarășii, referindu-se la descoperirea unor „pagini scrise de oameni de demult și de departe": „am cunoscut într-un singuratic de acum opt sute de ani pe un frate al nostru întru spirit" și pe un alt frate într-un schivnic din veacul al șaptesprezecelea, „care de asemeni s-a pustiit de lume lîngă o apă și subt un munte. Minunat e cum îi simțesc în mine pe amîndoi. Așa că, peste pulberea celor trecătoare, lucește în veacul oamenilor o stea polară a tristeții și a bucuriei sufletului nostru."[5]

În lumina acestei stele polare aveau să fie scrise *Poveștile de la Bradu Strîmb* după mărturisirile autorului, pe prima filă a cărții:

„Iubim viața (cît o iubim) mai ales pentru că-i fragilă și nesigură.

Floarea înflorește dimineața; pînă în sară se vestezește și o spulberă vîntul, — cum spune, cu vorbe mai frumoase, psalmistul, plîngînd cu mîhnire soarta bietului om.

Așa s-au petrecut în înfricoșarea știrilor de dezastre cosmice și măceluri omenești zilele verii anului 1941. Nu mai nădăjduiam tihnă, nu mai așteptam lumină neviolată. Ca năcăjitul din poveste, mă hotărîsem a mă duce cît mai afund și cît mai departe ca să găsesc pe părintele nostru din veac, să-l întreb care mai poate fi soarta noastră. Ajuns aici, la Branițte, iată dintr-o dată, în dimineața aceea, toate păreau că se alină. Știam că ase-

menea ceas e trecător, totuși mă bucuram și-l prețuiam cu atît mai mult."[6]

Dealtfel, acolo, în depărtări și singurătăți, este evocată și o altă perenitate, adusă „de acasă" și de demult, din epopeea *Baltagului:* a omului, „îndrăzneț și tare, care a cunoscut din toate vremurile libertatea, în cetatea munților lui. El e urmașul celor care s-au găsit așezați încă din preistorie în acest colț de lume. De la Boerebista-Crai și de la Decebal-Crai și-a păstrat legea pe care i-au așezat-o Dumnezeu și stihiile, purtînd strai alb și ușor vara, burcă și sarică iarna, — viforos și nestatornic ca puhoaiele și furtunile munților, mlădiindu-se cu sprinteneală cînd duce pluta printre nahlapii Bistriței, aprig în dragoste și mare iubitor de petrecere cu soții săi. Cîștigurile îi sînt cu primejdie — dar bune cîștiguri. Iarna îl închide cinci luni în munte și-l îndeamnă să dea trupului și sufletului său acel prisos pe care nu simte nici o nevoie să-l acumuleze cu îndărătnicie în bunuri trecătoare. Inima lui ușoară și înflorită e ca un produs firesc al acestei Dacii fericite a strămoșilor lui. L-au călcat și l-au prigonit oștile împăratului rîmlean, a văzut trecînd prin văi, rînduri după rînduri, veac după veac, călărimile răsăritene, s-au petrecut tatarii, s-au petrecut turcii; el a rămas pămînteanul de la Carpați. În epoca de tihnă și împăcare a disciplinei romane și-a putut preface limba și prin partea asta s-a putut alătura unor neamuri apusene de altă rasă și structură; totuși el rămîne statornic omul vechi al acestui pămînt, de-acum două mii și zece mii de ani."[7]

„Dincoace" în amăgirea singurătăților, se ridică treptat „casa de la Bradu Strîmb", cu ajutorul a doi moți „artiști stăruitori în breasla lor". Aduc, în așezarea ruptă de lume, ecouri din realitatea imediată: „sîntem oameni săraci, cu multe nevoi. Trăim și-n timpuri grele"... Și „Îndrăznesc să ne întrebe despre război, și ar dori o pace și o bună înțelegere pe lumea asta..."

Astfel, „mica tovărășie vînătorească" se organizase temeinic în „Republica de la Braniștea Domnului", stabilindu-și o constituție proprie în care un punct esențial era interzicerea ziarelor și audierea posturilor de radio

2

„ZÎMBIND-ZÎMBIND"

Din toamna lui 1940 pînă în august 1944, retragerea scriitorului s-a vădit şi prin rara sa prezenţă în revistele epocii, în opoziţie atît cu anii precedenţi, cît şi cu cei ce aveau să urmeze. Publicaţiile, la a căror întemeiere şi luptă participase el însuşi, fuseseră interzise — inclusiv *Viaţa românească*. Numele lui Sadoveanu apărea, din cînd în cînd, în *Revista Fundaţiilor* şi, mai frecvent, în *Revista vînătorilor* şi în *Carpaţii*, publicaţii ale „breslei celei vechi".

În paginile acestora dăduse primele fragmente din *Ostrovul lupilor*, care apăruse în volum, întîmpinînd parcă războiul, în iunie 1941.

Noul roman conţine o întreagă lume spirituală evocată în *Vechime*. Primul capitol este pus, într-adevăr, sub acest semn: *„Dobroge, tu eşti ţara «vechimii...»:* „...iar pe fundul vechi al Mării, la Histria, îşi poartă mocanul oile şi zgîrie ţăranii cu plugul cimitirele trecutului".

„În aceste pături suprapuse de oseminte, au aprins focuri de popas şi strămoşii noştri daci, care aduceau oamenilor de la miază-zi lînă şi grîu. Au aşezat apoi stăpînire romanii. Au risipit după aceea tăciuni şi sînge hoardele Mongoliei, năzuind, din foamete, spre asfinţit.

Au pus iar liniște autocratorii de la Bizanț, pînă ce au năboit dintr-o parte tatarii și dintr-alta turcii.

S-a așezat țintirim peste țintirim și vatră peste vatră."[8]

Pe fundalul acestei *vechimi* se ciocnesc civilizații și oameni diferiți: puțini o reprezintă; cei mai mulți sînt „vremelnici" care „leapădă din vorbirea lor acest cuvînt, precum și oricare altul în legătură cu cele statornice".

Romanul îl va opune pe Mehmet Caimacam — „Nastratin Hogea" — „om al vechimii", rînduielilor și mentalităților vremelnice. „Omul vechimii" are „ascunzători ale inimii lui, pe care pusese lacată", altfel, în adunări și soboruri, „se mărginea numai la acele manifestări și pilde pe care el le pusese pe ființa lui ca pe o haină străină și ca pe o mască". „Înainte de a lichida astfel trecerea sa prin veacul nou" el și-a întocmit „diata". „După aceea, rînduind cele lumești, a dorit și pe preotul legii sale, ca să ție sfat cu el despre lucruri mai durabile."

„Și-a adus aminte și de mine: mi-a lăsat o salutare în stilul lui Nasredin:

— Mă duc: florile înfloresc și fără Mehmet. Güle-güle — beiule!

Acest „güle-güle — «adio» otoman — înseamnă literal «zîmbind-zîmbind» . . ."[9]

Comunicarea dintre „oamenii vechi", dintre Sadoveanu și eroii săi, se proiectează în planuri multiple. Dincolo de aparențe și măști, scriitorul, ca și eroii săi avea „ființa cea dinlăuntru" „pătrunsă de un soare cu mult mai arzător". Ce spunea el despre turcul Mehmet, ca despre un înțelept oriental, se raporta și la sine: „Sînt la o vîrstă cînd am început a simți valoarea marilor noastre dezamăgiri. Vai, amorul nostru n-a fost pur în măsura în care a fost și aprig. Și noi și femeile pe care le-am iubit ne-am lăsat înșelați de zeul speciei. În definitiv Moloh mai are nevoie de o victimă și, pentru a o crea, adună doi indivizi de sex deosebit. Pentru asemenea simplă fiziologie s-a născocit o întreagă etichetă. Pe lîngă asta mai cunosc și punctul de privire al anticilor și asiaticilor față de femeie. De la Șehere-

zada și Elena lui Menelau pînă azi, muierea apare la ei numai ca un obiect de desfătare. Nu mă refer la temperamentul turcului meu, nici la «contactul între două epiderme», ci la o creație umană care s-a născut ca o floare a emoțiunilor și care stă alături de fiziologie, înnobilînd-o."[10]

3

„DAIM"

La 10 octombrie 1942, Mihail Sadoveanu se căsătorește cu Valeria Mitru. Dragoste tîrzie și gravă, pusă sub semnul profundelor meditații asupra ciclului vieții și morții. Opera scriitorului descoperă acum o taină care nici pînă azi nu a fost încredințată tiparului, decît prea puțin: poezia emblematică, de rezonanțe biblice, a unei noi *Cîntări a cîntărilor.*

Încifrată, alianța prin dragoste capătă astfel textul inepuizabil din *Daim:*

„Trăiau în două ținuturi depărtate unul de altul.

Ea era o frumoasă realizare a ceea ce oamenii de rînd numesc «femeie». Purta pentru lume un nume plăcut: Cea-care-zîmbește. Trupul ei cuprindea în el, tainic, o hieroglifă pe care o scrisese Tatăl Stihiilor și al Fatalității, zeul Tasfa. Acea hieroglifă însemna: Dulce-împlinită. Muritorii de rînd n-o puteau ceti și n-o puteau cunoaște. Însă în cartea cea mare a lui Tasfa, numele ei era caligrafiat: Daim. Ș-această împărechere de sunete avea o semnificație pe care o știa numai zeul Tasfa.

El era un mag vechi, ajuns la căruntețe. Anii mulți și-i închinase meșteșugului cîntării și stihurilor întru lauda Ziditorului a toate, cel cu multe înfățișări, cel ce-i în senin și furtună, în lumină și întunecime, în înfloririle primăverii și tristețile toamnei, în bobul de grîu,

în floarea merilor, în chemarea paserilor, în mugetul fiarelor, în plînsul și bucuria oamenilor, în stelele eternmișcătoare, în tot ce-i viață și în moarte, care e o altă formă a vieții. Numele lui între slujitorii templelor era: Cel-fără-bucurie. Iar în cartea lui Tasfa, care e a nouăzeci și noua înfățișare a Ziditorului-a-toate, eternul, era însemnat cu literele Ac-Ta.

Cînd a sosit ora pe care numai Tasfa o știa, zeul a trimes spre Cel-fără-bucurie o chemare. Și Cel-fără-bucurie s-a înfățișat.

— Iată a venit ziua ta, i-a zis el cu blîndețe. A venit ziua a cincea din luna întăia din anul întăi al ciclului al șaptelea al vieții tale.

— Părinte, a răspuns Cel-fără-bucurie, sînt gata. Am trăit sub semnul tău sfînt și pentru lauda ta. Dacă binevoiești a-mi îngădui să mă întorc în odihna pămîntului, sînt gata și-ți mulțămesc. Am stat în lumină, am avut în suflet revelația ta, te-am făcut cunoscut muritorilor: destinul meu pare că s-a împlinit.

— Însă numele tău între oameni, a zis zîmbind Tasfa, e Cel-fără-bucurie.

— Într-adevăr, a răspuns magul, căci astfel mi-a fost rînduiala, și m-am supus ei. Tot ce mișcă, de la vierme la astre, își are scris în cartea ta rînduiala. Mie nu mi-a fost scris să mă bucur de lucrurile dulci ale vieții, care sînt partea multora din frații mei oamenii. Li se cuvin acestora căci ei n-au înțelegerile cele înalte. Fiind ființe de rînd, ei se află lipsiți de cele durabile. Pe cînd eu am fost ales ca să ard ca o făclie întru spiritul său. Omul de rînd din mine poate fi Cel-fără-bucurie; însă alesul a biruit alcătuirea materială, spre lauda ta și spre împlinirea destinului pe care i l-ai scris.

— Și-mi ceri liniștea pămîntului?

— O cer pentru acest trup de carne și sînge, pentru numitul Cel-fără-bucurie.

Tasfa a zîmbit iarăși:

— Însă nu te-am chemat pentru asta, Bine-cinstitorule și Drept-slujitorule. Te-am chemat să-ți spun că-n caseta vieții tale se află scris un nume pe care abia acum ai să-l afli. Acest nume e Ac-Ta.

Magul a suspinat cu mîhnire.

— Îţi poruncesc să te luminezi şi să deslegi taina acestui nume, a urmat Tasfa zeul. În această zi a cincea din luna întâia din anul întâi al ciclului al şaptelea al vieţii tale, îţi hotărăsc să cunoşti pe Cea-care-zîmbeşte, ca să realizezi şi tu bucuria fiinţii tale muritoare.

Magul s-a spăimîntat şi s-a uimit.

— E scris asta pentru mine în cartea ta, o Doamne?

— În cartea mea e scris Ac-Ta, precum ţi-am spus, adică numele tău cel nou din acest ceas. Din cînd în cînd, pentru cumpăna elementelor vieţii, am destinat bucurii după trup şi celor care ostenesc întru spirit. Uneori trebuie să aleg dintr-o mie; alte ori dintr-o sută de mii de mii. În rînduiala fiinţii lor, mulţi dintre slujitorii mei cei buni au căderе şi pieire înainte de timp. Alţii nu-şi pot birui firea pînă la sfîrşitul slujbei lor şi se depărtează de mine spre deşertăciune şi vînare de vînt; adică spre averi şi plăceri îmbielşugate. Puţini izbîndesc să-şi încheie cu dreptate ciclurile destinate. Dintre aceştia trebuie să aleg din cînd în cînd unul, căruia să-i dau o răsplată după fiinţa muritoare, pentru toţi cei jertfiţi şi pieriţi fără răsplată.

Magul a tăcut. Dar Tasfa zeul i-a cetit gîndul. Şi acest gînd striga cu frică înlăuntrul Celui-fără-bucurie: «Nu e prea tîrziu?»

— Nu e prea tîrziu, a răspuns Tasfa zeul. Astăzi am făcut să fie pe pămînt, în locul unde vieţuieşti, o lumină de ghiaţă. În acea lumină de ghiaţă se va înfierbînta inima ta, cunoscînd bucuria iubirii mai presus de bucuriile iubirilor de rînd. Asupra ta, ca să te întîmpine, va veni Cea-care-zîmbeşte. Ceteşte-i în fiinţă hieroglifa: Dulce-împlinită. E subţire, mlădioasă, cu mădulare gracile. Îi vei spune: «Daim», şi ea te va înţelege şi te va urma. «Eşti cărunt şi într-al şaptelea ciclu» — aceasta-i îndoiala pe care din nou o cetesc în tăcerea ta. Iată, suflu asupra ta căldura primăverii anilor tăi, te va înţelege şi te va urma. Ca să nu ai alte îndoieli, îi voi insufla ei viclenia cea mai blîndă: să pară faţă de tine fără viclenie, deşi «muiere» şi «viclenie» sînt sinonime. Nu te înfricoşa şi nu fi mîhnit. Îţi dau neliniştile şi bănuielile iubirii, ca bucuriile tale să fie mai ascuţite.

Vreau să uiți că nu trebuie să te înfricoșezi și să te mîhnești, ca să ai toate tulburările, și furtunile, și înseninările unei primăveri noua. Vreau să ai în acest amor o răsplată mai tare decît aceea pe care mi-ai cerut-o.

— Ce va fi, Doamne? a îndrăznit a suspina o întrebare magul.

— Va fi că o vei vedea, o vei cunoaște după semnele pe care ți le-am spus, o vei chema cu numele pe care ți l-am destăinuit și vei fi fericit. O vei îmbrățișa cu deliciu, vei cunoaște în ființa ei cea mai teribilă bucurie; viclenia ei va fi curăția și dreptatea, într-o măsură încît să te îndoiești și să-ți fie mai scumpă. Te va ispiti fără să te lămurească, îți va pune întrebări fără să-ți dea răspuns la replici; fiecare clipă cînd o vei vedea va fi luminată și fiecare clipă cînd n-o vezi întuneric; se va duce săltînd grațios de lîngă tine ca s-o învălui cu priviri de iubire sporită. Îți dau timp să iubești și să suferi și să fii fericit.

Tasfa zeul a urmat a zîmbi ca un sfinx, a închis cartea și a făcut semn magului său să se ducă la bucuria ce-i destinase.

Ac-Ta a venit cu teamă între oameni și iată a pășit spre el, printr-o strălucire înghețată, Cea-care-zîmbește. Și Ac-Ta a cetit în ființa ei hieroglifa divină: Dulce-împlinită. Și s-a aprins în el, după rînduiala lui Tasfa zeul, lumina fierbinte a primăverii.

I-a spus: — Daim.

În lumina înghețată s-au aprins trandafiri și garoafe. Cea-care-zîmbește s-a înclinat spre el și l-a urmat.

S-au dus ș-au fost singuri și l-a iubit cu viclenie sfîntă și el a părut tuturor celor care-l cunoșteau altă ființă, încît toți se mirau de el și nu înțelegeau că această minune a săvîrșit-o Tasfa, tatăl stihiilor și al fatalității, pentru scopurile lui misterioase."[11]

Iar dragostea cea mare, pe alt registru poetic, se confruntă cu sfîrșitul pămîntesc inevitabil:

O, inimă, care te bucuri cu deliciu,
O, inimă care te bucuri cu durere,
Tu știi că va veni un anotimp

Cînd, de pe ce iubesc şi alint,
Mi se vor desprinde braţele ca nişte clomburi sure
Îmi vor luci ochii ca frunze oarbe de plop;
Ca petale veştede buzele mi se vor subţia
Şi în paloarea ultimului amurg se vor amesteca
Pe ultimul vînt, în ultima zi de toamnă...

O, cu cîtă ageră plăcere o cauţi acum
Pe singura prietină ce ţi-a fost hărăzită,
Pe singura, tîrzia ta prietină;
O împresuri cu privirile, o izolezi pentru tine,
O stăpîneşti ş-o conduci pe poteci line
În dumbrăvile solitudinii amorului tău...

O, trup viu ce te cutremuri
Şi te mistui în flacările dumnezeeşti ale vieţii
Cu volbura furtunilor juneţii,
Cu graba primăverilor de la noi,
Tu presimţi că va veni o zi
Cînd flori în pajişti nu vor mai zîmbi
Şi nu va mai adia spre tine şi spre ea
Miroasnă de măcieşi din vîlcea...
Şi pe veci se va fi scufundat
Măreaţa orchestraţie ce v-a întîmpinat
Şi care-a sunat cîndva amorului vostru
Într-o dimineaţă de mai.

O mîngîi ş-o alinţi ca pe-un diamant rar
Ca pe-un juvaer rîvnit în febre şi halucinaţii,
Îndelung rîvnit în visul larvar
Al atîtor ş-atîtor generaţii;
Ai tresărit din crisalida unor blesteme
Ş-ai găsit înainte-ţi minunea,
Minunea ce ţi-a fost destinată din veci să te cheme;
Şi te-ai încrustat în ea în cerul ce-ţi samănă
Ca un luceafăr lîngă steaua-i geamănă.

Dar şi cerul cu luceferii şi stelele lor
Au destinul poruncit tuturor.
Să se desfacă şi să cadă, ca poamele din pruni,
Ca fulgii din nouri de ninsori,

În genunile care chiamă genuni
Cu muget de negre vîltori:
Deci va cădea și sărmana-ți veșnicie
O, suflete plin de trufie.

Și va veni un ceas cînd toate vor sta:
Și mîngîierea mea, și alintarea ta.
Și nebuniile cătră minunea ta scumpă
Vor sta. Și ornicul eternității —
Cînd toate de tine au să se rumpă —
Și ornicul nu va păstra nici un semn cît de mic
Despre ceea ce nu va mai fi nimic
Nici măcar nălucă a unui vis al amintirii...

O, inimă, care te bucuri cu deliciu,
O, inimă care te bucuri cu durere,
Tu cunoști că vor veni renunțările,
Tu cunoști că vor veni căderile,
Și mai plutești încă...
Tu știi că-și fîlfîie spre noi aripa,
Fîșie spre noi ca un bolid clipa
Cînd fi-vor toate somn de stîncă.[12]

Dragostea, moartea, cumpănirea eternității cu vremelnicia întorc gîndul spre trecutul din care „îl chiamă amintirile". *Anii de ucenicie* începuseră de mult să fie evocați. Acum, în retrageri și înălțări spirituale, se rotunjeau și se definitivau ca o carte — singura — de autobiografie a formării. Cartea aceasta, cu rădăcini adînci și adunate treptat de-a lungul anilor, avea să poarte pentru încheierea ei două date ale situării în epocă: „București, fevruarie 1942 — Pucioasa, 11 iulie 1944."

Locuia, în acea vreme, cît stătea în capitală, pe strada Witting nr. 12, în vecinătatea Gării de Nord.

Aici lucra la *Anii de ucenicie* cînd marele bombardament din aprilie 1944 i-a avariat locuința. S-a refugiat, pentru un timp, la Pucioasa; apoi s-a reașezat în refugiul de la Bradu-Strîmb, cu încredințarea schimbării necesare a vremurilor.

Și după încheierea cărții, scriitorul a rămas năpădit

de amintiri adunate din trecut și prezentul răscolit. La începutul lui 1945 la hotarul încă indecis dintre două lumi, va scrie: „De un timp, simt tot mai mult în mine veninul amintirilor.

Din pricina anilor? N-aș crede.

În epoca de ascensiune, cînd totul înaintea mea era posibilitate, cînd n-aveam a deplînge ruini și morți, stăruia în ființa mea morbul acela pe care bătrînii l-au numit *taedium vitae*. Îmi căutam alinarea în vînat și pescuit, în priveliștile necontenit schimbătoare ale naturii. Neliniștea îmi era sporită și de faptul că prietinii mei cei mai de aproape, copiii, pe care mi-i formasem cu grijă, intrau în preocupările vîrstei lor, desfăcîndu-se în acel răstimp de mine.

Astăzi, prietinia lor mi-a revenit, mai caldă și mai atentă, sporită și de faptul că unii din cei mai dragi ai noștri s-au prăpădit. Sapă în bucuria aceasta mîhnită și părerile de rău, mereu îndoite după atîția tovarăși de literatură, aspirații și idealuri, care au rămas în urmă, căzuți înainte de vreme. Silniciile războiului ne împovărează. Cel de acum treizeci de ani mi-a încărunțit prea de timpuriu tîmplele, acesta de astăzi mă face să cuget uneori la vorbele aprige ale cărții sfinte, că mai fericiți se află morții decît viii. Și totuși îmi simt viața mai plină decît oricînd. Zilele de la patruzeci de ani mi-au fost nouroase și sumbre; soarele de asfințit și de toamnă mă luminează și mă bucură.

Să fie acestea «ultimile zile frumoase de la Aranjuez», cum se exprimau romancierii foiletoniști de acum o jumătate de veac? Străluciri înșelătoare, pentru că le împrumutăm aurul iluziei?

Îmi fac o ultimă concesie de a mai crede. Zîmbesc deșertăciunilor și le accept. Pînă mai ieri am refuzat de a-mi redacta memoriile. Apoi, deodată, viclean și pe nesimțite m-au împresurat evocările anilor de ucenicie literară. Sînt amintiri speciale, îmi zic eu, pe care le datoram contimporanilor mei.

Probabil că mă întorc la ele, ca cel care practică stupefiante; îmi sînt un derivativ în mizeria și ignominia obștească; mă ajută să întrevăd un răsărit nou."[13]

4

„ZIUA BIRUINȚII"

„Somnul negru" avea să ia sfîrșit: la 23 august 1944, insurecția armată scotea țara din războiul hitlerist și deschidea perspectivele independenței naționale și ale unei lumi mai drepte pentru poporul român. Dar „Ziua biruinții" avea să vină, pentru Sadoveanu, și cu nouă și mare durere: fiul cel mai mic, Paul Mihu, cade la datorie, pe frontul antihitlerist, la Chețani, pe Mureș, unde lupta, ca sublocotenent de rezervă, în fruntea plutonului său. Ziua de 22 septembrie se înscria astfel ca o zi de doliu în registrul înțelepciunii și al speranței, hotar între epoca încheiată și epoca nouă, încheiere amară a „interludiului". La încheierea păcii, articolul lui Sadoveanu avea să fie, în primul rînd, către fiul absent, o scrisoare situată în istorie. O tulburătoare retrospectivă paternă și o biografie, la persoana a II-a, a fiului:

„Copile, aveai numai optsprezece ani cînd s-a abătut asupra lumii urgia nazismului. Am cunoscut-o în formele ei minore, însă tot atît de primejdioase, și în această țară. Cu toate scăderile noastre ca popor, datorită ieșirii noastre cu întîrziere la viața Europei, totuși ne apărasem pînă la această epocă de oroarea crimei politice și de prigonirea pentru idei. Ai văzut și atunci, cînd deschideai ochii asupra lumii, că a trăi în acești

ani e cu mult mai greu decît altădată, cînd te învățam abecedarul umanității.

Crescuseși fericit, între inimi calde și grădini înflorite. Viața ta era destinată binelui, milei, înțelegerii. Te armonizai cu toate acestea și le primeai cum primește pămîntul soarele. Credeai în destinul unei lumi mai bune și al unui om evoluat."

„A fost pentru tine o uimire nespusă, iar pentru mine uimirea ta, un spectacol dureros. Imitatorii de la noi ai nazismului s-au destrăbălat în fărădelegi. Suferința ta a sporit cînd m-ai văzut prigonit și subt amenințarea morții. În asemenea răstimp s-au petrecut anii tăi de înflorire. De aceea pe frumosul tău chip atît de spiritual s-a crispat un zîmbet de amărăciune, pe care l-ai păstrat pînă în ultima clipă.

Ce simțire de dezgust ai avut în anul cînd ți-a venit rîndul să îmbraci uniforma și să devii și tu, subt amenințarea legii marțiale, un instrument de crimă și opresiune!

Ți-ai făcut școala de ofițeri de rezervă la Cîmpulungul Muscelului, împreună cu patru ori cinci sute de camarazi. Am fost și te-am văzut acolo, supus acelei servituți crîncene, care abolește dreptul de a fi tu însuți și a judeca prin tine. Am văzut ochii tăi tragici și m-am înfricoșat că viața ta e amenințată să devie un mic episod fără noimă. În jurul tău erau alte cîteva sute de vieți, amenințate de același destin."

„Destinul tău a fost să nu lupți silnic, să nu devii un criminal fără voie. Cariera ta s-a încheiat în scurt, îndată după 23 August 1944, în luptele de la Turda. Trupul tău nevinovat zace într-un mormînt la Alba-Iulia. Ai visat această biruință a binelui, dreptății și democrației, pentru care te-am ocrotit cu iubire. Ai murit, dorind-o, și pieirea ta s-a așezat poate în ordinea lucrurilor bune.

Eu am apucat ziua și ceasul cînd răii au fost zdrobiți și călcați în picioare. După cum scrise Teologul, fiara va sta o mie de ani înlănțuită în fundul vîltorii. Ar trebui să mă bucur de izbîndă, după atîta suferință. Căci ochiul meu n-a cunoscut de șapte ani lumina mulțămirii:

Am ars ca oleu al mîhnirii,
m-am încununat cu albe vegheri . . .

Și totuși nu mă pot bucura. În această zi a marii eliberări și a marii reînvieri privirea mea e încețoșată de lacrimi."

„Nu pot fi bucuros, căci nu mă satisface pedeapsa criminalilor. Mi-i sufletul trudit și nu m-aș mîngîia decît dacă aș vedea, în ziua a doua a încetării armelor, lumea părăsind ura și încercînd cu hotărîre să lege trecutul de viitor, marcînd o treaptă în penibila noastră ascensiune, așa cum visai tu."[14]

X

ÎNTOARCEREA LA LUME

1

PRIMĂVARA OMULUI

Ieşirea din singurătate a scriitorului, după răsturnarea din august 1944, însemna, de fapt, în mod izbitor, reluarea pe o treaptă nouă şi într-o perspectivă deschisă de mişcarea revoluţionară condusă de Partidul comunist, a campaniei *Adevărului*.

Curînd după eliberarea patriei de sub jugul fascist, scriitorul acordă un interviu (în *Jurnalul de dimineaţă* din 23 noiembrie 1944) în care îşi exprima convingerile şi speranţele în legătură cu evenimentele imediate:

„Actul de la 23 August este singura acţiune înţeleaptă pe care o puteam face şi care putea salva viitorul ţării noastre. Nu am avut şi nu am nici o clipă vreo îndoială asupra declaraţiilor care s-au făcut şi care repetă că marii noştri vecini nu se vor amesteca în treburile noastre interne şi că vom putea merge în deplina noastră dezvoltare economică şi culturală urmărind evoluţia nobilă a democraţiei."[1]

Evocarea, după un an, a zilei de 23 august 1944 avea să fie, înainte de toate, prilejul unei reînnodări a vechii campanii:

„Am petrecut un veac negru, în care cei care au atentat la libertăţile noastre, ale indivizilor şi popoarelor, s-au destrăbălat în ignominia crimei lor.

A fost o situaţie, în anume moment al Europei, la

începutul veacului negru de care vorbesc, cînd campionii violenței țineau în mînă o putere tehnică războinică ce li se părea exclusivă. Această putere înțelegeau s-o puie în serviciul instinctelor primare, al aservirii altor oameni, al răpirii bunurilor acumulate de munca altora. Fenomenul s-a mai produs și în alte epoci ale istoriei, pe care le avem vii în amintirile cronicilor și în tristețea stărilor de lucruri de care suferim noi, românii.

Năvălitorii răsăriteni din mileniul întâi după Hristos, apoi Ghinghis-han, la începutul mileniului al doilea, și-au împins către Europa coloanele lor de războinici, izbucnind din foametea și suferința pustiurilor către mirajul bogățiilor apusene. Tot ce a fost atunci cîștig dobîndit de rîvna de mai bine a omului a devenit instrument de omor, jaf și robire. Tot așa acum tot ce a fost progres tehnic, datorită geniului științific al speciei, tot ce se pregătise pentru ușurarea condițiilor de viață, pentru împuținarea suferinții, pentru pregătirea veacului de aur întru alinare și pace, pe care-l dorim cu ardoare și către care aspiră șirurile de generații, totul a fost pus în slujba brigandajului organizat. Cei buni au tins să înarmeze lumea cu instrumentele păcii; demoniacii au folosit aceleași instrumente pentru război și pradă. Explozibilele, uneltele de transport rapide pe uscat, pe apă și în aer au devenit o industrie a morții, s-au transformat în spaima cu ochi verzi și rînjet de fiară apocaliptică."

„Poporul român a dat și el jertfă suferinților și nebuniilor timpului. Odată cu îndîrjirea semeției sîngeroase a poporului german, s-a iscat și la noi, prin contagiune și imitație și prin lucrarea subterană a propagandei interesate, acea mișcare de dureroasă amintire care ne-a înjosit și ne-a pătat de crimă. Poporul meu blînd n-a cunoscut niciodată asasinatul politic, nici prigoana împotriva semenului său, omul. Și, iată, am ajuns să trăim și noi asemenea stări anormale. Nebunia dictatorilor care și-au însușit dreptul de a ne călăuzi silnic ne-a dus în marginea prăpastiei.

Nu-i nevoie de multă sforțare a judecății logice spre a înțelege că am fost în pragul primejdiei ultime și definitive. Și nici astăzi nu avem nevoie de prea mul-

tă ascuțime ca să apreciem în urmă-ne adîncimea prăpastiei morale și materiale pe care am ocolit-o, ca printr-o minune, în momentul suprem."

„Ziua de cumpănă și răsturnare, ziua răsăritului nou a fost 23 August 1944.

Nu pot evoca această dată decît c-o bucurie întovărășită de spaime ce încă nu s-au alinat. Toți frații mei conștienți din această țară să adîncească importanța covîrșitoare a unui asemenea moment și să găsească în el puterea de a se descărca de veninul pe care îl mai au încă în ei. Să găsească puterea iertării, înfrățirii și toleranței, sub semnul democrației, pentru reclădirea ruinilor, tămăduirea rănilor și îndrumarea către o viață nouă.

Datorim asta urmașilor noștri. Copiii noștri nevinovați vor primi moștenirea amăsurată rîvnei, vredniciei și sincerității noastre."[2]

„PLUGARUL SIMBOLIC"

În sensul acestei reluări a vechii acțiuni, cu conștiința unor împrejurări revoluționare, documentul sadovenian fundamental rămîne conferința *Lumină de la răsărit*, din 1945. Tema era limpede enunțată în raport cu trecutul:

„Corespondențele părții prime ale acestei conferințe se găsesc în cartea mea *Anii de ucenicie* apărută de curînd.

Îmi pun în conferința mea problema așa de gravă și așa de întîrziată a soartei țăranului român — pentru a face apel la toți intelectualii români să acționeze energic la soluționarea ei."

„Din pricina mediului neprielnic, n-am socotit folositor să-mi împing activitatea și pe tărîm politic. Astăzi însă sînt nevoit să ies din rezerva ce mi-am impus. Evenimente măreție se desfășură în lume; e vremea cînd mi se impune să-mi fac mărturisirea de credință. E vremea să-mi fac datoria înainte de a întreprinde călătoria cea mare, în lumea umbrelor, către strămoși."

Aici, în această conferință, autosituarea consecventă înregistrează o mutație *politică* definitorie pentru etapa istoriei anunțată de scriitor ca o etapă nouă:

„Umblam odată la vînat, pe niște așezări întinse, deasupra văii Siretului. Era într-o după-amiază de toamnă; vîntul susura în pîrloage, funigei treceau prin lumina asfințitului zilei. Pe sub cerul de azur au vîslit într-un răstimp cocorii, jelindu-și plecarea în țări străine.

Cînd am ajuns pe un colnic, am avut în față apusul de soare: pe orizontul purpuriu a apărut, puternic conturat, un plugar cu plugul și cu boii lui, venind spre mine, dinspre soarele ce se scufunda. A fost o clipă de aureolă a anonimului acestui pămînt, a anonimului ce vine din noianul trecutului aplecat pe cormană, cu gestul muncii neîntrerupte și îndărătnice.

Aurul apusului s-a dărîmat și zarea s-a umplut de înserare. Plugarul simbolic a continuat să rămîie în sufletul meu; în sfîrșitul acelei zile de toamnă, am primit în adîncul ființii înțelegerea mistică a legăturii mele cu omul pămîntului și cu vechimea fără număr a seminției din care amîndoi făceam parte. El își desăvîrșea gestul domol, sosind din fundul timpului și trecînd către aurorele viitoare, fără să-și înțeleagă încă destinul: eu mi-l explicam ca într-o iluminare, cunoscînd în tristețea lui un rezultat al unor împrejurări istorice ineluctabile.

De atunci am cugetat de multe ori la această apariție și am mulțămit lui Dumnezeu că a scris-o pe acel orizont de toamnă și, în același timp, m-a făcut s-o deslușesc. Și mătasa morților care plutea în singurătate avea un sens: era un giulgiu misterios peste sforțările și mormintele generațiilor.

Am înțeles de atunci că grupele umane nu au toate aceeași chimie sufletească și același destin. Soarta unora a fost să se mute din loc în loc pe uscat și-n ostroavele mărilor făcînd negoț și agonisind bogății. Altele au fost nomade, mișcîndu-și turmele necontenit, cotropind alte neamuri și întrebuințînd, ca argument al dreptului lor, sabia.

De viclenia unora și violența altora au avut a suferi cei statornici, acele neamuri care prind rădăcini ca pă-

durile, care s-au deprins a-şi cîştiga viaţa din economia vitelor şi din agricultură.

Asemenea neamuri nu cunosc meşteşugul de-a aduna aur; n-au practicat măcelul împotriva semenilor lor, oamenii.

Viaţa agricultorului e mărginită, e ordonată de apusuri şi asfinţituri, de anotimpuri, de vatra familiară, de mormintele strămoşilor. Mulţămirea lui materială e mediocră, de aceea îşi creează bunuri sufleteşti. Religia, tradiţia, legenda şi cîntecul au fost pentru el singurele valori.

Neamul meu, deci, vine dintr-o depărtare a timpului cu mult mai mare decît o pot aprecia istoricii.

Aşezat într-un pămînt care l-a hrănit uşor, grupul nostru uman a devenit deplin statornic, supunîndu-se stihiilor. Îmbrăcămintea, locuinţa, firea, calităţile, cusururile pămînteanului din Dacia sînt un rezultat al influenţelor cosmice, îndelungi şi covîrşitoare influenţe.

Pe acest fond vechi s-a altoit civilizaţia romană la începutul erei creştinismului. Aşa încît acest popor a trăit un important răstimp într-o formă de viaţă evoluată, cînd şi-a alcătuit caracterul său special sufletesc subt influenţa civilizaţiei mediteranee.

Vicisitudinile istoriei nu i-au îngăduit o dezvoltare armonioasă. O mie de ani invaziile au covîrşit acest pămînt...

Autohtonii s-au apărat cum au putut; din bîntuirea prelungă a furtunilor, a ieşit pustiirea aşezărilor rurale şi dărîmarea civilizaţiei urbane. Tot mai împuţinată şi mai sărăcită, viaţa românilor s-a păstrat în Carpaţi; s-a păstrat cu jertfele cele mai mari şi cu pierderea totală a bunurilor materiale.

Seminţiile străine au trecut; unele au rămas în marginea acestor paşnici pămînteni. Acestea s-au amestecat, au fost absorbite. Mistuirea lor a fost însoţită uneori de indigestii; totuşi s-a făcut. Cei care au venit aici cu sabie şi foc au fost biruiţi pînă la urmă de cei blînzi şi paşnici; supunerea lor către aceleaşi stihii a fost totală; destinul lor a devenit acelaşi cu al pămîntenilor. Anotimpurile s-au succedat; unele primăveri au fost triste;

unele toamne fără roadă. Totuși impulsiunea inițială a dus comunitatea mai departe, către un final de valorificare desăvîrșită a depozitului său de umanitate.

Încă de acum opt sute de ani neamul părinților mei începe a se manifesta din nou liber în teritoriul său cel vechi. Turmele lui au acoperit munții și cîmpiile pînă la mare; limba lui s-a vorbit deopotrivă la nord și la sud; cîntecul și balada au circulat neîntrerupt; și mai presus decît trecătoarele stăpîniri lumești, l-a guvernat o lege nescrisă: datina.

Amenințărilor nouă de cotropire, oamenii de aici au răspuns retrăgîndu-se mai tare în carapacea conservatorismului lor. Silniciei exploatatorilor, muncitorii acestui pămînt au răspuns izolîndu-se într-o viață sufletească a lor proprie; datina a fost argument și apărare a acestui popor de țărani în decurs de secole; legea datinilor a comandat succesiv tuturor generațiilor de la leagăn pînă la mormînt, în vorbă, în port, în atitudine. Toată energia lor s-a cheltuit în această luptă de conservare; timpurile nouă, civilizația Europei veacului al XIX-lea i-au găsit întîrziați.

Cea mai aspră preocupare a intelectualilor acestui popor trebuie să meargă astăzi mai ales către această problemă. Revendicările muncitorimii industriale se află pe drumul realizării depline. Chestia țărănească e o rană ce supurează și se înveninează necontenit.

Un popor de plugari, destul de numeros, cu prețioase însușiri de inteligență și suflet, trăiește încă izolat în formele lui de viață arhaică. Deosebit de orășeni, refractar și neîncrezător, stăruiește a trăi în zilele noastre în afara comunității europene.

Ne simțim legați de el prin sînge, căci în mijlocul lui sînt părinții noștri; prin milă, căci l-am dori ridicat la standardul de viață a lumii noui; prin interes pentru cultură, căci în el zac atîtea mari valori, ca pietrele prețioase în sînul pămîntului. Cu tot sufletul nostru rîvnim ca acest neam, vrednic prin suferință și nobil prin însușirile lui blînde, să se ridice, să treacă puntea veacurilor și să ajungă a-și da tributul lui la progresul necontenit al umanității."[3]

Partea a doua a conferinței se întemeia pe convin-

gerea nouă că soluția vechii probleme se afla în urmarea unei căi deschise de revoluția socialistă:

„Alte popoare evoluate și-au croit un drum al lor; nu ne putem măsura cu ele; e timpul să părăsim ifosele și țîfna; să ne recunoaștem mizeria și nenorocirea și să ne folosim de acest ceas al doisprezecelea, ca să ieșim și noi la lume, cu bunăvoință și sinceritate."[4]

Modelul socialist, descoperit de Sadoveanu ca într-o „revelație oarecum mistică", i se impune cu necesitate și clarviziune pentru soarta națiunii române:

„În același timp zbuciumul meu sufletesc renăștea căci proiectam întocmirea aceasta nouă din răsărit asupra poporului meu.

Căci aceleași leacuri nu convin tuturor bolnavilor; fiecăruia i se cuvine tratamentul său special. Înțelegeam că pentru realizarea prefacerilor de la noi e necesară nu o imitare, ci o adaptare rațională. Imitările din trecut nu ne-au priit. A venit vremea să săvîrșim operă temeinică."[5]

„PE RUINI CLĂDIM NĂDEJDI..."

Ca și pe vremuri la *Adevărul*, Sadoveanu era prezent mereu în paginile *Jurnalului de dimineață*, ca un militant al transformărilor necesare:

„Văd și simt în jurul meu cum această rîvnă de bine, acest devotament pentru popor și pentru ridicarea țării crește într-un chip miraculos, așa cum s-a dezvoltat miraculos și grabnic această primăvară strălucită a anului 1945. Sîntem în anul biruinții împotriva fascismului. E o întrecere pretutindeni, între luptătorii democrației, pentru ca biruinții armelor să urmeze izbînda împotriva trecutului de alcătuiri false și nedrepte. Patriotismul adevărat e astăzi lucrarea neîntîrziată pentru ridicarea la lumină a marii mulțimi a neamului nostru. Mîne, va fi călăuzirea aceleiași mari mulțimi pe treptele progresului necontenit."[6]

Se adăuga vechii acțiuni conștiința unei mutații

proprii, în spiritul angajării directe, organizate. În octombrie 1945, sexagenarul Sadoveanu, invitat la Congresul Tineretului Progresist, se simte el însuşi încorporat în mişcarea revoluţionară şi meditaţia sa profundă este elocventă:

„În locul copilului meu căzut pe front pentru România nouă, soarta vrea ca să se adune în juru-mi tineretul ţării. Sînt copiii mei de suflet, cum spune datina poporului nostru. De aceea mi se pare natural să-i numesc «copii ai sufletului meu».

Catastrofa ce s-a abătut asupra lumii ne-a adus şi nouă destule şi crude suferinţi. În locul atîtor tineri şi bărbaţi căzuţi jertfă, tineretul progresist, cunoscîndu-şi datoria, se ridică spre a le lua locul. În lupta de reconstrucţie materială şi de ridicare morală a ţării, ei sînt, poate, sprijinul cel mai mare, căci vin cu însufleţire, sub lumina marilor idei democratice de toleranţă şi bună-învoire între oameni, şi cu încredinţarea că aşază ţara de astăzi şi pentru folosul lor. Dar nu se străduiesc numai pentru folosul lor. Aşa cum alte generaţii au lucrat bine în trecut, creînd sau păstrînd, şi acest tineret nou se simte chemat, în împrejurări grave, să păstreze ce-i bun şi să creeze ce-i necesar. Să creeze o atmosferă de încredere, să pregătească noul drum spre civilizaţie, să coopereze la reconstrucţia ţării. Făcînd astfel, aceşti tineri sînt la locul şi destinul lor ca purtători de torţe pentru generaţiile viitorimii.

S-au mai rostit şi altădată vorbe de îndemn tineretului. Eu îmi aduc aminte de demult; sînt dintre cei cu părul albit, nu de bine, nici de huzur. Aş putea face acum mărturisirea că între dureri şi gînduri amare de îndoială s-au perecut anii mei tineri.

Întru mîhnire şi îndoială, căci tineretul de altădată, în vremea partidelor istorice, era îndemnat către măcinişul de vorbe goale. Niciodată din congresele studenţimii de odinioară n-au ieşit fapte pozitive de bine.

Dezorientarea aceasta a fost cea mai potrivită pentru epoca de decădere şi de ignominie din decada a treia şi a patra a secolului nostru, cînd energia tinerilor ţării a fost canalizată către opere de ură şi de distrugere.

Însă ura niciodată n-a fost generatoare de bine. Ura

naşte ură. Binele nu poate naşte decît din generozitate şi iubire.

Văd că tineretul progresist de astăzi îşi înţelege chemarea."

„De aceea mă simt mai liniştit şi mai luminat acum, în apusul meu, văzînd acest răsărit al tineretului nou, însufleţit de idealurile de civilizaţie şi umanitate. În această atitudine de iubire, toleranţă şi operă constructivă am nădăjduit totdeauna să văd tineretul României noastre.

Salut acest tineret din toată inima şi sînt sigur de biruinţa lui."[7]

Şi, întocmai ca în 1937, dar sub forme mai puţin violente, cei ce nu împărtăşeau adeziunea lui Sadoveanu îl acuzau în numele propriilor lor adeziuni, îndreptate spre întoarcerea înapoi a roţii istoriei. Cum unele întrebări, primite într-o scrisoare din partea unui „glas din singurătate", erau cu totul ciudate, Sadoveanu le răspunde, răspicat, într-un articol-document pentru poziţia sa, veche şi nouă:

„Întăia întrebare:

«Va trebui oare să uităm cu totul cine am fost în strămoşii noştri, nici să nu ne mai întrebăm cine vom fi mîne, în urmaşii noştri?»

Răspund:

— Nu trebuie să uităm şi trebuie neapărat să ne întrebăm cine vom fi mîne în urmaşii noştri. Cred că tocmai asta am susţinut: ridicarea acestui neam prin cultură şi participarea lui la civilizaţia umanităţii.

A doua întrebare:

«Va trebui să ucidem în noi orice dragoste, orice legături, orice sentiment de proprietate a pămîntului acestuia pe care ne-am născut din moşi-strămoşi?»

— Cine pretinde asta? Sînt convins că întrebarea nu poate fi pusă de un cetitor al meu. Mi se pare că mie mi s-a atribuit obişnuit titlul de cîntăreţ al acestui neam şi al acestui pămînt. Dar sentimentului meu de dragoste nu-i pot asocia ura şi prejudecăţile contra altor neamuri.

A treia şi a patra întrebare:

«Va trebui să devenim ca acel personagiu dintr-un

vechi roman al dumneavoastră, care — om al stepei — nedumerit de statornicia moldoveanului, nu se simte bine decît cînd își mută cortul în largul lumii lui Dumnezeu?»

«Va trebui să ne resemnăm la gîndul că trebuie să pierim ca entitate etnică — așa cum faceți dumneavoastră, dar nu fără melancolie, undeva, în *Anii de ucenicie?*»

(Ce înțelegeți, rogu-vă, prin entitate etnică? Dumneavoastră nu mai sînteți româncă pentru că nu purtați catrință? Soțul dumneavoastră cioplește oare, sara, linguri de lemn, cîntînd o doină?)

A cincea întrebare:

«Să pierim sub plugul progresului înainte de a fi îmbătrînit și înainte de a fi dat omenirii întreaga noastră măsură a ceea ce putem deveni de acum încolo printr-o sforțare conștientă — a muri cu zile, în limba populară? Acesta este destinul pe care îl vedeți dumneavoastră?»

«Iată întrebări și nedumeriri care însetează după răspuns».

Vai, răspunsurile mele de mult le-am dat, și în *Neamul Șoimărești*lor și în *Anii de ucenicie*, și în toate articolele de care e vorba. Întărirea neamului nu se poate face decît prin cultură și bunăstare materială.

Dacă nu se face trecerea aceasta la lumea nouă, poporul român e amenințat de pieire. Criminal cine dorește ca țăranul nostru să rămână în starea în care a ajuns, deficitar în gospodăria lui, subnutrit, ruinat de boli sociale! Criminal cine nu înțelege că de la vremea eroică a lui Ștefan cel Mare și sfînt și a păstorilor liberi, pînă astăzi, s-a produs un proces de scădere și degenerare a acestui popor cu prețioase însușiri! Criminal cine îl dorește neschimbat, avînd încă în ochi viziunea unui trecut demult perimat sau viziunea de cromolitografie a patrioților din România de ieri!

Nu. Nu vom pieri sub plugul progresului. Nu vom avea soarta pieilor-roșii din America. Ci ne vom ridica, cu mijloacele progresului, la dreptul nostru ca popor. Vom folosi tehnica și știința și civilizația nouă ca să valorificăm ce avem bun și specific. Asta însemnează sinucidere? Ba asta însemnează viață.

Cînd toate acestea se văd în articolele pe care dumneavoastră ziceți că le-ați cetit, de unde întrebările și de ce lamentările? Mi se pare că scriu limpede; nu-i nevoie să mi se cetească printre rînduri. Atunci de ce răstălmăciți și de ce rămîneți în prejudecăți pe care le păstrează numai oamenii lipsiți de spirit critic și de obiectivitate?"[8]

Răspunsurile acestea le dăduse Sadoveanu în *Jurnalul de dimineață* din 10 noiembrie 1945. Peste cîteva luni, replica sa în *Scînteia* din 8 aprilie 1946 avea să fie mai dură, căci se adresa de data asta, celor ce dușmăneau direct procesul de înnoire a țării și visau o intervenție străină, un nou război mondial, pentru întoarcerea vechilor rînduieli:

„Cunosc cîțiva români și cîteva romînce care se arată în ultima vreme destul de războinici. Războinici, bineînțeles, nu pe pielea lor și cu suferința lor.

În războiul care s-a sfîrșit au avut o situație privilegiată. Unii s-au acomodat chiar cu dictatorii interni și externi; s-au strecurat printre intemperii, ca să zic așa. Alții au prigonit pe cei scoși de sub scutul legilor, au prădat teritorii invadate sau au fost profitori și într-o împrejurare și în alta. Cei inteligenți au avut pentru catastrofa europeană un zîmbet de scepticism viclean. Toți s-au alcătuit așa fel încît să nu se primejduiască pe fronturile de luptă, ori și-au adăpostit scumpele odrasle.

Că țara era ocupată de naziști, că se instituise o exploatare perfect și savant organizată, că eram amenințați de un regim mult mai grav decît cel colonial, asta interesa mai puțin pe domnii și doamnele de care vorbesc, întrucît oamenii deștepți găsesc în orice împrejurare aranjamente convenabile. Totul era ca să se găsească etichetele potrivite patriotismului lor de vorbe.

În vremea asta, poporul subt arme murea cu zecile și cu sutele de mii pe cîmpurile de luptă. Murea tineretul nostru muncitor al ogoarelor și uzinelor. Murea pentru absurditatea rasistă, pentru nebunia unuia sau grandomania altuia, pierea în silnicie și abjecție, într-un întuneric moral orb, fără nici o speranță pentru cei rămași la vetrele părăsite. O altă parte din populația

destoinică a acestei țări era prigonită, prădată și asasinată: eram provinciali cărora li se aplica un regim generalizat. Ce se petrecea în restul Europei se petrecea și la noi."

A trecut 23 August: „Doamnele și domnii mei au uitat dintr-o dată spaimele; au trecut cu vederea că trăim vremuri de revoluție și că nimic din ce-a fost ieri nu mai poate dura; și că anume rînduieli sociale trebuie neapărat să se schimbe; că de asemenea prefaceri atîrnă pacea lumii moderne. Pipăindu-se și văzîndu-se întregi, au început a pretinde prefaceri, «fără să se schimbe nimic». Au ridicat fruntea, neînțelegînd că dreptul esențial e dreptul la muncă și că libertatea trebuie înțeleasă subt acest unghi. Ei ar dori să se păstreze practicile și privilegiile din trecut și sînt surprinși că nu sînt și eu de părerea lor.

Cu ce mijloace ar putea să-și realizeze dorința? Cu luptă politică? Se îndoiesc, desigur, de izbînda ei. Timpul i-a depășit; ce s-a cîștigat pentru cei mulți nu se mai poate lua înapoi.

Tradiția de versatilitate îi îndeamnă să caute sprijin în împrejurările externe. Războiul care s-a încheiat a lăsat nu numai nenorociri, ci și probleme grave, care trebuiesc rezolvate înainte de încheierea păcii. Între aliații victorioși sînt discuții de multe ori aspre. Reprezentanții capitalismului au aruncat vorbe despre amenințarea unui nou război.

Orice om care raționează își dă sama ușor că numai înțelegerea poate duce la ieșirea întregii lumi din impas. Războiul, dimpotrivă, ar complica stările de lucruri și ar duce asupra omenirii urgia finală.

Însă unii domni și doamne din București privesc asemenea perspective de război între aliați cu o nădejde calculată. Asta, cred ei, le-ar da putința să-și reia îndeletnicirile, beneficiile și huzurul."[9]

Ca și în 1937, campania publicistică este dominantă. În 1946 aveau să fie conjugate, în volumul *Caleidoscop*, „impresii din Uniunea Sovietică" și noile însemnări despre „problema rurală". În același an, însă, povestiri mai vechi și mai noi făceau trecere de la *Ostrovul lupilor* spre actualitatea imediată, în volumul

Fantazii răsăritene scos în „Biblioteca de buzunar" a Editurii de Stat recent înființată.

Același *tîrg al copilăriei* prezida începerea unui nou roman, cu caracter vădit autobiografic. În efemera revistă *Torța*, apărea în 1945 o suită de 10 capitole în imediata urmare a evocării Pașcanilor. În același an, în *Viața românească*, apărea încă un capitol al cărții care urma să se cheme, în proiectul inițial, *Oameni vechi*. Abia în 1948 se va definitiva titlul în *Lisaveta*, cînd vor vedea lumina tiparului alte fragmente în *Contemporanul* și *Flacăra*.

2

„VREMEA NU NE AȘTEAPTĂ"

Pentru prima dată, biografia lui Sadoveanu se înscrie nemijlocit în *istoria politică* a țării, în acești ani în care amintirile se reflectă în prezentul aflat pe calea transformărilor revoluționare.

La 30 decembrie 1947, cînd se proclamă Republica Populară Română, Adunarea deputaților alege un prezidiu (cu rol prezidențial) condus de savantul C. I. Parhon.

Mihail Sadoveanu este membru al acestui prim prezidiu al Republicii, alături de Ștefan Voitec, Gh. Stere și Ion Niculi. La 13 aprilie 1948 avea să fie ales vicepreședinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale.

„NON OMNIS MORIAR"

Scriitorul, angajat efectiv în mișcarea de reînnoire, urma să-și redefinească, în împrejurările date și în conformitate cu opțiunile declarate, misiunea de scriitor. Nu avea de ce să-și revizuiască vechea doctrină literară, esențial adecvată momentului, dar i se impunea o concretă situare a creației sale de aici înainte. Ceea

ce rămîne neîncetat valabil este, firește, valabil oricînd, inclusiv în momentul unei cotituri istorice, dar într-un asemenea moment se cere o cumpănă între peren și imediat necesar, între ceea ce se adresează eternității și ceea ce vizează, nemijlocit, un efect moral și social în actualitate.

Lauda cărții înălțată de Sadoveanu în șirul însemnărilor din *Caleidoscop* situa creația, principial, ca verigă între trecut și viitor, datorată prezentului: *„Non omnis moriar . . .“*

„Nu voi muri întreg, dacă mă simt solidar cu cei care au lăsat să picure în cărți sînge din sîngele lor, lumină din lumina lor, trecîndu-ne nouă un zîmbet de nădejde și încredințarea că răspundem peste veacuri și milenii unei chemări a unui frate și lăsăm noi înșine un vis și o nădejde altor frați care vor veni după noi într-un veac viitor. Astfel poate crește lumina cea fără de amurg a unei umanități ce va fi, în care muritorii îmblînziți se vor simți frați pe pămînt și vor birui tristețea morții prin bucuria iubirii.“[10]

În septembrie 1945, cu prilejul întemeierii „Uniunii sindicatelor de artiști, scriitori și ziariști“ preciza rosturile imediate ale *creatorilor-cetățeni* și se auto-situa printr-o sinteză *recapitulatorie:*

„Ca unul dintre cei mai vechi din tagmă, simt nevoia să dau cu acest prilej un îndemn și să fac o mărturisire. Mărturisirea mea, cu care încep, va fi, nădăjduiesc, instructivă pentru tovarășii mei tineri. Altora, care «țin minte mai demult», cum spune poporul, și care poate mai au unele ezitări, le vom evoca un regim al tristeților de ieri și al stării noastre subordonate. Eliberarea de acest trecut e primul bun pe care-l dobîndim.

Nu cu mult timp în urmă, «frații mei români“ îmi ardeau în piețe publice cărțile; alții, în articole violente, mă gratificau cu epitetul de trădător de țară și de neam. Cei care mă denunțau drept trădător puneau în opoziție dragostea mea pentru trecut, pentru frumusețile acestui pămînt și pentru tradițiile acestui popor, cu ideile mele politice de stînga.

Niciodată nu fusesem altfel. Totdeauna dragostea pentru popor și pămîntul țării mele a fost însoțită de

sentimentul de durere că acest popor sufere și merită altă soartă. Cît scriitorul se mărginea să rămîie în cercul destul de restrîns al cetitorilor săi, socotit nu luptător conștient, cît «*amuseur*» al ceasurilor de plictis, nu era pentru nimeni nici supărare, nici primejdie. Însă îndată ce scrisul său a avut ca vehicul rotativa unei gazete zilnice, el devenea un trădător.

Naționalismul avea aerul să mă revendice pentru tot ce era pitoresc și specific românesc în opera mea. Însă în aceeași operă a fost totdeauna prezent protestul împotriva patriotismului de vorbe și de paradă. Dragostea pentru poporul și țara mea, pe de altă parte, nu avea ca contrapondere ura împotriva altor popoare. Niciodată n-am fost ostil altor neamuri; am socotit pe oameni — mai ales pe cei care sufăr — frați ai mei, ori de ce neam și confesiune ar fi fost.

Cînd poziția aceasta s-a accentuat și a devenit militantă, s-a simțit nevoia ca poetul să fie pedepsit.

S-a scufundat o lume. Se scufundă încă subt ochii noștri. Prorocii de ieri ai nenorocirii au văzut în măcelul ultim sfîrșitul continentului nostru. Am trăit în adevăr o epocă înfricoșată. Dar forțele progresului au biruit, și, după ce soarele păcii a lucit din nou inimilor noastre, avem dreptul să nădăjduim într-o redresare.

Dar n-avem dreptul să ne mai întoarcem către trecut. Din acel trecut s-a deslănțuit abominația dezolării. S-a sămănat vînt și s-a cules furtună; s-a dospit ură, care a adus oamenilor ruină și moarte. Șovinismul și fascismul trebuie să rămîie fantome pe veci închise în trecut.

Dintr-atîta suferință a bietei omeniri, noi intelectualii cată să ne alegem și cu alte constatări elementare, din care să tragem învățăminte ale datoriei noastre.

Lumea merge înainte către destinul ei, care-i progresul. Istoria nu se repetă decît în aparență; numai unele învățăminte ale ei sînt valabile.

Într-o țară îndestulată, unii dintre noi și-au putut trăi viața fără a se preocupa de probleme grave. Au trăit-o cum au putut, umilindu-se într-o situație minoră.

Dar după cataclism nu se e îngăduit să nu vedem

ce se întîmplă. Datoria noastră e să ne întoarcem cu fața spre viitor, luînd atitudine.

Lozinca noastră nu poate fi decît una: înainte, pe calea democrației. Cu puteri unite, seriozitate și sinceritate, înainte în slujba poporului.

Ieri, poate am șovăit. N-am înțeles bine, ori n-am înțeles tot. Astăzi ne-așteaptă faptele, și datoria nu ne mai iartă, căci în fapta noastră se cuprinde țara de mîine și viitorul urmașilor noștri."[11]

Peste cîtăva vreme în articolul *Totul pentru cultura poporului* (*Scînteia*, 1 mai 1946) era reafirmată categoric antiteza dintre „ceasurile poeziei noastre intime" și „tăcerea muzelor", pe de o parte, și, pe de altă parte, „dăruire în luptă a puterii și talentului nostru". Era (subliniem în cele ce urmează), imperativul asumat de Sadoveanu într-o formă pregnantă, de angajare „maiakovskiană": „Viitorul nostru cultural — am mai spus asta — e în legătură directă cu ridicarea intelectuală a păturilor largi populare. Cînd conștiința de neam și de patrie va arde în fiecare individ, vom fi ajuns la eliberarea întregului popor, la independența lui deplină. *Nici un analfabet* — asta să fie lozinca. Totul pentru sănătatea poporului, pentru buna lui stare materială și, în același timp și mai ales, pentru cultura lui. Difuzarea cărții să se facă prin zeci de mii de biblioteci, devenite instituție națională. Subt acest unghi de privire, nu e greu de înțeles care poate fi rolul intelectualilor în general și al scriitorilor în particular. Scriitorii care nu înțeleg postulatul timpului, care mai continuă să stăruiască fie în izolare, fie în vechile prejudecăți, fie în naționalismul agresiv și ura de rasă, care nu au în vedere necesitățile acestui moment teribil al istoriei umanității, să rămîie între două lumi ca într-un ostrov pustiu. *Toate teoriile de artă încetează — pînă cînd datoria noastră va fi împlinită.*

Dați-mi să alcătuiesc un afiș ori o chemare; vreau să scriu o carte pentru cele douăzeci de mii de biblioteci. E adevărat că n-am hîrtie ca să tipăresc nimic", „iar cele douăzeci de mii de biblioteci sînt deocamdată numai în vis. Însă tocmai de aceea trebuie să ne mișcăm, să ne unim, să voim și să realizăm."[12]

În preajma instaurării Republicii, viitorul înalt demnitar al statului popular avea gata o primă carte concepută după imperativul asumat, *Păuna Mică* (ce avea să apară, în 1948, la Cartea românească).

„*Vremea nu ne așteaptă* — spune maestrul Mihail Sadoveanu răspunzînd la ancheta: *Ce teme noi a adus 1947 în literatură?*" Așa intitula *Scînteia*, la 25 decembrie 1947 relatarea scriitorului despre proiectul urmărit în noua sa carte, prima scrisă efectiv după cotitura istorică:

„Am socotit că ar fi interesant să se cunoască povestea unui mic colectiv de muncă rurală, alcătuit din epave ale războiului trecut, — declara Sadoveanu. Cîțiva năcăjiți, adunați de întîmplare, pe un grind la malul Dunării, se hotărăsc, la îndemnul unui meșter mecanic, vechi comunist, să creeze într-un teren fără valoare o fermă irigată și industrializată. E o proiecție în viitorul apropiat a unei stări de lucruri ce trebuie să se realizeze neapărat.

M-am gîndit să propun tovarășilor mei mai tineri în arta scrisului un subiect atît de legat nu numai de interesele imediate ale timpului, ci și de permanența poporului. Îmi trebuia un bun cunoscător al vieții rurale și al țăranilor. Căutînd nu am găsit îndată, și *vremea nu ne așteaptă*. M-am întors la mine însumi și mi-am adunat iarăși la un loc pe unii dintre umiliții mei prietini.

Astfel mi-am aflat răgaz ca să scriu, în noiembrie și decembrie, un roman care se chiamă *Păuna Mică*."

În aceeași perspectivă a vremii care „nu ne așteaptă" pentru a-și avea cartea menită celor „20.000 de biblioteci", scriitorul va da, în 1949, *Mitrea Cocor*, direct ancorat în propagarea luptei Partidului Comunist Român pentru transformarea socialistă a agriculturii. Micul roman va fi distins cu „Medalia de aur" a păcii.

Scriitorul vorbea, în asemenea cărți, maselor largi și făcea, efectiv, prin ele, o acțiune de propagandă. Nu era, deocamdată, momentul marilor scrieri polifonice, cu înțelesuri multiple și cu adîncimi infinit explorabile prin arta cuvîntului. Trebuiau arătate, limpede și imediat accesibile, fapte și căi dinspre prezent spre viitor: alcă-

tuiri asemenea „afișelor" și „chemărilor", manifeste pentru înțelegere și angajare. Asemenea producții, onorabile prin intenția lor morală și politică, nu se supun unei ierarhii artistice în primul rînd.

Stenograma întîlnirii din 4 iulie 1951 cu elevii Școlii de literatură și critică literară „Mihai Eminescu" consemnează răspunsul lui Sadoveanu la întrebarea lui Dumitru Mircea „la care anume lucrare din opera domniei sale ține mai mult — în afară de *Mitrea Cocor*": „De ce «afară de *Mitrea Cocor?*» Eu, la *Mitrea Cocor*, nu țin mai mult ca la altă carte. Să nu crezi că *Mitrea Cocor* ar fi ceva excepțional. *Mitrea Cocor* s-a bucurat — e drept — de difuzare, de... succes, pentru motive nu de ordin literar..."

Ca și pe vremea „cercurilor culturale", cu aceleași intenții, într-o înnoire a acțiunii, Sadoveanu își va multiplica eforturile de participare la luminarea poporului, scoțînd, în tradiționala colecție „Albina" — reluată de Editura de stat pentru literatură și artă, broșura *Clonț de fier* (1951) și în colecția „Cartea poporului" broșura *Poezia cimiliturilor.* Ultima era valorificarea actuală a unei culegeri întocmite de-a lungul deceniilor, de care erau pline „carnetele" sale și care pătrunseseră frecvent în opera sa. De aceeași natură, a continuării unor vechi preocupări sub un semn nou, era și conferința rostită la Ateneul R.P.R., la 12 martie 1951, *Despre marele povestitor Ion Creangă* și editată, în colecția „Societății pentru răspîndirii științei și culturii", la Editura de stat pentru literatură științifică și didactică.

Dar, paralel, artistul își reia uneltele într-un exercițiu inedit, de „re-scriere" a unor cărți vechi, pe o nouă volută a spiralei, dînd cititorilor actuali alte opere, cu desăvîrșirea creației mature.

Sub adagiul *Mă chiamă în trecut amintirile,* cum se intitula capitolul I, apărea, la începutul lui 1951, romanul *Nada Florilor — amintirile unui pescar cu undița.* Era cartea de altădată a *Împărăției apelor,* unificată de un fir epic substanțial autobiografic, deși mutat într-o epocă anterioară și precizat, ideologic, în semnul angajării socialiste.

În 1952 apărea o nouă cadoperă a romanului istoric

sadovenian, *Nicoară Potcoavă*, rescriere totală a *Șoimilor*, ca artă stilistică și ca viziune.

În fine, în 1954 avea să apară ultimul roman al lui Sadoveanu *Aventură în lunca Dunării*, despre „chipuri ale lumii noua", în aceeași ordine a „vremii care nu ne așteaptă", ca și *Păuna Mică* și *Mitrea Cocor*.

„LA CUMPĂNA VEACULUI"

Sadoveanu, marele artist și marele cetățean, a fost sărbătorit în acest timp ca o glorie a permanențelor românești și ca un militant al transformărilor revoluționare.

Împlinea 70 de ani „la cumpăna veacului" — cum avea să-și intituleze articolul dat *Scînteii* la 30 decembrie 1950, marcînd semnificativ hotarul:

„Am ajuns la cumpăna veacului al douăzecilea. Se deschide era nouă către anul 2000.

La începutul acestui an nou, întâiul din jumătatea a doua a veacului, se cuvine să ne uităm în urmă, ca să ni se lămurească mai limpede perspectivele viitorului.

Veacul a găsit țara noastră în suferinți și sărăcie."

„Vechea țară a mizeriei muncitorimii, a bolilor sociale, a mortalității infantile, a analfabetismului a fost și nu mai este.

Țara nouă se deschide subt auspiciile socialismului."[13]

La Academie, septuagenarul a fost omagiat de președintele ei, Traian Săvulescu, și de academicienii Călinescu și Iorgu Iordan. Răspunsul celui omagiat rămîne o mărturie fundamentală:

„... dacă tot ceea ce s-a spus așa de frumos și de atingător despre opera mea este expresia unor adevăruri, dacă am izbutit să dau ceva valabil neamului meu, apoi toate laudele pe care le primesc cu recunoștință vreau să le întorc umiliților și ofensaților vieții, acelora care s-au petrecut ca frunzele și florile anotimpurilor și care totuși mi-au transmis depozitul sufletului lor, ca să-l pun în fața lumii noua, mărturie pentru nedrep-

tatea imensă pe care au suferit-o și pentru crima săvîrșită asupra lor de către asupritori. Din umilință, durere, foame, boli sociale și mizerie fiziologică, acest popor abia acum s-a eliberat.

Încredințarea mea că acestui popor i se cunvin toate laudele dumneavoastră este desăvîrșită și absolută. Eu nu sînt decît instrumentul durerii lui.

Dacă am astăzi o bucurie, n-o am pentru laudele ce aduceți foilor pe care le-am înnegrit; am bucuria că, exprimînd sufletul acestui popor, am putut ajunge la ceasul dezrobirii lui."[14]

În 1955, la a 75-a aniversare, răspunsul maestrului suna grav, în aurora viitorului:

„Mulțămesc din toată inima pentru laudele ce mă covîrșesc și dragostea ce mă împresoară.

În euforia mea simt totuși că picură un strop de melancolie. Am vedenia poetului anonim, strămoșul meu din veacul cel negru al poporului, care a cîntat cu întristare:

Amărîte codru des,
Ia acum am înțeles
Că din tine nu mai ies;
C-am intrat la tinereță
Ș-am ajuns grea bătrîneță,
Am intrat copil blajin,
Ș-acu-s singur și străin . . .

Urmașul de astăzi al poetului vechi nu-i nici singur, nici străin. Inima lui e plină de dulceață și de credință în înălțarea neamului său. Se simte îndemnat să se dăruiască fără șovăire, cu toate puterile ce i-au mai rămas, pînă la sfîrșitul cel de obște, pentru cultura poporului muncitor și pentru pace."[15]

3

„TINERII MEI TOVARĂȘI"

Cine urmărește, prin numeroasele articole și însemnări, activitatea desfășurată de Sadoveanu descoperă o colosală capacitate de efectivă acțiune în folosul obștesc, nu numai cu vorba, ci și cu fapta. În tinerețea anilor 1906—1910 încercase prima dată o experiență complexă, de propagare și organizare a unor mai bune rînduieli cu privire la viața satelor. Ori de cîte ori era pus în situația de a putea acționa, se dezvăluia în tînărul și retrasul Sadoveanu un om al inițiativei practice, organizator și conducător în treburile publice. Astfel fusese directorul Teatrului Național din Iași, astfel se comportase ca fondator al *Însemnărilor ieșene*, astfel se vădise în angajarea sa militantă, practic limitată însă în timp și în forță, cît a avut un rol în vechiul Senat al țării, ca și de-a lungul activității sale de academician și în diverse alte împrejurări.

Anii transformărilor sociale de după 1948 au scos în evidență, în mod uluitor, capacitatea de mobilizare a acestui mare slujitor al spiritualității române, în toate funcțiile și misiunile ce i s-au încredințat, — toate primite cu gravă responsabilitate și îndeplinite nu numai prin cuvînt.

Se cunosc, îndeobște, acțiunile sale în funcțiile de conducere a țării, ca președinte al Uniunii scriitorilor, în întemeierea și desfășurarea programului ARLUS sau în reprezentarea patriei în mișcarea mondială pentru pace. Se cunosc mai puțin alte acțiuni la care fostul sihastru era chemat să se alăture, încă dinainte de 1948 și pînă în ultima zi a deplinelor sale puteri de muncă.

Cronicarul primilor ani de după război înregistrează, de pildă, marea luptă împotriva foametei din regiunile cuprinse de secetă, mai ales în vechea Moldovă. Cronicarul sadovenian va avea să urmărească inițiativele scriitorului în acțiunea uitatei și eroicei organizații C.A.R.S., menită să ajute, în acei ani de tranziție, populația în suferință. El îl va evoca pe marele maestru la vernisajul expoziției de arte plastice, inițiate în sprijinul înfometaților: „vernisajul excepțional și unic în analele artei noastre plastice" — spunea Sadoveanu — „a artiștilor pictori și sculptori care au adus opere de ale lor ca să fie contribuție, prin publicul amator, la organizarea de ajutoare a celor lipsiți de pîne". „Orice operă dintre acelea expuse aici, care va intra în casele domniilor voastre, va îmbogăți amintirile de bine, înnobilînd de două ori colțul pe care îl vor ocupa." Era una din inițiativele „Comitetului de acțiune pentru ajutorarea regiunilor bîntuite de secetă", prezidat de Sadoveanu. Îl regăsim în aceeași calitate, raportînd țării prin *Scînteia*, la 14 septembrie 1946, despre realizările obținute și despre măsurile ce se cer luate în continuare: „Comandamentul unic și-a isprăvit lucrările pregătitoare; cunoaște nevoile în ținuturi sat cu sat". Și, cu acest prilej, e interesant de remarcat că, în bilanțul asistenței acordate de către diferite colectivități (muncitori din micile întreprinderi, salariații spitalelor, diverse societăți și instituții), scriitorul poate menționa, cu o emoție pe care o putem doar bănui, contribuția în sine modestă, dar semnificativă, a locuitorilor din satul străbunicilor săi: „La Locusteni, în Dolj, un grup de săteni au colectat grîu (350 baniță) pentru frații lor din Moldova".

Dincolo de pragul vechilor dureri, în orînduiala așezată după 1948, îl vom vedea pe Sadoveanu angajat activ în noul tip al campaniilor electorale, pentru alegerile de deputați în Marea Adunare Națională: „De cînd s-a așezat țara nouă" — scria el în preajma primelor alegeri din 1948 — „lucrurile se dreg și se prefac cu grăbire". Succesiv își va susține candidatura la Iași, la Roman și la Pașcani, în locurile sale de baștină, printr-o exemplară activitate de sol al poporului. Printre foile sale de însemnări, rămase inedite, istoricul va avea să-l urmărească pas cu pas, ca pe un simplu și grav activist, „luînd contact cu secretarul organizației orășenești a F.D.P.-ului": „Ne-am înțeles asupra vizitelor și întrevederilor cu grupe și mase de alegători pentru zilele următoare". Candidatul proiecta, ca altădată în articole, acum în acțiune directă, treburi gospodărești pentru Iașul social și economic de la „aducerea apei necesare" pînă la „fabricile și uzinile" ce urmau să ia ființă, „reconstruirea și sistematizarea orașului" ca și „construire de locuințe muncitorești pentru a putea adăposti sporul de populație" — cum nota el în carnete în preajma alegerilor din anii '50. Într-o zi de noiembrie, vizita fabrica de țigări a Iașului, cerceta creșa, cantina, căminul de zi și nota nevoile imediate, cu luciditate și spirit creator: „Pentru buna îngrijire a sugacilor e nevoie de un spațiu mai mare. Am aflat că serviciul de cadre ocupă camere în corpul rezervat asistenței sociale a muncitorilor." La ora 11 se afla, cu același program de cercetare atentă la ETACS; la 16,30 la filiala Academiei; la ora 20, în Aula Universității. Avea consfătuiri cu membrii filialei și ai Uniunii scriitorilor, cu cercurile literare, cu studenții ca și cu vechii „prietini ai Universității" (J. Livescu, rector, profesorii G. Istrate și Gh. Agavriloaiei). „Datoria intelectualității de astăzi — le spunea alegătorilor săi din breasla universitară — este să-și organizeze și să-și armonizeze activitatea și sforțările pentru a pregăti Iașului un nou avînt, în raport cu marile realizări socialiste ale anilor apropiați." „Consfătuirea a avut un caracter extrem de amical." Cînd au fost evocați anii în care actualul candidat fusese victima prigoanei legionare, Sadoveanu a răspuns că „datoria unui intelectual este să nu

şovăie niciodată şi să se socoată soldat în slujba adevărului, progresului şi păcii". A doua zi de dimineaţă vizitele se reluau, cu acelaşi program atent, la Spitalul nr. 1, la fabrica „Moldova", la Casa Armatei, la Depoul şi Atelierul C.F.R., la „punctul de agitaţie nr.8". Pentru Sadoveanu era fundamental ca realmente „candidaţii să-i cerceteze pe alegători la locul de muncă", să discute cu ei concret şi practic „despre interesele locale". „În aceste adunări cu discuţii libere, candidaţii şi-au putut da samă şi de unele deficienţe inerente stărilor de tranziţie. Asemenea constatări dau prilej de lichidare a greşelilor şi de redresare a mersului treburilor obşteşti."

ÎN OBŞTEA SCRIITORILOR

În acelaşi timp, activismul sadovenian lua o înfăţişare nouă în lumea scriitoricească.

Sadoveanu conducea, în iunie 1956, primul congres al scriitorilor „adunaţi să dea samă în faţa obştei de realizările, succesele şi deficienţele breslei în cel dintăi deceniu de înnoire a patriei noastre, după 23 august 1944". Preciza, mai ales, „scopul de a clarifica unele probleme în legătură cu arta literară a timpului". „Pe cetitorul de astăzi nu-l pot interesa decît scriitorii de talent, care creează opera artistică din elementele disparate ale realităţii, fiecare în felul său, fiecare cu înflorirea însuşirilor sale proprii". „Însă talentul, ca şi pămîntul, are nevoie de cultură intensivă, altfel roada lui e puţină şi săracă..." Preşedintele Congresului stăruia astfel asupra unei probleme: „insuficienta cultură a unei părţi a tineretului breslei noastre. Lipsa aceasta creează categoria, cunoscută şi în trecut, a scriitorilor rataţi, falşi intelectuali, mizerabili revoltaţi". În „condiţiile optime create astăzi", „numai lenea ori infatuarea ar putea face pe un tînăr să nu cîştige un bagaj solid de cunoştinţe". Şi: „Nu vorbesc numai de instrucţie, care se poate dobîndi în scurt răstimp, ci şi de educaţie, care cere durată mult mai lungă prin acţiunea neconte-

nită și lentă a inteligenții asupra instinctelor". Toate acestea, în condițiile în care „scriitorul de astăzi are la îndemînă Fondul literar pentru ajutoare, împrumuturi și pensii..." „Scriitorilor de astăzi le sînt deschise în chip firesc situații importante în munci de răspundere", „la Academie, în Parlament, în Ministere". Deschizînd congresul, le ura celor adunați „înțelepciunea, blîndețea și răbdarea caracteristice poporului nostru".

Dincolo de sarcinile unei prezidenții continui în Uniunea scriitorilor, se relevă îndeosebi grija educatorului pentru cei pe care-i considera „tinerii mei tovarăși", cei ce, în anii '50 își făceau „anii de ucenicie", în mare măsură, sub simbolicul său personaj spiritual, căci așa-numita „Școală de literatură și critică" a acelor ani, purta titlul „Mihai Eminescu", iar revista ei se intitula „Anii de ucenicie".

În dosarele scriitorului au rămas diverse stenograme ale discuțiilor sale cu elevii acelei Școli. Unele au fost, parțial, tipărite în revistele vremii ca în cazul textului intitulat *Ceva despre meșteșugul scrisului*, apărut în *Flacăra* din 14 iunie 1951. Revenea de fiecare dată, stăruitor, asupra condițiilor *sine qua non:* talent și cultură.

„Scriitorului, ca să ajungă maistru în ale scrisului, i se cere în primul rînd să aibă *talent*, adică o însușire specială moștenită de la părinți.

Dar după cum un pădureț nu dă roade bune decît după ce a fost altoit cu o mlădiță nobilă, tot așa scriitorul născut cu talent cată să primească darul ce-l poate înnobila.

Tînărul scriitor cu talent, presupunînd că are și stăruința muncii, și credință în misiunea artistului scriitor, trebuie să-și însușească toată producția literară a generațiilor care l-au precedat. Nu e vorba numai de producția literară națională, ci de literatura întregii umanități."[16]

Revenea, de asemenea neîncetat, asupra problemelor *limbii*, în temeiul unei poziții afirmate de mult (mai ales în vechiul articol *În legătură cu limba literară* din revista *Ethnos* de la Focșani, fascicola 2, 1941—1942):

„Astăzi limba noastră, datorită acelor cîteva generații care s-au succedat în curs de o sută de ani, se află

într-un stadiu destul de înaintat ca să poată servi ca instrument perfect scriitorilor tineri care se avîntă pe arena creației literare; limba aceasta, totuși, n-a ajuns la un stadiu atît de înaintat încît să-și fi însușit forme fixe și definitive — ca limbile clasice ori ca limba franceză — și scriitorii încă lucrează și vor mai lucra la îmbogățirea și înfrumusețarea ei. Din fericire, aș zice eu, n-a ajuns la definitivare, încît generația de azi are încă un teren vast de muncă artistică.

Această constatare ne duce la a doua mare datorie ce se creează tinerilor scriitori în breasla scrisului. Tinerii scriitori au datoria să cunoască limba poporului de pretutindeni, *limba vie* după ce și-au însușit pe cea scrisă. În această limbă vie a poporului se produc necontenit schimbări și prefaceri în legătură cu împrejurările prin care am trecut și trecem; în această limbă sînt încă largi terenuri neexploatate din care limba literară poate culege cuvinte și expresii menite să îmbogățească limba scrisă.

Începînd de la Creangă și Eminescu, lucrarea aceasta s-a săvîrșit cu energie și succes. A rămas ca generațiile următoare s-o complecteze. Veți contribui și voi, tineri tovarăși scriitori, fiecare cu puterile și însușirile pe care le aveți.

Încă nu s-a isprăvit în limba noastră vorbită și scrisă chestia neologismelor. Încă nu s-a fixat definitiv glosarul limbii literare, pentru că nu e complect.

Acum zece ori doisprezece ani a fost foarte aprigă lupta pentru acceptarea sau respingerea neologismelor. S-au găsit unii retrogrizi care să susție purismul limbii populare. Erau, fără îndoială, împotriva progresului. Se știe că limba e în necontenită prefacere.

Poporul nostru nu putea rămîne pe loc cu vorbirea lui arhaică. Odată cu lucrurile ori noțiunile nouă, el acceptă și etichetele lor, adică vocabulele străine ce exprimă aceste lucruri și noțiuni nouă. În cursul veacului acestuia poporul nostru a luat cunoștință de o mulțime de noutăți pe care le aduce tehnica. Chiar în timpul pe care îl trăim noi acum — timp de construire a socialismului — poporul nostru intră în contact cu o serie

întreagă de fenomene și noțiuni, deci de cuvinte nouă care îi îmbogățesc vocabularul.

Nu se știa, acum zece ani, la țară, ce este un tractor, ce e agrotehnica. Acum se știe. Cu cît poporul se ridică din punct de vedere cultural și tehnic, cu atît limba lui se îmbogățește."[17]

În același spirit apare dubla comunicare *(Despre limba literară* și *Limba povestirilor istorice)* prezentate la sesiunea Secțiunii de știință a limbii, literatură și artă a Academiei, în zilele de 1 și 2 februarie 1955. Destinatarii reali: „Iubiți colegi în arta dificilă a scrisului, tineri aspiranți la celebritate și nemurire". Concluziile?

„Deci scriitorul nou are la îndămînă materialul brut, cum are meșterul olar argila. Și ca și meșterul olar curăță amestecurile impure care ar dăuna artei. Mai rămîne multă muncă, grea și atentă, în însuși mediul care a produs și produce necontenit folclorul. Zădarnic îți închipui că ți-e destul a răsfoi colecțiile de zicători, ghicitori și proverbe, cîntece și balade, și să alegi la masa de lucru ce-ți trebuie. Limba poporului se ascultă și se învață pe teren. Am petrecut și eu tomuri după tomuri de asemenea material și mi-a rămas din el mai mult colb, care mă făcea să strănut. Ci intră în uzina cea mare și caută pe meșteri. Învață de la ei, dacă îi găsești, nu atît a culege cît a crea tu însuți."

„Fiecare încheietură a scrisului dumneavoastră să aibă argument și strălucire. Asta spre a servi cum se cuvine un conținut necesar luptelor noastre de acum și ridicării de conștiință a lumii noastre muncitoare."[18]

OPERE...

Sub același orizont al militantismului întemeiat retrospectiv și prospectiv începe să fie editată și noua serie de *Opere* ale lui Sadoveanu, sub supravegherea autorului și cu *Note* de Profira Sadoveanu. Primul volum apărea în 1954, cu următorul cuvînt introductiv:

„Cu prilejul tipăririi operelor mele complecte, mi-am

cetit din nou povestirile scrise acum mai bine de jumătate de secol.

Cele patru volume tipărite la Editura Minerva, în semestrul al doilea al anului 1904, cuprindeau lucrări ale unui răstimp de șapte ani (1897—1904). Am ieșit la lume dintr-o dată, cu această geantă plină, mai mult din îndemnul altora. Atitudinea naivă și puțintel comică pe care am avut-o la primul meu contact cu comerțul de cărți literare am arătat-o în *Anii de ucenicie*.

Aceste povestiri ale începuturilor mele, scrise, unele, la șaptesprezece ani, se ocupau de o lume puțin cunoscută, oameni simpli de la țară cei mai mulți, cu care petrecusem în peisagiile încîntătoare ale Moldovei de miazănoapte. Ceteam cu ușurință în sufletul lor; îmi erau dragi; sufeream și mă bucuram cu dînșii. Natura o vedeam prin ei. Pămîntul și soarele, codrii și apele le asociam cu viața acestor frați, pe care îi simțeam venind spre timpurile nouă din cel mai adînc trecut, purtînd povara persecuțiilor și exploatării.

Limba în care îmi scriam povestirile o învățasem de la ei. Din instinct căutam să dau o semnificație dramelor ce înfățișam. Nu vorbeam și nu istoriseam fără scop. Vîrsta și experiența au adîncit aceste însușiri care mi se par și astăzi necesare la temelia artei noastre.

Cît m-am întors în trecut, am fost împresurat de umbrele prietine ale personagiilor mele. Le-am ascultat din nou durerile fără alinare, nădejdile fără izbăvire, mîniile înăbușite.

— Pace vouă, le-am zis; pace vouă, jertfe nemîngîiate. Deasupra mormintelor voastre a răsărit soarele lumii noue; suferința și durerea voastră au răscumpărare în bucuria luminată a nepoților și strănepoților voștri. Suferința și durerea voastră au rodit floarea roșie a dreptății și a iubirii de oameni."[19]

4

MAREA CĂLĂTORIE

Ciclul sadovenian al vieții noi înscrie, în ultima sa parte, o modificare în realizarea sa: scriitorul care visase din tinerețe să străbată lumea și să facă un ocol al pământului astfel încît să apuce o continuă primăvară trecînd de la un meridian la altul al globului în sensul rotației sale, devine acum un mare călător. În trecut, fusese în 1926 în Germania, în 1927 în Olanda, — în două rînduri, în preajma războiului, în Franța; mai trecuse hotarul, demult, ca ostaș, în Bulgaria. Din 1944, drumurile dincolo de granițele țării se înmulțesc. Dar marele călător nu are totdeauna răgazul turistului: este, în primul rînd un *emisar*, cu însărcinări obștești, mai ales pentru pacea lumii și a poporului său. Memorialele sale, risipite, multe rămase în manuscris, doar fragmentar tipărite ca articole marginalii, vor trebui, cîndva, să fie adunate. Ne vor da la iveală, deseori, pe poetul peisajelor și al vechimilor; îl vom regăsi, însă, pe observatorul lucid al Olandei și, inedit, pe cronicarul unor întîlniri internaționale. „Sadoveanu despre Sadoveanu" se răsfrînge *și* aici, veșnic același și mereu surprinzător.

Fără îndoială, memorialul cel nou al călătorului Sadoveanu începe cu întîiul său drum în U.R.S.S., în 1945 şi este cel mai tulburător document al conştiinţei sale că a descoperit o lume nebănuită altădată. De aici încolo, itinerarul său pe pămîntul Uniunii Sovietice avea să fie frecvent reluat şi, mai ales, marcat de prietenii profunde.

„Cît de departe era Moscova odinioară! Nu vorbesc de trecutul îndepărtat. Dar chiar în secolul trecut, tatăl meu îmi vorbea despre «Mosc» ca despre un ţinut inabordabil."

„Ei bine, eu m-am încredinţat, acum de curînd, cît de tare s-a apropiat de noi Moscova. Am călătorit pînă acolo numai în cinci ceasuri şi jumătate. Ştiu că prietinii mei n-au să se mire de asta. Domniile lor cunosc binefacerile avionului din zilele noastre. Eu am rămas însă cu ceva din sufletul părinţilor mei şi nu-mi ascund plăcerea că această pasere măiastră a timpurilor moderne a intrat în rolul ei firesc: înfrăţeşte oamenii în loc să lepede asupra lor ouăle de schijă din care zbucnesc năpîrcile de foc ale distrugerii."[20]

Sadoveanu, membru al delegaţiei române invitate la sărbătorirea Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., ia parte la şedinţe, vizitează „felurite instituţii şi laboratoare": „În acelaşi timp — notează el — *desfac şi limpezesc tot mai mult caracterul nou al acestei largi lumi răsăritene, plină de atîtea speranţe pentru tihna şi pacea noroadelor*".

„Îmi dau sama, din convorbirile ce am cu cei care au participat la întemeierea statului socialist, că schimbările sînt încă în mers, că toate cîte se săvîrşesc avem a le privi subt un unghi special al relativităţii. Nimic din ce e omenesc nu e perfect. Războiul, pe de altă parte, a pus o opreliştе bruscă tuturor dezvoltărilor. Toate se reiau acum cu povara distrugerilor încercate într-un teritoriu imens."[21]

Firеşte, însemnările despre Uniunea Sovietică, adunate în *Caleidoscop*, adăugate de-a lungul anilor, vor adînci şi vor preciza impresiile dintîi, după cum se vor

extinde, în spații, mult dincolo de cercul primelor vizite. Dar prospețimea descoperirii rămîne mărturia sadoveniană cea mai pregnantă asupra sadovenismului însuși în explorarea necunoscutului și a noului.

„PRIMĂVARĂ CONTINUĂ..."

La 20—23 aprilie 1949, Sadoveanu conducea delegația română la Congresul mondial al păcii de la Paris:

„Marea sală Pleyel, la Paris, în ziua de 20 aprilie, abia putea cuprinde mulțimea densă adunată să audă cuvîntul mîntuirii. Pe lîngă Franța democratică, se aflau acolo delegații a șaptezeci și două de națiuni de pe tot pămîntul. Numai o parte — cea mai mică — a delegaților. Restul, cum se știe, s-a adunat la Praga, unde reuniunea a fost, deși în pripă, organizată perfect, sporind amploarea marelui eveniment politic internațional al primăverii anului 1949."

Călătorul, de data aceasta, își nota în primul rînd impresiile de congresist:

„Se aflau în sala Pleyel toate neamurile lumii, de la miazănoapte la miazăzi, de la răsărit la apus. Republicile sud-americane, Vietnamul, Coreea, negrii insulari și cei din Africa se înfrățeau în aceeași speranță și hotărîre cu engleji și americani, francezi și belgieni, italieni și spanioli și greci, cu popoarele Uniunii Sovietice și cu cele ale republicilor populare din restul Europei: polonă, ungară, bulgară, cehoslovacă și română. Nu lipseau germanii și israelienii, Irakul și Iranul orientului mijlociu, indonezienii, mongolii și australienii. Era, aș putea zice, de față marea delegație chineză de la Praga — necontenit și strîns legată cu congresul de la Paris."

„Erau savanți, intelectuali și artiști de primul rang."

„Lumea întreagă își trimesese acolo solii sufletului său însetat de tihnă."[22]

În toamna aceluiași an, între 28 și 30 octombrie, lua parte la sesiunea „Comitetului mondial al partizanilor păcii" de la Roma.

În martie 1950, la Stockholm, a condus delegația română la a treia reuniune a Comitetului mondial al partizanilor păcii. Memorialistul apare din nou, cel ce scrisese cu aproape un sfert de veac mai devreme despre *Olanda*, confruntîndu-se acum iar cu peisajul de nord-vest al Europei, în preajma cercului polar:

„În acele ținuturi ale gheții veșnice, dincolo de ostroavele Lofoten, se ridică spre cerul pur ca ghiața un pisc înalt de mai mult de două mii de metri, în munții Kjölen. Acel pisc se chiamă Kebnekais. Unii din cetitorii acestor impresii știu de el, dacă au cetit cînd erau copii călătoria lui Nils al lui Holgers, pe care l-a purtat gîsca sălbatică Aka pe deasupra pămînturilor scandinave. Povestea călătoriei acesteia a lui Nils cu Aka de la Kebnekais a scris-o de mult autoarea suedeză Selma Lagerlöf.

Orice scriitor înzestrat poate găsi totdeauna material extraordinar de interesant în specificul poporului său, în peisagiile patriei sale, în suferințile și aspirațiile poporului muncitor al țării sale."

„Noaptea, din balconul de la al șaselea etaj, am ascultat stolurile de paseri migratorii, pe vîntul de la sud, chemîndu-se și grăbind spre apele libere de la Pol."[23]

În toamna aceluiași an, ia parte, la Varșovia, la al doilea Congres Mondial al Păcii.

Aici i se dezvăluiau față în față urmele trecutului apropiat și indicii prezentului în construcție:

„Nicăieri ca la Varșovia congresiștii păcii n-ar fi avut prilejul să găsească acele teribile mărturii ale războiului trecut, pe care le știau din publicații și faimă, dar de care acum se apropiau, le observau cu ochii proprii, le pipăiau. În ce mă privește, mărturisesc că luarea aceasta de contact cu ghettoul capitalei Poloniei și cu Oswiecim, celebrul lagăr al morții, a fost o revelație înfricoșată a unei spaime ce trece dincolo de orice imaginație."[24]

În cîteva rînduri, la Praga, „în acest frumos și vechi oraș", cînd avea răgaz „îi plăcea să se plimbe singur pe străzi", cercetînd înălțimile de la Hradeim și podurile peste Vltava, și Praga veche care evocă istoria frămîntată a vrednicului popor ceh; „dar mă interesau mai

mult oamenii noi, îmbulzindu-se pe uliți, umblînd cu grabă spre magazine, birouri și fabrici". Totuși întîlnirea dintre prezent și trecut îi era îndeosebi prilej de mediație „sadoveniană": la castelul Dobris, nu departe de Praga, unde se află casa de creație a scriitorilor, îl impresionează în primul rînd evocarea, în ziduri și în obiecte, a imaginilor din vremurile sîngeroase ale feudalismului. Aici: „Clădirea somptuoasă e plină încă de tot ce fusese huzurul proprietarilor de odinioară".

„Fără îndoială că morților din veac nu li-i mai cald și nu li-i mai bine în mormintele lor; și dreptățile de astăzi nu răscumpără ororile și mișeliile trecutului. Dar cum toate în această lume trec și se uită, nimene nu-și mai aduce aminte azi de ce a fost și cei care se adăpostesc în aceste grădini și în saloanele prețioase se bucură de clipe trecătoare, fără a mai simți miros de sînge, de moarte, de trădări și asasinate care au fost și, să nădăjduim, nu vor mai fi.

Urmașii spînzuraților și măcelăriților se încălzesc la soarele îngăduitor și mînîncă pînea dreptății. E destul atît pentru o lume nouă care dorește cu ardoare pacea."[25]

În acești ani s-a aflat și la Sofia, la adunarea intelectualilor, chemați de Societatea de amiciție bulgaro-română, și la Congresul scriitorilor bulgari. Aici reveneau amintiri de demult din campania lui 1913, și se conturau meditații în prezentul imediat:

„Am cunoscut Bulgaria în tinerețe. După obiceiul meu, am observat îndeosebi viața țărănească de acolo. La Mahlata am cunoscut pe Dediu Andrei, vrednic și splendid exemplar al neamului bulgar, sobru, serios și sever, muncitor și onest. Am cunoscut și pe alții, bărbați și femei, destui, și, revenind asupra imaginilor din trecut și adîncindu-mi impresiile de atunci, găsesc și azi în mine pentru ei dragoste și stimă."

„Am fost bucuros că acum în urmă, la sfîrșitul lunii septembrie am revăzut țara vecină și poporul ei."

Apoi, Sadoveanu mărturisește: „am impresia că poate de la popoarele mici, ca ale noastre, trebuie să pornească o acțiune de unire durabilă în vederea redresării comune după acest crîncen război; și poate noi cei din-

tăi rebuie să manifestăm prin această prietinie un început care ne va îngădui să pornim pe calea realizărilor, spre civilizația comună europeană.

Tîrziu și în condiții grele ne-am deșteptat ambele popoare la această civilizație; ca să ne împlinim destinul, trebuie să lepădăm tot ce a fost șovinism și falsificare a democrației în viața de ieri; să lepădăm minciunile convenționale care porneau dintr-o ostilitate hrănită de interese străine popoarelor noastre, și să cultivăm democrația adevărată ca pe o floare scumpă pe care abia acum am dobîndit-o după atîtea rătăciri și după atîtea suferinți."[26]

Tulburătoare cu deosebire sînt gîndurile, politice și totodată personale, prilejuite de vizita făcută în Iugoslavia în 1955. Iată, mai întîi, cuvîntul rostit de Sadoveanu, atunci, la Dubrovnik:

„Legăturile între poporul nostru și popoarele Iugoslaviei sînt de dorit și intensificarea lor depinde de noi cei care astăzi ne întîlnim și ne *revedem* — aș putea spune. Căci popoarele noastre au trăit aproape, supuse acelorași împrejurări istorice, luptînd pentru eliberarea lor, cu același avînt spre libertate și cultură."

„Trăim astăzi un moment în care legăturile noastre se reiau. Artiștii iugoslavi sînt ascultați cu dragoste la noi. S-au bucurat de primire frățească aici artiști ai noștri. Sîntem doritori să cunoaștem în România literatura iugoslavă nouă. Venirea mea la Dubrovnik e pricinuită de dorința de a cunoaște în toate elementele ei viața și cultura iugoslavilor. Nădăjduiesc să revin, spre a întregi cunoașterea și satisface dorința mea fierbinte de a cerceta locuri unde bătrînii noștri, pribegi în vremea invaziilor barbare, au trăit alături de unele popoare ale Iugoslaviei."[27]

Apoi, însemnările succinte pentru sine și pentru forurile competente, alcătuite cu simț de răspundere istorică:

„La Lubliana, Zagreb și Belgrad, am avut întîlniri cu scriitori din Slovenia, Croația și Serbia, membri din conducerea Uniunii scriitorilor din aceste trei republici federative.

În toate locurile am găsit primire prietinească și

dorință de a întreține legături cu Uniunea noastră. Într-adevăr, li s-a părut de mirare tuturora că țări foarte apropiate, care n-au avut în cursul istoriei lor nici o pricină de discordie și care au astăzi numai motive de apropiere, stau încă străine una de alta, mai depărtate decît dacă s-ar afla pe continente deosebite."

„La Dubrovnik am cercetat pe unii intelectuali locali cu prilejul vizitei unor institute și biblioteci. Arhivele vechi ale republicii raguzene încă nu sînt cunoscute în întregime. Se află între știrile din trecut (sec. XVI și următoarele), înscrise în documentele păstrate, dovada legăturilor între negustătorii raguzani și principatele noastre. N. Iorga și Ilie Bărbulescu au scris ceva despre relațiile acestea vechi, dar rămîne încă mult de lucrat în această direcție. Academiei R.P.R. îi revine rolul de a complecta asemenea știri din trecutul nostru istoric, prin cercetători trimeși și prin corespondență cu institutele Academiei iugoslave."

Din partea Uniunii scriitorilor, președintele stabilea un plan concret:

„Înțelegerea noastră cuprinde în primul rînd schimburi de publicații și de traduceri ale operelor reprezentative ale literaturii ambelor țări.

În al doilea rînd, e necesar ca scriitorii să viziteze țările prietine. La Congresul Uniunii noastre din iunie, anul acesta, trebuie să participe o delegație a iugoslavilor.

Uniunea noastră va deschide legături cu Uniunile iugoslave printr-o scrisoare, pe care am anunțat-o. Iugoslavii vor confirma înțelegerea.

Vom trimete după asta material și propuneri asupra operelor noastre potrivite a fi traduse în limbile iugoslave. Vor face și vecinii noștri același lucru. La operele ce vom trimete pentru bibliotecile Uniunilor iugoslave, vom adăoga publicațiile noastre periodice: *Viața românească, Gazeta literară, Contemporanul, Tînărul scriitor*, revistele literare de la Iași, Cluj și Timișoara.

Vom priveghia și noi și ei ca traducerile noastre și ale lor să fie săvîrșite în cele mai bune condițiuni.

Socot că trebuie îndemnată și Academia R.P.R. să înceapă tratative similare."[28]

Dar cel mai frumos memorial — profesie de credință este, totdeauna, la Sadoveanu, cel de pe plaiurile țării, după întoarcerea acasă, precum fusese *Valea Frumoasei* în contrapunct cu Țara Apelor și cu Valea Lorenei.

Din anii unei literaturi în care capodoperele alternează cu cărți pentru „vremea care nu ne așteaptă", o pagină nemuritoare de călătorie în istoria și geografia patriei este „articolul" *Prislop*, publicat în *Gazeta literară* din 9 septembrie 1954. Poate nici un alt text din ultimii ani ai vieții nu constituie, alături de cuvîntul rostit la a 75-a aniversare, testamentul literar al maestrului, jurămînt de continuitate a *sadovenismului*, din care citățm:

„Venirea în Țara Moldovei a celor dintăi descălecători nu e o fantazie. De asta ne încredințează locul care poartă și astăzi numele Boura, în stînga rîului Moldova, nu departe de Mănăstirea Neamțu; și pădurea Bourenilor și schitul, și satul cu același nume.

Boura e piscul unde vînătorii domnești au doborît sălbătăciunea ce a rămas stema voievodatului.

Această expediție de vînătoare a unui voievod de la Maramureș cu numele Dragoș a luminat înțelegerea și cunoașterea sa și a soților săi, a unui rai de lunci și pășuni neștiute încă și nestricate, și a unui pămînt feciorelnic plin de îmbielșugare. Așa că pe calea pe care au urmat-o vînătorii de bouri au venit, nu tîrzie vreme, păstorii.

Astfel, cei dintăi strămoși ai noștri moroșeni s-au așezat la apa Bistriței și au răzbit mai pe urmă la șesul cel încîntător și dulce al Moldovei."

„După un șir de trei ori patru generații, fericiții stăpîni liberi ai acestei țări noua au auzit zvon mare de război din răsărit și s-au tras din văi în plaiurile munților. Fugarii aduceau știri de groază. Neamuri crunte din seminția căpcăunilor înșirau măruntaiele oamenilor pe garduri în Galiția; făceau să nălucească sfîrșitul lumii în curcubeiele de foc și exploziile ierbii de pușcă adusă cu ei de la împărăția chitailor; dădeau spaimă cu

fachia într-o mînă și sulița în alta, năboind ca vifore pe caii lor mărunți și lînoși. Nimeni nu le putea sta împotrivă; erau călăreții negri ai apocalipsului și morții care năzuiau spre împărățiile Apusului.

Deci acei oameni de demult, strămoșii noștri, au cunoscut ceasul deznădejdii și s-au tras în codri. Iar păstorii și-au îndrumat turmele pe poteci, spre înălțimile cele mai tari din munții Călimanului. Unii au prăpădit tot și au rămas numai cu sufletele. Alții au izbîndit să-și treacă oile în plaiuri ferite, dincolo de opcină.

Tătarii lui Ghinghiz-han, cum se știe, sub călăuza înfricoșatului Subotai Behadîr, au răzbit în coasta Ungariei prin pasul Prislop și munții Rodnii, îndeplinindu-și menirea funebră și învîrtejindu-se apoi ca pulberile și ca vijeliile.

«Behadîr» a rămas în Țara Moldovei poreclă de spaimă. Cuvîntul l-am auzit pe Moldova, în forma «bahadîrcă», aplicat babelor vîndute demonului. Subotai cumplitul se petrecuse demult din această lume, dar blăstămul numelui său stăruie încă."

„S-au petrecut și cavalerii sfîntului Ioan de la Ierusalim. Cetatea și biserica lor au fost părăsite, și din pustiire a ridicat-o Alexandru cel Bun; și după alte spulbere ale vremii a așezat-o definitiv, ca un juvaer fără pereche, Ștefan-Vodă cel Bătrîn.

N-am fi avut-o astăzi întru toată strălucirea, dacă un stareț zănatic, împlinindu-și oarecum o misiune, nu i-ar fi acoperit cu tencuială zidurile, discurile zmălțuite și firidele de afară, ca să fie dezbrăcată în timpul nostru, acum cîteva zeci de ani, de un arhitect iscusit și redată, în splendoarea-i feciorelnică, peisagiului de codri ce o înconjoară.

Turnul porții are încă, în stare bună, zugrăveli din veacul XV: povestirea în imagini a vieții preafericiților Varlaam și Ioasaf, variantă creștină a legendei Buda Sakia Muni. În firidele de sus ale zidului exterior al bisericii se mai pot vedea cîteva fresce originale. În pronaos pietre de mormînt ale unor Mușatini, între care a lui Teoctist mitropolitul, care și el era un Mușatin. În naos, în stînga, în zid, gropnița lui Ștefan Mușat, unchiul lui Ștefan cel Mare; în dreapta, mormîntul cu

prea frumoasă inscripție dublă în slavonă și moldovenească a stareţului Paisie Velicikovski, reformatorul monahismului oriental. La intrarea prin ușa de afară în pronaos, sus în dreapta, o inscripție de mînă cu litere latine a unui ofiţer din armata lui Ian Sobieţki, riga Poloniei, care, biruitor împotriva turcilor la Viena, proiectase cucerirea Moldovei și, în 1691, după lupte și harţuri, asediase cetatea de pe rîpa Ozanei. Acolo se afla o strajă de vînători din satul din preajmă. După cîteva zile de încercări, garnizoana s-a închinat măriei sale, pricinuindu-i cumplită mînie și indignare, cînd, după al unsprezecelea ţăran, acela rănit, s-a dovedit că nu mai rămăsese în cetăţuie decît bufniţa singurătăţii, să huhuie imnul deșertăciunii."

„În sfîrșit, sub turnul octogon de strajă, rămas în zidăria cetăţii de la ioaniţi a fost așezată tipografia care a împrăștiat cărţi religioase și învăţăminte norodului nu numai din Moldova, ci din toate ţinuturile românismului.

E bine să se afle că, într-o sută de ani de stăpînire a regimului boieresc și burghez, acest monument istoric a fost lăsat să meargă spre ruină. Iar în vara asta mi s-au bucurat ochii văzînd lucrările de renovare ale incintei, în stîlpi și bolţi de piatră cioplită, hotărîte de guvernul democratic.

La toate aceste lucruri mă gîndeam cînd am purces, într-o dimineaţă de august spre Prislop, trecătoarea descălecătorilor voievodatului Moldovei. Melodia clopotelor din turnul cetăţii m-a petrecut o vreme; am stat și am ascultat-o un răstimp din drumul Pipirigului, așa de suavă ca o dulce amintire, chemînd trecutul.

Toată înșirarea de fapte și imagini acumulate în mine era o urmare logică a legendei populare a primului descălecat, a semincioarei de sub stîncă, ce se eliberase, înflorise și rodise. N-aveam nevoie de nici un pergament. Vedeam totul aievea. Am avut și halucinaţia auditivă a răspunsurilor simple pe care le dădeau vînătorii de la cetăţuie mîndrului rigă Ian Sobieţki.

— Cum aţi cutezat voi, mișeilor, slugi turcești, să vă împotriviţi slavei mele?

— Preaslăvite, a grăit vatamanul cel bătrîn al vînătorilor nemţeni, noi nu cunoaștem stăpîn decît pe mă-

ria sa Constantin-Vodă și păzim aici din tată în fecior, de la Ștefan-Vodă Bătrînul, de la Alexandru-Vodă și mai de demult...

— Tălmăciți-mi ce mugește acest cap-de-bou! a răcnit riga.

Era însă vorba mai curînd de căpățîna bourului uriaș — *bos urus* — simbol al libertății.

Ne-am dus peste muntele Petru-Vodă, din culmea căruia am văzut plutind deasupra negurii piscul gol al Ceahlăului. Apoi am coborît în gura Largului și la Piatra-Teiului, pe apa Bistriței, loc de pelerinaj al lui Alecu Russo și Alecsandri și al altor scriitori și artiști moldoveni de la mijlocul veacului trecut. Am urmat în sus tumultul Bistriței, oprindu-ne în cîteva rînduri să stăm de vorbă cu muntenii, bărbați vioi și mîndri, și mai ales cu muntencile, care poartă catrință și umblă torcînd lîna ca în tablourile lui Neculai Grigorescu. Erau unele frumoase și sprintene ca o viziune a tinereții pictorului, pe cînd zugrăvea biserica mănăstirii de maici Agapia.

La Broșteni ne-am despărțit de Bistrița și am apucat drumul pe Neagra. Sate curate, viață nouă pretutindeni. Cît de triste mi-au apărut aceste locuri odinioară, acum aproape patruzeci de ani, cînd le-am cercetat întăia oară. Muntele era în stăpînirea exploatatorilor străini și a capitalului internațional. Acuma umblam printr-o țară desrobită a oamenilor muncii."

„Am urcat serpentina șoselei, *cîrjoaiele* adică, pînă hăt sus în golul muntelui, la o mie patru sute metri altitudine, pe unde au trecut, la 1240, coloanele călări de asalt și căruțele cu corturi ale căpcăunilor lui Subotai Behadîr. Drumul vechi, de-a dreptul prin rîpi la urcuș și coborîș, se poate cunoaște și acum.

Aici, sus, bîzîie pururi un vînt fără odihnă. Aici e poarta Moldovei de către Ardeal.

Am stat în pisc și la dus către Borșa, și la întors, privind țancurile masivului Căliman, mai nalte decît Ceahlăul și înecate cînd și cînd în bură și negură, într-o singurătate populată de vedenii.

Am ascultat în mine un cîntec și m-am simțit împresurat de umbrele trecutului."[29]

Cînd a împlinit 75 de ani, Prezidiul Marii Adunări Naționale i-a conferit înaltul titlu de Erou al muncii socialiste. În vara lui 1956 a prezidat Congresul scriitorilor. La 80 de ani, sărbătorirea sa a fost o apoteoză. În anul următor, la 20 mai 1961, i s-a decernat Premiul Internațional Lenin pentru întărirea păcii între popoare.

Dar încă din ianuarie 1957 scriitorul căzuse greu bolnav și sărbătoririle ce i s-au consacrat de atunci compensau cu dragoste și respect o mare absență fizică. La 19 octombrie 1961, la ora 9 dimineața, Mihail Sadoveanu se stinge din viață, la locuința sa din strada Zambaccian nr. 15. La 21 octombrie e îngropat la cimitirul Bellu, lîngă Eminescu. Marea călătorie fără de sfîrșit abia începea: „După ce a strîns în pagini de carte toată frumusețea și poezia acestor pămînturi, Mihail Sadoveanu a plecat mai departe" rostea atunci marele poet Geo Bogza. „Acum de pașii lui răsună bolțile veșniciei."[30]

A rămas neîncheiat romanul ultim, care se intitulase, pe rînd, *Întoarcerea la lume*, *Ultimul cîntăreț*, *Cîntecul mioarei*. Un capitol proiectat urma să se cheme *Rugăciunea unui dac*. Toate vorbesc acum, de dincolo de mormînt, în lumina unei însemnări, păstrate pentru încheiere:

„Pulberea inertă nu ne mai interesează.

Totuși, din țărîna inimii lui vor crește flori ce vor zîmbi lumii nouă."[31]

NOTE BIBLIOGRAFICE

I
CELE MAI VECHI AMINTIRI

[1] *Anii de ucenicie*, *Opere*,* vol. 16, p. 390.

[2] *Mărturisire*, *Opere*, vol. 20, p. 97.

[3] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 390.

[4] Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, Editura Minerva, București, 1973, p. 266—267.

[5] M. Sadoveanu, *Ce-am găsit la Academie în 1897*. În loc de prefață la volumul jubiliar *De la Academia Mihăileană la Liceul Național, 1835—1935*, Iași, 1936.

[6] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 584.

[7] *Ion Ursu*, *Opere*, vol. 20, p. 119.

[8] *Nada Florilor*, *Opere*, vol. 17, p. 381.

[9] *Răspuns*, *Opere*, vol. 20, p. 493—494.

[10] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 391.

[11] *Printre gene*, *Opere*, vol. 4, p. 338.

[12] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 479.

[13] *Printre gene*, *op. cit.*, p. 337—338.

[14] *Ibidem*, p. 338—339.

[15] *Băiețel*, *Opere*, vol. 12, p. 621—622.

[16] *În noaptea cînd grăiesc dobitoacele*, *Opere*, vol. 12, p. 645.

[17] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 391.

[18] *Istoria pe scurt a tîrgului Pașcani*, *Opere*, vol. 4, p. 247.

---

* M. Sadoveanu, *Opere* (1—22), E.S.P.L.A. — Minerva, București, 1954—1973.

[19] *Tîrgul copilăriei mele*, Opere, vol. 20, p. 317.

[20] *Istoria pe scurt a tîrgului Paşcani*, *op. cit.*, p. 253.

[21] *Paşcani*, Opere, vol. 20, p. 261.

[22] *Otrava*, Opere, vol. 12, p. 606.

[23] M. Sadoveanu, *Corespondenţa debutului* (1898—1904), ediţie îngrijită, prefaţă, note şi comentarii de S. Bratu şi Constantin Mitru, Editura Minerva, Bucureşti, 1977 (scrisoare din 3 aprilie 1898).

[24] *Istoria pe scurt a tîrgului Paşcani*, *op. cit.*, p. 256.

[25] *Otrava*, *op. cit.*, p. 606.

[26] *Ibidem*, p. 607—609.

[27] *Cuţitul*, Opere, vol. 12, p. 610—611.

[28] *Ibidem*, p. 613—614.

[29] *Băieţel*, *op. cit.*, p. 621.

[30] *Calman*, Opere, vol. 12, p. 633—634.

[31] *Părul din ograda bunicilor*, Opere, vol. 12, p. 619—620.

[32] *Inerţie*, Opere, vol. 20, p. 132; 133—134.

[33] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 474—476.

[34] *În noaptea cînd grăiesc dobitoacele*, *op. cit.*, p. 640.

[35] *Ibidem*, p. 648—649.

[36] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 395—396.

[37] *Lisaveta*, Opere, vol. 22, p. 233—235.

[38] *Ibidem*, p. 258.

[39] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 396—397.

[40] *Ibidem*, p. 397.

[41] *Paşcani*, *op. cit.*, p. 262—263.

[42] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 397—398.

[43] *Grădina morţii*, Opere, vol. 7, p. 548—549.

[44] *Însemnări pe marginea articolului 80*, Opere, vol. 20, p. 579—580.

[45] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 398—399.

[46] *Ibidem*, p. 402—403.

[47] *Ibidem*, p. 405.

[48] *Ibidem*, p. 406.

[49] *Peşte de Moldova*, Opere, vol. 9, p. 372—373.

[50] *Despre instrumente şi despre norocul pescarilor*, Opere, vol. 9, p. 357—358.

[51] *Tovarăşi de pescuit*, Opere, vol. 9, p. 379—380.

[52] *Pierde-vară*, Opere, vol. 9, p. 385.

[53] *Ploaie la Nada Florilor*, Opere, vol. 9, p. 394—395.

[54] *Ucenicie într-o breaslă veche*, Opere, vol. 8, p. 332—338.

II

PRIMELE ÎNDEMNURI

[1] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 399.

[2] *Paşcani*, *op. cit.*, p. 261—262.

[3] *Cheia*, *Opere*, vol. 19, p. 185.

[4] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 399.

[5] *Cheia*, *op. cit.*, p. 185.

[6] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 399—400.

[7] *Cheia*, *op. cit.*, p. 188.

[8] *N. D. Popescu*, *Opere*, vol. 6, p. 330—332.

[9] *Domnu Busuioc*, în *Neamul românesc*, nr. 231, 16 octombrie 1931.

[10] *Tot despre învăţătorul meu*, în *Neamul românesc*, nr. 242, 28 octombrie 1931.

[11] *Ibidem*.

[12] *Domnu Trandafir*, *Opere*, vol. 3, p. 48.

[13] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 419.

[14] *Pe marginea unui anuar*, *Opere*, vol. 9, p. 547.

[15] *Nada Florilor*, *op. cit.*, p. 512.

[16] *Dascălul meu de franceză*, în *Neamul românesc*, nr. 249, 5 noiembrie 1931.

[17] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 566—567.

[18] *Ibidem*, p. 419.

[19] *Jocuri de primăvară*, *Opere*, vol. 19, p. 305—306.

[20] *Pe marginea unui anuar*, *op. cit.*, p. 550—551.

[21] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 567.

[22] *Ibidem*, p. 568.

[23] *Ibidem*, p. 566.

[24] *Ibidem*, p. 411.

[25] *Ibidem*, p. 420.

[26] *Ibidem*, p. 420.

[27] *Ibidem*, p. 421.

[28] *Ibidem*, p. 422.

[29] *Nada Florilor*, *op. cit.*, p. 519—520.

[30] *Ibidem*, p. 520.

[31] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 422.

[32] *Cum am cunoscut pe Eminescu*, *Opere*, vol. 6, p. 292—296.

[33] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 559—560.

[34] *Ibidem*, p. 392.

[35] *Floare ofilită*, *Opere*, vol. 2, p. 139—140.

[36] *Printre gene, op. cit.*, p. 343—345.
[37] *Ibidem*, p. 346.
[38] *Ibidem.*
[39] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 476—477.
[40] *Ibidem*, p. 477—478.
[41] *Ibidem*, p. 483.
[42] *Ibidem*, p. 419.
[43] *Ibidem*, p. 425.
[44] *Ibidem.*
[45] Profira Sadoveanu, *Viața lui Mihail Sadoveanu*, Editura Tineretului, București, 1957, p. 156—157.

III
ACUMULĂRI PENTRU „ANUL SADOVEANU"

[1] *Ce-am găsit la Academie în 1897, op. cit.*
[2] *Amintiri și impresii*, Opere, vol. 20, p. 273—275.
[3] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 446.
[4] *Ibidem*, p. 447—448.
[5] *Ibidem*, p. 451.
[6] *Ibidem*, p. 438.
[7] *Ibidem*, p. 487.
[8] *Ibidem*, p. 438.
[9] *Ibidem*, p. 439.
[10] *Ibidem*, p. 552.
[11] *Ibidem*, p. 531.
[12] *Ibidem*, p. 533.
[13] *Ibidem*, p. 534.
[14] *Ibidem*, p. 537—538.
[15] *Ibidem*, p. 539—540.
[16] *Însemnările lui Neculai Manea*, Opere, vol. 3, p. 313—316.
[17] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 1 decembrie 1900).
[18] *Ibidem*, scrisoare din 15 februarie 1901.
[19] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 540—541.
[20] *Ibidem*, p. 535—536.
[21] *Anii de ucenicie*, Editura Minerva, București, 1970, p. 132.
[22] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 548.
[23] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 23 martie 1901).

[24] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 549—550.

[25] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 19 februarie 1901).

[26] *Ibidem*, scrisoare din 7 septembrie 1901.

[27] *Ibidem*, scrisoare din 7 septembrie 1901.

[28] *Ibidem*, scrisoare din 8 decembrie 1901.

[29] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 550—551.

[30] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 1 februarie 1902).

[31] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 551.

[32] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului, op. cit.* (scrisoare din 16 iulie 1902).

[33] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 555.

[34] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 6 februarie 1903).

[35] *Corespondență: St. O. Iosif. Dimitrie Anghel. Natalia Negru. M. Sadoveanu. N. Iorga. C. Sandu-Aldea. Virgil Cioflec. Ilarie Chendi*, ediție îngrijită, note și cuvînt înainte de Horia Oprescu, Editura pentru literatură, București, 1969, p. 341.

[36] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 9 noiembrie 1903).

[37] *Ibidem*, scrisoare din 2 aprilie 1904.

IV
LINIȘTEA UNEI PRISĂCI

[1] M. Sadoveanu, *Corespondența debutului*, ed. cit., (scrisoare din 2 aprilie 1904).

[2] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 613.

[3] *Corespondență . . .*, ed. cit., p. 215.

[4] *Moartea lui I. D. Manolache*, în *Sămănătorul*, nr. 4, 25 ianuarie 1904.

[5] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 619.

[6] *Ibidem*, p. 620.

[7] *Ibidem*, p. 622.

[8] *O luptă literară — Articole din „Sămănătorul"*, vol. I, Vălenii-de-Munte, 1914, p. 162.

[9] N. Iorga, *O viață de om — așa cum a fost*, ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, studiu introductiv, note,

comentarii, indice de Valeriu Râpeanu, Editura Minerva, București, 1976, p. 402.

[10] *Ibidem*, p. 403.

[11] *Ibidem*, p. 405—406.

[12] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 590—593.

[13] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ediție îngrijită de M. Bordeianu, Gr. Botez, I. Lăzărescu, Dan Mănucă și Al. Teodorescu. Cu o prefață de Al. Dima și N. I. Popa, Editura pentru literatură, București, 1966, p. 208—209.

[14] N. Iorga, *O viață de om*, ed. cit., p. 406.

[15] *Ibidem*, p. 407.

[16] *Ibidem*, p. 407.

[17] *Ibidem*, p. 412—413.

[18] *Ibidem*, p. 415—416.

[19] *Corespondență* . . ., ed. cit., p. 390.

[20] *Ibidem*, p. 344.

[21] *Prietin unic, Opere*, vol. 14, p. 468—469.

[22] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ed. cit., p. 202.

[23] *Ibidem*, p. 203.

[24] *Ibidem.*

[25] *Ibidem*, p. 203—204.

[26] *Ibidem*, p. 206—207.

[27] M. Carp, *Amintiri și gînduri despre Mihail Sadoveanu*, în *Însemnări ieșene*, nr. 5, 1 mai 1939.

[28] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ed. cit., p. 207.

[29] *Ibidem*, p. 210.

[30] *Ibidem*, p. 211.

[31] *Prietin unic, op. cit.*, p. 469.

[32] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 622.

[33] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ed. cit., p. 209.

[34] Scrisoare din fondul de manuscrise al Bibliotecii Centrale din Sibiu, comunicată de Mircea Avram la 4 martie 1962 (arhiva familiei).

[35] *Anii de ucenicie, op. cit.*, p. 623.

[36] *Ibidem*, p. 623—624.

[37] *Ibidem*, p. 624.

[38] *Mănăstirea Rîșca, Opere*, vol. 4, p. 113—114.

[39] *Probota, Opere*, vol. 4, p. 185; 188.

[40] *În ziua aceea de mart 1907* . . . *Opere*, vol. 6, p. 202—206.

[41] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ed. cit., p. 225—226.

[42] *Corespondență...*, ed. cit., p. 356.

[43] *Raport către Spiru Haret* (3 septembrie 1907), în *Aspecte din viața și opera lui Mihail Sadoveanu*, album redactat de Constantin Mitru, E.S.P.L.A., București, 1958.

[44] *Cercuri culturale*, *Opere*, vol. 19, p. 42—43.

[45] *Haret*, *Opere*, vol. 19, p. 443—444.

[46] *Într-o chestie culturală*, *Opere*, vol. 19, p. 59.

[47] *Cercuri culturale*, *Opere*, vol. 19, p. 40—41.

[48] *„Intelectualii"*, *Opere*, vol. 20, p. 142—143.

[49] *Realități*, *Opere*, vol. 20, p. 140—141.

[50] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 605.

[51] *Ibidem*, p. 624—625.

V
FRUNZE-N FURTUNĂ

[1] *Scrisoare*, în *Luceafărul*, nr. 21, 1 noiembrie 1913.

[2] *44 de zile în Bulgaria*, *Opere*, vol. 21, p. 42.

[3] *Ibidem*, p. 164—165.

[4] *Ibidem*, p. 172—173.

[5] *Scrisoare*, *loc. cit.*

[6] *Frunze-n furtună*, *Opere*, vol. 6, p. 380—381.

[7] *Cocostîrcul albastru*, *Opere*, vol. 7, p. 271—273.

[8] *Săptămîna*, în *Însemnări literare*, nr. 24, 27 iulie 1919.

[9] *Morminte*, *Opere*, vol. 15, p. 168—169.

[10] *Ibidem*, p. 169.

[11] *Ibidem*, p. 169—170.

[12] *Strada Lăpușneanu*, *Opere*, vol. 7, p. 198—200.

[13] *Învierea*, *Opere*, vol. 7, p. 632—633.

[14] *Strada Lăpușneanu*, *op. cit.*, p. 201.

[15] *Ibidem*, p. 214.

[16] *Fatalismul*, în *România*, 6 aprilie 1917.

[17] *Evocări*, *Opere*, vol. 20, p. 112.

[18] *Pe marginea epopeei*, în *Însemnări literare*, nr. 2, 10 februarie 1919.

[19] *Mărăști*, *Opere*, vol. 6, p. 472—473.

[20] *Ibidem*, p. 473—474.

[21] *Anii de ucenicie*, *op. cit.*, p. 608—609.

[22] *Morminte*, *op. cit.*, p. 170—171.

[23] *Ibidem*, p. 187—188.

[24] *Ibidem*, p. 188.

[25] *Ibidem*, p. 193.

[26] *Scrisori către G. Ibrăileanu*, ed. cit., p. 253.

[27] *Scrisori către Artur Gorovei*, ediție îngrijită și introducere de Maria Luiza Ungureanu, Editura Minerva, București, 1970, p. 327—328.

[28] *Enescu la București*, *Opere*, vol. 19, p. 117.

[29] *Popor al durerii*, *Opere*, vol. 19, p. 136—137.

VI
TRANZIȚIA

[1] *Poezia populară*. Discurs rostit la 9 iunie 1923 [...] de Mihail Sadoveanu, Cultura națională, București, 1923. *Academia Română*. Discursuri de recepțiune LVI, p. 7—9.

[2] *Ibidem*, p. 9.

[3] *Ibidem*, p. 13—14.

[4] Vasile Netea, *Interviuri literare*, Editura Minerva, București, 1972, p. 22—23.

[5] *Aprilie, — o clipă*, *Opere*, vol. 8, p. 361—363.

[6] *Despre această țară și despre vînat și pescuit*, *Opere*, vol. 14, p. 390—391.

[7] *Pescuitul cu undița*, *Opere*, vol. 9, p. 353—354.

[8] *Cetind pamflete vechi*, *Opere*, vol. 9, p. 524.

[9] *Despre lăutari*, *Opere*, vol. 9, p. 569.

[10] *Monument lui Eminescu*, *Opere*, vol. 9, p. 594.

[11] *Ultimul din generația jertfei*, *Opere*, vol. 9, p. 597.

[12] *Vis de iarnă*, *Opere*, vol. 19, p. 67—68; 71—72.

[13] *Radiofonie*, *Opere*, vol. 9, p. 580—582.

[14] *Monument lui Eminescu*, *op. cit.*, p. 588—589.

[15] *Olanda*, *Opere*, vol. 9, p. 207.

[16] *Ibidem*, p. 209—211.

[17] *Ibidem*, p. 277—279.

[18] *Ibidem*, p. 243.

[19] *Ibidem*, p. 284.

[20] *Ibidem*, p. 341—344.

[21] *Depărtări*, *Opere*, vol. 10, p. 455—456.

VII

„EPOCA MATURITĂȚII MELE"

[1] *Roxelana*, *Opere*, vol. 17, p. 132.

[2] *Bătrînul Radu Rosetti*, *Opere*, vol. 9, p. 600.

[3] *Ibidem*, p. 601—605.

[4] *Popor al durerii*, *op. cit.*, p. 137—139.

[5] *Viții vechi*, *Opere*, vol. 19, p. 390—394.

[6] *Prefață la o nouă tipăritură. Locul unde nu s-a întîmplat nimic*, Editura Cartea românească, București, 1942, p. 9—12.

[7] *Criza*, în *Adevărul*, nr. 14.191, 29 martie 1930.

[8] *Neliniștea modernă*, în *Adevărul*, nr. 14.195, 3 aprilie 1930.

[9] *Baltagul*, *Opere*, vol. 10, p. 544.

[10] *Ibidem*, p. 543—544.

[11] *Ibidem*, p. 595.

[12] *Ibidem*, p. 605.

[13] *Ibidem*, p. 623.

[14] E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane (1900—1937)*, Editura Socec, București, 1937, capitolul *Mihail Sadoveanu*.

[15] Perpessicius, *Mențiuni critice*, vol. IV, F.P.L.A., București, 1938, p. 79.

[16] Idem, *Mențiuni critice*, vol. III, F.P.L.A., București, p. 367—368.

[17] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, F.R.P.L.A., București, 1941, p. 559—560.

[18] *Măria sa puiul pădurii*, *Opere*, vol. 11, p. 140.

[19] *Ibidem*, p. 196.

[20] *Ibidem*, p. 197.

[21] Perpessicius, *Mențiuni critice*, vol. IV, F.P.L.A., București, 1938, p. 81—82.

[22] *Nunta domniței Ruxanda*, *Opere*, vol. 11, p. 214.

[23] *În ce cred*, *Opere*, vol. 19, p. 397—398.

[24] *Uvar*, *Opere*, vol. 21, p. 229—230.

[25] *Spiridonia*, în *Adevărul*, nr. 15.020, 18 decembrie 1932.

[26] *Cartea*, în *Adevărul*, nr. 15.043, 17 ianuarie 1933.

[27] *Cîteva cuvinte mici despre lucruri mari*, în *Adevărul*, nr. 15.065, 12 februarie 1933.

[28] *Soarele în baltă sau Aventurile șahului*, *Opere*, vol. 11, p. 583.

[29] *Ibidem*, p. 587.

[30] *Ibidem*, p. 587—589.

[31] *Moșteniri*, *Opere*, vol. 19, p. 460—461.

[32] *Ibidem*, p. 463—464.

[33] Profira Sadoveanu, *Note* la *Opere*, vol. 12, p. 699.

[34] *Creanga de aur*, *Opere*, vol. 12, p. 9—12.

[35] *Ibidem*, p. 12—16.

[36] Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români*, Editura Contemporană, București, 1941, p. 238—240.

[37] Prefață la *Cuibul invaziilor*, Editura Națională—Ciornei, București, [1936], p. 5.

[38] *Paștile Blajinilor*, *Opere*, vol. 14, p. 137.

[39] Profira Sadoveanu, *Cu Mihail Sadoveanu despre Izvorul Alb*, în *Stele și luceferi*, Editura pentru literatură, București, 1969, p. 311—314.

[40] *Viața lui Ștefan cel Mare*, F.P.L.A., București, 1934, p. 5.

[41] *Viața lui Ștefan cel Mare*, *Opere*, vol. 12, p. 225—226.

[42] *Ibidem*, p. 230.

[43] *Ibidem*, p. 231.

VIII
OCHIUL CARE RÎDE, OCHIUL CARE PLÎNGE

[1] Gr. T. Popa, *Sadoveanu și „Însemnări ieșene"*, în *Însemnări ieșene*, nr. 5, 1 mai 1939, p. 313—314.

[2] *Ibidem*, p. 314—315.

[3] *Ibidem*, p. 315.

[4] *Cotnari*, *Opere*, vol. 20, p. 6—7.

[5] *Război în Africa*, *Opere*, vol. 20, p. 8—10.

[6] *Eugen Lovinescu: Bălăuca*, *Opere*, vol. 20, p. 14.

[7] *Însemnări ieșene*, nr. 2, 15 ianuarie 1936, p. 71—72.

[8] *Oficiu de turism*, *Opere*, vol. 20, p. 17.

[9] *Adevărul literar și artistic*, *Opere*, vol. 20, p. 69.

[10] *Libertatea*, în *Însemnări ieșene*, nr. 6, 15 martie 1936, p. 258.

[11] *Opere*, vol. 20, p. 39—42.

[12] *Pentru pace*, în *Însemnări ieșene*, nr. 15—16, 15 august 1936, p. 77—79.

[13] *Lui Mihail Sadoveanu*, în *Însemnări ieșene*, nr. 5, 1 mai 1939, p. 210.

[14] *Discursul d-lui M. Sadoveanu*, în *Însemnări ieşene*, nr. 5, 1 mai 1939, p. 329—330.

[15] *Din discursul de la banchet*, în *Însemnări ieşene*, nr. 5, 1 mai 1939, p. 330—331.

[16] *Problema ridicării satului românesc*, în *Însemnări ieşene*, nr. 25, 15 noiembrie 1936, p. 382—384.

[17] *Statuia lui Mihail Kogălniceanu la Bucureşti*, *Opere*, vol. 20, p. 77—78.

[18] *Minuni*, *Opere*, vol. 20, p. 84—85.

[19] *Patriotism — opera unui modest învăţător*, *Opere*, vol. 20, p. 87—88.

[20] *Solia ţărănimii*, *Opere*, vol. 20, p. 94—96.

[21] *Mărturisire*, *op. cit.*, p. 98—99.

[22] *Ochiul care rîde*, *Opere*, vol. 20, p. 105—106.

[23] *Ion Ursu*, *Opere*, vol. 20, p. 120—121.

[24] *Străini*, *Opere*, vol. 20, p. 124.

[25] *Mic bilanţ*, *Opere*, vol. 20, p. 125—126.

[26] Facsimil din *Aspecte din viaţa şi opera lui Mihail Sadoveanu*, *op. cit.*

[27] *Mic bilanţ*, *op. cit.*, p. 126.

[28] *Un protest al intelectualilor*, în *Adevărul*, 1 aprilie 1937.

[29] *Mic bilanţ*, *op. cit.*, p. 125—126.

[30] *Ibidem*, p. 126.

[31] *Ibidem*, p. 126—127.

[32] *Dimineaţa*, nr. 10.876, 3 aprilie 1937.

[33] *Democraţie*, *Opere*, vol. 20, p. 190—191.

[34] *Invitaţia domnului Iorga*, *Opere*, vol. 20, p. 235—237.

[35] *Polemică*, *Opere*, vol. 20, p. 184—187.

[36] *Sfaturi cu mine însumi*, *Opere*, vol. 19, p. 7—10.

[37] *În loc de prefaţă . . .*, *Opere*, vol. 14, p. 475.

[38] *Ibidem*, p. 480.

[39] *Ibidem*, p. 484—485.

[40] *Ochi de urs*, *Opere*, vol. 15, p. 87.

[41] *Liviu Rebreanu*, *Opere*, vol. 20, p. 270—271.

[42] *Comemorarea lui Ion Creangă*, *Opere*, vol. 20, p. 247—252.

IX
INTERLUDIU

[1] Camil Baltazar, *De vorbă cu Mihail Sadoveanu*, în *Universul literar*, an. LIV, nr. 13, 15 aprilie 1945.

[2] *Divanul persian*, Opere, vol. 15, p. 343.
[3] *Bradu Strîmb*, *Opere*, vol. 16, p. 339.
[4] *Punte*, *Opere*, vol. 16, p. 221.
[5] *Ibidem*, p. 221—222.
[6] *Fîntîna tinereții*, *Opere*, vol. 16, p. 213—214.
[7] *Drumuri*, *Opere*, vol. 16, p. 370—371.
[8] *Ostrovul lupilor*, *Opere*, vol. 16, p. 7—8.
[9] *Ibidem*, p. 210.
[10] *Ibidem*, p. 205.
[11] *Daim, Povestiri de dragoste*, Editura Cartea românească, București, 1970, p. 5—8.
[12] Inedită (din arhiva familiei).
[13] *Tîrgul copilăriei mele*, *Opere*, vol. 20, p. 315—316.
[14] *Ziua biruinții*, *Opere*, vol. 20, p. 343—347.

X

ÎNTOARCEREA LA LUME

[1] *O oră cu d. M. Sadoveanu*, în *Jurnalul de dimineață*, nr. 10, 23 noiembrie 1944.
[2] *23 August 1944*, *Opere*, vol. 20, p. 375—378.
[3] *Lumină de la răsărit* (*Caleidoscop*, 1946); *Opere*, vol. 20, p. 348—353.
[4] *Ibidem*, p. 349.
[5] *Ibidem*, p. 359.
[6] *Prima treaptă*, *Opere*, vol. 20, p. 328.
[7] *Congresul tineretului progresist*, *Opere*, vol. 20, p. 386—389.
[8] *Răspuns unor cetățeni neliniștiți*, *Opere*, vol. 20, p. 390—393.
[9] *Războinicii*, *Opere*, vol. 20, p. 399—401.
[10] *Lauda cărții*, *Opere*, vol. 17, p. 17—18.
[11] *Uniunea sindicatelor de artiști, scriitori și ziariști*, *Opere*, vol. 17, p. 88—90.
[12] *Totul pentru cultura poporului*, *Opere*, vol. 20, p. 404—405.
[13] *La cumpăna veacului*, *Opere*, vol. 20, p. 495—496.
[14] *Răspuns*, *Opere*, vol. 20, p. 494.
[15] *Răspuns*, *Opere*, vol. 20, p. 646.
[16] *Ceva despre meșteșugul scrisului*, *Opere*, vol. 20, p. 516—517.
[17] *Ibidem*, p. 518—520.

[18] *Limba povestirilor istorice*, *Opere*, vol. 20, p. 644—645.
[19] *Opere*, vol. 1, p. 5—6.
[20] *Moscova*, *Opere*, vol. 17, p. 25.
[21] *Kremlin și Metrou*, *Opere*, vol. 17, p. 30—31.
[22] *Scînteia*, nr. 1410, 25 aprilie 1949.
[23] *Început de primăvară la Stockholm*, *Opere*, vol. 20, p. 481—482.
[24] *Pentru cei de azi și pentru cei de mîne*, *Opere*, vol. 20, p. 490.
[25] Dactilogramă din arhiva familiei.
[26] *Ibidem*.
[27] *Ibidem*.
[28] *Ibidem*.
[29] *Prislop*, *Opere*, vol. 20, p. 601—607.
[30] Evocare radiofonică, 5 noiembrie 1961.
[31] Note la *Cîntecul mioarei* (arhiva familiei).

CUPRINS

Cuvînt înainte 5

I

CELE MAI VECHI AMINTIRI

1. **Părinţii** 9
Arbore genealogic patern 9
„... neam de răzeşi din valea Moldovei" 13
„... poziţia ei ciudată şi mezalianţa lui" 16
„Amintirile mele cele mai vechi nu pot spune că sînt înconjurate de o aureolă de lumină" 19

2. **Băieţel** 23
Paşcanii 23
Verşenii 30
Vatra 34
Tîrgşorul gării 38

3. **„Ucenicie într-o breaslă veche"** 42
Drumul la Siret 42
Împărăţia apelor 44
Peşte de Moldova 46
Cinegetica 48

II

PRIMELE ÎNDEMNURI

1. **Începuturi** 53
„. . . am găsit cheia 53
„. . . eroii altor vremuri în cununile lor de neguri" . . 57

2. **Gimnaziul „Alecu Donici"** 62
„Venisem în pustiul unui oraș . . ." 62
„Dascălul meu de franceză" 66
Clasa 67
„Evenimentele și răsfrîngerile lor . . ." 72

3. „După moartea mamei" 77
„. . . o lovitură așa de brutală . . ." 77
„Îndată ce mama n-a mai fost în această lume . . ." . . 80

4. **„Toate s-au ofilit și s-au prăpădit"** 82
„Fluturi de hîrtie" 82
„În căutarea substanței proprii" 83

III

ACUMULĂRI PENTRU „ANUL SADOVEANU"

1. **La Iași** 89
„. . . intram dintr-o dată într-o fierbere . . ." 89
„Profesori la Iași, acum cincizeci de ani" 91
„Prietiniile mele din clasele liceale au fost bune și durabile . . ." 96
„. . . un mediu de extraordinară fermentație culturală" 99
„. . . în linia tradiției celei bune" 103

2. **Intermezzo bucureștean** 107
„În București mi-i traiul de biet poet sărman . . ." . . . 108
„De ce să nu scriu durerile lor?" 111

3. **Întoarcerea** 115
„. . . să ne urmăm destinul, scriind fără încetare . . ." 116
„Perioada aceasta a vieții mele, de stagiu militar . . ." 120
„. . . sufletește sînt fericit . . ." 123

IV

LINIȘTEA UNEI PRISĂCI

1. **București 1904—1906** 131
„Cine intră în iadul de aici..." 131
„În primăvara anului 1906" 136
Viața românească 147

2. **„Întoarcerea în țara mea adevărată"** 153
„Călătoria cea mare la locurile sfinte" 155
Un instigator 158
Cercurile culturale 162
„Grădina liniștii" 168

V

FRUNZE-N FURTUNĂ

1. **Lungi concentrări** 173
„A fost, pînă la 1914, o epocă tihnită a vieții mele. Pe urmă liniștea mea a făcut aripi și a intrat în furtună" 176
„Un ordin mă trimetea la o companie..." 176
„Departe, frate, departe..." 178

2. **File sîngerate** 180
„Era atîta înfrigurare și atîta nevoie de îmbărbătare, încît literatura de luptă, de îndemn la rezistență, se confunda cu tunul și cu tranșeea; devenise o necesitate națională" 180
„Puterea răbdării" 185
„Impresiile și imaginile mele de-atunci" 193

3. **La Copou** 201
„Casa mea de la Copou" 201
„O verigă de legătură" 205

VI

TRANZIȚIA
(1920—1929)

1. **„Noi sîntem din alt neam"** 213
„Aici e panteonul meu literar..." 214

Eudoxiu Bărbat 217
„Cuvinte potrivite pentru ciudata breaslă vînătorească" 220
Publicistică 223

2. **În străinătate și acasă** 226
„Vis de vară" 227
Un „instrument ultramodern" 230
„Pe acel țărm fericit și civilizat" 232
„Drumul la Amsterdam coteşte prin județul Alba . . ." 234
„Confruntări directe" 235
„O admir și mă pregătesc de plecare" 238
3. **Anul 1928** 242

VII

„EPOCA MATURITĂȚII MELE"

1. **Zodia Cancerului** 249
„Urmașii lui Antonie Vodă" 249
„Viții vechi" 252
„Un personagiu al istoriei noastre sociale" 254

2. **Baltagul** 257
„Neliniștea modernă" 257
„. . . toate urmau ca pe vremea lui Boerebista . . ." . . 261

3. **„Jos, morminte tăcute, sus, stele eterne"** 264
„Spune-mi o poveste ca să-mi aduc aminte de cînd eram copil . . ." 264
„În ce cred" și „cum lucrez" 267
„. . . căci morții poruncesc celor vii" 272

4. **Creanga de aur** 280
„. . . La sfîrșitul drumului meu cotit . . ." 281
„Lucrul e oare așa de nou pentru domniile lor?" . . . 283
„Lumea era multiplă prin variație și originalitate" . . . 284

5. **Izvorul Alb** 286
Rememorare 286

O interpretare 290
„Nu sînt realităţi numai clădirile de piatră . . .“ . . . 292

VIII
OCHIUL CARE RÎDE, OCHIUL CARE PLÎNGE

1. **Prietenii Universităţii** 298
„O mare familie intelectuală . . .“ 300
„Cu România şi numai cu România“ 303
„Cum îndrăzneşti . . . să strici rînduielile“ 307
„. . . pentru pace . . .“ 309
Doctor honoris causa 310

2. **Campania Adevărului** 314
Problema ridicării satului 315
„Solia ţărănimii“ 318
„. . . autodafé“ 321
„Vă cer iertare pentru necazurile pe care le-am îndurat“ 325
Privilegiu 330

3. **Ciclul sadovenian** 333
„O anumită generaţie şi o anumită epocă“ 333
„Cum mă întorc, mă sui numaidecît în sălbătăcie“ . . 336
Breasla scriitorilor, Academia şi rădăcinile literaturii române 338
„. . . înţeleptul monah“ 341

IX
INTERLUDIU

„Somnul negru 348

1. **„Republica de la Braniştea Domnului“** 350

2. **„Zîmbind-zîmbind“** 353

3. **„Daim“** 356

4. **„Ziua biruinţii“** 363

X

ÎNTOARCEREA LA LUME

1. **„Primăvara omului"** 369
   „Plugarul simbolic" 371
   „Pe ruini clădim nădejdi..." 375

2. **„Vremea nu ne așteaptă"** 382
   „Non omnis moriar" 382
   „La cumpăna veacului" 388

3. **„Tinerii mei tovarăși"** 390
   Deputatul 391
   În obștea scriitorilor 393
   Opere 396

4. **Marea călătorie** 398
   „...doresc să văd și cu ochii mei..." 399
   „Primăvară continuă..." 400
   Toate călătoriile se încheie acasă 405
   „Din țărîna inimii lui..." 409

Note bibliografice 411

Lector: GABRIELA OMÄT
Tehnoredactor: POMPILIU STATNAI

Bun de tipar: 14. X. 1977. Tiraj: 6 325 ex. broşate.
Coli ed.: 20,85. Coli de tipar: 27. Planşe: tipo 1.

Tiparul executat sub comanda nr. 277, la Întreprinderea Poligrafică „Crişana", Oradea, str. Moscovei nr. 5.
Republica Socialistă România

„Obicei să vorbesc despre mine n-am avut. Nu din lipsă de vanitate, ci din cuviință. N-am alimentat nici biografiile, nici interviurile. Am lăsat să treacă biografii pline de eroi și interviuri false. N-am colectat articole omagiale. N-am răspuns celor care mă tratau brutal. Am făcut asta poate din lene, poate din încredințarea secretă că adevărurile trebuie să se aleagă cîndva. Cred că m-am înșelat. Nu e deosebire de tratament pentru discreție."

(Sfaturi cu mine însumi)

Lei 11,50